

На основании постановления Совета Специальныхъ Классовъ Лазаревского-Института восточныхъ языковъ отъ 14 Октября 1910 г. печатать дозволяется.

Директоръ проф. П. Гидуляновъ

Типографія Е· Авєтикова.

МОСКВА, Больш. Лубянка, Варсонофьевский пер., домъ Бауеръ.
1911.

Отъ редакціи.

Настоящій, восьмой, выпускъ „Эминскаго Этнографического сборника“ содержитъ въ себѣ армянскую діалектологію—очеркъ и классификацію ново-армянскихъ нарѣчій, границы ихъ и ихъ описание, согласно занимаемому ими пространству и ихъ главнымъ языковымъ особенностямъ*). Всѣ извѣстныя до сихъ поръ многочисленныя армянскія нарѣчія весьма удачно сведены авторомъ книги, г. Р. Ачаряномъ, къ *тремъ* главнымъ группамъ (*ум*, *ке* и *ел*); число всѣхъ описанныхъ имъ нарѣчій, поднарѣчій и говоровъ доходитъ до 102-хъ, а что дѣлаетъ работу г. Ачаряна особенно цѣнной, это—приведенные имъ *образцы* по каждому изъ нарѣчій и говоровъ. Важны также—составленная авторомъ *библиографія* по каждому изъ нарѣчій и діалектологическая *карта*, помѣщаемая въ концѣ книги.

Издавая этотъ цѣнныи трудъ, мы убѣждены, что онъ окажеть большую услугу не только специалистамъ-арменовѣдамъ, но и школамъ, служа въ нихъ *посо-біемъ* для изученія армянскихъ нарѣчій.

Въ позапрошломъ году вышла въ Парижѣ *Classification des dialectes arméniens par H. Adjarian*; наше изданіе, во-первыхъ,—оригиналъ, съ котораго сдѣланъ самимъ авторомъ французскій переводъ, во-вторыхъ, оно во многихъ мѣстахъ разработано подробнѣе французскаго, и, наконецъ, въ третьихъ, оно содержитъ въ себѣ *образцы* нарѣчій, которыхъ нѣтъ во французскомъ изданіи.

По поводу выхода въ свѣтъ этого послѣдняго появились въ специальныхъ журналахъ весьма сочувственные отзывы. Мы сочли нeliшнимъ привести здѣсь

*) Трудъ этотъ, въ болѣе сокращенномъ видѣ, былъ представленъ на „Гукасовскую Премію“ (въ Тифлісѣ) и отвергнутъ на основаніи отзыва, составленного г. Леономъ Ганджечянцъ.

два изъ нихъ, какъ принадлежащіе перу выдающихсяъ современныхъ представителей армянской лингвистики на Западѣ, профессоровъ Мейе и Карста. Сказанное ими о французскомъ изданіи, конечно, вполнѣ относится и къ армянскому его оригиналу, тѣмъ болѣе, что послѣдній появляется нынѣ въ болѣе усовершенствованномъ видѣ.

„Gegenstand der vorliegenden Arbeit ist die Klassifikation der Neuarmenischen Dialekte, ihre Bestimmung und Beschreibung je nach den räumlichen Grenzen und nach ihren hauptsächlichsten linguistischen Eigentümlichkeiten. Mit glücklicher Hand werden zunächst sämtliche Mundarten in drei große Hauptgruppen geschieden: 1. *Um*-Gruppe; 2. *Ga*-Gruppe; 3. *El*-Gruppe. Diese Einteilung stützt sich auf die jeweilige Indikativ-Präsens-Formation und ersetzt vorteilhaft die bisher übliche Gruppierung des Neuarmenischen in Ost- und West-Armenisch, bzw. Russisch-Armenisch und Türkisch-Armenisch. Der Verfasser, der bereits mit mehreren Monographien über arm. Mundarten sich in der Gelehrtenwelt einen geachteten Namen erworben hat, hat es verstanden, in diesem neuen Werke in scharfen Zügen zum ersten Male eine klare, übersichtliche Darstellung aller neusprachlichen Dialekte zu geben; wenn auch bloß skizzenhaft, so sind doch nach Laut- und Formenlehre die einzelnen Mundarten hinlänglich charakterisiert, um ein anschauliches Bild von jedem einzelnen im Rahmen der Gesamtsprache zu geben. Dankenswert ist auch insbesondere die Verzeichnung der betreffenden Dialektliteratur sowie die beigegebene Sprachkarte. Das Buch erscheint, trotz seines bescheidenen Umfangs, dazu berufen, grundlegend zu werden für das Studium der Na. Dialekte. Und wenn, wie hoffentlich bald zu erwarten steht, das weite Feld der armenischen Dialektologie dereinst in voller Blüte prangen wird, so wird es nicht zum mindesten das Verdienst eben dieser in schlichter anspruchsloser Form bahnbrechenden Arbeit Adjarians sein“. (Ios. Karst. „Indogermanische Forschungen“, XXVI Band: Anzeiger 1—3, S. 12—13.

* * *

„M. Adjarian a consacré toute sa vie à l'étude scientifique de sa langue maternelle, l'arménien; partout où il a eu occasion de ré-sider, il a profité de toutes les occasions pour relever les faits dialectaux; il a pu ainsi publier déjà plusieurs études sur des dialectes divers qui attestent son don d'observation et ses connaissances linguistiques; et il en a en manuscrit plusieurs autres qui paraîtront

lorsqu'on lui en fournira les moyens. L'ouvrage qu'il présente au public savant en français ne se rapporte pas à un dialecte particulier; c'est un essai sur la répartition des dialectes arméniens. M. Adjarian est le seul homme au monde qui pouvait écrire un tel livre: il est sans doute seul à connaître la bibliographie singulièrement dispersée du sujet; il est assurément seul à posséder la somme d'observations personnelles dont on verra partout la trace dans cette *Classification*, et sans lesquelles il n'aurait pu songer à l'écrire.

On ne s'attend pas à trouver ici du premier coup une géographie linguistique précise et détaillée, définitive en un mot. Il y a de grands domaines entiers pour lesquels M. Adjarian ne dispose encore presque d'aucun renseignement; et l'un des mérites de son livre est précisément d'indiquer quelques-uns des points où il serait le plus urgent de faire au moins des sondages. Presque nulle part, l'étude n'a été poussée à fond; et quelques-unes des principales descriptions portent sur des dialectes excentriques.—D'ailleurs l'arménien n'occupe pas un domaine continu; même dans la partie centrale que M. Adjarian tient pour proprement arménienne, et où la carte jointe à l'ouvrage pourrait faire croire que l'arménien est la langue principale, le turc est presque partout la langue dominante ou du moins une langue égale en importance à l'arménien, surtout maintenant après les massacres et l'oppression systématique qui ont marqué le régime hamidien. En Turquie on n'a pas de statistique exacte; mais en Russie, on sait assez que les populations turque et arménienne se balancent presque partout dans les régions proprement arménienes autrefois. Hors de ce domaine central, les Arméniens sont dispersés au milieu de populations parlant toutes sortes de langues diverses.—Tout ce qu'il était possible de faire maintenant, c'était de marquer les résultats acquis et de donner la bibliographie, de caractériser chaque groupe de parlers, et par là de délimiter en quelque mesure les recherches à faire. Le livre de M. Adjarian n'est pas le résumé d'études faites, c'est avant tout le programme des recherches à entreprendre.

On s'accorde à classer les dialectes arméniens modernes en occidentaux et orientaux; à ces noms assez improprez M. Adjarian substitue les noms plus caractéristiques et plus justes de *groupe de—um* et *grupe de gə*. Il y ajoute un troisième groupe plus petit dont il a le premier observé l'existence et dont l'indication suffirait à faire de sa *Classification* un ouvrage vraiment original: le *grupe de-el*, constitué par deux séries de parlers en usage dans la région du lac d'Urmia, et une série qui est en usage au sud-est de Batoum.

Tous les dialectes arméniens modernes présentent par rapport

à l'arménien ancien des innovation parallèles. Mais ils ne semblent pas avoir conservé du traits notables qui permettent d'entrevoir des dialectes contemporains de la langue écrite attestée par les anciens textes. Partout l'ancien système verbal a été disloqué, et partout ce sont les mêmes formes qui ont seules subsisté. Partout la formation du pluriel des noms a été obtenue par un même procédé, différent de celui de l'arménien classique. M. Adjarian a esquissé brièvement ces innovations dans son introduction; on y notera quelques omissions fâcheuses, surtout celle du nouveau passif en—*uīl*. Il était impossible de tracer, même sommairement, l'histoire des changements. Car l'étude historique est à peine commencée; le travail de M. Karst sur l'arménien de Cilicie est capital et pose la plupart des questions; mais il ne se rapporte qu'à une petite partie du domaine arménien. Pour les autres régions dont on n'a pas de textes médiévaux, il importera de relever tout ce qu'on pourra trouver dans les manuscrits: colophons, additions de copistes, et surtout fautes de copistes. Quand on aura fait ce travail, que de jeunes arménisants devraient entreprendre, et qu'on possédera des descriptions de tous les principaux parlars modernes, on pourra tenter de faire une histoire de la langue arménienne. Les problèmes que pose cette histoire sont d'un intérêt de premier ordre pour la linguistique générale.

M. Adjarian a le grand mérite de travailler de toutes manières à cette tâche immense. Son mérite scientifique se voit dans ses publications. Moi qui sais ce qu'il lui a fallu de volonté, je dirais volontiers d'héroïsme, pour se donner sa culture scientifique, et dans quelles conditions matérielles et morales il a poursuivi depuis de longues années avec une persévéranse jamais lasse des recherches qui ont eu peu d'encouragement, je tiens à dire ici quelle admiration j'ai, non seulement pour sa science, pour sa rare puissance de travail, mais aussi pour son caractère. (A. Meillet, Journal Asiatique, 1909 mai-juin, pp. 558—560).

Г. X.

20 Сентября, 1911 г.

Москва,

Лазаревский Институтъ

Восточныхъ Языковъ.

О г л а в л е н і е.

	С Т Р.
Введеніе	1— 24
Исторія армянської діалектології	1— 4
Нодостатки изученія діалектовъ	4— 5
Программа изученія діалектовъ	5— 6
Научный алфавитъ	6— 11
Системы изученія діалектиковъ	11— 12
Составленіе настоящаго труда	12— 14
Отличія ново-армянского отъ древне-армянского	14— 24
фонетическая	15— 18
" лексическая	18— 20
" морфологическая	20— 22
" синтаксическая	23— 24
Мѣстности, населенные Армянами	25— 30
Армяне, говорящіе на чужихъ языкахъ	30— 33
Три вѣтви ново-армянского языка	34— 35
Вѣтвь լւ (уи)	45—102
1. Эриванское нарѣчіе	46— 51
2. Тифлисское	52— 60
3. Карабахское	61— 75
4. Шамахинское	76— 81
5. Астраханское	82— 86
6. Джульфинское	87— 91
7. Агулисское	92—102
Вѣтвь կը (кѣ)	103—179
1. Эрзерумское нарѣчіе	104—115
2. Мушское	116—139
3. Ванское	140—158
4. Диарбекирское	159—166

5. Харпутско-Эрзинджанское наръчіе	167—173
6. Шабин-Каражиссарское	174—177
7. Трапезундское	178—183
8. Хамшенское	184—195
9. Малатійское	196—198
10. Киликійское	299—211
11. Сирійское	212—214
12. Арабкирское	215—221
13. Акнское или Эгинское	222—224
14. Севастійское	225—231
15. Евдокійское	232—238
16. Смирнское	239—240
17. Никомидійское	241—248
18. Константинопольское	249—257
19. Родостійское	258—262
20. Крымское	263—269
21. Австро-Венгерское	270—279
Вѣтвь ы₁ (ел)	280—282
1. Марагинское наръчіе	281—287
2. Хойское	288—290
3. Артвинское	291—292
Примѣчаніе	202
Указатель	294—303
Діалектологическая карта.	

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Էմինեան Աղդագրական Ժողովածուի» ներկայ՝ ուժերորդ հատորը պարունակում է Հայ բարբառագիտութիւնը—ուրուագիծ և դասաւորութիւն նոր հայերէն բարբառների, նրանց սահմանը և նկարագրութիւնը՝ համաձայն իրանց բռնած տարածութեան և իրանց զիխաւոր լեզուարանական լատիանիշների *): Բոլոր մինչև այսօր ծանօթ բազմաթիւ հայ բարբառները աշող կերպով բաժանել է գրքի հեղինակ՝ պ. Հր. Աճառեանը, երեք մեծ խմբերի (ու մ, կը և ել). Նկարագրուած բարբառների և գաւառակեզզուների թիւը հասնում է 102-ի, իսկ՝ ինչ որ պ. Աճառեանի աշխատութիւնը առանձնապէս գնահատելի է գարծնում,—այդ՝ գրքի մէջ ամեն մի բարբառից առաջ բերած օրինակները կամ նմուշներն են: Կարեւոր են նոյնպէս—մատենախօսութիւնը ամեն մի բարբառի մասին և լեզուարանական բարտէսր, որ տեղաւորուած է գրքիս վերջում:

Լոյս ընծայելով այս կարեւոր աշխատութիւնը՝ մենք համոզուած ենք, որ նա մեծ ծառալութիւն կը մատուցանէ ոչ միայն մասնագէտ լեզուարաններին, ալլ և մեր աղգային դրացներին՝ հայ բարբառագիտութեան ծեռնարկի տեղ ծառալովի, ուր որ այդ առարկային կարեւորութիւն է տրում:

Երկու տարի առաջ լոյս տեսաւ Փարիզում Classification des dialectes arméniens par Adjarian. Մեր հրատարակութիւնը՝ նախ՝ բնագիր է, որից թարգմանել է Փռանսերէն ինքը հեղինակը, երկրորդ՝ շատ տեղերում նա աւելի մանրամասն է մշակուած, և, վերջապէս՝ երրորդ՝ նա առաջ է բերում բոլոր բարբառներից նմուշներ, որոնք պակասում են Փռանսիական հրատարակութեան մէջ:

Այս վերջինիս լոյս տեսնելու առիթով հրատարակուեցին մասնագիտական թերթերում շատ նպաստաւոր քննադատա-

*.) Այս աշխատութիւնը՝ աւելի համառոտ ձևով՝ նախապէս ներկայացուած էր Թիֆլիսի «Նուկասեան Մրցանակաբաշխութեան» և մերժուած էր համաձայն քննութեան, որ կատարել էր պ. Լևոն Գեանցեցեանը:

կաններ. դրանցից մենք աւելորդ չը համարեցինք մէջ բերել ալսաեղ երկուսը՝ իրուև ժամանակակից եւրոպական նշանաւոր լեզուագէտների կարծիքներ՝ այն է պոօֆ. Մէկի և պոօֆ. Կառստի ֆուանսիական հրատարակութեան մասին նրանց ասածը, ի հարկէ, վերաբերում է լիովին պ. Աճառեանի նոյն աշխատութեան և հայ բնագրին, մանաւանդ որ վերջինս երևան է դալիս ալժմ աւելի կատարելադործուած ձևով:

„Ներկայ աշխատութեան նպատակն է նոր հայերէն բարբառների դասաւորութիւնը, սահմանը և նկարագրութիւնը՝ իրանց բռնած տարածութեան և իրանց գլխաւոր լեզուարանական առանձնայատկութիւնների համաձայն: Նախ և առաջ՝ շատ յաջող կերպով բարբառները բաժանուած են երեք մեծ խմբերի. 1. Ուժ ծիւղ, 2. Կը ծիւղ, 3. Ել ծիւղ: Այս բաժանումը ոիմնուած է սահմանական ներկայի կազմութեան վրա և յաջողապէս փոխանակում է մինչև այժմ գործածուած բաժանումը (Արեւելեան և Արևելտեան հայերէն, այն է Ռուսակայերէն և Տամկահալերէն): Հեղինակը, որ հայ բարբառների վրա իր բազմաթիւ մենագրութիւններով գիտական աշխարհի մէջ պատուաւոր անուն շահած է արդէն, իր այս նոր գործի մէջ՝ առաջին անգամ լինելով՝ տալիս է ծիշտ գծերով բոլոր նոր բարբառների պարզ ու ամփոփ պատկերը. Թէկ ուրուագծային, սակայն ծայնաբանութեան ու ծևախօսութեան կողմից առանձին բարբառները բաւականաչափ բնորոշուած են, այնպէս, որ իւրաքանչիւրը բարբառների ամբողջութեան մէջ տալիս է իր համայնապատկերը. Մասնաւոր շնորհակալութեան արժանի են նաև բարբառագիտական մատեն ագ ի տութիւնը և զրբին կցուած լեզուարանական քարտ է զը: Գիրքը, հակառակ իր համեստ ծաւալին, կոչուած է կարծես հիմնադիր լինել նոր հայ բարբառների գիտութեան: Եւ երբ, ինչպէս յոյս ունինք, շուտով հայ բարբառապիտութեան ընդարձակ դաշտը կը փալի իր կատարեալ ծաղկման մէջ, փոքր չի լինել բնաւ Աճառեանի՝ ծեռվ համեստ, ուկամից զուրկ, բայց ծանապարհ բաց անող այս աշխատութեան արժանիքը” *):

* * *

”Պ. Աճառեանը իր ամբողջ կեանքը նուիրել է իր մայենի լեզուի հայերէնի գիտական ուսումնասիրութեան. ամեն տեղ ուր առիթ է ունեցել բնակելու, նա օգուտ է քաղել բոլոր առիթներից հաւաքելու համար բարբառային երևութեանը. այսպիսով նա կարողացել է արդէն հրատարակել զանազան բարբառների մասին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, որոնք վկայում են իր դիտողական ծիրքը և լեզուարանական հմտութիւնը: Նա ունի

*) I. Karst. Anz. 1—3 IF, XXVI, pp. 12—13,

նոլնպէս շատ անտիպ ուսումնասիրութիւններ, որոնք պիտի հրատարակուին սթէ հայթալիուին միջոցներ: Այս աշխատութիւնը, որը փոանսերէն լեզուով ներկայացնում է զիտական աշխարհին, մէկ մասնաւոր բարբառի չի վերաբնրում. դա հայ բարբառների բաժանման մասին մի փոքր է: Պր. Ածառեանը միակ անձն է աշխարհում, որ կարող էր գրել մի այսպիսի գիրք. նա անշուշտ միակն է, որ ծանօթ է նիմի եղականապէս ցրուած մատենագիտութեան հետ. ապահովապէս նա միակն է, որ ունի անժնական դիտողութեանց ան պաշարը, որի հետքը ամեն բոպէ երկում է այս Դասաւորութեան մէջ և առանց որոնց նա չպիտի մտածէր գրել այս գիրքը:

Պէտք չէ սպասել թէ այստեղ առաջին անգամից կը գտնենք լեզուարանական ծիշտ ու մանրամասն, մէկ խօսքով վերջնական աշխարհագրութիւն: Կան ամբողջ ընդարձակ գաւառներ, որոնց մասին պր. Ածառեանը չունի դեռ գրեթէ ոչ մի տեղեկութիւն. և իր գրքի արժանիքներից մէկը հէնց այն է, որ նշանակում է այն մի քանի կէտերը՝ ուր անհրաժեշտ է կատարել քննութիւններ: Դրեթէ ոչ մի տեղ, ուսումնասիրութիւնը չի գնում մինչև խորը. և զլիաւոր նկարագրութիւններից մի քանիսը վերաբերում են արտակնուրոն բարբառների:—Սրոդէն հայերէնը չէ զրաւում մէկ անընդհջուած տարածութիւն. նոյնիսկ կնստրոնական մասում, որ ըստ պր. Ածառեանի բնիկ հայ է, և որտեղ՝ զրքին կցուած քարտէզի համեմատ կարելի է կարծել թէ հայերէնը զլիաւոր լեզուն է, եռուքերէնը գրեթէ ամենուրեք տիրող լեզու է կամ գոնէ հայերէնի հաւասար կարեռ, մանաւանդ այժմ Համիդեան վարչութեան կոտորածներից և մշտական մնջումներից լետոյ: Տամկաստանում չկալ ստոյդ վիճակագրութիւն. բայց Ուսուաստանում յալտնի է, որ Թուրք և հայ ազգաբնակութիւնները հաւասարակուում են իրաք՝ հին զուտ հայկական նահանգների մէջ ամեն տեղ: Այս կենտրոնական շրջանից դուրս, Հայերը ցրուած են բազմալեզու ժողովուրդների մէջ:—հնչ որ այժմ կարելի էր անել, այդ է ստացուած արդիւնքները նշանակել, մատենագիտութիւնը տալ, իւրաքանչիւր գաւառական խմբերը բնորոշել և սրանով որոշ չափով սահմանագծել ապագայ քննութիւնները: Պր. Ածառեանի աշխատութիւնը կատարուած ուսումնասիրութեանց ամփոփումը չէ, այլ ամենից աւելի կատարելի քննութեանց ծրագիրը:

Առհասարակ նոր հայ բարբառները բաժանում են արեւտեան և արեւելեան. այս անյատուկ բառերի տեղ պր. Ածառեանը զնում է ում ծիւղ և կը ծիւղ աւելի լատկանշական և աւելի ծիշտ բառերը: Նա աւելացնում է նաև մի սրբորդ՝ աւելի փոքր ծիւղ, որի գոյութիւնը հնքն է նկատել առաջին անգամ և որի ցուցումը միայն բաւական էր իր Դասաւորութու-թիւնը- թիւնը դարձնելու հսկապէս բնորոշ մի գործ. այս է ել ծիւղը, որ բաղկացած է երկու բարբառներից Ուրմիոյ լծի շրջանում և մի բարբառից, որ խօսւում է Բաթումի հարաւ-արևելքը:

Բոլոր նոր հայ բարբառները հին հայերէնի վերաբերութեամբ ներկայացնուած են զուգահեռական նորմուծութիւններ: Բայց Թուրմ է թէ պահած չեն

որոշ այնպիսի նշաններ, որոնք ցոյց տալին մնե հին բնադրերում աւանդուած գրաբարի ժամանակակից բարբառները: Ամեն տեղ էլ հին բալական դրութիւնը քայբայուած է, և ամեն տեղ էլ վերապրում են միայն միանոյն ծննդը: Ամեն տեղ էլ զոյականների լոգնակից կազմութիւնը միանոյն սկզբունքով է, որ տարբեր է դասական հայերէնից: Պ. Ածառեանը համառոտիւ ուրուափել է այս նորմութիւնները իր Ներածութեան մէջ. պէտք է նկատել այստեղ մի քանի ծախորդ մոռացումներ, մասնաւրապէս կրաւորականի նոր կազմութիւնը (-ուի լ): Անհնար էր, նոյնիսկ համառոտակի, գծել ծեափոխութեանց պատմութիւնը: Որովհետև պատմական ուսումնասիրութիւնը զեռ նոր է սկսում. պր. Karst-ի գործը Կիլիկիոյ հայերէնի վրա՝ հիմնական աշխատութիւն է և դնում է հարցների մեծագոյն մասը. բայց նա վերաբերում է միայն հայ աշխարհի մի փոքրիկ մասին: Միաւ շրջանների մասին, որոնցից չկան միշնադարեան բնագրեր, կարեոր է հայարել ինչ որ կարելի է գտնել ծնուագրերում. լուսանցքագրութիւններ, արտագրողների կողմից յաւելումներ և մանաւանդ արտագրողների սխալներ: Երբ կատարուի այս աշխատանքը, որ երիտասարդ հայագէտների գործն է, և երբ ունենանք բոլոր Ներկալ զլիաւոր բարբառների քննութիւնը, այն ժամանակ կարելի է փոքրել կազմելու հայ լեզուի պատմութիւնը: Այս պատմութեան երեսն հանած խնդիրները առաջնակարգ նշանակութիւն ունին ընդհանուր լեզուարանութեան համար:

Պր. Ածառեան այն մեծ արժանիքն ունի, որ ամեն կնրա աշխատում է այս ահազին գործի համար: Իր գիտական արժանիքը երեսում է իր հրատարակութեանց մէջ: Ես որ գիտեմ թէ ինչպիսի կամք, պէտք է ասեմ ինչպիսի՝ հերոսութիւն ունեցաւ նա իր գիտական կրթութիւնը ծնող բներելու համար, և թէ ինչպիսի՝ նիմական ու բարոյական պայմանների մէջ առաջ տարաւ երկար տարիներ երբէք յոզնող յարատեսութեամբ իր քննութիւնները, որոնք քիչ քաջալերունցին, պարտք եւ համարում ասել այստեղ թէ ինչպիսի՝ հիացմոնք ունիմ են, ոչ միայն իր գիտութեան, իր աշխատանքի հագուագիւտ կարողութեան, այլ և իր նկարագրի վրա^{ա)} *):

Գր. Խ.

20 Սեպտ. 1911 թ.

Մոսկուա,

Լազարեան Շեմարան արկելեան լեզուաց.

*) A. Meillet. Journal Asiatique, Paris 1909, mai-juin, pp. 558—560.

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻ ՑԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

- Հայ բարբառագիտութեան պատմութիւնը.
- Բարբառագիտական ուսումնակրութեանց թերութիւնները.
- Մըազիր բարբառագիտական ուսումնասիրութեանց.
- Գիտական այբուբեն.
- Բարբառներն ուսումնասիրելու եղանակները.
- Ներկայ աշխատութեան կազմութիւնը.
- Նոր հայերէնի տարբերութիւնները հին հայերէնէն.
- Ջայնական տարբերութիւններ.
- Բառական տարբերութիւններ.
- Համաձայնական տարբերութիւններ.
- Ջամանական տարբերութիւններ.

1. **Առաջին անձը** որ հայ բարբառագիտութեամբ գրադեր է, հոլանտացի հայագէտ Շրիօսէրն է, որ իր Thesaurus Linguae Armeniacae (տպ. Ամստէրդամ 1711) աշխատասիրութեան մէջ առանձին հատուածով մը կը խօսի Կովկասի քանի մը հայ բարբառներու վրայ և կուտայ համառօտ նմոյշ մը Ագուլիսի և Զուղայի բարբառներով: Իրմէ ետք կուգայ Շահան Զրպեա Եւղոկիացի հայագէտը. ասիկա իր ընդարձակ Թերականութեան մէջ (Grammaire de la langue arménienne, Paris 1823) կը յատկացնէ առանձին մաս մը հայ բարբառներուն, որոնց վրայ իր նախորդէն աւելի ընդարձակ ծանօթութիւններ կուտայ և մէկ քանիին ալ ընդհանուր ծրագիրը կ'ուրուագծէ: Երրորդ տեղը կը բռնէ բժիշկ Գէորգ Ախվէրդեան, որ մասնաւոր սէր տածելով դէպի հայ բարբառագիտութիւնը, հրատարակեց նախ Սայեաթ-Նովայի ժաղովրդական երգերը՝ Թիֆլիսի բարբառով (Մոսկուա 1852), կցելով անոր ընդարձակ ներածութիւն մը, ուր կը քննէ Թիֆլիսի բարբառը բայական հմուտ ու մասնագէտ գլուխի: Ախվէրդեան մտադիր էր նաև ուրիշ բարբառագիտական ուսումնակրութիւններու ծեռնարկել, բայց մահը վրայ հասնելով՝ խափանեց իր գեղեցիկ խերնուրդները:

1866-ին հրատարակուեցաւ Վիեննայի միաբան Հ. Ա. Այտընեանի Թնակական Թերականութիւնը, ուր առաջին անգամ հեղինակը կուտայ հայ բարբառներու ընդհանուր յօրինուածական դասաւորութիւնը, թէև շատ անորոշ գծերով: Այտնեան չորս բարբառական ճիւղ կը հանչնայ:

1. Ռուսաստան, Պարսկաստան և Հնդկաստան:
2. Տաճկահայաստան և Միջագետք:
3. Փոքր-Ասիա:
4. Աւստրօ-Հունգարիա (Թրանսիլվանիա, Առտեալ):

Հեղինակը կը խօսի այս չորս ճիւղերուն վրայ առանձին տուանձին, կուտայ անոնց ընդհանուր նկարագիրը, ծանրանարով յատկապէս ձեւաբանութեան վրայ: Զայնաբանական մասը նկատի առնուածէ չէ:

Միենոյն տարբին հրատարակուեցաւ Պատկանհանի գերմանի բննութիւնը Ագուլեցոց բարբառին վրայ (Պերլին 1866), որուն յաջորդեց Petermann հայագէտին Թիֆլիսի բարբառին բննութիւնը (Պերլին 1867):

1869-ին Պատկանհան հրատարակեց իր ուսւերէն աշխատութիւնը (Иэслեծուան օ ճալետախ արմանսկаго языка), ուր 8 հայ բարբառներու նկարագիրը կուտայ համառոտ կերպով, հիմունելով ձեռք ձգած խումբ մը գրաւոր ազբեկներու վրայ: Ասոր յաջորդեցին 1875-ին նոյն հեղինակին Մատերիալ դրա իշխանական համար հատորները, որոնց առաջինով Նոր-Նախիջևանի, իսկ ելքորոշով Մուշի բարբառի ուսումնական թշնամութեան համար կուտայ ընդարձակ բնագրերը:

Պատկանհանի գործէն յետոյ բաւական ժամանակ հայ բարբառագիտութիւնը նոր ուսումնասիրութեամբ մը չնարստացաւ, մինչև որ 1883-ին Ագուլեցի լեզուարան Ս. Սարգսիանց հրատարակեց Ագուլիսի բարբառին մանրամասն քննութիւնը, որ բոլոր նախորդ աշխատութիւնները կը գերազանցէ, թէ իր ընդարձակութեամբ և թէ գիտական ճշտութեամբ: 1886-ին Լեհացի հայագէտ Յովհ. Հանուշ սկսաւ Լեհահայ բարբառին քննութիւնը: հրատարակեց երկու հատոր, որոնց մէջ կը քննէ Լեհահայ բարբառին բառացանկը և ձայնաբանութիւնը: Հայագէտին մասով բարբառին մնացեալ մասերուն քննութիւնը կիսատ մնաց:

Հանուշէն յետոյ ուսւ հայագէտ ՏՈՄՍՈՒ հրատարակեց 1887-ին Ախալցխայի և 1890-ին Թիֆլիսի բարբառին քննութիւնը:

1896 թուէն սկսեալ հայ բարբառագիտութիւնը նոր թափ մը կ'առնէ և ուսումնասիրութիւններու թիւը օր ըստ օրէ կ'աւելնայ: Նոյն թուէն կը հիմունի Լալայեանի խմբագրութեամբ Աղգագրական Հանդէսը, որ մինչև հիմայ կը շաբունակէ և տուած է

գաւառական լեզուի բազմաթիւ նմոյշները Դարձեալ 1896-ին հայոցէտ Մէլիք Ս. Դաւիթ-Բէգի գրչէն լոյս կը տեսնէ Մարտացի բարբառին շատ համառօտ քննութիւնը՝ նախ հայերէն (տես Ա. 1896) և յիշոյ Գրանսիրէն 1897-ին և. Մսերեան կը հրատարակէ Մշոյ բարբառին մանրամասն քննութիւնը 1898, 1899 և 1901 թուերուն լոյս կը տեսնէ իմ բարբառագիտական ուսումնասիրութիւններուն շարքը (Ասլանբէգի, Սուչավայի, Ղարբարակի և Վանի բարբառներուն քննութիւնը, վերջինը գերմանէրէն լեզուով), Դարձեալ 1898 թուին կը հիմնուի Պօլսոյ Բիւլը բակն աղգագրական թերթը՝ որ երեք տարի շարունակելով իր գոյութիւնը (1898-1900) կուտայ խիստ բազմաթիւ նմոյշներ զատ նազան գաւառներու հայ բարբառով, որոնցմէ շատը մինչև այն ժամանակ լսուած անզամ չէր, եթէ Լալայեանի Աղգագրական Հանդէսն ալ բանած ըլլար Բիւրակնի ուղղութիւնը՝ հայ բարբառագիտառութիւնը հիմայ նախանձելի վիճակ մը ունեցած պիտի ըլլար Բիւրակնի գոյութիւնը դժբախտաբար շատ երկար չտեսեց՝ ապացուցանելու համար թէ Հայերս զիտական թերթեր ապրեցնելու կարողութիւն չունինք գեռու

1899-ին հրատարակուեցաւ Յ. Գաղանձեանի ռԵւդոկիոյ Հայոց դաւառաբարբառը՝ արտատպուած Հանդէս Ամսօրեայէն, նոյն թերթին մէջ 1900 թուէն սկսեալ կը հրատարակուի Արաբկիրի բարբառին ընդարձակ քննութիւնը Մէլիք Ս. Դաւիթ-Բէկի աշխատութեամբ, բայց քանի մը տարիէ ի վեր կիսատ կը մնայ դժբախտաբար:

Առանձին գլխով պէտք է յիշել հոս էմինեան Աղգագրական ժողովածուի խմբագրութիւնը, որ հիմնուեցաւ Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանին մէջ, հանգուցեալ բազմարդին հայոցէտ Մ. էմինի կտակով: Ժողովածուն որ մինչև այժմ հրատարակուած ըլլոր բարբառագիտական գործերուն մէջ ամէնէն պատկառելի հատորները ընծայած է, հրատարակած է մինչև այժմ 7 գիրք, որոնցմէ հինգը ամբողջապէս նուիրուած են հայ բարբառներուն:

Հայ բարբառագիտութեան անծանօթ աշխատաւորներուն մէջ կը յիշուի Յ. Նազարեանց անուն մէկը՝ ասիկա Փորձ հանդէսին մէջ (Ետարի, թիւ 2, էջ 150—164) «Հայոց բարբառների մասին» վերնագրով յօդուած մը հրատարակեց և առաջարկելով 5 հատուած, կոչ ըրաւ հայ բանահաւաքներուն, որպէս զիամէն մէկ զիւղի բարբառով թարգմանեն զանոնք և իրեն դրկեն:

Պարսնը անշուշտ երկար սպասած պիտի լլլայ անյօյս ապարդիմն Յիշենք վերջապէս գիրմանացի հայադէտ Karst, որի կրկնան Քերականութեան մէջ (Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg 1901) կը խօսի Միջին գարու, յատկապէս ելիկիդիոյ հայերէնին վրայ, բայց բառերու և ձևերու բացատրութեան ժամանակ ամէն անդամ ալ համեմատութեան կառնէ ներկայ հայ բարբառները:

2. Խնչպէս կը տեսնուի, հայ բարբառագիտութիւնը դեռ հարուստ չէ. հիմնական ու լիակատար ուսումնակրութիւնը թիւը չափաղանց քիչ է. հրատարակուած աշխատութիւններէն ու մանք թերի են ձայնաբանութեան կողմէ, ոմանք ձևախօսական մասը յապատճ են, և ընդհանրապէս բառերու տառադարձութեան մէջ պահանջուած գիտական ճշտութիւնը չունին: Օրինակի համար Արաբկիրի սարբառին քննութեան մէջ (ՀԱ. 1901, էջ 39) տեսէք թէ ինչ կ'ըսէ Մէլքը Ս. Գաւիթ-Բէգ. «Սովորական արտասանութիւն ըսելով՝ մենք կը հասկնանք նայերէնի արտասանութիւնը, լինի նա երեանի, Թիվլիզի, Ղարաբաղի թէ Վանի, Մուշի, Կարսոյ, Տիարպէքիրի կամ Արաբկիրի արտասանութիւնը, Այսինքն՝ մենք Արևմտեան և Արևելիան կոչուած արտասանութիւնը չենք ընդունած և չենք ալ ընդունիր երբեք: Որովհետև մենք մինչև օրս, քննած լինելով Վանի, Մուշի, Կարսոյ, Քարբերդի, Աերասահիոյ, Տիարպէքիրի նահանգներում բարբառներւն մեծ մասը, փորձով տեսած ենք, որ այսպիսի որոշողական անջրպետ մընդունելու բնաւ տեղի չկայ, այն բաւագոյն պատճառին համար որ բուն ժողովագիտան մէջ—որ միայն զաւառաբարբառին և արտասանութեան միակ աւանդապահն է՝ նոյնչափ Արաբատեան նահանգներու որչափ և Փոքր Հայտատանի մէջ—մի և միայն մէկ արտասանութիւն գոյութիւն ունի և այնու եւ այս ըսողը լեզուաբան մէ:

Լեզուաբան մէր նաև Ս. Սարգսեան, որուն Ագուլցոց բարբառին քննութիւնը ընտիր երկ մէք բայց տեսէք թէ ինչ կ'ըսուի հոս ալ (Մասն Բ, էջ III). «Կ Ագուլցոց բարբառում համարեա բոլոր գէպքերում՝ ինչ ձայնաւորից առաջ կամ յետոյ որ գըված էլ լինի՝ արտասամվում է կոշտ, միայն եթէ կ-ից առաջ կայ ի կամ է կամ այնպիսի մի ա (Ց. է), որին նոյն բառի գրականական ձևում համապատասխանում է ի, այն ժամանակ այդ կարտասանվում է կակուղ՝ կյա»:

Բայց երբեմն կը պատահի որ մարդ շուարած կը մնայ թէ

այս ինչ ձեզ ինչպէս կարդայ. օրինակ էջ 39, տող 6 գրուած է մանակ. հակառակի պէս այս բառին գրական ձեզ երկու է (միւնակ կամ մենակ). ուրեմն ինչպէս կարդանք մոնտակ թէ մոնտեյ. Փառք տանք ուրեմն քրանսերէնի և անգլիերէնի ուղղագրութեան:

Բասածներէս կ'երեայ թէ հայ բարբառագիտական ուսումնաւորութեանց մէջ լաւագոյն համարուածներն անգամ թերի և պահապաւոր են:

3. Արակէսպի բարբառագիտական քննութիւն մը իր մէջ կատարեալ գործ մըլլայ, հարկ է որ պարունակէ հետեւալ մասերը, չհաշուելով քննուած բարբառին վրոյ արուելիք աշխարհագրուկան ու վիճակագրական համառօտ տեղեկութիւնները:

Մասն Ա.—Զայնախօսութիւն (Phonetik). Այս մասին մէջ պիտի պարզուի քննուած բարբառին ձայնական գրութիւնը, այսինքն թէ ինչ ձայներ կամ հնչիւններ կը պարունակէ նոյն բարբառը, այս հնչիւններուն արտօսանութեան եղանակը, անոնց գործածութեան տեղն ու քանակութիւնը, անոնց ծագումը, այսինքն թէ հայերէնի որ և որ ձայներէն կ'ածանցին անոնք:

Մասն Բ.—Զայնազանութիւն (Lautlehre). Հոս պիտի պարզուին բարբառին բոլոր ձայնական օրէնքները. մի առ մի մէջ պիտի բերուին հայերէնի ձայնաւորները, երկիրաբառները և բաղաձայնները, և համեմատելով բարբառին ձեւերուն հետ՝ պիտի քննուի թէ հայերէն տառերը կամ ձայները ինչ ու ինչ ձայնափոխութիւններ կրած են նոյն բարբառին մէջ. Որովհետեւ ձայնաբանութիւնը լեզուաբանութեան ամէնէն կարեոր ճիւղն է, ուստի հարկ է որ ոյս գլուխը մանրամասն, ճիշտ ու ընդարձակ ըլլայ. հայերէնի ձայները պէտք է որ քննուին իրենց ամէն մէկ դիրքով տուանձին, այն է բառին սկիզբը, մէջը կամ վերջը, ձայնաւորի կամ բաղաձայնի քով և կամ անկախ. Պէտք է նոյն պէս որ մէջ բերուած օրինակները լիսկաաար ըլլան, որպէս զի օրէնքներուն ուժը և բացառութիւններու թիւը լաւ որոշուի:

Մասն Գ.—Զեւախօսութիւն (Morphologie). Ասիկա սովորական բառով քերականութիւնն է, կամ աւելի ճիշտ քերականութեան Ստուգաբանութիւն կոչուած մասը. Այս մասին մէջ ալ հարկ է որ բարբառին հոլովումը, խոնարհումը, զերանունները, ասոնց կրած ձևափոխութիւնները և այլն հարկաւոր և կարելի մանրամասնութեամբ քննուին:

Մասն Դ.—Համածայնութիւն. Ասիկա քերականութեան ան-

բաժան մասն է, որ ամէն լեզուի համար ալ անհրաժեշտ է. բայց մեր բարբառները գրական լեզուի սովորական համաձայնութենէն շեղած ըլլալով, այս մասին վրայ ծանրանալ կարեղը չէ.

Սակայն ամէն մէկ բարբառի ուսումնասիրութեան վերջը պէտք է դնել քննուած բարբառով բաւական ընդարձակ նմոյշ մը՝ շարադասութեան և համաձայնութեան օրէնքները, ինչպէս և նախորդ մասերով պարզուած կանոններուն գործադրութիւնը դրականապէս ցուցնելու համար. Հաւ կ'ըլլայ որ յիշեալ ընագիրը խօսակցական ըլլայ. ասով առիթ պիտի ըլլայ բայերուն զանազան ժամանակները, թիւերն ու գէմքերը երեան հանելու.

Ասոնք են ահա բարբառագիտական ուսումնասիրութենէ մը պահանջուած այն մասերը, որ գործը կատարեալ պիտի ընծայեն գիտութեան առջև. Հիմայ հարկ է քննել նաև այն հանդամանքները՝ որով աշխատութիւնը գիտականորէն նիշտ ու ամըողջական պիտի ըլլայ:

4. Գիտական ճշտութեան համար ամէն բանէ առաջ պէտք է գիտական ուղղագրութիւն. այսինքն գործածել այնպիսի այրուբնեն մը՝ որ ներկայացնէր քննելի բարբառին բոլոր ձայնական նրբութիւնները. Այս բանին համար եւրոպացի լեզուաբանները հնարած են բազմաթիւ ու բազմազան տառեր՝ երկարութեան կամ սղութեան, բաց կամ գոց հնչուելու, միաձայնաւոր կամ երկբարբառային, շհշտեալ կամ անշեշտ, պարզ կամ ոնզային, թրթուն կամ խուլ շնչաւոր կամ անշունչ և այլն արտասանութեան համար. Հաւ կ'ըլլար անշուշտ բարբառացնութեանց մէջ փոխ առնել յիշեալ եւրոպական այրուբները, բայց մեր ազգային նախանձախնդրութիւնը, մեր տպաբաններուն աղքատութիւնը, զլիսաւորապէս աչքի անվարժութիւնը այս ցանկալի կէտին գործադրութիւնը՝ թոյլ չեն տար. Ուստի պէտք է որ ունենանք հայերէն տառերով գիտական այրուբն մը:

Մեր խօսքը.ի հարկէ գիտական ուղղագրութեան համար է և բնաւ կապ չունի գրական և ընթացիկ լեզուի ուղղագրութեան հետ.

Գիտական ուղղագրութեան համար պահանջուած պայմաններն են.

1. Ամէն ձայն պէտք է նշանակուի միայն մէկ գրով:

2. Ամէն գիր պէտք է ունենայ միայն մէկ հնչիւն:

Օրինակի համար, չ ձայնը՝ միակ և առանձին ձայն մըն է. ուստի զայն երկու կամ աւելի գրերով (անգլ. ch, ֆրանս. tch,

գերմ. tsch) նշանակելը առաջին պայմանին հակառակ է: Օ միակ և առանձին ձայն մըն է. ասիկա մէյ մը օ, մէյ մը աս, մէյ մը ես նշանակելը դարձեալ առաջին պայմանին հակառակ է: Նոյնպէս՝ օրինակի համար հայ. յ տառը՝ բառին սկիզբը հ, մէջը յ, իսկ վերջը անձայն համարելը երկրորդ պայմանին հակառակ է: Գիտական ուղղագրութիւնը կը պահանջէ որ չ միայն մէկ գրով նշանակուի (ինչպէս է հայերէնը կամ եւրոպական գիտական այբուբենի Ը ձեւ), օ ձայնը գրուի միայն պարզագոյն օ նշանով, յ տառը ունենայ միայն մէկ հնչում (ըստ մեզ՝ յ) և այլն:

Աւելորդ է ըսել թէ չկարդացուող տառեր երբեք գոյութիւն ունենալու չին:

Արդ՝ որովհետև հայերէնի 38 տառերը՝ չին կրնար՝ նշանակել բոլոր բարբառային ձայները, մանաւանդ որ ասոնք ըստ արևելեան և արևմտեան արտասանութեան, նաև բառերուն մէջ իրենց առած դիրքին համեմատ տարբեր հնչիւններ կ'առնեն, ուստի պէտք է որ անոնց նշանակութիւնը միանգամ ընդ միշտ որոշուի և ասիկա մնայ որոշ ու հաստատուն՝ ամէն տեղ ու ամէն դիրքի մէջ:

Գիտականօրէն հաստատուած է թէ մեր երկու գրական լեզուներուն մէջ արևելեանն է՝ որ հայ տառերուն հնչումը Ե գարու արտասանութեամբ կը պահէ և օտար բառերու հին հայ տառադարձութեան ալ համաձայն կուգայ: Այս պատճառով մեր բոլոր պայթուցիկ տառերուն հնչումը պէտք է ընդունիլ ըստ արեւելեանին՝ այսպէս:

ρ = b	η = p	ψ = p'
q = g	ζ = k	ϱ = k'
η = d	π = t	θ = t'
δ = j	δ = c	g = c
ϱ = j	δ = c	ζ = c

Ասոնց մէջ առաջին սիւնակը արևմտեանին մէջ երկրորդին տեղն է: Երկրորդ սիւնակին ձայները արևմտեանին մէջ գոյութիւն չունենալով՝ բացատրելը գժուար է. միայն պէտք է շեշտել որ արևմտեան ընթերցողը համազօր գլուած թ, կ, թ և այլն ձևերէն չխարուի: Այս եւրոպական ձայները կ'արտասանուին հայերէնէն աւելի ուժով, այնպէս որ արևմտեան հայը դանոնց փ, ք, թ, ց, չ կ'ընդունի: Սակայն հոռ ուժը չէ միայն որ նկատի

կ'առնուի, այլ և թրթռութիւնը բացակայութիւնը կամ ձայնին իւլութիւնը, որ թէ հայուն և թէ եւրոպական համազօրներուն մէջ նոյն է:

Թէ արեւելեան և թէ արևմտեան արտաստնութեան մէջ նոյն արժեքն ունենալով՝ առանձին նկատողութեան առիթ չեն տար հետեւալ տառերը:

ա է ը ի օ
ա ե ա լ օ

զ ժ շ ս
զ շ ս ս

լ մ ն ո թ ֆ
լ մ ն ր ն վ

ի դ հ
չ գ հ

Սակայն ե, յ, ո, ւ տառերը շատ խառնակ վիճակ մ'ունին: Ե տառը բառին սկիզբը ե'արժէ յե, բառին մէջ ո, բառավերջը չի գտնուիր. սակայն յե կրկին ձայներու խառնուրդ մը ըլլալով՝ պէտք չէ որ մէկ տառով նշանակուի. նոյնպէս յ ձայնը արդէն է տառով նշանակուած ըլլալով՝ պէտք չէ որ երկրորդ անգամ և տառով նշանակուի. ըսել է թէ ե տառին գոյութիւնը աւելորդ է. Ուրեմն պէտք է գրել էրէկ = երեկ, յէրէկ = յերեկ և այլն:

Յ տառը՝ ինչպէս վերը ըսինք, բառին սկիզբը կը կարդացուի ի, մէջը յ, ծայրը անձայն է. այսպիսի զանազանութիւն գիտական ուղղագրութեան հակառակ է. ի ձայնին համար արդէն ն տառն ունենալով՝ պէտք չէ որ յ տառին ալ նոյն հնչումը տանք. երկրորդ՝ տառ մը անձայն թղղուլ, հետևաբար աւելորդ տեղը գրել՝ բնաւ տեղի չկայ: Քանի որ այս երկու պարագաները կը չնշուին, յ տառին համար կը մնայ մէկ իրական արժէք, այն է յ ձայնը. և այսպէս ալ կարդալու է թէ սկիզբը, թէ մէջը և թէ վերջը. օր, յիս = yes, յէս = yes, հայ = hay, ալայ = alay. և այլն: Յ տառին գործածութիւնը և դարուն այսպէս և այս ձայնով միայն էր:

Ո տառը կը կարդացուի բառին սկիզբը ոօ, մէջը օ, ծայրը չի դառնուիր. ոօ ըլլալով կրկին ձայն իրաւունք չունինք մէկ տառով գրելու. Յ ձայնին համար արդէն օ տառը կայ. պակէ կը

համեմ թէ ո տասն ալ աւելորդ էւ Պէտք է գրել օսկի վօսկի—voski.

Ի տառը կը կարգացուի ճշտիւ վ, այն տարբերութեամբ միայն որ բասխն սկիզբը չկրնար գրուիր. չենք կրնար գրել օրինակի համար ըրա—վրայ, Որովհետեւ մէկ ճայնի համար երկու նշան ունենալ չենք կրնար, երկրորդ՝ որովհետեւ և տառը բառին սկիզբը գրելու իրաւունք չունինք, և երկրորդ՝ որովհետեւ և տառը ու, իւ երկրարբառներուն մէջ ալ մուտք ունի, ուստի և տառին ալ գոյտթիւնը աւելորդ էւ Պէտք է գրել հավ, թաքավօր, ցագարար փխ. գրելու հաւ, թագաւոր, ցաւագար.

Այսպէս կը ճշտուի ու կը հաստատուի հայերէն այրութենին գիտական արժէքը:

Բայց մեր բարբառները ունին նաև այնպիսի նոր ձայներ՝ որ հայ այրութենով կարելի չէ բացատրել և ասոնց համար հարկ է հնարել նոր ձեեր:

Նոր ձեեր հնարելու ժամանակ ի նկատի պլիտի ունենանք երկու հանգամանք. 1. Տպարանական յարմարութիւններ, այսինքն հասարել ըստ կարելոյն պարզ ձեեր, որոնք գեղարուեատականութենէ հեռու ըլլան և հայ այրութենին գծագրութեան ոճին յարմար գան: 2. Հնարուած տառերը տրդէն ինքնին կարենան յիշեցնել ձայնը, ուրիշ խօսքով բոլորովին նոր ձեեր չստեղծել, այլ հղածը նշանով մը կամ ուրիշ ձեափօխութեամբ մը դանաղանել:

Հայ բարբառներու մէջ ամէնէն շատ պատահող նոր ձայները հետեւալներն են.

Ա (ա և է ձայներուն միջին ձայնը, օրինակ Ղըբ. «բան» բառին մէջ): Այս ձայնը Սարգսեան նշանակոծ է ա (վրան երկու կէտով), Ս. Մէլիք-Դաւիթ բէտ ա (վրան կլոր նշանով). այս երկուքն ալ անյարմար են. նախ՝ որովհետեւ նշաններ ինչքան ըիշ գործածուին՝ այնքան լաւ կըլլայ, երկրորդ՝ որովհետեւ այս ձեով նոր տառ մը ձուլել հարկ կըլլայ, երրորդ՝ փորձը ցոյց կուտայ որ նշանները գժուար կը մնան մեր տառերուն վրայ և իրենց բարակութեան պատճառաւ շուտ կը կոտրին. չորրորդ՝ որովհետեւ եթէ հարկ ըլլայ շեշտ գնիլ նոյն ձայնին վրայ՝ երկու երկք նշան իրարու քով դիզուած պիտի ըլլան: Ասոր համար ամէնէն յարմար կը համարեմ շըջուած ա-ը, զոր առաջին ան-

գամ մտածեր և գործազրիր են բողոքական միսիոնարները. Այս ձեւն յարմարութիւնը այն է որ նշան չունի, նոր տառ ձուլելու պէտք չըլլար, կրնայ վրան կամ քովլ շեշտ ընդունիլ:

ie (Մշեցոց, Վանեցոց, Կարնոյ գիւղացոց մէջ գործածուած ձայն մը, որ կրնանք արտայայտել իէ խումբին արագ հնչմամբ, կը գոնուի օր. մեր, ծեր բառերուն մէջ). ըստ այսմ կը կար ձենք թէ յարմար է նշանակել մեր և տառով, որով թէ նոյն ձայնին խսկական աղբիւրը նշանակած և թէ նոր ձայն մը հնարիելէ աղատած կըլլանք:

աօ (նոյն գաւառականներուն մէջ գործածուած ձայն մը, ուօ խումբին արագ արտասանութիւնն է և կը գանուի օրինակ ախ, զող և այլն բառերուն մէջ), Ասիկա ըստ նախորդին և միենայն պատճառաբանութիւնը պէտք է նշանակել ու:

Եհ, ցհ, ծհ, յի, յի. այս ձայները կը գտնուին շատ հայ բարբառներու մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ աւելի ընդարձակ, ը, զ, դ, ջ ձայններուն շնչաւորներն են: Զանոնք նշանակելու համար յարմարագոյն ձեն է վերջիններուն վրայ աւելցնել փշշիկ մը, այսպէս թէ, զէ, դէ, ծէ, ջէ:

ասիկա երկար հագագ մ'է, որ Կարնոյ, Մշոյ, Ալաշկերտի և ուրիշ տեղերու հայերը կը գործածեն բառին սկիզբը յ տառին տեղ. օր. Յակոս կամ Յարութիւն բառին արտասանութիւնն ժամանակ, Որովհետեւ ասիկա, տեսակ մը յ է, յարմար կը համարեմ նշանակել յ տառով (յ մէջն գիծ մը անցած): Ասիկա թէկ նոր նշան մ'է, բայց նոր ձուլելու պէտք չկայ, որովհետեւ կը ձևանայ յ տառը շրջելով:

Միակ նշանը որ անխուսափելի է ձուլել՝ փոքրիկ յ ձեն է. ասիկա խիստ մեծ գործածութիւն մը ունի, որովհետեւ պիտի ծառայէ ոչ միայն կազմելու համար այ, էյ, իյ, օյ, երկբարբառները, այլ և զյ, կյ, թյ, նյ, քմականները:

Թանի մը բարբառներու մէջ կը պատահի ա կիսաձայնը. Աւստրիոյ հայերը ունին աս, օս, ես, իւ, ու (օ, ն, ս). բուլով ասոնք նշանակելու համար պէտք է գործածել և տառը. որով աս=աս կամ սա, աւ=աս, օւ=օս, էւ=ես, եւ=իւ և այլն:

Ամէնէն աւելի անյարմար ձեերն են էօ, իւ, ու (օ, ն, ս). ասոնց համար կընայինք առաջարկել միացեալ էօ, իւ, ու ձեւը,

բայց անկործնական դանելով զանոնք՝ կստիպուինք հին ոճը շահունակել առ այժմ։

Այս բոլորէն դուրս քանի մը ուրիշ սակաւաղէով ձայներ ալ կան, զորոնք պիտի տեսնենք իրենց տեղը։

5. Բարբառ մը ուսումնասիրելու համար չորս եղանակ կայ։

ա. Ուսումնասիրողը տեղացի ըլլալով իրեւ մայրենի լեզու դիտէ և կ'ուսումնասիրէ բարբառ։

բ. Ուսումնասիրողը օտար մէկ և բարբառին քննութիւնը կը կատարէ տեղին վրայ։

գ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կընէ օտար դաւանի մը մէջ՝ միանալով այնպիսի անձի մը կամ անձիրու հետ, որոնք իրեւ մայրենի լեզու գիտեն նոյն բարբառը։

դ. Ուսումնասիրողը իր քննութիւնը կը կատարէ գրաւոր աղբիւրներու վրայէն։

Ասոնցմէ առաջինը ամէնէն ցանկալի եղանակն է. երկրորշ զը գրեթէ նոյնչափ լաւ, երբորդը նուազ լաւ, իսկ չորրորդը բանի մը պէտք չէ, եթէ մասնաւանդ դրողը գիտական ուղղագրութեան տեղեալ չէ։

Ակտոյն ամէն պարագայի մէջ ալ պէտք է որ ուսումնասիրողը լիզուաբանական գիտութեան ծանօթ ու փորձուած մէկն ըլլայ։

Ի՞նչպէս պէտք է կատարել բարբառի մը քննութիւնը։

Ամէնէն հիմնական բանը բառաբանն է, Ամէն բարբառ եւ ըեր տարրերէ կը բաղկանայ։

ա. Բնիկ բառեր, այսինքն այն բառերը՝ որ հին հայերէնի ալ հասարակաց են. ինչ, ջուր, հաց, գինի։

բ. Գտառական բառեր, ասոնք այն հայերէն բառերն են՝ որ գրաբարի մէջ կը պահսին և սավորաբար նոր կազմուած ձեւեր են. ինչ. ականակոյր «մութ խաւար»։ Բացքու «դիւանար»։ Հրուկ «սապոնի կտոր» և այլն։

դ. Օտար բառեր. ասոնք զանազան լեզուներէ նոր փոխանուած բառերն են, օր, սամավար, յօրդան և այլն։

Բարբառի մը ուսումնասիրութեան համար ամէնէն աւելի կարեւորը առաջին. խումբն է, որովհիտեւ ունենալով անոնց հնագոյն ձեւերը հին հայերէնի մէջ՝ կայ հասարատուն եղի մը ձայնաբանական օրէնքները երեան հանելու համար։ Ուսումնասիրողը

նախ պէտք է կազմէ ասոնց լիակատար հաւաքածուն: Ասոր ալ միակ միջոցն է ձեռք աւնել հայերէն բառարան մը և անպր իւրաքանչիւր բառին դէմ նշանակել բարբառին ձեզ, հետք նաև հուրվման աւ խոնարհման եղանակը: Ուրիշ խօսքով կազմել հայերէնէ ի բարբառ բառարան մը: Հայերէն բառերէն տանիեակ հագարաւորներ բարբառներուն մէջ չնջուած ըլլալով՝ այս աշխատութիւնը շատ սոսկալի պէտք չէ երևայ, թէկ կը խոստովանինք որ այսու ամենայնիւ գժուար է ու ծանր: Սակայն ասիկա է միակ միջոցը, և ուստիմասիրովը մխիթարուի պիտի միտայն մյն գիտակցութեամբ՝ որ բարբառին ձայնախօսութիւնը, ձայնաբանութիւնը և քերականութիւնը կազմելու ժամանակ պիտի արաւագրէ կատարեալ գործ մը, որովհետեւ պիտի կարողանայ ցոյց տալ մեզի բոլոր ձայնական օրէնքները, անոնց բոլոր օրինակները և բոլոր բացառութիւնները, նոյնպէս բոլոր քերականական կանոնները, անոնց բացառութիւնները և այլն:

Բարբառապիտութեան վրայ մեր տյս ընդհանուր ակնարկէն ու ծըսպէն յեասյ անցնինք մասնաւորելու մեր խօսքը ներկայ աշխատութեան վրայ:

6. Ներկայ աշխատութեանս նպատակն է հայ բարբառներու ընդհանուր գասաւորութիւնը: Բոլոր հայ բարբառներու թիւը դրած ենք 31, որոնցմէ ումանք ունին նաև ենթարարբառներ կարեսը համարած ենք նաև ամէն մէկ բարբառով ու ենթարարբառով մէջ բերել նմոյշ մը՝ անոնց լեզուարանական գրութիւնը գործնականապէս ցոյց տալու համար: Այս նմոյշներէն անոնք որ իմ ձեռքով հաւաքուած են՝ գիտական ուղղագրութեամբ են, իսկ անոնք որ առնուած են ուրիշ աղբիւրներէ, առնասարակ գիտական ճշտութիւն չունին: Այս մասին իւրաքանչիւրին առկ ծառածութեամբ յիշուած է:

Իրաց այն վիճակին մէջ՝ իրք նոյն 31 բարբառներէն շատերը գեռ գիտութեան առջև անծանօթ կը մնան կամ չնշին ու անշանակ բնագրով մը միայն յայտնի են, այսպիսի աշխատութիւն մը գեռ վաղաժամ էր: Սակայն հսկ ինձ օգնութեան հասան իմ սեփական աշխատութիւններս:

1892 թուականին սկսած եմ առաջին անգամ բարբառապիտական ուստիմասիրութեան՝ կազմելով նախ Պօլոյ բարբառին համառատ ընսութիւնը: 1898-ին հրատարակեցի մննութիւն Աս-

լանրէզի բարբառին հասուրիկը, աշխատակցութեամբ Ասլանբէզ-
յի ընկերոջ մը՝ պր. Ալէքսան Նալբանդեանի, Այս պրուածքը՝
իրեւ առաջին փորձ՝ ուներ իր թերութիւնները՝ վերը զծուած
ծրագրին տեսակէտով։ Սակայն Բիւրակն թերթին մէջ (1900,
էջ 609—613) ոմ Մուշեղ Վարդ. քննադատելով զայն՝ կը գտնէ
ծայրէ ի ծայր սիսալ. Աւելորդ համարած եմ պատասխանել անոր
դատավիհառութեանց, ոչ միայն որովհետեւ զրուածքին անվայիլ
ոճը անահղի կը գտնէի, այլ և անոր մէջ ծայնախօսութիւնն ու
ծայնարանութիւնը իրար խառնելէն։ բաց է-ի կամ գոց է-ի ինչ
ըլլալ չգիտնալէն են կը տեսնուէր թէ լեզուաբանական հասկա-
ցողութիւնէ իսպառ զուրկ է։ Այս առթիւ Ասլանբէզէն ստացայ
թուզթ մը՝ որ կը յայտնէր թէ խումբ մը պարոններ պատրաս-
տուած էին հրապարակաւ գատապարտելու քննադատու, սակայն
անոր ազգիցիկ զիրքէն վախնալով՝ ստիպուած են միայն նոյն
նամակով բաւականանալ։

Ասլանբէզի բարբառին քննութենէն յիտոյ Վենեաթիկի Բաղ-
մավէպ թերթին մէջ սկսայ հրատարակել Սուչավայի բարբառին
քննութիւնը՝ որ պատրաստելը էի Սուչավացի քահանայ Տէր Կա-
րապիտ Կայսարյանի տշխատակցութեամբ։ Սակայն տեղի ունե-
ցած բազմաթիւ տառասխանները և արտապութեան բացակայու-
թիւնը պատճառ եղան հրատարակութենէս հրաժարելու և գործը
կիսատ թողելու։

Երբորդ քննութիւնս եղաւ Դարաբաղի բարբառ՝ որ պատ-
րաստեցի Արժ. Խաչիկ Վրդ. Դագեանի, Շնորհ. Եսայի սարկ. Մ.
Բարայիանի (այժմ Զաւէն վրդ.) և Պր. Աւելորիս Տէր Յարութիւն-
եանի աշխատակցութեամբ։ Աշխատաւութիւնա կազմուած է այն
ծրագրով, որ պարզած ենք վերը։

Ասոնցմէ զատ ունիմ բազմաթիւ ուրիշ անտիպ ուսումնա-
սիրութիւններ՝ որոնք են, Ագուլիսի, Զէյթունի, Թիֆլիսի, Խար-
բերգի, Կարսոյ, Համբէնի, Մարազյի, Մշտիկանի, Ողմնեցց, Պոլսոյ, Ռուսոսթոյի, Վանի և Տիգբանակերտի բարբառ-
ներսւն քննութիւնը Այլևայլ տեղիկութիւններ հաւաքած եմ ու-
րիշ շատ բարբառներու վրայ, կամ անձամբ իմ բազմաթիւ համ-
րորդութեանց ժամանակ (Պոլիս, Ատափազար, Ասման, Տրա-
պիդոն, Բարերդ, Կարին, Փարիզ, Թիֆլիս, Եջմիածին, Երևան,
Դիլիջան, Շուշի, Թաւրիզ, Բագու, Բաթում, Նոր-Բայազիդ, Նոր-

Նորիշշեան, Ռուսոսթօ) և կամ գաղթականներու միջացով Շատրնց մտադրութիւն ունէի կազմելու հայ բարբառներու լիակատար քարտէսը, ուր մինչև իսկ ամէն մէկ գիւղի տեղը որոշուէր բարբառական խմբին մէջ, Թրանսացիք ահա նոր ամբողջացոցին Թրանսայի լիզուարանական աթլասի մը հրատարակութիւնը, որուն ձեռնարկած էին քանի մը ատրիէ ի վեր Ամբողջը կը ձեռցնէ 1750 բարտէսներու ժողովածու մը, որ ամէն մէկ բառ նշանակուած է թէ ինչ ձև առած է ամբողջ Թրանսայի զանտղան կողմերը: Այս տեսակ խոշոր ձեռնարկութիւններ մենք մեր երազին մէջ ալ չպիտի տեսնենք: Բայց լիզուարանական պարզ քարտէս մը կարելի էր կազմել:

Այս նպատակով 1907 թուի յունիսին սկսայ ճամբորդութեան: Նոյն ժամանակ այցելեցի Նոր-Բայազիտ գաւառին 31 հայ գիւղերը, բացի քաղաքէն՝ ուր տարի մը մնացի: Որոշեցի ամէն մէկ գիւղի գիւղէն ասի նմոյշ մը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք զործիս մէջ: Նոյն ճամբորդութեանց շարքը շարունակել և լրացնել մատղիր եմ յաջորդ տարիներս, որչափ կեանքս ու կարուղութիւնն կը ներեն:

Ահա այս ուսումնասիրութիւններն եղան՝ որ ինձ թոյլ տըսին կազմելու ներկայ հատորս, որուն նպատակը, ինչպէս ըսինք վերը, հայ բարբառներու գասաւորութիւնն է, անոնց բանած տարածութիւնը, սահմանները, ընդհանուր յատկութիւնները, ձայնախօսութեան, ձայնտըանութեան և ձեախօսութեան համառօտ ուրուագիծը և այն յատկանշական գծերը՝ որով բարբառ մը կը անարերի միւս բարբառներէն: Գրուածքիս կցուած է հայ լիզուարանական քարտէս մը. հոս նշանակուած են մի միայն այն քաղաքները կամ գիւղերը՝ ուր հայեր կան, և առանձին գոյններով ու սահմանագծերով որոշուած է անոնց խօսած լիզուն ու բարբառը: Կը խստովանինք թէ շատ պակամներ կան լրացնելու, շատ անորոշ կիսեր կան ճշաելու և շատ սխալներ կան ուղղելու: Մեր գիրքը ամէնէն առաջ պիտի ցուցնէ թէ որ մասերը կտրօտ են ուսումնասիրութեան և թէ ուր պէտք է ուղղել բանահատաքներու ուշադրութիւնը: Ապագայէն կ'սպասենք զործիս լրացուն ու կատարելութիւնը:

7. Յուն աշխատութեանս անցնելէ առաջ կարեոր կը համա-

րիմ այս ներածութեան մէջ բացատրել այն տարբերութիւնները, որոնցմով նոր հայերէնը կը զանազանի հին հայերէնէն Որովհատե այս տարբերութիւնները հասարակաց են գրեթէ մեր բոլոր բարբառներուն, ուստի այս կերպով խնայած պիտի ըլլանք մեր աշխատութիւնը, և պարտաւոր չպիտի ըլլանք ամէն անգամ կրկնել նոյնը՝ իւրաքանչիւր բարբառի քննութեան ժամանակը

Նոր հայերէնը հին հայերէնէն զանազանող տարբերութիւնները կը բաժնուին չար տեսակի. 1) Զայնական տարբերութիւններ, 2) Բառական տարբերութիւններ, 3) Զեւախօսական տարբերութիւններ և 4) Համածայնական տարբերութիւններ.

Ա. ԶԱՅՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հին հայերէնը կը պարունակէր հետեւալ 46 ձայները.՝

7 ձայնաւոր. ա, ե, ը, ի, ո, ու.

9 երկրաբառ. այ, աւ, եա, եւ, եայ, եաւ, իւ, ոյ, ուա.

30 բաղաձայն. ը պէ փ

դ տ թ

գ կ թ

ծ ծ շ

չ ճ չ

յ ը ռ լ դ ւ վ մ ն

զ ժ ս շ

խ հ

Այս ձայնական դրութեան մէջ նոր հայերէնը մտցուցած է հետեւալ փոփոխութիւնները.

1. Հին հայերէնը գիտէր զանազանել ե և է ձայները, որոնց տարբերութիւնը սակայն մեզ յայտնի չէ. Նոր հայերէնը այս երկու ձայներէն մէկը ջնջած է, այնպէս որ բազմաթիւ բարբառներու, ինչպէս և գրական լեզուին մէջ այս երկու ձայները վերածուած են մէկի, որ կը նշանակինք է: Բարբառներէն ոմանք (ինչ. Կարին, Մուշ, Վան, Սուշավա և այլն) շեշտեալ վանկին մէջ կը զանազանեն երկու տեսակ է. գրաբարի է ձայնը կը պահեն է, իսկ ե ձայնին կուտան երկրաբառային ե հնչինը: Միւս ոչ շեշտեալ վանկերուն մէջ գրաբարի թէ ե և թէ է ձայները հաշւասարապէս կը հնչուին է: Երկու գրական լեզուներն ալ (ուրիշ բանի մը բարբառներու նման) գիտեն զանազանել բառասկզբէ ե և է ձայները, ուր ե կը հնչուի յէ, իսկ է կը հնչուի է:

2. Զայնաւորներու շարքին մէջ նոր բարբառները աւելցուցած են բանի մը նոր ձայներ, որոնց վլխաւորներն են ո, էօ, իւ, զրական լեզուն ընդունած չէ առողք. բայց էօ, իւ ձայները կը գործածուին յաճախ օտար բառերու կամ անուններու մէջ. ինչ ժէօն թիւրք, Լօժին Սիր. ո բնաւ չի գործածուիր զրական լեզուին մէջ:

3. Նոր հայերէնը առ հաստրակ երկրաբառներ չ'ընդունիր. այնպէս որ զրաբարի երկրաբառային հորուստ դրութիւնը ամբողջապէս կազմալուծուելով՝ ասած եկած են անոնցմէ պարզ ձայնաւորներ կամ ձայնուոր + բաղաձայն խումբեր Փանի մը բարբառներ կան միայն՝ որոնք նոր երկրաբառներ ստեղծած են: Գրակոն լեզուն առհաստրակ երկրաբառներուն հին զրութեան ձեր պահած է, բայց անոնց տուած է այնպիսի արտասանութիւն մը՝ որ երբեմն զրաբարին կը համապատասխանէ, երբեմն ներկայ բարբառներուն և երբեմն ալ ոչ մէկին և ոչ միւսն: Ահա ասոնց ձևափոխութեան համառօտ պատկերը.

զրաբար	բարբառներ	զրակ. լեզու
այ	ա, է	այ
աւ	օ, էօ	օ
եա	է, ի	յա
եւ	էվ, իվ	էվ
եայ	—	յա
եաւ	էվ, իվ	էվ
իւ	ու, իւ	իւ, յու, յիւ
ոյ	ու, իւ	ոյ
ուա	վա	վա

4. Գրաբարի առ երկրաբառը վերածուելով օ, ներկայ լեզուին մէջ յառած եկած է երկու տեսակ օ. (1. օ < զրբ. ո & 2. օ < զրբ. աւ), Բարբառներէն անոնք՝ որ ե և է զանազանութիւնը զիանն, հոս ալ ստեղծած են երկրաբառային ձայն մը՝ ո (կարդառութ) և շեշտեալ վանկի մէջ կը զանազաննեն զրբ. ո > ո, իսկ զրբ. աւ > օ: Գրական լեզուն այս զանազանութիւնը չի գիտեր. իրեն համար ո և օ նոյն հաշիւնն ունին և երկրաբառային ո հընչումը զրական լեզուին մէջ գործ չունիր Գրականը կը զանազանէ, միայն բառասկզբի ո և օ (ճիշտ ինչպէս ե և է), որոնցմէ առաջինը կը հնչէ վօ, երկրորդը ու

5. Հին հայերէնը կը ճանչնար երեք աստիճանի պայթուցի բաղաձայններ (թրթոռուն, խուլ և թաւ): Թաւ բաղաձայններու խումբը գրեթէ տմէն տեղ անփոփոխ պահուած է. սակայն թրթոռուն և խուլ բաղաձայններու խումբը բազմաթիւ բարբառներու մէջ իրենց գերերը փոխած կամ փոխանակած են: Մանրամասնութիւնները պիտի տեսնենք զործիս ընթացքին մէջ՝ իւրաքանչիւր բարբառի վրայ խօսուած ժամանակի Բարբառներէն բանի մը հասար կը ներկայացնեն պայթուցիկներու բոլորովին նոր խումբ մը, որ կընանք կոչել շնչաւոր թրթոռուն բաղաձայններ. ասոնք են թ՝ գ՝, դ՝, ջ՝, որոնք եւրոպական այբուբենով կը նշանակուին եկ, ցի, ձի և այլն, և կը ծագին գրաբարի թ, զ, դ, ջ՝ ձայններէն Արևելեան գրական լիգուն առհասարակ պահած է բաղաձայններու հին հնչումը, բայց արևմտեան գրականը թրթոռուն պայթուցիկները վերածած է թաւի, իսկ խուլերը վերածած է թրթոռունի Հմմտ. իմ ձայնախօսական տախտակներս Les explosives de l'ancien arménien, Paris 1899:

6. Միւս բաղաձայններուն մէջ ամէնէն աւելի փոփոխութիւն կրած են յ և ղ, որոնց հնչումը բոլորովին փոխուած է, յ՝ որ հնապէս ամէն տեղ յ ձայնն ունէր, բառին սկիզբը՝ գրեթէ բոլոր բարբառներու մէջ ալ ինկած է, որոնց մէջ դարձած է յ, իսկ գրական լիգուին մէջ վերածուած է հ. ղ՝ որ հնապէս տեսակ մը հաստ լ էր, թէ գրականին և թէ բոլոր բարբառներուն մէջ՝ առանց բացառութեան ստացած է ծանօթ կոկորդային հնչումը:

7. Հին հայերէնին անծանօթ էր ֆ ձայնը. նոր բարբառները ստեղծած են այս ձայնը կամ օտար բառերու փոխառութեամբ և կամ բնիկ հայ ձայնաշրջութեամբ: Դրական լիգուն կը զործածէ միմիայն օտար բառերու տառագարձութեան մէջ:

8. Մեր բարբառներէն շատերուն մէջ, յատկապէս անոնց՝ որ ծանօթ են արևմտեան ճիւղ անունով, բազմավանկ բառի մը ա ձայնը՝ եթէ առաջին կամ վերջին վանկին մէջ չէ, կ'իյնայ: Այս ձայնափոխութիւնը շատ պարզ կերպով կ'երկայ բառերու հոլովման մէջ. օր. բերան, կ'ըլլայ սեռ. բերնի, բաց. բերնէ, գործ. բերնով.՝ բաղաք՝ կըլլայ սեռ. բաղքի, բաց. բաղքէ, գործ. բաղքով: Այսպէս են նաև հատնիլ < հատուիլ, հարսնիք < հարսնիք, սանիք են: Այս առթիւ կը պատահի շատ անգամ որ երկու բա-

գաճայններ իրար պատահին և ասով նոր ձայնափոխութիւններ յառաջ գան. ինչ. անցածիլ > անցնիլ > անիլ, նաևաշել > նաևշնալ > նաշնալ, * կոճակել > կոճկել > կօժկէլ և այլն.

9. Քանի մը բառեր կը ցուցնեն ը ձայնի տեղափոխութիւն մը՝ որ հասարակաց է բոլոր բարբառներուն, այսպէս են կարմունչ, կարպետ գրաբարի կամուրջ, կատերտ բառերուն դէմ. հմատ, նաև Դրբ. փիրփէտ, վն, սէրսովի «մաքուր» փի. փիփերդ և * սեսուրը ձեւերուն. Այս օրէնքին վրայ տես M. Grammont, Mel. Ling. F. de Saussure, էջ 241 եյջ.

10. Շատ տեղ՝ բառի մը վերջին վանկին մէջ՝ բաղաձայնէ տառջ և ձայնաւորէ անմիջապէս յետոյ կը գտնենք ն անդականի յաւելում. ինչ. մենք < մեզ, կանանչ < կանաչ, կարմունչ < կամուրջ, ճանանչ < ճանաչ, անոնք < *անոթ = նորա. Ասոնց մէջ ն ձայնին յաւելումը նախավանկի ունդականին (մ, ն) ազդեցութեամբ է: Բայերուն անկատար և կատարեալ յոդն. առաջին դէմքին մէջ՝ նոյն յաւելումը ներկային նմանողութեամբ է. ինչ. կ'ուտենք, կ'ուտէնք, կերանք, իսկ քինթ < թիթ և նման բառերու մէջ ն ձայնին յաւելումը անծանօթ ձայնական օրէնքի մը արդիւնք է:

11. Գրբ. ասել և անել բայերուն դէմ նոր բարբառներուն մէջ սովորաբար կը գտնենք ասել, անել (արեւելեան ճիւղ), ըսել, ընել (արեւմտեան ճիւղ). և այս ձեռք ալ անցած են գրական լիդուրնեւ.

Բ. ԲԱՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոր լեզուի բառաբանը շատ փոխուած է. հին հայերէնի պատականող բառերէն ամենամեծ մաս մը ջնջուած է նոր բարբառներուն մէջ, կամ կը ներկայանայ նոր նշանակութեամբ: Այս վերջիններուն հաւաքումն ու քննութիւնը շատ հետաքրքիր պիտի ըլլար նշանակութեանց զարգացման պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար: Նոր բարբառները հնարած են նաև բազմաթիւ բառեր, որոնք ծանօթ են զաւառական բառեր անունով և դոյութիւն չունին դրաբանի մէջ: Իմ ընդարձակ Գատառական բառաբաննիւ մէջ (անտիպ) այս բառերուն թիւը 30,000 է: Երկու գրական լեզուները ստեղծած են բազմոթիւ նոր բառեր, որ նոյնպէս չկան գրաբարի մէջ. ինչ. շոգենաւ, հեռախօս և Ասոնց ալ լիսակատար հաւաքածոն կը պակսի դեռ:

Այն բառերը՝ որոնք հասարակաց են թէ գրաբարին և թէ նոր բարբառներուն, շատ անգամ կրած են այնպիսի ձայնափոխութիւններ՝ որ դիւրին չէ սովորական ձայնական օրէնքներով բացատրել Շատ տեղ կը պատահինք այնպիսի այլափոխակ բառերու. որ անոնց նախնական ձեւ ճանչնալ բաւական դժուար է. օր. Մոկաց գաւառականով իսա՞ վիս. Նետ (լնդ, միասին), Զէյթունի բարբառով բայցո՞ վիս. գրք. պատաւ. Համշէնի բարբառով թիւը շատ խոշոր չէ:

Մեր բարբառներն ունին նաև բազմաթիւ օտար բառեր՝ որոնք փոխ առնուած են գրացի լեզուներէ. այս փոխառութեանց որակն ու քանակը կը զանազանի փոխառու բարբառներու դիւրբին համեմատ Փոխառու լեզուներու մէջ առաջին տեղը կը բանէ թուրքերէնը՝ որ իր զանազան ճիւղերով (օսմաներէն, Ատրպատականի թուրքերէն, թաթարերէն) ահագին ազգեցութիւն գործած է մեր բոլոր բարբառներուն վրայ՝ առանց բացառութեան թուրքերէնէ փոխառեալ բառերուն թիւը Պօլսի բարբառն մէջ 4200 է. բուն Հայաստանի բարբառները այս թուին մօտաւորապէս կէսը միայն ունին (տես Աճառեան, թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը հայերէնի մէջ, Մոսկուա—Վզրապտ. 1902).

Թուրքերէնէ յետոյ կուգան քիւրտերէնը, վրացերէնը, ուուսերէնը և իսալերէնը:

Քիւրտերէնէ փոխառեալ բառերը որոնց թիւը դեռ անյայտ է, կը գտնուին Մուշի, Վանի և Տիգրտանակերտի բարբառներուն մէջ. Վրացերէնէ փոխառեալ բառերը կը գտնուին Թիֆլիսի և Արդուինի բարբառներուն մէջ. Ռուսերէնէ փոխառեալ բառերը՝ որոնց թիւը 600 է իմ հաւաքածոյիս մէջ (անտիպ), կը գտնուին բոլոր ոռւսահայ բարբառներու մէջ. Նոր-Նախիջևանի բարբառին մէջ ասոնք հազարներու կը հառնին Ռուսերէնէ փոխառեալ բառերը կը գտնուին միայն Պօլսի բարբառին մէջ, երբեմն ալ շըրջակայ տեղերը. Կան նաև ուռմաներէնէ, լեհերէնէ և հունգարերէնէ փոխառեալ բառեր, որոնք կը գտնուին միայն ԱւստրօՀունգարիոյ բարբառին մէջ:

Գրական լեզուն այս բառական տարբերութիւններէն և ոչ մէկը կ'ընդունի. հին հայերէնի ուղղագրութիւնը գրեթէ ամէն տեղ վերականգնուած է (կան հազուագիւտ բացառութիւններ՝

ինչ. ալ, էլ փոխ. այլ): Գաւառական բառերը առհասարակ ուսմիկ լեզուին մէջ մնացած են և նորերս միայն փափաք կայ զրական լեզուին մէջ մտցնելու. Օտար բառերը սկզբունքով մերժուած են մեր երկու գրական լեզուներուն մէջ. միայն արևելեան հայերէնն է՝ որ եւրոպական գիտական փոխական փոխառութեանց վրայ աւելի թոյլտու հայեացք մը ունի*).

Այսպէս ուրիշն կրնանք ըսել թէ հին հայերէնի և նոր գըրական լեզուներուն մէջ բառական ատրբերութիւն չկայ. մեր բառարանը բոլորովին գրաբար է և շատ կը ատրբերի բուն ժողովրդի խօսակցական լեզուէն: Ասոր համար է որ հասարակ ժողովրդը մեր գրական լեզուն կը կոչէ գրաբար:

Գ. ԶԵՒԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թէ բարբառներուն և թէ գրական լեզուներուն մէջ ձեռախօսական ատրբերութիւնները շատ խոշոր են: Այս ատրբերութեանց նպատակն է լեզուի պարզութիւնը, հանդիտութեան օբյեկտ լեզուի ամէնէն սովորական ու կանոնաւոր ձեռքը ընդհանրացած և երկրորդական կանոններն ու բացառութիւնները չնշուած են:

1. Գրաբարի հոլովան մը՝ որուն ծայրայեղ խառնակութիւնը մեծամեծ գժուարութեանց պատճառ կը դառնար, աշխարհաբար մէջ վերածուած է կատարեալ պարզութեան, հին հայերէնի բազմաթիւ բուներէն միայն մէկն է պահուած, եղակի սեռականութրականը կ'առնէ ի և բացառականը կ'առնէ է. (ասոնք յատուկ, էին գրաբարի ի և ա բուներուն). գործիականը կ'առնէ ով՝ որ յատուկ էր գրաբարի ո բունին, Յոգնակին բոլորովին նոր կազմութիւն ունի. մինչդեռ հին հայերէնը իր յոգնակի հոլովները կը կազմէ թ, ց, ս մասնիկներով, որոնք ըստ բունի և ըստ հոլովման կը փոփոխուին, ընդհակառակը նոր հայերէնը ունի երկու նոր յոգնակերտ մասնիկ՝ որոնք ամէն պարագայի մէջ ալ անփոփոխ կը մնան. այն է՝ եր՝ միավանկ բառերու համար և ներ՝ բազմավանկ բառերու համար. (այս ձեռքու բացատրութեան համար տես Karst, H.st. Gram. d. Kilik. arm. էջ 169 և յշ. Peder-

*.) Տէր-Ղազարեան, Հանրամատչելի բառարան օտարազգի բառերի, թիֆլիս 1908, հաւաքած է այս ուսումնական փոխառութիւնները. անոնց թիւը յիշեալ աշխատութեան մէջ 1800 է:

sen, KZ 39,465 և յջ.): Եղակիին հոլովական մասնիկները պարզապես կը կցուին յիշեալ յոգնակերտ մասնիկներուն վրայ, առանց նոր ձևափոխութիւնց. միայն սեռաբ. հոլովաձեն է՝ որ յոգնակիին մէջ կ'առնէ ու մասնիկը՝ որ եղակիին մէջ շատ քիչ բառերու միայն յատուկ է:

Ահա այս է հոլովման եղանակը նոր բարբառներէն մեծագոյն մասին և արևմտեան գրական լիգուին մէջ Քանի մը ուրիշ բարբառներու և արևելեան գրականին մէջ կան փոքրիկ տարրերութիւններ. ասոնց մէջ բացառականը կը կազմուի նոր մասնիկով (Դից), յոգնակի սեռաբ. հոլովը կը կազմուի եղակիին նման՝ ի մասնիկով և հետեւաբար աւելի հանգիտութեամբ (analogie) բան նախորդներուն մէջ:

Պէտք է աւելցնել նաև թէ ի, յ, զ նախդիրները՝ որոնք կը կցուէին զբարարի զանազան հոլովներուն (հայցական, բացառական, ներգոյական, նախդիրի հայցական, պատմական և պարառական), ջնջուած են նոր լիգուին մէջ: Քանի մը բարբառներ և արեւելեան գրական լիգուն ներգոյականը կը կազմին ում մասնիկով:

Ահաւասիկ երկու գրական լիգուներու հոլովման համեմատական տախտակը.

Արևմտեան լիգու Արևելեան լիգու
Եղ. Յդ. Եղ. Յդ.

Ո.	—	-եր Ներ	ունառ նառ —	-եր Ներ
Ա. Տ.	-ի	-երու Ներու	-ի	-երի Ների
Հ.	(ուղղականին պէս)	(ուղղ. կամ տրակ.)		
Բ.	-է	-երէ Ներէ	-ից	-երից Ներից
Գ.	-ով	-երով Ներով	-ով	-երով Ներով
Ն.	(չունի)		-ում	-երում Ներում

2. Հին հայերէնը ունէր Ն որոշիչ յօդը, բայց ասիկա ընդհանուր և կանոնաւոր գործածութիւն մը չունէր: Ճայնական բարեշրջութիւնը նոր լիգուին մէջ յառաջ բերաւ երկու ձեւ, մէկը Ն որ յատկացուեցաւ ճայնաւորայանդ բառերուն, և միւսը Ո՛ որ յատկացուեցաւ բաղաձայնայանդ բառերուն: Ասկէ զատ ստեղծուեցաւ յօդի ընդհանուր և կատարեալ գործածութիւն, ճիշտ այն ձևով՝ ինչպէս են նոր երբուական լիգուները (Փրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն և այլն):

3. Հին հայերէնի գերանուններէն քանի մը հառը կորսուած է նոր լիզուին մէջ, միւսները պահած են իրենց հին ձեր, սակայն բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները՝ հեռանալով իրենց նախկին վիճակէն, կը կազմուին զոյականներու ոճով և -է, -ից, -ով, -ում՝ մասնիկներով, որոնք հսս ոչ թէ ուղղականին, այլ տրականին վրայ կ'աւելցուին:

4. Բոլոր նախազրութիւնները դարձած են յետադրութիւնն ոչ մէկ նախդիր գոյութիւն ունի նոր լիզուին մէջ:

5. Բայի խոնարհման կրած ձևափոխութիւնը շատ աւելի մեծ է. նախ և առաջ ջնջուած է չորրորդ լծորդութիւնը (-ում) և նոր հայերէնը կը ճանչնայ միայն երեք լծորդութիւն: Հին հայերէնի վեց բայական ձևերէն (ներկայ, անկատար, կատարեալ ապառնի, հրամայական և ստորադասական) միայն կատարեալը և հրամայականը կը պահեն իրենց հին կազմութիւնը: Ներկան ու անկատարը ստացած են երեք նոր կազմութիւն, որոնց վրայ պիտի խօսինք բիչ յետոյ: Ապառնին բազադրեալ ձև ունի և կը կազմուի նոյնպէս երեք նոր ձևով՝ զանազան բարբառներու մէջ: կը մասնիկով, պիտի մասնիկով և կամ ապառնի գերբայի և էական բայի յաբադրութեամբ: Հին հայերէնի ստհմանական ներկան դարձած է ստորադասական ներկայ:

Գրաբարի մէջ շատ խառնակ էր կրասուրականի կազմութիւնը, ուր երբեմն ալ հասարակ բայեր ստեղծուելով՝ իմաստի շփոթութիւն կը յասաշանար: Նոր հայերէնը այս բարդութեան տեղ հնարեց շատ հասարակ ձև մը -ուիլ, որով բոլոր կրաւորական-ները մէկ լծորդութեան տակ մտան:

Հին հայերէնի բացասականը չափաղանց պարզ կազմութիւն ունի. և պէտք էր կարծել թէ գոնէ սահկայ զերծ կը մնայ ընդհանուր կերպարանափոխութիւնէն: Բայց որովհետեւ բայերու խոնարհումը ամբողջապէս ձևափոխուած էր, ուստի բնական է որ բացասականն ալ պիտի հետեւէր այս վերջին ձևափոխութեան:

Անցողականի մասնիկը (-եցուցանել) իր շատ երկարութեան պատճառաւ կրճատուած է և դարձած է ցնել, ցուցել և այնու

Աւելցնենք նաև թէ նոր հայերէնը ստեղծած է շատ մը նոր բարդ ժամանակներ, որոնք հին լիզուին մէջ գոյութիւն չունին:

Դ. ՀԱՄԱՁԱՑՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Նոր հայերէնի բարբառները համաձայնութեան կողմէ մեծապէս կը տարբերին հին հայերէնէն, Գրական լիզուն՝ որ ուրիշ պարագաներու մէջ շատ բան վերականգնած է հինին համեմատ, այս պարագային լիովին կը հետեւի բարբառներուն, որոնցմէ հաղիւ երբեմ կը շեղի, այս ալ գրական բարձր սեռերու մէջ.

1. Հին հայերէնը սովորաբար բայց խօսքին սկիզբը կամ ինդիւնիրէն առաջ կը դնէ. նոր հայերէնը ընդհակառակը կ'աշխատի զայն ամէնէն վերջը ձգել Օր. Նմուտ նոյ եւ որդիք նորա ի տապանն—նոյ եւ անոր որդիները տապան մտան; Զի՞նէ արարից վասն որդոյ իմոյ—Ծղուա համար ի՞նէ ընեմ; Լուր, որդիսակ, խրատու հօր քո—Ծղաս, հօրդ խրատը մտիկ րրէ:

2. Հին հայերէնը յատկացուցիչը յետոյ, յատկացեալը առաջ կը դնէ. նոր հայերէնը ճիշտ հակառակը յատկացուցիչը առաջ և յատկացեալը յետոյ կը դնէ. Օր. Զեղբայրն Յովիաննու—Օյաննէսին ախրարը:

3. Ածականները հին հայերէնի մէջ կրնան գոյականէն թէ առաջ գրուիլ և թէ յետոյ. յետոյ գրուելով կը համաձայնին գոյականին հետ թէ թուով և թէ հոլովով, առաջ գրուելով սովորաբար անհամաձայն կը մնան. Որովհետև վերջինը պարզագոյն ձե մ'է, ուստի նոր հայերէնը իր ածականները գոյականներէն միշտ առաջ կը դնէ:

4. Ցուցական և սուացական ածականները հակառակ նախորդին՝ սովորաբար գոյականէն վերջը կը գրուին և կը համաձայնին նոր հայերէնի մէջ ճիշտ հակառակը՝ գոյականէն առաջ կը գրուին և չեն համաձայնիր, Օր. Ցուն իմ—իմ տունս. Այս այս—այս մարդք. Հօր իմում—իմ հօրս:

5. Նախադրութիւնները հին հայերէնի մէջ գոյականէն անպատճառ առաջ կը գրուին. նոր հայերէնին մէջ անպատճառ վերջը կը գրուին, ասով նոր լիզուին մէջ նախադրութիւն բառը իմաստ չունի, որովհետև յնտաղովմին կայ միայն: Օր. Առաջի հօր իմոյ—հօրս առջեւ: Ընդ սեղանով քով—սեղանիդ տակը:

Այս տարբերութիւնները առանձին առանձին առնելով՝ գուցէ այնչափ ծանր չթուին մեղի. բայց երբ նկատենք անոնց ամբողջութիւնը և աշխարհաբար նտիսադասութեան մը շարադասու-

թիւնը համեմատենք գրալրարի հետ, զարմացած պիտի մնանք այս հոկայ տարբերութեան վըայ՝ ուս երկու լիդուները իրարմէ կը բաժնէ.

Եւ իրօք մինչդեռ հին հայերէնը՝ աղաս շարադասութեան մէջ ընդունելով հանդերձ հին հնդեւրոպական լեզուներու շարադասութիւնը, վերլուծական շարադասութեան մէջ լիովին կը հետեւ նոր եւրոպական լիզուներու, օր. Փրանսերէնի շարադասութեան, ընդհակառակը նոր հայերէնը զուրկ է շարադասութեան այս աղատութենէն և իր բառերու հաստատուն շարքը կը դնէ ճիշտ թուրքիրէն շարադասութեան ձևով և հակառակ եւրոպականին:

Ահաւասիկ երկու նախադասութիւն հին և նոր հայերէնող՝ համեմատուած Փրանսերէնի և Թուրքերէնի հետ:

1. Գրաբ. Տեսի զթոշտնն որ երգէր ի վերայ ծառոյն.

Фразы. J'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre.

Աշխ. Մառին վրայ երգող թուչունը տեսայ.

3. *Thymus* *flavus* *Reichenb.* *Thymus* *flavus* *Reichenb.*

9. — Les feuilles des livres de Litop. filé de mon tableau.

Ամէն ինչ կը կատարուի ճիշտ այնպէս, որ կարծես թէ նոր հայերէնի շարադասութիւնը թուրքէրէնի վրայ կաղապարուած է: Այս հետաքննելի խնդրի մասին տես *Pedersen, KZ 32, 472,*

Հրաշեալ Աճառեան.

Հայոց հայրենիք Հայաստանը՝ ինչպէս դիտենք, բաժնուած է այսօր երեք պետութեանց մէջտեղ. մեծագոյն բաժինը Օսմանցաց ձեռքն է (հին Հայաստանի 15 նահանգներէն 7-ը. Բարձր Հայք, Զորբորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք, Վասպուրական), ասկէ քիչ մը փոքր բաժինը Ռուսաց ձեռքն է (Արցախ, Սիւնիք, Ուսի, Գուգարք, Տայք և Այրարատ). իսկ փոքրագոյն մասը Պարսից ձեռքն է (Փայտակարան և Պարսկահայք): Հայութեան մեծագոյն մասը գեռ այսօր ալ կը զանուի իր հայրենիքին մէջ. բայց իր հայրենիքէն զուրս տարածուած է նուև բազմաթիւ ուրիշ երկիրներու մէջ՝ հետեւեալ կերպով. Ա. Հետեւած առաջարկ առաջարկան ունէ.

1) Վրաստան. հայոց բնակած մեծագոյն քաղաքը Թիֆլիսն է իր շրջականերով. բայց հայերը ցրուած են նաև Վրաստանի միւս քաղաքները, ինչպէս Թիֆլիսի նահանգին մէջ Գորի, Սըգնալս, Թելաւ, Դուշէթ, Թիոնէթի. Թութայիսի նահանգին մէջ Թութայիս, Փոթի, Շորապանիի երկու գիւղերը, Լեշխում գաւռուին Լայլաշ գիւղը, Ռաչին գաւռարի Օնի գիւղը, Բաթում, Արգուին, Արտանուշ, Շաւշէթ, Սոխում, Զերնոմօրեան նահանգին մէջ Նովոռոսիյսկ, Անափա և ամբողջ Սև ծովին եղերքները. Այս շրջանին հայութիւնը մօտ 200,000 է:

2) Աղուանը. այս երկրին բնիկ ժողովորդը նախապէս հույսութեան մէջ, յետոյ ալ մասամբ մահմետականութեան մէջ ձուլուած է. այնպէս որ այսօր երկրին բնիկ տարրը հայ կամ թուրք է. Հայոց բնակած քաղաքներն են՝ Բագու, Շամախի՝ 23 գիւղերով, Գեօքչայ 20 գիւղերով, Նուխի՝ 42 գիւղերով, Զաքաթալա՝

12 գիւղերով, Աղդաշ՝ 6 գիւղերով, Դուրայ Խաչմաս և Քիւլիստ գիւղերով և վերջապէս Դարբանզու Ամբողջ Ազուանից երկրին հայութիւնը մօտ 150,000 հոգի է:

3) Հիւսիսային կոմիտատ, հոս հայերը կը ներկայացնեն զանազան տեղերէ եկած գաղթականներու խառնուրդ մը. կը բնակին Դարմատանի շրջանին մէջ՝ Պետրովսկ, Թէմիր-Խան-Շուրա, Զիր-Ենուրթի, Խլկարթի, Թէրեքեան շրջանին մէջ՝ Դզլար, Մողգոկ, Վաղիկակազ, Ստաւրապով նահանգին մէջ՝ Ստաւրապով, Մաշտ կամ Մ. Խաչ, Կուրանիան շրջանին մէջ՝ Արմաւիր, Եկատերինուգար, Բատալբաշու, Եյսկ, Կովկաս, Լարին, Մայկոս և Թէմրիւկ. ընդ ամէնը 28,835 հոգի:

4) Թաթարիստան (Վաղայէն մինչև Ովկիանոսը), այս շըրջանին մէջ հայերը հաստատուած են գլխաւորապէս Աստրախան քաղաքը. բայց վերջին ժամանակներս տարածուցան նաև շատ հեռուները, ինչպէս՝ Յարիցին, Սարասով, Սամարա, Սիզուն, Սիմբիրսկ, Պենզա, Բալաշով, Ուրիպէնօ, Դուրովկա, Կամիշին, Կրասնագուտակ, Զիրի, Զաքիչար, Ղըզըլ-Արվադ, Ասխատրադ, Արթզ, Կախկա, Դուլակ, Մերվ, Զարջոյ, Պետրո-Ալէքսանդրովսկ, Սամարզանդ, Բուխարա, Զիտղջին, Զերնոկո, Գոլոդնայտ Մաէպ, Կատայուրզան, Զիզաք, Խոչնդդ, Նոր-Մարգելան, Կոկանդ, Անդիժան, Օշ, Նամանղան, Թաշքէնդ, Առևս, Թէրքեստան քաղաքը, Պետրովսկ, և Սիպերիական բազմաթիւ կայարանները: Բովանդակ Թաթարիստանի հայոց թիւն է 16,000:

5). Խըրիմ. Ժամանակաւ. կը ներկայացներ մեծ հայութիւն, բայց 1779-ի գաղթականնութեամբ շատերը ցրուցան. այժմ թիրակզիին հոյաբնակ քաղաքներն են՝ Թէօդոսիա, Կիրշ, Ալուշտա, Եալթա, Սեսամովսկ, Եւպատորիա, Պերեկոպ, Օր կամ Արմենակ, Սիմֆերովով, Բաղչէստարայ, Խարասուրապար և չին Խըրիմ Խըրիմի գաղթականները հաստատուած են՝ Նոր-Նախիչևան և իր 5 գիւղերը՝ զորոնք իրենք հիմնեցին. ասկէ ալ ատրածուցան Ռուսապէ, Մէլիտոպոլ, Բերդիանսկ, Ազով, Նովո-Զերքասր, Նորայսք, Կնեպը, Թագանրօկ, Եկատերինասլաւ և ուրիշ տեղեր: Այս շրջանին հայութիւնը մինչև 35,000 հոգի կ'հլէ:

6) Ռուսիա. հոս հայերը շատ սակաւաթիւ են. ընդհանուր կումարը հաղարէն ալ պակաս է, մեծ մասամբ ուսանողներ և

զինուրներ են. բնիկ կամ հաստատուած տարրը խիստ քիչ է. կը զանուին գլխաւորապէս Մռոկուա, Պիտիրուրզ, Խարկով, Վա-րոնէժ և այլն:

7) Ղեհատուան. ժամանակաւ ունէր մեծ հայութիւն թէ Աւստրիական և թէ Ռուսական բաժնին մէջ. վերջին բաժնին մէջ հրմայ հայ չկայ. իսկ Աւստրիական բաժնին մէջ գլխաւոր հայուրնակ տեղն է Գուլթի կամ Գուլթի, խիստ սակաւաթիւ հա-յեր կը զանուին նաև Լէմպէրկ և այլուրու Գուլթի հայերը ընդ ամէնը 100 տուն են:

8) Որումնանիա. հայոց բնակած քաղաքներն են՝ Ֆօքշան, Պորբէչ, Պօթուշան, Եազ, Թրկուօքնա, Կալաց, Պրայլա, Պաքասու, Ռուման, Բոստանցա, Սուլինա, Թուլչա, Պապատաղ, Բթեշտ, Ճուր-ճէվօ, Բլուշափ և այլն. Հայ գաղթականութիւնը երկու որոշ տար-րերէ կազմուած է. հին գաղթականներ կամ բնիկներ և նոր գաղթականներ, որոնք տաճկահայոց կոսորածներէն ետք Տաճ-կաստանի զանազան կողմերէն անցան հոսւ Երկութիւն գումարը կ'ըլլայ 14,000, որմէ 4000-ը վերջին գաղթականներն են:

9) Բեսարաբիա. հոս զանուած սակաւաթիւ հայութիւնը կը բնակի Քիչնա, Աքքերման, Խօթուն, Բէլցի, Բէնդէր, Խսմայիր, Հնչեղտ, որոնց հետ պէտք է միացնել Քերսոնի նահանգին մէջ զանուած հայերը (Օդեսա և Գրիգորովովիս):

10) Աւստրօ-Հունգարիա. այն է Պութովինա, Թրանսիլվա-նիա, Հունգարիա և բուն Աւստրիա: Պութովինայի հայերը կը բնակին գլխաւորապէս Սուչավա, Զերնովիցա և Սերիթ քաղաք-ները. Թրանսիլվանիոյ հայոց գլխաւոր քաղաքներն են՝ Կիուլա Հայտքաղաք, Պաշպալով կամ Եղիսաբեթուլիս, Ճուրճով, Սիր-վիզ, Պուշով կամ Քրոնշթատ. սակաւաթիւ հայեր ցրուած են նաև Հունգարիոյ զանազան կողմերը՝ մինչև Բէշթա և Վիէննա: Այս շրջանի հայոց ընդհանուր գումարն է 15,000:

Բ. Հարաւային-արևելեան գաղթականական գիծ:

1) Ասորիստան. հայեր կան միայն Մուսուլ, Թէրքիւք, Պաղ-տատ, Պասրա և Սուլզուշուք, ընդ ամէնը 1400 հոգի:

2) Պարսկաստան. այս երկրի հայերը բաժնուած են երկու անջատ. թեմերու, Աստրապական և բուն Պարսկաստան: Աստր-պատականի թեմին մէջ կը մտնեն ոչ միայն Խոյ, Մակու, Սալ-մաստ, Ռւբմիտ և Ղարադաղ, որոնք բուն Հայաստանի գաւառա-

ներն են, այլ և Թաւրիկ, Մուժումքար, Մարաղա, Թիւրտիստան և Արտապիլ, Բոչն Պարսկաստանի հայաբնակ քաղաքներն են՝ Նոր-Զուզա՝ իր 80 գիւղերով, Թեհրան՝ իր 6 գիւղերով, Դաղվին, Ռաշտ, Էնզէլի, Համատան, Շաւարին, Շիրազ Պուշիր և այլն, Բավանդակ պարսկահայոց թիւն է 66,000, որմէ 25,000-ը կը պատկանի Պարսկահայաստանի:

3) Հնողկաստան. այժմ ունի 700 հոգի հայ բնակիչ, որոնք կը բնակին Կալկաթա, Մատրաս, Պոմլայ և Տաքքա քաղաքները:

4) Պիրմանելիա. ընդ ամէնը 252 հայ, որմէ 193 հոգի Ռանև կունի մէջ կը բնակի:

5) Շալվա կղզի. կայ 170 հայ, որոնք կը բնակին Պաթալիսա, Սուրապայտ, Սինկափուռ, Մմարանկ և այլն:

Գ. Հարաւային-արևմտեան գաղթականական գիծ:

1) Կիլիկիա. Ռուբինեան թագաւորութեան ժամանակէն, հայացաւ, հիմայ հայոց բնակած գլխաւոր քաղաքներն են՝ Սիս, Հաճին, Զէյթուն, Ատանա, Թարսուս, Մէրսին, Մսիս, Մարաշ, որոնք ունին ընդ ամէնը 190,000 հայ:

2) Կիսպոս. հիմայ ունի 562 հայ բնակիչ, որոնք կը գլանուին միծ մասամբ Նիկոսիա մայլաքաղաքին մէջ, միւմաները կը բնակին Լառնաքա, Լիմասոլ, Բաֆոս, Ա. Մակար, Ֆամակուսաւառ և այլն:

3) Ասորիք եւ Լիբանան. ասոր հրասիսայն մասը՝ իրեւ Կիլիկիոյ ոսհմանակից՝ կը պարունակէ բաւական ստուար հայութիւն, բայց քանի հարաւ կիջնենք, հայոց թիւը այնչափ կը պակսիւ Հայոց ընդհանուր թիւն է 36,000 հոգի, որոնք կը բնակին Այնթապ, Անթաքիս, Հալէպ, Պէյրութ, Շամ և Լաթառ քաղաքները. Այնթապ ունի 6 գիւղ, Անափոք 18 գիւղ, Հառլէպ 12 գիւղ. ասոնց մէջ նշանաւոր են Անափոք Սուետիս, Քէսապ, Արամոյ և Հալէպի Թիւս, Պէլան և Ճիւրի Շուտը գիւղերը:

4) Պաղեստին. ունի 730 հայ, որոնք կը բնակին Երուսաղէմ, Եափա, Բեթղեհեմ և Ռէմլէ:

5) Նզիսպոս. ունի մօտ 10,000 հայ, որոնք կը բնակին Վլիսաւորապէս Աղէքսանդրիա և Գանիրէ:

Սակաւթիւ հայեր կան նաև Թարասուլուս, Եթովթիա, Թափլանտիա և Թրանտվար:

Դ. Արևմտահան գաղթականական գիծ.

1) Վորք-Ասիա կամ Անատոլիա. կը տարածուի Հայաստանի արևմտահան սահմաններէն մինչև Արշակունակոս և Մարմարա, իր մէջ զարունակելով նաև Փոքր-Հայքը, որ խիստ հայաշատ շրջան մը կը կազմէ. Փոքր-Ասիայ գլխաւոր հայաբնակ քաղաքներն են՝ արևելքէն դէպի արևմուտք դիմելով՝ Աւոքա, Մալաթիա, Տիվրիկ, Ակն, Արարեկիր, Շաղին-Գարահիսար, Կիւրին, Տարէնտէ, Հիւսնիմանսուր կամ Ասիեաման, Տրապիզոն, Կիւմիւշխանէ, Կիբասոն, Օքառու, Մերաստիա, Եւգոկիա, Ամափա, Մարտուն, Աման, Կեսարիա, Եսզդատ, Էնկիւրի, Դոնիա, Դասթամունի, Քէօթահիա, Աքիոն-Գարահիսար, Իզմիր, Այաքն, Մանիսա, Գրուսա, Պիլէճիկ, Պալըքէսէր, Պանտրմա, Նիկոմիդիա և Աստափազար Շրջանիս վիճակագրութիւնը գիտ անստոյգ է:

2) Պօլիս. Վասպորի երկու եզրեքներուն վրայ փռուած գիւղիրով միասին 45 թաղ և 180,000 հայ բնակչութեամբ. Կոտորածնիրէն առաջ կար 250,000 հայ, որոնցմէ 60,000 գաղթական. ասսնք իրենց երկիրները զրկուելով՝ Պօլոսյ հայոց թիւը զգալի կերպով իջաւու Հիմայ նորէն կը քարձրանայ:

3) Յունաստան. ունի 200 հոգի հայ, որոնք կը բնակին զիխառապէս Աթէնքի մէջ:

4) Կրետէ, զրեթէ նոյնչափ հայ ունի Գանտիոյ մէջ:

5) Նորոպական Թուրքիա, հայաբնակ քաղաքներն են՝ Ագրիանուպոլիս, Մոռութօ, Մալիարտ, Սիլիվրի, Զօրլու, Կէլիազալու և Աէլանիկի.

6) Պուլլարիա. ունի 15,000 հայ, որոնք կը բնակին հոտեհեալ քաղաքները. Վասնա, Մուսանուք. Շումլա, Սիլիստրէ, Անգիա, Բանօվա, Մազկրատ, Վիահին, Տոպրիչ, Տէլի-Օրման, Ֆիլիպպէ, Պուրկաս, Թաթար-Պաղաքըք, Սլիվէն, Կամազոլի, Էսկի-Զազրա, Խասքով, Այթօս, Թարմապատ, Մթռալճաւ:

7) Փրանտա. կայ 1000-է աւելի հայ, որոնք կը բնակին Փարիզ և Մարսիլիա, մասամբ ալ նոնսի, Մոնքէլիէ և այլն:

8) Անգլիա. հոս Ֆրանսիոյ չափ հայութիւն չկայ. հայարնակ քաղաքներն են՝ Լոնտոն և Մանչէսթր:

9) Միացնալ Նախանգներ. 40,000-էն աւելի հայութիւն ունի, որոնք կը բնակին գլխառապէս Անթըր, Նիւանօրք, Փրովինէնս, Ֆրէզնօ, Պութօն և ուրիշ շատ քաղաքներ:

Սակաւաթիւ հայեր կը գտնուին նաև Խաղաղիա, Զուիցիրիա, Գելճիքա, Հոլանտա և Գերմանիա, որոնք գեռ գաղութներ չեն կազմած և անոնց մէջ բնակող հայերը ժամանակաւոր պահպատճեր են միայն:

Գաղթական հայոց գումարը և միլիոնէն աւելի է:

2.

ՕՏՐՄԱՍՍ ՀԱՅԵՐԸ

Հայերէնը, թէ հայութեան ամենամեծ մասին խօսուծ չի-
զուն է, բայց հայոցմէ շատերը մոսցած են զայն և տիրող աղ-
գերու աղղեցութեամբ՝ իւրացուցած են օտար լեզուները Օտա-
րախօս հայերը զլխառորդակո կը գտնուին Հայաստանի և Փոքր
Հայոց սահմանէն գուրու՝ զանապան օտար երկիրներու մէջ. սա-
կայն բուն Հայաստանի ծայրագաւառներուն մէջ ալ կան տեղեր,
ուր հայերէնը օտար լեզուներուն տեղի տուած է: Ընդհակառա-
կը ամբողջ գաղթական հայերն ալ մոոցած չեն հայերէնը, և շատ
անդեր, ինչպէս Նոր-Զուզա, Աստրախան, Զմիւնիա, Նիկոմի-
դիա, Պոլիս, Սուչավա և այն կը խօսին աւելի մաքուր հայերէն
բարբառներ, քան թէ բուն Հայաստանի հայերէն ոմանք:

Սակայն շեշտելու է այն հանգամանքը որ ամէն տեղ ու
հայը (նոյն իսկ բուն Հայաստանի մէջ), եթէ իր մայրենի լիզուն
կորսուցուցած չէ, առ նուազն երկու լիզու դիաէ. հայերէնի հատ
թուրքերէն կամ քրդներէն կամ պարակերէն և կամ ոււսերէն:
Իգական սեռն է որ այս մասին կը կադայ և առհասարակ տեսի
հաւատարիմ է իր մայրենի լեզուն, քան արական սեռը: Հայոց
այս երկիրուութիւնը՝ որ յառաջացած է իրեն բնակակից և
թուալ գրեթէ հաւասար օտար ժաղովուրդներէն, մեծ աղղեցու-
թիւն ունիցած է և ունի հայերէն լեզուի վրայ:

Օտարախօս հայոց իւրացուցած լեզուները հետեւալներն են.

Ա. Թուրքերէն՝ իր երկու մեծ բարբառներով, այն է արե-
մտեան թուրքերէն կամ օսմանիրէն և արևելեան թուրքերէն կամ
Ազէրայայձանի: Այս լեզուն տարածուած է 1. գրեթէ ամբողջ
Արևմտեան Փոքր-Ասիոյ մէջ՝ սկսհալ Թաոթամունիի քավերէն
մինչև Զիլէ, ասկէ հարաւ մինչև Կեսարիա և Կեսարիայէն հա-
րաւարեկը՝ Սիսի ու Այնթապի վրայով մինչև Եփրատ: Այս
սահմանագծէն արևմուտք մինչև Մարմարայի, Արշակուրագոսի և

Սակաւաթիւ հայեր կը գտնուին նաև Խաղաղիա, Զուիցիրիա, Գելձիքա, Հոլանտա և Գերմանիա, որոնք գեռ գաղութներ չեն կազմած և անոնց մէջ բնակող հայերը ժամանակաւոր պահպատճեր են միայն:

Գաղթական հայոց գումարը և միլիոնէն աւելի է:

2.

ՕՏՐՄԱԾՈՒՅՑ ՀԱՅԵՐԸ

Հայերէնը, թէե հայութեան ամենամեծ մասին խօսուծ չի-
զուն է, բայց հայոցմէ շատերը մոսցած են զայն և տիրող աղ-
գիրու աղղեցութեամբ՝ իւրացուցած են օտար լեզուները Օտա-
րախօս հայերը զլխառորդակո կը գտնուին Հայաստանի և Փոքր
Հայոց սահմանէն գուրու՝ զանապան օտար երկիրներու մէջ. սա-
կայն բուն Հայաստանի ծայրագաւառներուն մէջ ալ կան տեղեր,
ուր հայերէնը օտար լեզուներուն տեղի տուած է: Ընդհակառա-
կը ամբողջ գաղթական հայերն ալ մոոցած չեն հայերէնը, և շատ
անդեր, ինչպէս Նոր-Զուզա, Աստրախան, Զմիւնիա, Նիկոմի-
դիա, Պոլիս, Սուչավա և այն կը խօսին աւելի մաքուր հայերէն
բարբառներ, քան թէ բուն Հայաստանի հայերէն ոմանք:

Սակայն շեշտելու է այն հանգամանքը որ ամէն տեղ ու
հայը (նոյն իսկ բուն Հայաստանի մէջ), եթէ իր մայրենի լիզուն
կորսուցուցած չէ, առ նուազն երկու լիզու դիաէ. հայերէնի հատ
թուրքիքն կամ քրդներէն կամ պարակերէն և կամ ուսերէն:
Իգական սեռն է որ այս մասին կը կադայ և առհասարակ տեսի
հաւատարիմ է իր մայրենի լեզուն, քան արական սեռը: Հայոց
այս երկիրուութիւնը՝ որ յառաջացած է իրեն բնակակից և
թուալ գրեթէ հաւասար օտար ժաղովուրդներէն, մեծ աղղեցու-
թիւն ունիցած է և ունի հայերէն լեզուի վրայ:

Օտարախօս հայոց իւրացուցած լեզուները հետեւալներն են.

Ա. Թուրքերէն՝ իր երկու մեծ բարբառներով, այն է արե-
մտեան թուրքերէն կամ օսմանիրէն և արևելեան թուրքերէն կամ
Ազէրայայձանի: Այս լեզուն տարածուած է 1. գրեթէ ամբողջ
Արևմտեան Փոքր-Ասիոյ մէջ՝ սկսհալ Թաոթամունիի քավերէն
մինչև Զիլէ, ասկէ հարաւ մինչև Կեսարիա և Կեսարիայէն հա-
րաւարեկը՝ Սիսի ու Այնթապի վրայով մինչև Եփրատ: Այս
սահմանագծէն արևմուտք մինչև Մարմարայի, Արշակուրագոսի և

Միջներկրականի ծավեպերքները գտնուած բոլոր հայերը տաճկախոս են, Բացասութիւն կը կազմին միայն Պօլոյ, Նիկոմիդիոյ և Զմիւնիոյ շրջանին հայերը, նոյնպէս Էնկիւրիի և Այտքանի գիւղերէն մէկ քանի հատը, որոնք են Սթանօղ, Նալլիսն, Սիվրիհատը, Էօտէմիշ և Պուրաւուր Լսած և թէ եօղղատի գիւղերէն մէկ քանին ալ հայախօս են, բայց անոնց անոննարը յայտնի չեն ինձ: 2. Փոքր Հայոց մէջ Նիքսար՝ Եւգոկիոյ հիւսիսային արևելեան կողմը, որ թրքախօս հայոց կղզեակ մը կը ներկայացնէ և արգիւնք է տեղացի քազմաթիւ թուրք տարբին դաղանային բարքարսութիւն: 3. Դիակրոս կղզին ասոր հին գողթականութիւնը թրքախօս է, բայց նոր գաղթականութիւնը հայախօս է: 4. Թրքախօս հայոց շրջան մ' է նմանապէս եւրոպական Թուրքիա, Պուլզարիտ և Արևելեան Ռումէլի՝ ոկսիալ Մարմարայի միւս երեսն Բացասութիւն կը կազմեն միայն Ռուսութօ և Մալկարա: Միւս հայտնակ քաղաքները՝ ինչպէս Կէլիսոլու, Միլիվրի, Զօրլու, Էրէլի, Զաթալճա, Աղրիսնուպօլիս, Տիմիթորա, Կիւմիւլինա և Տէտէ-Աղամ թրքախօս են, Պուլզարիոյ և Արևելեան Ռումէլիի հին գաղթականութիւնը ամբողջովին թրքախօս էր, բայց վերջին տաճկահայ կոտորածներէն յիտոյ հոն ապատանող բազմաթիւ հայերը պատճառ եղան վերականգնելու մռացուած հայերէնը, ի հարկէ միայն այն քաղաքներուն մ.ջ. ու ոնոնք տեղաւորուեցան մեծ բազմութեամբ, ինչպէս Ֆիլիպպէ, Պուրկաս, Վառնա, Թրնովա, Ռուսնուք են, Միւս շաղաքները՝ ինչպէս Միլիստրէ, Բաղկաստ, Շումլա, Պլիվէն, Այթոս, Քարնապատ, Եռմոզոլի, Էսկի-Զաղրա, Խասքով են կը մնան թրքախօս 5. Ռումանիոյ հայտնակ քաղաքներէն անոնք որ նախապէս Պուլզարիայէն գաղթիր են, ինչպէս Պապատաղ, Թուլչա, Սուլինա, Հոս ալ կոտորածներէն փախած հայերը վերակենդանացուցին հայերէնը, ինչպէս Կոլտացի, Խպրայիլի և Քսութէննէի մէջ: 6. Բեսարաբիա, Նովոպէս Ռումանիոյ պատճանելուն համար տաճկախօս է, ինչպէս Խամայիլ Բելցի, Բէղուգէր, Քիշնև, Աքքիրման, Նոյնպէս Բիսարաբիացի հայոց գաղթավայրերը՝ ինչպէս Գրիգորուպօլիս, Օդիսա ու Քիրսոն թրքախօս են: 7. Տքապիզոնի արևելեան կողմը՝ Լազիստանի մէջ գտնուած այն հայերը՝ որ թուրքիրու կամ լազերու մէջ ցրուած են: 8. Ախալքալաքի արևմտեան կողմի գիւղերէն չորսը՝ որոնք են Բաւ-

րա, Խուլգումա, Կարտիկամ և Տուրս, Թրքախօս են 9. Օլմիի շրջանին մէջ Օլմիէն 45 վերստ հեռաւ գտնուած Կարկս գիւղը (25 տուն) Թրքախօս է, 10. Ռւբոմիոյ լճին հարաւային ափերը, յատկապէս Սովուշրուտաղի և Միանդարի կամ մէկ բառով Պարական Քիւրտիստանի սակաւաթիւ հայութիւնը Թրքախօս է:

Խնչպէս կը տեսնուի, Թրքախօս հայութիւնը ստուար թիւ մը կը կազմէ. բայց բարեխախտաբար այս թիւը օրէ օր պակսելու վրայ է, ամբողջ Անսատօլուի գլխաւոր քաղաքներուն, ինչպէս Պրուսայի, Կհսարիայի, Եռողտատի նոր սիրունդը՝ շնորհի գողբոցներու և Պօլիս պանդխտելու արդէն հայախօս գարձած է, կիպրոսի, Արևելիան Ռումէլիի և Պուլզաքիոյ հայութեան մնձ մասը հայախօս գարձաւ նոր գաղթականներուն շնորհիւ. Օսմանիան կառավարութիւնը՝ թէև ժամանակին բանի միջոցներ գործադրեր է հայերէնը ջնջելու և թուրքիրէնը տիրող լիզու գարձանելու համար (ինչպէս օրինակ կըսուի թէ Անսատօլուի մէջ հայերէն խօսող հայոց լիզուն կտրել տուած են փաշաները), բայց ներկայապէս այդ տեսակ միջոցներու դիմելու ոչ մտադրութիւն և ոչ կարողութիւն ունի Բհսարաբիոյ մէջ թուրքիրէնի տեղ սուսերէնն է որ կը տարածուի հիմայ, արդէն բոլոր ժողովուրդը սուսերէն գիտէ և թուրքիրէնը բոլորովին վերնալու համար կարճ ժամանակ մը միայն բաւական է:

Բ. Վրացերէն. այս լիզուն կը խօսուի գրեթէ բոլոր վրահայոց մէջ, բացառութիւն կը կազմեն Թիֆլիսը և Ակ ծովի հղերքի քաղաքները, ինչպէս Բաթում, Փօթի, Սոխում և այլն. Վրացախօս են Սղնախի, Թելափի, Գորիի, Թութայիսի և շրջակայ տեղերու հայերը. Ախալքալաքի գիւղերէն երկութը՝ Վարդաւ և Աղաբաւրա նոյնպէս վրացախօս են. Վլադիկաւկազի հայերը մնձաւ մասամբ Վրաստանէն գաղթած ըլլարով՝ նոյնպէս վրացախօս են:

Գ. Պարսկերէն. կը խօսաւի շատ փոքր սահմանի մը մէջ այն է Շամախիի մօտ Մադրասա և Ղուրայի մօտ Քիւրվար և Մալմաս գիւղերուն մէջ, Մակար վրդ, Բարիսւլգարեանց և Մեսրոպ հալս. Մմբատեան իրենց անդագրութեանց մէջ այս գիւղերուն լիզուն կոչած են լաճճերէն և թաթերէն անուններով. բայց այս տեսակ անուններով շփոթելու պէտք չկայ, որովհետեւ յիշեալ լիզուն պարսկերէնի շատ մաքուր և գիւրտհասկանալի բարբառ մ' է:

Դ. Զերքէզերէն. կը խօսուի միմիայն Արմաւիրի մէջ որ Քուրանեան շրջանին մէջ հայաբնակ դիւդ մ' է: Արմաւիրի հայրը զաղթեցին Զերքէզիստանէն և հիմնեցին այս գիւղը 1830 թուին:

Ե. Քըսահրէն. հարաւային Հայուստանի մէջ շատ տարածած լիզու մ' է, բայց մայրենի լիզու դարձած է վորքը սահմանի մը մէջ. այն է՝ Խիզանի գիւղերը, Բաղէշի կուսակարութեան մէջ Խարզան և Շիրվան գաւառակները, Տիգրանակերտի կուսակալութեան մէջ Մուփարդին կամ Ալիվան, Պէէրիէ, Պոհտոն գաւառակները, Կիլիկիոյ մէջ Սամոստ (հին Սամուստ), ընդ ամէնը 100 գիւղէ աւելի:

Զ. Արաքերէն. մայրենի լիզու դարձած է Սիւրիայ, Պաշգեստինի, Միջազգետքի և Ասորիստանի հայոց մէջ, Հալէպի, Դամասկոսի, Պէյրութի, Մէրտինի, Մուսուլի, Քէրքիրի և Հայուստանի մէջ ալ Սզերդի հայերը արաբախօս են:

Է. Ռումանիստրէն. մայրենի լիզու գարձած է սումանահայ գաղթականութեան մեծապսյն մասին մէջ և մաս մ'ալ Պաթովինայի հայութեան մէջ. միայն Ռումանիոյ արևելեան ծովիդերեայ մտսերը մինչև Կալաց թրքախօն՝ կամ նոր հայ զաղթականներու չնորհի հայախօս են:

Ծ. Լիճերէն. տարածուած է զրեթէ բոլոր լեհահայոց մէջ, բացի Գութերէն, որ հայախօս է: Լիճաստանի հայերը արդէն աղովին կրոսուած կրնան համարուիլ:

Թ. Հովնարերէն. իբրև մայրենի լիզու կը խօսուի բովանդակ Հունգարիոյ և Թրանսիլվանիոյ մէջ ցրտած հայերու մէջ, բացի Սամոշույվար կամ Հայաքաղաք և Կեռլա կամ Եղիսաբեկուպօլիս քաղաքներէն, որոնք հայախօս են:

Ժ. Ռեզիլիերէն. կը խօսուի հնդկահայ զաղթականութեան մէջ, մինչդեռ Անգլիոյ հայերը տակաւին նոր գաղութ մ' ըլլուլով՝ հայախօս են:

Այս բոլոր լիզուներուն տարածութիւնն ու սահմանները ճշտութեամբ նշանակուած են զրքիս վերջը դրուած քարտէզին մէջ:

Այս բոլոր լիզուներուն տարածութիւնն ու սահմանները ճշտութեամբ նշանակուած են զրքիս վերջը դրուած քարտէզին մէջ:

3.

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՈՆԵՐՈՒ ԵՐԵԶ ԱԿԻՂԵՐԸ

Առաստրակ մեր մէջ հայերէն բարբառները երկու ճիւղե կը բաժնեն. Արեւելեան կամ Ռուսահայ բարբառներ և Արեւ մտեան կամ Տաճկահայ բարբառներ: Այս անուններն ըստ իս սիալ և անյարմար են, թէն ամէն տեղ ընդունուած ու տարածուած: Արեւելեան կամ արևմտեան կոչումը սիալ է այն պատճառուած՝ որ այսպէս կոչուած բարբառներէն շատերը կը գտնուին երկայնութեան միենոյն աստիճաններուն վրայ և իրարու հետ համեմատելով արեւելք կամ արևմուտք չեն իյնար: Օրինակի համար վանայ բարբառն ու Պայազիտի ենթարաբրառը երկուքն ալ կը գտնուին երկայնութեան 44-րդ աստիճանին վրայ, բայց առաջինը կոչուած է արեւմտեան բարբառ, իսկ երկրորդը՝ արեւելեան: Աւելի զարմանալի պարագաներ ալ կան. օրինակի համար Արթվինը շատ աւելի արևմուտք է՝ քան թէ Ախալքալաքն ու Ալէքսանդրապոլը, բայց վերի բաժոնմունքով Արթվինը կը կոչուի արեւելեան բարբառ, մինչդեռ Ախալքալաք և Ալէքսանդրապոլ արևմտեան գաւառականներ կը համարուին:

Ռուսահայ և տաճկահայ բարբառնոր յորջորջումը աւելի տարօրինակ է և իրականութեան լիովին անհամապատասխան: Ռուսիոյ մէջ գտնուած հայոցմէ շատերը կը խօսին տաճկահայ բարբառներ, ինչպէս որ Տաճկաստանի հայոցմէ ոմանք ալ կը խօսին ռուսահայ բարբառներ: Օրինակի համար Ռուսիոյ մէջ Նոր-Նախիջևան, Խրիմի թերակղզին, Սոխում, Բաթում, Ախալքալաք, Ախալցխա, Ալէքսանդրապոլ, Կարս և Նոր-Բայազիդի գիւղերը տաճկահայ բարբառներ կը խօսին: նոյնպէս Տաճկաստանի մէջ Պայազիդ, Պուրտուր, Էօտէմիշ ռուսահայ բարբառներ կը խօսին: Ասկէ զատ Պարսկահայ, Պուլկարահայ, Ռումանահայ, Եգիպտահայ, Ամերիկահայ գաղթականութիւնները անահես կը մնան և Ռուսահայ կամ Տաճկահայ անունին տակ տոնուած են անյարմար կերպով:

Կ'առաջարկիմ հոս ուրիշ նոր անուն՝ որ աչ միայն յիշեալ անպատեհութիւնները կը ջնջէ, այլ և սա առաւելութիւնն ունի որ իր մէջ կը կը բարբառներու տիսակը որոշող գլխաւոր յատկանիցը, այն է՝

Ա. Ում ճիւղ. այս անունով կը հասկնանք արևելեան կամ սուսանայ կոչուած բարբառներուն ամբողջութիւնը:

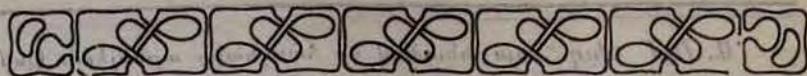
Բ. Կը ճիւղ. այս անունով կը հասկնանք արևմտեան կամ տաճկահայ կոչուած բարբառներուն ամբողջութիւնը:

Ում ճիւղին պատկանող բարբառներուն մէջ ներգոյական հոլովը, ինչպէս և ներկայ ու անկատար ժամանակները կը շինուին ում մասնիկով. ասիկա նոյն բարբառներուն հիմնական յատկանիշն է, ուստի և նոյն անունով կրնան կոչուիլ: Իսկ կը ճիւղին պատկանող բարբառները ներգոյական հոլով չունին, ում մասնիկը չեն ճանչնար և ներկայ ու անկատար ժամանակները կը կազմեն կը մասնիկով. ասիկա ալ իրենց հիմնական յատկանիշն է, ուստի և նոյն անունով կոչեցինք:

Բայց այս երկուքն զուրս կայ նաև երրորդ ճիւղ մը, ուրուն պատկանող բարբառները հչ ում ունին և ոչ կը. այլ ներկայ ու անկատար ժամանակները կը կազմեն անորոշ գերբայի կամ աներեւոյթի միջոցով և եմ էական բային յարագրութեամբ: Մեր մէջ բարբառներու այս ճիւղը առասարակ զանազանուած չէ և կը կցուի: Ում ճիւղին: Մենք կ'առաջարկենք հոս Ել ճիւղ անունը:

Տարակոյս չկայ որ մեր այս բաժանումը և նոր անուանակոչութիւնը կը պատկանին միայն բարբառներուն և գործ չունին գրական լեզուներուն հետ: Ասոնց համար արևելեան ու արևմտեան կամ սուսանայ և տաճկահայ կոչումները գեռ բաւական յարմար կը հնչեն, որովհետեւ առաջինին կեղբոնը Թիֆլիսն է, իսկ երկրորդինը՝ Պօլիս:

Առ ճիւղն աւնի 7 լարրառ.

- Երևանի բարբառ.
 - Տփղիսի բարբառ.
 - Դարաբաղի բարբառ.
 - Շամախիի բարբառ.
 - Աստրախանի բարբառ.
 - Զուղայի բարբառ.
 - Ագուլիսի բարբառ.

ԾԱՆՈԹ. — Եւրոպական dialecte բառին գէմ մեր մէջ կը գործածուին քարտարարական և զատառական բառերը. Որովհետեւ զիտական լեզուին մէջ ամէն բառ որոշ ըստոր է, ուստի մներ ալ որոշենք նախ այս բառերուն գործածութիւնը. Դատապահաբառառ խորթ ու սիոնլ բառ մ' է, իորթ է՝ նախ իբ երկարութեան և յեռոյ այն պատճառաւ. որ ուսքընար ձեին վրայ նոր բան մը չաւելցնեց և իսպահ է՝ որպիհետեւ շաբաթուց յաւուի նիւ կապ չունեն և կը ըստ աչ ամբողջ զաւառք մը, այլ և լոկ գիւղի մը կամ շաղաքի մը մէջ խօսաւիլ. Օքինակի համոր. Ազգակիսից ըստքառոք ամբողջ զաւառք մը մէջ չի տաշածաւիք, այլ գիւղերու փոքր քընակի մը մէջ. նոյնպէս Պօլսոյ ըստքառոք ամբողջ զաւառք մը չի բաներ, այլ Պօլսոյ քաղաքը միայն. Ըստ այս նաիրնաւիլի է յաթքառոք աւելի կարճ ու կանոնաւոր ձեր:

Բարբառ մը կը նայ ու նաև նաև ի բամէ քիչ մը տարբերող երկրորդական ճիշդեր, որոնք եւրոպական բառով կը կոչուին *sous-dialecte*. ասոր տեղ հայերէն կը զարդանենք ենթաբարբառաց:

Ենթարկառն ալ նոյնպէս կը պարաւակի, զանազան խմբակներ, որոնք Փանոն. բառով կը կոչուին parler. Մենք ասոր գէմ կը գործածենք զաւառական. Այս բառը կը գործածենք նաև այն պարապոյին, երբ տեղի մը խօսի լեզուն որոց չէ թէ որ աստիճանին կը պատկանի, և կամ երբ ըարքաներու, ենթարքառաներու և զաւառականներու ընդհանուր թուում մը կայուիի խօսիվ զաւառական նաև ոչ-դրական լեզուի բնդկանուր իմաստն ունի:

1. ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԱՐԲԱՐ

Երկանի բարբառը կը խօսուի Երեան քաղաքին և շրջակայ գաւառներուն մէջ, յատկապէս Երեանի, էջմիածնի և Նոր-Բա յազիտի գաւառները: Հարաւային կողմէն կը տարծուի մինչև Թաւրիկ՝ Ատրպատականի մայրաքաղաքը, արևմուաքէն Կաղզուան, հարաւային-արևմտեան կողմէն կը մտնէ Տաճկաստան և կը հասնի մինչև Պայտպիտ, հիւսիսային և հարաւային կողմերէն կը շփուի Կարսոյ և Ղարաբաղի բարբառներուն հիտ՝ որոնք իր այս երկու սահմանները կը գծեն: Երեանի բարբառը հիւսիսային կողմերը երկու կղզեակներ ալ կը ձևացնէ, մէկը Բորչալուի գաւառուն մէջ (Շուլաւէր, Շամշադին, Լոռի և շրջականները) և երկրորդը Թիֆլիսի Հաւլաբար թաղը՝ որ Երեանի գաղթականութիւն մ' է:

Բացի հիմնական բարբառէն, Երևանի բարբառը երեք ենթարբառ ունի, որոնք են.

1. Պայազիսի ենթաբարբառով՝ Տաճկահայաստանի մէջ, ասոր մէկ գաղութն է Նոր. Բայազէտ քաղաքը՝ Սևանայ լճին եղիքը, իր շրջակայ տառը հոյաբնակ գիւղերով. ասոնք հն՝ Օրդակլու, Նոռըակուզ, Ղլազ, Փաշաքէնողի, Թեօստ-Մահմադ, Ղուլալի, Քեարիմքենդ, Դալիդարգաշ, Քիւզաջըլ և Բաշքէնդ: Յիշեալ շըջանը բոլորովին նոյն բարբառը կը խօսի՛ ինչ որ Պայազիսի մէջ:

2. Աստաղատի ենթաքարբառը. կը խօսուի Հին Զուղայի մօտ Աստաղատ գիւղին մէջ և շրջակալորու:

3. Թաւրիզի ենթաքարբառով՝ Ատրպատականի մէջ, Թաւրիզի հայ զաղթականութիւնը երկու թաղ կը բռնէ՝ Ղալա և Լիւստա, Լիւստացիք՝ որ աւելի բազմաթիւ են և Ղարաղաղէն նոր գաղթած, կը խօսին Ղարաղաղի հնթաքարբառը, իսկ Ղալացիք՝ որ Թաւրիզի հայութեան կէսէն քիչ մը պակաս են և բնիկ կը համարուին, կը խօսին յիշեալ հնթաքարբառը:

Երեանի բարբառը շատ մաքուր և գրական լեզուին խիստ մօտիկ բարբառ մ' է և եթէ ի նկատի ունենանք միայն Ում ճիւղին բարբառները, ամէնէն մաքուրն է և եւ ահա իր այս մաքրութեան և իր ընդարձակ ծաւալին համար է որ ծառայած է իրեւ հիմ Ռուսահայ գրական լեզուին կազմութեան համար:

Երեանի բարբառին ձայնական դրութիւնը կը պարունակէ հետեւել հնչիւնները.

Զայնաւորներ. ա, է, ը, ի, օ, ու.

Բազաձայններ. բ, պ, փ, գ, կ, թ, լ, ժ, ծ, ծ, ծ, ծ, չ, զ, ս, ժ, չ, ի, դ, չ, լ, թ, մ, ն.

Ինչպէս առնասարակ հայ բարբառներու մէջ, նայնպէս հոս երկբարբառներ գոյութիւն չունին, հին հայերէնի երկբարբառները վերածուած են կամ պարզ ձայնաւորներու (ինչպէս հայր > հեր և կամ բազաձայնէ մը և ձայնաւորէ մը բաղկացած խումբերու. ինչ. Աստուած > Աստված):

Այս ցուցակէն կ'երեայ որ Երեանի բարբառը գրեթէ անփոփոխ պահած է հին հայերէնի ձայնական հարստութիւնը. Ձայնաւորներուն մէջ ի—է, և ո—օ շփոթուած են իբրաւու հետ, երկուքն ալ հաւասարապէս վերածուելով է և օ: Ուրիշ բարբառներու մէջ յաճախ երեցած էօ, իւ ձայները հոս գոյութիւն չունին Բազաձայններուն մէջէն ջնջուած է միայն ւ, բայց աւելցած է ֆ ձայնը, որուն վրայ տես քիչ մը վարը:

Երեանի բարբառին յատուկ ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի են հետեւելիները.

1. Ձայնաւորներուն մէջ՝

Հայ ե՛ միավանկ բառերուն սկիզբը դարձած է յէ, բայց բազմավանկներուն սկիզբը, ինչպէս և առնասարակ ամէն բառի մէջ դարձած է է: Ձանազան բարբառներու մէջ պատահած ե կամ գրական լեզուին մէջ բազմավանկ բառերուն սկիզբը պատահած յէ ձայնը գոյութիւն չունի: Օր յէս' հս, էկէլ ա՛ եկեալ է, էթալ՝ երթալ, էվէլ՝ սփել, էրազ՝ երազ, մէծ՝ մհծ, զէրէզման՝ գերեզման և այլն:

Հայ. ո՛ նախորդին հակառակ և գրական լեզուին համաձայն՝ թէ միավանկ և թէ բազմավանկ բառերու սկիզբը կը գառնայ վօ, իսկ բառի մէջ օ: Օր վօսպ՝ ոսպ, վօսկի՝ ոսկի, վօտք՝ ոտք, կօտօրէլ՝ կոտօրել (Հարդիւ), մօունկալ՝ մոռանալ և այլն:

2. Երկրաբբառներուն մէջ՝

Հայ. այ > Երև. է. օրինակ՝ նէր՝ հայր, մէր՝ մայր, սէլ՝ սայր, լէն՝ լայն, ծէր՝ ծայր, փէտ՝ փայտ ևն. Բառերուն վերջը գանուած յիշեալ այ ձայնը կը դառնայա. օր. փէսաւ՝ փեսայ, էրէխաւ՝ երախայ, տրդաւ՝ տղայ. սակայն երբոր բառն ստանայ ն յօդը կամ յօդնակիր զ նշանը, այ բառամէջը մասնելով՝ դարձեալ է-ի կը վերածուի. ինչ, փէսէն, էրէխէն, տրդէն՝ փեսայն, երախայն, տղայն, փէսէը, էրէխէը, տրդէը՝ փեսայը, երախայը, տղայը:

Հայ. ոյ > Երև. ի. օրինակ՝ վիս՝ լոյս, թիր՝ թոյր, զրից՝ զրոյց (խօսակցութիւն), ականակիր՝ *ականակոյր (աչք կուբացնող խաւար, սաստիկ մութ զիշեր), նոյնը կը պատահի նաև ածանցմանց մէջ՝ ոյ երկրաբբառէն յառաջացած ու-ի համար. կիշրանալ՝ կուրանար, կիտէլ՝ կուտել (զիզել):

Հայ. իւ > Երև. ի. օրինակ՝ հարիր՝ հարիւր, ծին՝ ծիւն, սին՝ սիւն, արին՝ արիւն, ալիր՝ ալիւր ևն:

3. Բաղաձայններուն մէջ պատահած փոփոխութիւնները. հետեւաններն են.

Խօսինք նախ Կին հայերէնի ը, պ, փ—գ, կ, զ և Ա. եռաստիճան խումբերուն վրայ. Ասոնք նոր հայ բարբառներուն մէջ շատ տեսակ փոփոխութիւնց ենթարկուած են: Եթէ բնդունինք որ հին հայերէնի ը, գ, դ, ծ ձայները կատարեալ թրթուն ձայներ էին, ճիշտ այսօրուան Փրանսական (բայց ոչ գերմանական) օ, ց, ծ թրթուն ձայներուն նման, ուրիշն ընդունելու ենք թէ պահուած են իիստ քիչ տեղ: Ասոնցմէ մէկն է Երևանի բարբառը:

Պ, կ, տ, ծ, Շ ձայները նոյնպէս շատ փոփոխութեանց ենթարկուած են: Մինչդեռ կը ճիւղին պատկանող բարբառներէն շատերուն մէջ դարձած են թրթուն բաղաձայններուն նման ընկերացած են կոկորդի սեղմումով, Երևանի բարբառին մէջ չունին այդպիսի սեղմում և կը հնչուին պարզ ու մաքուր, Փրանսական (բայց ոչ գերմանական) ը, կ, տ ձայններուն նման, անոնց հաւասար խլութեամբ, բայց պակաս ուժգնութեամբ:

Փ, ը, թ, ց, չ ձայները բոլոր բարբառներուն մէջ միատեսակ հնչում ունին և հետևսբար պէտք չունին առանձին նկարագրութեան:

Միւս բազաձայններուն մէջ նկատելի փոփոխութիւնները հետևեալներն են.

1. Հայ. Դ' բառին սկիզբը, բայց միայն ո ձայնէն առաջ կը դառնայ ֆ. օր. ֆօրի՝ հոգի, ֆող՝ հող, ֆօտ՝ հոտ, ֆօրթ՝ հորթ (որթ), ֆօրս՝ հորս (որս). Ասկէ կ'երեայ որ ֆ ձայնը՝ մինչդեռ միւս բարբառներուն մէջ առ հասարակ օտար ձայն մ' է և միայն օտար բառերու մէջ կը գտնուի, ընդհակառակը Երեւանի բարբառին մէջ նիրքին, հորազատ և բնական ձայնափոխութեամբ յառաջացած հնչիւն մ' է:

2. Հայ. Իւ ձայնը բառին սկիզբը՝ դ ձայնէն առաջ տարանմանութեան (dissimilation) օրէնքով կը դառնայ Շ. օր. հաղի խաղ, հաղաղ՝ խաղաղ, հաղօղ՝ խաղող: Այս երեսիթը ուրիշ բարբառներու մէջ չ'երեալ:

3. Հայ. Դ ձայնը քանի մը բառերու վերջը անհետ կը կորուի. այս բառերն են լստէ՝ այսահեղ, լստէ՝ այդահեղ, լնդէ՝ այնտեղ, վօրտէ՝ որտեղ (ուր): Սակայն առանձին տեղ բառը այս փոփոխութեան ենթարկուած չէ:

4. Հայ. Մ ձայնը ն-էն առաջ նմանողութեան (assimilation) օրէնքով դարձած է Ն. օր. գէննին՝ գեանին, հէննաւ՝ հետն (միասին), յէննա՝ յետն (յետոյ, ետքը), յէննոց՝ յետնոց (ետեւն), յէննիկ՝ մատունի (մատոնիկ), մինչէ իսկ ոռուերէնէ փոխառեալ պօննօց՝ ուժուածուածու: Ծն > Նի ձայնափոխութեան օրէնքը աւելի ընդհանուր է Ղարաբաղի և Խաբրերդի բարբառներուն մէջ:

5. Հայ. Ծ ինկած է շշական ձայներէ առաջ. բայց ասիկա ընդհանուր երեսիթ մ' է գրեթէ մեր բոլոր բարբառներուն մէջ. օր. ժամ՝ շարժ (երկրաշարժ), դուս՝ ի գուրս, դուրս, Աէս՝ ի ներքս, ներս, խաշէլ՝ խարշն, էժան՝ արժան Աստղմէ դուրս ունինք նաև էժալ՝ երթալ:

Շեշտի կողմէ Երևանի բարբառը խոշոր նորութիւն մը ունի: Մինչդեռ հին հայերէնը և կը ճիւղին բոլոր բարբառները առանց բացառութեան՝ շեշտ վերջավանկին վրայ կը դնեն, Երևանի բարբառը վերջընթեր վանկին վրայ կը շեշտէ: Շեշտագրութեան այս ձեւ աւելի ուժեղ չափով գոյութիւն ունի նաև Ղարաբաղի, Ագուլիսի և Տփղիսի բարբառներուն մէջ և կ'երեալ:

թէ ամբողջ Ում ճիւղին հասարակաց է։ Ուրիշ տեղ (Քննութ. Ղարաբաղի բարբ. էջ 185) ցոյց տուած ենք թէ շեշտադրութեան այս եղանակը ձևացած է. Կովկասեան լիզուներու ազդեցութեամբ և հետեարար հիւսիսէն ծագելով՝ հետզնեաէ աւելի հարաւ տարածուած է։

Երեանի բարբառը հօթը հոլով ունի։ Սեռոկանը կը կազմուի ի մասնիկով և այն յատկութիւնն ունի որ բնաւ յօդ չ'առներ, և ասով կը տարբերի տրականէն. ինչ. Կարապետի գիրքը, Կարապետին տվի։ Հայցական հոլովին համար Երեանի բարբառը, ինչպէս Ում ճիւղին պատկանող միւս բոլոր բարբառները, կը զանազանէ շնչաւոր և անշունչ առարկաներ։ Շնչաւոր առարկաներուն հայցականը նոյն է ուղղականին հետ. կատվին ըսպանէց. գիրքը տուր. Միւս հոլովներուն յատուկ մասնիկներն են՝ ից բացառականի համար, օվ գործիականի համար և ում՝ ներփոյականի համար։ Յոգնակին կը կազմուի էլը. կամ նէր մասնիկով, առաջինը միավանկ բառերու, իսկ երկրորդը բազմավանկ բառերու համար։ Սեռուկանատրականի մասնիկը յոդնակիրն մէջ աւ ի կը մեայ, հակառակ ուրիշ բազմաթիւ բարբառներու, որոնք եղակիին մէջ ի, բայց յոդնակիրն մէջ ու ունին. ինչ. հացէրի, տնէրի, հացէրին, տնէրին։

Դերանուններուն մէջ նկատելի են հետեւալ հոլովումները.

Ո.	էս	էդ	էն	էստոնք	էտոնք	էնդոնք
Ա.	էստոնը	էտոնը	էնդոնը	էստոնց	էտոնց	էնդոնց
	ըստոնը	ըտոնը	ընդոնը	ըստոնց	ըտոնց	ընդոնց
Բ.	էստոնց	էտոնց	էնդոնց	էստոնցից	էտոնցից	էնդոնցից
	ըստոնց	ըտոնց	ընդոնց	ըստոնցից	ըտոնցից	ընդոնցից
Գ.	էստով	էտով	էնդով	էստոնցօվ	էտոնցօվ	էնդոնցօվ
	ըստով	ըտով	ընդով	ըստոնցօվ	ըտոնցօվ	ընդոնցօվ

Դերանուանական ձևերէն մէկ քանի հատը էլ շաղկապին քով իրենց ի կամ է ձայնը ը-ի կը վերտածեն. ինչ ըս էլ՝ փխ. յէս էլ, մըկ էլ՝ փխ. մէկ էլ, մըն էլ՝ փխ. մին էլ. ընծ էլ՝ փխ. ինծ էլ, մընք էլ՝ փխ. մէնք էլ։

Բայիրը հիմնական փոփոխութեան ենթարկուած են. նախ չորս լծորդութիւններէն երկուքը ջնջուած են՝ իլ և ուլ վերջաւորութիւնները վերածուելով ել և ըստ այսմ խոնարհուելով ա-

ղվտին լվլվո	ղշմվո վտին	ղշ նշմվո
մվտին լվմվո	մշմվո վտին	մշ նշմվո
մղտին լվմվո	մղշմվո վտին	մղշ նշմվո
վտին լվմվո	վմվո վտին	մ նշմվո
ովտին լվմվո	ոշմվո վտին	ոշ նշմվո
րվտին լվմվո բոհ յշմվո վտին		րշ նշմվո

Աւտիտմուրատմութե

մատահաւմոց

ղմմվո մի	ղկնշմվո
մվմվո մի	մվնշմվո
մղմմվո մի	մղկնշմվո
մշմմվո մի	բնշմվո
մղմմվո մի	մկնշմվո
վմմվո մի	վնշմվո

Համա Բնդղ

Լոգմուտուե

ղշմվո մի	ղկ յոնմվո	ղկ յուսմվո
մշմվո մի	մկ յոնմվո	մկ յուսմվո
մղշմվո մի	մղկ յոնմվո	մղկ յուսմվո
վմմվո մի	մկ յոնմվո	մկ յուսմվո
ոշմմվո մի	ոշկ յոնմվո	ոշկ յուսմվո
յշմմվո մի	յշկ յոնմվո բոհ կ յուսմվո	

վազակուղ

մատահաւղ

ղկ նշմվո	ղշ յոնմվո	ղշ յուսմվո
մկ նշմվո	մշ յոնմվո	մշ յուսմվո
մղկ նշմվո	մղկ յոնմվո	մղկ յուսմվո
բն նշմվո	բ յոնմվո	բ յուսմվո
մկ նշմվո	ոշկ յոնմվո	ոշկ յուսմվո
վն նշմվո	յշկ յոնմվո բոհ կ յուսմվո	

մատահաւղե

լոկմղղ

Այսուող ուշիտմ յդմվո ժողուն մի հուպիմօ դմմվ օնդր պկվուսունա
փուքոգմոն մի մկվզոր մի կոյ վղջ յուս նոգմնունուն հ քաւս
գումզի զտկմզ զոհմզրոյ ովչ ովտոգորոյ զողթւնմսզ զշուս

մէջ բայն է որ կը խոնարհուի և պտի կը մնայ անփոփոխ երկրորդ ձեր ուրիշ տեղ հաղուագիւտ է. կը ճիւղին բարբառներուն մէջ բնաւ գոյութիւն չունի.

5. Հրամայականի երկրորդ ձեր, որ ա վերջաւորութիւնն ունի, յատուկ է էջմիածնի շրջանին, օր ուզա՞, վասա՞, լցրա՞, աղանձա՞, շալակա՞ ևն. մինչդեռ բուն երեանի բարբառը կը գործածէ ուզի՞, վասի՞, լցրու են.

6. ԱՌԵՌ սիրիլ կամ ասոր հակադիրը սիՌիլ մէք (ուր բային յողնակի նշանը մտանիկին անցած է), գործածական է նաև Հարաբաղի բարբառին մէջ:

7. Ներկայ դերբայի օն ձեր, ինչ սիրէլօն՝ փխ. սիրելով. ասէլօն՝ փխ. ասելով, էթալօն՝ փխ. երթալով, ուրիշ տեղ բոլորին անվործածական է:

8. Անցհալ դերբայի ձեն է սիրէլ <սիրեալ. ինչ. սիրէլ էմ՝, թէրէլ էմ և այլն. այս ձեր կը գործածուի երբ օժանդակը վերջն է գրուած բայց երբ ասուջ անցնի, վերջատառ լ կրճատուելով՝ գերբայր կը գառնայ սիրէ, թէրէ և այլն. ինչ. յէս էմ սիրէ, ին ա թէրէ, սիրտ ա արէ էկէ:

9. Միավանկ բայերուն ներկայի և անկատարի բունը կը կազմուի իս մասնիկով, փոխանակ ում՞-ի. ինչ. զալիս էմ, տալիս էմ, լալիս էմ զալիս ի, տալիս ի, լալիս ի, Բայց երբ օժանդակը բայր բայրունէն ասուջ անցնի, վերջատառ ս կը ջնջուի. ինչ. յէս էմ գոլի, իսի՞ և լալի, չէ՞ս տալի:

10. Բայց սա՞ման ձեւ բուն մէջ բայցատկան մասնիկը կրնայ գրուի բ ուն. մէ ուզ և թէ վերջո օր չէ՞մ ուզում կամ ուզում չէ՞մ. չի՞ ուզում կամ ուզում չի, չէ՞մ ուզիլ կամ ուզիլ չէմ, շախլէցի կամ սիլէցի վօշ են:

Պայտագիտի ենթաբարբառին գլխաւոր յատկանիշներն են նետենալիները.

1. Մինչդւռ երեանի բարբառը ե և ո ձայները միացնեցած է և օ ձայներուն հետ, Պայտագիտի ենթաբարբառը կը զանազանէ զանոնք երկբարբառային արտասանութեամբ. ինչ. մենք, ընդունց (կարդա իբր միւնք, ընդունց), Ասկէ զատ աւելցուած է նաև ո ձայնաւորը:

2. Բ, գ, դ, շ բաղաձայները կը հնչուին բ՛, գ՛, դ՛, շ՛:

3. Հ ձայնը դարձած է իս գրեթէ առանց բացառութեան. օր խայ՝ հայ, խաց՝ հաց, իւլը՝ հայը, պախել՝ պահել ալս ան (երկիւղ), իմ խօր խարսնիսին խինդ խավ խատավ՝ իմ հօր հարսանիքին հինգ հաւ հատաւ (սատկեցաւ):

4. Զայնաւորով վերջացող բառերուն վրայ դիմորոշ յօղը կը կրկնուի. օր. կատունը՝ փխ. կատան, մեղոնը՝ փխ. մեղուն, ծինը՝ ձին ևն:

5. Միավանկ բայերուն ներկային և անկատարին բունը փոխանակ իս մասնիկն ստանալու, կառնէ ում՝ ընդհանուր կանոնին համաձայն. այսպէս՝ գւաղում ա, տալում ա, լսում ա:

6. Այն պարագաներուն՝ երբ երեանի բարբառը օժանդակ բայց նախադաս կը դնէ, Պայտղիտի ենթաբարբառը զայն թէ առաջ և թէ վերջը կը դնէ, որով օժանդակի կրկնութիւն առաջ կուգայ. ինչ. յնս եմ ուզում եմ, շեմ քանում ես, չի ուզում ա, չենք ուզում ենք, չի՞ ուզում իր, չէր խօսում էր ևն:

7. Անցեալ գերբայը կը ճիւղին բարբառներուն նման կը յանդի եր. օր. ասեր ա, տարեր ա, էկեր եմ, բայց օժանդակը առաջ անցած ժամանակ էն ա տարէ, շեմ էկէ ևն:

8. Անցեալ գերբայը կը կազմոի նաև ուկ մասնիկով, բայց միայն կրաւորական և չէզոք բայերուն համար. ինչ. պանկով, գրուկ, լվացուկ, խերկուկ ա (հերկեալ է) ևն:

Աստապատի ենթաբարբառին գլխաւոր յատկանիշներն են.

1. Զայնաւորներու և բաղաժայններու հարազատ հնչում:

2. Հ ձայնը իս գսրձած չէ:

3. Զայնաւորները շեշտէ առաջ երբիմ կ'իյան. ինչ ըիշ կունք երեկոյ, զրէզման գերեզման, վարված հաւաքուած ևն:

4. Բացառականը կը կազմուի թէ է և թէ ից մասնէ կներով:

5. Եսկան բայի ներկան ամրողչովին կը խոնարհուի ա ձայնաւորով. ամ, աս, ա, անք, աք, ան:

6. Կատարեալը կ'ստանայ մ վերջաւորութիւնը. ինչ. տէսամ, զնացիմ, էկամ:

Ասոնցմէ կը տեսնուի թէ Աստապատի ենթաբարբառը երեանի, Ղարաբաղի և Զաւղայի բարբառներուն մէջտեղը կը բռնէ. առաջին երկու յատկանիշները երեանին կը պատկանին, երրորդը Ղարաբաղին, միւս երեք յատկանիշները զայն կը նոյնացնեն

Զուղայի բարբառին հետ Բայց մենք չուզեցինք կցել այս վերջինին, որովհետև Զուղայի բարբառին հիմնական յատկանիշը՝ այն է ներկայի ման բունը (զնամնն ամ) կը պակսի Աստապատի ենթաբարբառին մէջ, իսկ է-ով բացառական, մ-ով կատարեալ և ա ձայնաւորով էական բայ՝ ուրիշ դաւառականներու. մէջ ալ կան (Ղարաբաղ, Շամախի, Թաւրիզ):

Թաւրիզի ենթաբարբառին վլխաւոր յատկանիշներն են.

1. Հ ձայնին խ-ի վերածումը՝ Պայտպիտի ենթաբարբառին նման: Բայց վերջինիս ե և ո ձայնները գոյսւթիւն չունին Թաւրիզի ենթաբարբառին մէջ, Շատ տեղ կը պատահի ո ձայնը. ինչ. բոլիս («ամուսին» նշանակութեամբ), տոլի՝ դահ (ծիրացած անսառւն) են:

2. Ուա երկրարբառը դարձած է իվա. այսպէս են՝ չիվան՝ չուան, շիվար՝ շուար. ուրիշ օրինակ չկայ:

3. Բ, գ, դ, ջ թրթռուն ձայնները դարձած են խուլ պ, կ, տ, ծ, ճ. այս հիմնական փոփոխութիւնը յիշեալ ենթաբարբառը կը մօտեցնէ Ուրմի-Մարաղայի և Վանի բարբառներուն:

4. Զի և ծու բառերը որոշեալ յօդ տոնելու ժամանակ կը լան ծիյը, ծովը:

5. Բայերուն կատարեալ ժամանակը ներկային նմանողութեամբ կ' առնէ մ, ինչպէս է Ուրմի-Մարաղայի, Խոյի և Զուղայի բարբառներուն մէջ. օր. ասամ՝ ասացի, պացամ՝ բացի, տրվամ՝ տուի, ետու, տէսամ՝ տեսայ, կնացիմ՝ գնացի են:

6. Անցեալ գերբայը կը կազմուի եր մասնիկով ինչպէս Պայտպիտի ենթաբարբառին մէջ. խասէր ա՝ հասեալ է. Էն ա ասէ՝ նա է ըսեր. Վերջատառ ը-ի անկման հետաքրքիր օրինակ մ'է Թաւրիզի ենթաբարբառին մէջ թուրքերէնէ փոխառեալ ախը (այլուր ախըր «բայց») ձեւ:

7. Գնալ և մնալ բայերուն կատարեալ եղակի երրորդ դէմքին մէջ ն ձայնը կը կրկնուի. կը ննաց, մը ննաց. Բայց միւս դէմքերն անփոփոխ կը մնան:

Երկանի բարբառը՝ հակառակ իր կարեսորութեան, ինչպէս և իր երեք ենթաբարբառները դեռ ուսումնասիրուած չեն: Սակայն հրատարակուած են այս բարբառով շատ գրուածներ, որոնք

նոյն ուսումնասիրութեան համար առատ նիւթ կրնան մատակարարել Այս դրուածքներուն մէջէն կը յիշենք բանի մը գլուխորները:

1. Երեանի բարբառով.

Խաչատուր Աբովիանի երկերը. Մոսկուա, 1897:

Տ. Նաւասարդեանցի Հայ ժողով. հէքիաթ. հաւաքածուն:

Ա. Աբեղեան—Սամայ ծոեր. Ազգ. Հանդ., թ. էջ 117—143:

Ե. Լալայեան—Բորչալուի գաւառի բանաւոր գրականութիւնը. Ազգ. Հանդ. ԺԱ. էջ 33—124.

2. Պայազիտի ենթաքարբառով.

Մ. Փիլոյեան—Կորած Մարգարիտ. Տիկիս, 1880:

Տ. Նաւասարդեան—Հայ ժող. հէքիաթ. Ե. էջ 79—80:

3. Աստապատի ենթաքարբառով.

Մ. Աբեղեան—Ոգիներ, տես Տ. Նաւասարդեանցի Հէքիաթ-ներու հաւաքածուն, հատ. Ե. էջ 24—35:

Մ. Աբեղեան—Առածներ, անդ էջ 76—88:

Գ. Շիրմազանեան—Իմ նշանածը Արագն ա. Կոունկ 1861, էջ 266—282.

4. Թուրիզի ենթաքարբառով.

Գ. Շիրմազանեան—Ազգային հարսանիք. Կոունկ, 1861, էջ 426—440:

5. Լոռի գաւառականով.

Գ. Քուչարեանց—Լոռու գլւղական կեանքից պատկերներ. Փորձ, Դ. № 4, յաւել. էջ 1—12.

Ե. Ղազարեան—Եադ'աստ. Թիֆլիս, 1904.

Տ. Նաւասարդեան—Հայ ժող. հէքիաթներ. Ե. էջ 32—78:

Նմոցներ

1. Երեանի բարբառով *)

Հարս ու կէսուր էն ըլնում. զրանք բօլ սիսէո էն ունէնում: Էղ հարսը շատ սիսէուակէր ա լընում. Ասսու իրան օրը սիսէոր գօղանում էր, տանում թաքուն էփում ուստում: Մ'ին, Էրկ'ու, հի'նգ, տա'սը, օրէն մի օրը կէսուր վարավուրդ ա անում, տէնում իրանց սիսէոի տօպրակը կէսքն ա լնկէ:—Կա լոկա, ասում ա ինքն իրան, էս մէր հարսի բաներն ա:

*) Տ. Նաւասարդեանցի Հայ ժող. հէք., Ե. էջ 43.

Թէ կէսուրը սատանա էր, հարսն էլ պակաս չէր նրանից. ալրիալը ֆահմում ա, վօր կէսուրոց գլխի ա ընկէ: — Ի՞նչ անէմ: Ինչ չանէմ, ասում ա, վօր ինծ վրա սայիշ չը տանի:

— Օրէն մի օրը տոնն ավլէլիս մի հատ սիսէռ ա զրտնում, վէր ա ունում, տանում կէսուրը շանց տալի, տասում:

— Ընթիկ ունի, թնթիկ ունի, կատվի նման դիշիկ ունի, նաւնի, յա՞րաք էս ի՞նչ ա:

Կէսուրն էս վօր լսում ա, ինքն իրան ասում ա.

— Փօղն իմ զլիխն, վօ՞նց ի էս խէղճ հարսի մէղըը վէր ունում. նա ըսկի չի էլ իմանում սիսէռն ինչ ա ի՞նչ ըի. ո՞ւր մնաս թէ գոյանա:

2. Նոր-Բայազէտի ենթաբարբառով

— Էտ ի՞նչ ա, իսա՞րէ, իսպարտցեր ես, բւարեվ էլ չես տալում ես. յօ՛լրտ ծանդրցեր ա:

— Վա՞յ Խօսէ, դո՞ւ ես, չըթոյմ՞նէցի:

— Է ի՞մալ ես, դո՞ւ ես էթում ես, հո՞ւստ ես գալրամ ես:

— Գուցեր ի խէռանցըս տոնն. Ընդոնց կշտից եմ գալում եմ:

— Լսա ասին խէրըտ խիվանդ ա. մկա ի՞մալ ա:

— Քա՛ էնի շոտուց խիվանդ ա, իսօ թոգոտ չէ. իմ խէրը յուլո խէրվոնէ խիվանդ ա. Էնէնց պատկուի ա:

— Է՛, խաս (հաց) կէրե՞ր ես. հէտա (ահաւադիկ) Վրսկին էլ կասվ, հարի իրեքով էթանիք մեր տունը խաց ուտենք:

— Զէ, չեմ կանա, բւան կա, պարի էթամ գուրողրին տէնամ:

3. Աստապատի ենթաբարբառով *)

Դօրմածիկ Մարդումէնց Փօղօսը կասէր. «Մին ամառ յէս կալ իմ անում. կալս լրասհօրի Տէր-Աքրահամէնց քախչի տակին էր: Մին քշէր, կալումը քնէլ ամ. մին քիշ էլ ցուրտ էր. կալս յէտ էր ընկէլ, աշոնքանում էր. առալսուալէմ վէր կացամ, տէնամ լրանեկալուս ա. լրանակը հէնց ա թէքվէլ ա Մասսա դօլը՝ շողշողում ա. քամին էլ ցուրտ ցուրտ փշում ա: Մին էլ տէնամ՝ նրէսիկանկ մին քանի գէլ, մին սիւրու չարունք աղաքնին ան արէլ, ճրվճրվացնէլէն, քուացնէլէն Զայի ղօլին քշում բէրում ան, վօր տանէն դպա գէտը, գէտը լցնէն,

*) Անդ, էջ 34.

խէխտէն, յա ոտէն։ Հն չարունքը ընէնց մին ճշվճրվոմ ին, հարայ տալիս, վօր մարթի շանը զարզանդում էր։ Հտէնց ճրվճրվացնէլէն ըշում ին, վօր լաւալուս էր, ժամճարը ժամէրը տրվավ, մին էլ տէնսամ էլ զադ ըլ կա։ լունակն էլ սարի քամակն ա մնեում։

4. Թարթիզի Ենթաբարբառով*)

Մինք վեց քուր ինք, յամա ախապէր չոնինք. խէրս էլ խօ քյասըր մարթ չէր, ողօրմի իրան, քյաթիոդա էր։ Մէ խէտ (մէկ անգամ) էլավ կըննաց էջմիածին ուխու, վօր Աստված իրան մէ տղա տա։ Էնդէղմը իմ խօրս մէ քանի մասոնք ին տրվէ, խէրս էլ իրան ուխուը արէր էր, ընդօնք էլ վէրցէր էր ճանապար էր ընզէ։ Հուլո թարթիզ չը խասած մէզի կրէր էր քի մէ օր առաջ էկէր Մորոնդ, մէնք էլ մէր մէ քանի էլով զիւնօվ էլանք կնացինք, խէտնէրս էլ մէ խատ փօխչար տարանք. ճէնց վօր խէրս էկավ սախ-սալամաթ խասավ, վօտի տակը մէ մատադ արանք։ Հս խէտ վէրցանք էկանք թարթիզ, մէ մատադ էլ րատէ արանք, հըմմէն տէրտէրնէրին խաց տվանք։

Սօրա (յիտոյ) էտ մասոնքնէրը տրանք մէ կութու մէշ, տարանք մէր բալախանէն, տակը մէ թումիգ շօր քցցանք, կութին տրանք թախչէն, իրէսին էլ մէ թօզ (շղորչ) քաշանք, էս խէտ հոր (ամէն մի) ըշէ (գիշեր) էթըմ ինք աղօթք ինք անըմ, մում ինք վառըմ, մէր պարէկամնէրից էլ ուզողը կալիս էր տիտս էր անըմ։

Էլ ի՞նչ ասէմ, այ բալիս, էս խէտ հոր շափամթ քտու տակի շօրը տանըմ ինք վանըմ ինք պանըմ ինք, պէրըմ ինք քցցըմ ինք տակը։

Հտունց լնցավ մէ տարի, մէրս էլլը մէ ախչիկ պէրավ։ Համա խէրս էլ լսկի զադ չարավ, մասոնքնէրը էլ յէտ ըր զորկավ, ասավ «կավ չէնի վօր մասոնքնէրը յէտ ըղըրկէմ։ Անտված ինչ վօր տախս ա թօղ տա, իրան կամքն ա»։

Իլլ ըտուց լնցավ մէ խինգ վեց տարի։ Էտ փատիկ քուր, վօր վէրէն տիտս ին արէ, այ բալէս, վօչ էր էլէ, մէ կէծակ էր, շատ էր շարութուն անըմ, մէրս էլ խօ ընդուք ըսկի չէր ուզում, աշկի կրօղն էր։ Մէ օր էնրան ծէծավ, էնրան ուշունց

*) Գրի առաւ օր. Սաթեսիկ Մէլիք-Բարձանեան

տվավ էտ ախճկան, վօր լափ հալից ընկավ. խէղճ խօրս էլ լափ կուսամորգ (պրո. Վատահո) արավ մէրս. «Ճու հէր կնացիր ուստ արար, հէր Լսէնց փիս ախճիկ էլավ», Խէրս էլ ռակի չէր խօսրմ: Էս խէտ մովթնը ընզավ. ամառ էր, մէնիր էլ հրմ Էնանիրս հայաթը մներ ըընըմ: մէկ էլ տէսանք բիրդան մէ զըրընգօց էկավ. Էն սահաթին հրմէնանքու զարնանք, նըստանիք ասանք «քա՛, կօղ ա էկէ, մօրս սանդուղը պացէր ա»: ՄՌԿ էլ տէսանք մէ պլավալի զադ տուս էկավ մէր բալախանից, էկավ մէր բաղամի ծատի վէրօվիր ընցավ կըննաց: ՄՇնք էլ ասանք. «քա՛, մօրս վիզանօցն էր, կօղը թալավ, վօր սօրա էթա վէրցնի»: Խէրս էլավ վօր էթա մէր կօնահնէրին զարնացնի, տէսավ հրմէնն լլ զարթուն էն. Էն պլավալի զադն էլ տէսէր էն: Էս խէտ խէրս մէ քան տըղէրքի խէտ էկավ, կըննաց բալախանէն, հոր տէղը ման էկան, լսկի զադ ըլ ըթան: Էս խէտ էկ մն էս թէխը (այս կողմը, ասդին), տէսան մասունքի կութին պացվէր ա, մէշի մասունքը ըլ կա: Էս խէտ խէրս մէզի կանչավ, ասավ. «Էն պլավալի զադը հէնց մասունքն էր վօր թուավ», մօրո ասավ. «Էնքան էսօր էն ախճկան ոչոնց տվար, վօր մասունքը թուավ»:

Ըստոց մէ քրնի վախտ սօրա խէրս էտ պանը կրոսվ (գրից) Էշմիյածինի տէրտէլնէրին. տէրտէլնէրն էլընէլից կրան (գրիցին) թի «Էտ մասունքնէրը ըտէղից թուէր էն էկէր էն ըստէ, հուլբոթ ծէր տունը լալ մաքար չէն պախէ»: Սօրա խէրս իմացավ վօր էն օրը մէրս Էնքան էն քրօշս ծէծավ ուշոնց տվավ վօր, ընծի էլ Էնքոն ասավ հէր կնացիր ուստ արար, հէնց Էտէնց խօսէրի համար մասունքնէրը թուան:

Էտ պանէրից սօրա էլ մէր տանը խէր բարաքյաթը կտրըվավ. խէրս քանի մընրմ էր՝ խարաք էր էլընըմ. ըստոց սօրա խէղճ խէրս շօրս տարի ապրավ, համա վա՛յ էն ապրէլուն. քյառըբացագավ. պանից ընզավ. մըննաց տունը կուսամորգ էլավ մէուավ: Հէնց վօր խէրս մէուավ, մէր ծօվ տունը խանխարաք էլավ.

5. Լոռիի գաւառականով *)

— Հը՛, Համբարձում տպէր, ասում ես ամէն ուտելեղէնի

*) Տես Փորձ, 1880 ապրիլ յաւել. էջ 5—6: Ուղղագրութիւնը գիտական ճշառութիւն չունի.

ու խմելեղինի էժանութին ա էլի. բաս բանը մնաց շորէղէնի վրա. էդ հայրաթ որ թանգ կըլի էլի. քու ապրանքն ա, կը թանգացնես, որ մեր հացն ու եղն էժան գնով առնուս ու քու փթած ապրանքը մեզ վրա սաղացնես! Դուն ու քու Աստոծը, Համբարձում ջան, գրուստ չեմ ասում:

— Է՞ն, Միքել, բիձէն ես, էլի սկ ու սիպտակ չես հարցնում:

— Հը՛, զնդոյիկ Ասլօ, թնչ ես վէրի ծէրին բազմվիլ. առ էդ քու տեղն ա, որ բռնել ես:

— Տօ, քոս շուն, քեզանից էլ պակսոս մարդ եմ, որ քու զլիին իմ նատած. էդ քու դառդակ կարկածը չի վեր ունում հա. իմ բոյին բունիցը երկար, իմ շորերը քու շորերիցն նոր, ու իմ չիփիի ճիպոտը էրկու քու չիփիսի չափ: Մի ասա տէնսւնք, թնչս ապակսոս նստած տեղիս գորա:

— Ըստ ինչդ ա պակսոս, շատ քիչ բան ա պակսոս. ծալդ ա պակսոս, ծալդ. թէ բէզամաղ չես ըլիլ՝ կոկօշդ դառդակ ա, իմեք չի ունիս, իմելք. երկար բոյդ ու չիփիի ճիպոտը ինչներուս ա պէտքը: Ամա, աղպէր, գրուստն էլ ասած վէրի ծէրին նստօղի ամէն բանը պէտք ա թամած ըլի: Թող ամէն մարդ իրան տեղը բռնէ ոնց որ իրան պատիւն կուզէ:

— Ո՞նց ջոգինք պատւատոր մարդկերանցն, բիձա Միքել:

— Ես ըլիմ իմ Աստոծը, օրէսքն էն ա, ում կնիկը սիրուն ա՝ թող նա վէրի ծէրին նստի. ում կնիկը գէշ ա, նրա տեղը գուան տակն ա:

— Թող ըթէնց ըլի, լաւ ասիր, բիձա ջան. էս սհաթին ասած պէտք ա գլուխ բերենք:

— Տօ, էդ սարսաղ Միօին թնչ էք լսում. գրա էդ գոնչ զլիիցն խէլօք բան դուրս կը գմյ. շաշ շաշ գուստ ա տալի էլի:

— Հը ծուռտիկ շէտք, բանդ խարաբ ա հա, դռան տակին էլ տեղ չի ունիս: Վեր կաց, շուտ արա կորիր տեղիցդ:

— Հալա մի էս զնդոյիկ Ասլօին ու ծուռտիկ Շէղօին քաշ տուէք իրանց տաք տեղից ներքե, որ մի տեղը իստակուի, յիսոյ կը տեսնենք թէ թնչ ենք վայ տալի դրանց շաշ դլիսին:

2. ԹԻՖԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱԴ

Թիֆլիսի բարբառը ներկայապէս կը խօսուի միայն Թիֆլիս քաղաքին մէջ. բայց իրնայ կարծուելու որ նախապէս տարածառած ըլլար ամբողջ Վրաստանի մէջ Վրացերէնը տակաւ առակաւ զրաւեց անոր սահմանները: Այսօր ալ Թիֆլիսի բարբառը հետզնետէ կորսուելու վրայ է, նուաճուելով մէկ կողմէն վրացերէնի և ոռուերէնի և միւս կողմէ գրական հայ լեզուի տարածմամբ:

Թիֆլիսի բարբառին ձայնական զրութիւնը կը պարունակէ ճիշտ այն ձայները՝ որ կը գտնուին Երեանի բարբառին մէջ. կը պակսի միայն վեցանը, բայց աւելցոծ է դէ՛ Ձայնաւորներուն մէջ էօ, իւ գոյութիւն չունին, ինչպէս և Երեանի բարբառին մէջ. Բ, գ, դ, ձ, բաղաձայնները կ'արտասանուին լիակատար թրթոռն կերպով, մինչև անգամ շատ աւելի թրթոռն հնչումով քան Երեանի բարբառին մէջ, իրեն Քրանսական Ե, Յ, Ճ: Հին հայերէնի պ, կ, տ, ծ, Շ ձայները հոս ալպահած են իրենց կատարեալ խլութիւնը, բայց վրացական համտպատասխան բաղաձայններուն ազդեցութեամբ՝ ընկերացած են կոկորդի սեղմումով՝ զոր գժուար կրնայ մոռնալ Թիֆլիսիցին և որ խիստ ընորոշ գոյն մը կուտայ նոյն բաղաձայններուն: Փ, թ, թէ, ց, չ բոլորովին պարզ և ուժիղ են: Վ ձայնը գոյութիւն չունինալով այս բարբառին մէջ, բոլոր օտար բառերու այս ձայնը կը դառնայ փ. ինչ. դ'ափառ խառուէ, արաք. զահնա, փալ' պարսկ. ՏԱ (գուշակո. թիմ, զրբացութիւն), սովորիա՝ պարսկ. ՏՈՒՐ (սեղանի սփոսց) են, Դ՛ բոլորովին վրացական ձայն մ'է և կը նկրկայացնէ վրացի այլութիւնն շ ձեւ. կը հնչուի իրեն խիստ կոկորդական դ, նման արաբական գ ձայնին. ինչ. Վուլո՞ւնց՝ որ տեղէն, Էսդ'անց՝ այս տեղէն են:

Ի՞նչպէս կը տեսնուի, Թիֆլիսի բարբառը գրեթէ անփոփոխ պահած է Տիգն հայերէնսի ձայնական հարստութիւնը: Բայց ասիկա

վրացերէն լիվուի ապդեկութիւնն կը պարտինք, այնպէս որ բար-
բառին բարու ձայներն ալ վրացական ձայներու արտասահու-
թեան դրսչմը կը կրին: Յատկապէս ալ, կ, տ, ծ, Շ ձայներուն
կոկորդային հնչումը վրացի է, ոլ ձայնը, ինչպէս զիտենք, գաւո
վրացերէնէ փոխառութիւն մ'է. Փ անոր համար գոյութիւն չու-
նի այս բարբառին մէջ, որովհետեւ վրացերէնի մէջ ալ կը պակսի.
այսպէս են նաև իօ, իւ, ու ձայները:

Թիֆլիսի բարբառին ձայնական փոփոխութեանց մէջ, բիշ թէ շատ ընդհանուր և բարբառին յատկանշական դէպքերը հետեւաներն են:

Հայ. Ե միավանկ բառերս սկիզբը դարձած է յի. օր. յիս
ես, յիմ՝ երբ, յիզր՝ եգն. ասոր համեմատ նաև յիդ՝ եդ (իւղ):
Բազմավանկ բառերուն սկիզբը դարձած է է. օր, Երկամի՝ եր-
կաթ, Երէս՝ երհս, Երկու՝ երկու, Երազ՝ երազ, Երէշտա՝ երա-
խայ, Երգիլը՝ երկինք: Բառին վերջին վտնկին մէջ, այսինքն
շեշտի տակ և եղած է ի. օր, տիդ՝ տեղ, վիշիր՝ վիշեր, թիզ՝
թեզ, միդր՝ մեղբ, սիրմ՝ սիրմ. բայց նախորդ վանկերուն մէջ,
այսինքն շեշտէն առաջ է. օր, տէ՛մնիլ՝ տեսանել թէ՛րիլ՝ բերել ևն:

Հայ. Ա թէ միավանկ և թէ բազմավանկ բառերու սկիզբը
կը դառնայ վիւ. օր. վորպի՝ որբա վո՛րթիլ՝ որդի, վոր՝ որ,

վիւս՝ ոսք, վի՛մեշի՛չ ոչինչ՝ վերջին վանկին մէջ, այսինքն շեշտի տակ, կը գառնայ ու. օր, զարձ՝ գործ, վիւր փոր, նուահուա, չորս՝ չորս, ծուց՝ ծոց, նուր՝ նոր: Միւս վանկերուն մէջ կը միայ օ. օր. բօ՛բլիկ՝ բոպիկ, բօրփանկիկ, զօ՛վիկ՝ գուգիկ են:

Հայ ոյ > Տիկ. ու. օր, լուս՝ լոյս, բուր՝ բոյր, անուշ՝ անուշ, զունիր՝ զունիր(բ):

Հայ. իւ > Տփ. ու. օր. ա՛րուն՝ արփւն, ա՛լուր՝ ալփւր, հա՛-
րուր՝ հարփւր, հա՛տած՝ հիւսած, հուր՝ հիւր, ծուն՝ ձիւն, ծովփկ՝
ձիւդ:

Բաղաձայններու երեք աստիճանները թէև առհասարակ իրենց հին ձայնը պահած են, բայց առեղ աեղ շփոթուած են իրաւու հատ. յիշենք այս բացասիկ գէպքերէն բանի մը հատը. ինչ զթնիլ՝ գտանել, բազ՛ բակ, արէ՛զազ՛ արեգակ, է՛րգինք՝ երկինք, է՛րգիր՝ երկիր, զի՛դիմ՝ դիտամ, հիդ՝ հետ ։(քնդ), մէ՛ծըթիւ մեծարել, զէ՛յին՝ գետին, զուրծ՝ գործ են:

Ն անգականէն յետոյ ընդհանուր օրէնքով բոլոր խուլ բարղածայնները դարձած են թրթուռն. ինչ տնօղիլ անկել, ա՛նգամ՝ ականջ, ա՛նդէլ՝ անտէր, նընզիլ՝ ընկեր, ինզա՞ կնոջ, կնկան, թէկ ուղղականն ունի կնիլի կիրու

Ընդ ձայնը Թիֆլիսի բարբառն մէջ սկզբնական ն մըն ալ կոսանայ. ինչ. նընզիլ՝ ընկեր, նընզզի, ընկուզենի, նընզմիլ՝ անկանել (ընկնիլ):

Հ ձայնը անփոփոխ կը մնայ. բայց իս դարձած է միայն խուլ՝ հող և օխնիլ՝ օրէննել բառերուն մէջ:

Շեշաը վերջին վանկէն փոխադրուած է վերջընթեր վանկին վրայ, ինչոքէս է նաև երեանի բարբառին մէջ:

Թիֆլիսի բարբառը կը ճանչնայ եօթը հոլով, որոնք ձեռով ու կաղմութեամբ առասարակ նոյն են Երեանի հոլովերուն հաստ Ահա Թիֆլիսի հիմնական տարբերութիւնները—Բացառական հոլովը կը կաղմուի էմէ, էմէն մասնիկով. ինչ. զրէմէն, տնէմէն, մանէմէն՝ փի, երե. զրից, տնից, մանից, Յոգնակի ուղղականը կը կաղմուի լի, նիր մասնիկներով, բայց միւս հոլովները կը պահեն է ձայնը՝ ձայնական օրէնքներուն համեմատ Յօգնակի սեռականը հակառակ ուղղականին՝ կ'ստանայ ու մասնիկը՝ նման կը ճիւղին բարբառներուն:

Ահա դիվիլ՝ գև բառին հոլովման պատկերը.

Ո (Շ).	դիվ	դիվիր
Ս.	դիվի	դիվիրու
Տ (Շ).	դիվի, դիվին	դիվիրուն)
Բ. ց.	դիվէմէն	դիվէրէմէն
Գրծ.	դիվօվ	դիվիրօվ
Ներգ.	դիվում	դիվիրում

Գերանուններուն հոլովումներն են.

Եղակի

Ո.	յիս	րու	նա
Ս.	իմ	րու	նրա
Տ. շ.	ինձի	րիզ	նրան
Բ.	ինձմէն	րիզմէն	նրամէն
Գ.	ինձօվ	րիզօվ	նրանօվ
Ն.	ինձ(այսում)	րիզ(այսում)	նրանում

Յոդնակի

Ո.	մինք	դուք	նրանք
Ս.	միք	ծիք	նրանց
Տ. Հ.	միզ	ծիզ	նրանց
Բ.	միզմէն	ծիզմէն	նրանցուէն
Գ.	միզմօվ	ծիզմօվ	նրանցօվ
Ն.	միզ(ա)նում	ծիզ(ա)նում	նրանցում

Եղակի

Ո.	էս	էտ	էն
Ս. Տ.	էստու	էտու	էնդու
Բ.	էստումէն	էտումէն	էնդումէն
Գ.	էստով	էտօվ	էնդօվ
Ն.	էստում	էտում	էնդում

Յոդնակի

Ո.	էստոնք	էտոնք	էնդոնք
Ս. Տ.	էստոնց	էտոնց	էնդոնց
Բ.	էստոնցմէն	էտոնցմէն	էնդոնցմէն
Գ.	էստոնցօվ	էտոնցօվ	էնդոնցօվ
Ն.	էստոնցում	էտոնցում	էնդոնցում

Ո. ինքը

Ս. իր(ա)

Տ. Հ. իրան

Բ. իրմէն

Գ. իրմօվ

Ն. իրանում

իրանք

իրանց

իրանց

իրանցմէն

իրանցօվ

իրանցում

Բայերը կը կազմուին Երեանի խոնարհման ձևով, միայն պահանջուած ձայնական փոփոխութիւններով. այսպէս օրինակ էտական բային ներկային բոլոր գէմքերը (բացի երրորդէն) և կամ է ձայնաւորը կը փոխին ի և ըստ այսմ ալ բոլոր բայերուն բունը կ'ըլլայ -ում իմ, -ում իս ևն վերջաւորութեամբ. Երեանի բարբառին՝ նման՝ միավանկ բայերը կ'ստանան իս մասնիկը. Ինչ. տա՛լիս իմ, զա՛լիս իմ, լա՛լիս իմ:

Անկատարին մէջ է ձայնը չի կրճատուիր. հին հայերէնին համաձայն կ'ըսուի էի, էիր, էր, էինք, էիթ, էին և ըստ այսմ ալ խօսում էի, ասում էի ևն:

Ապառնիվ մասնիկն է կու փե. ըսելու կը. ինչ. կու սիրիմ, կու ըէրիմ՝ ևն Զայնաւորով սկսող բայերու ասջեւ այս մասնիկը ևրբեմն կը կրաստուի կը դառնայ կ, բայց շատ անգամ ալ ան-փոփոխ կը մնայ. ինչ. կէնամ, կէրթամ, կունենամ, բայց, կու առնիմ, կու ազատիմ, կու ազօթիմ, կու էրիմ, կու իմա-նամ ևն Ալգել բային քով կը վերածուի թրթուն զ. զուզիմ, զուզիս, զուզէի. այսովէս է և զորամ, զորաս՝ կու դամ, կու դաս ևն. Ածել, անհել, ասել բայերուն քով կու մասնիկը միա-նալով անոնց նախատառ ա-ին հետ՝ յառաջ կը բերէ կօ ձայնը, այսովէս՝ կօծիմ, կօնիմ, կօծէի, կօնէի, կօսէի ևն.

Անցեալ գերբայր. իլ վերջաւորութիւնն ունի, որով յարա-կատար, գերակատար ու բացասական ձեւերն ալ կ'ըլլան՝ սիրիլ իմ, սիրիլ էի. բայց երբ օժանդակը գերբայրէն նախադաս ըլլայ՝ ասոր վերջատառը կը հորսուի. ինչ. չիմ սիրի, յիս ինը ըէրի ևն. Հսու կը դնենք սիրիլ բային ամենէն ա.ելի գործածական ձեւը.

Ներկ.	Անկ.	Կու.	Յարակ.	Գերակ.
սիրում իմ՝ սիրում՝ էի	սիրէցի	սիրիլ իմ՝	սիրիլ սիրիլ իր	
սիրում իս սիրում էիր	սիրէցիր	սիրիլ իս	սիրիլ էիր	
սիրում է սիրում էր	սիրից	սիրիլ է	սիրիլ էր	
սիրում ինը սիրում էինը	սիրէցինը	սիրիլ ինը	սիրիլ էինը	
սիրում իր սիրում էիր	սիրէցիր	սիրիլ իր	սիրիլ էիր	
սիրում ին սիրում էին	սիրէցին	սիրիլ ին	սիրիլ էին	

Ապառնի	Անց. ապառն.	Պարտ. ներկ.	
կու սիրիմ՝	կու սիրէի	պիտի սիրիմ՝ կամ պիտիմ՝ սիրի	
կու սիրիս	կու սիրէիր	պիտի սիրիս	պիտիս սիրի
կու սիրէ	կու սիրէր	պիտի սիրէ	պիտի սիրի
կու սիրինը	կու սիրէինը	պիտի սիրինը	պիտինը սիրի
կու սիրիր	կու սիրէիր	պիտի սիրիր	պիտիր սիրի
կու սիրին	կու սիրէին	պիտի սիրին	պիտին սիրի

Պարտ. անցեալ	Պարտ. գերակ.
պիտի սիրէի կամ պիտէի սիրի	պիտի սիրիլ էի
պիտի սիրէիր	պիտի սիրիլ էիր
պիտի սիրէր	պիտի սիրիլ էր
պիտի սիրէինը	պիտի սիրիլ էինը
պիտի սիրէիր	պիտի սիրիլ էիր
պիտի սիրէին	պիտի սիրիլ էին

Հրամ.	Առ.	Ներկ.	Սար.	անց.	Դիրքայներ
սիրէ՛	սիրիմ'	սիրէի	անորուշ	սիրիլ	
սիրէցէր	սիրիս	սիրէիր	ներկայ	սիրօղ	
մի՛ սիրի	սիրէ	սիրէր	անցեալ	սիրած	սիրիլ, սիրի
մի՛ սիրէր	սիրինթ	սիրէինթ	տպառ.	սիրէլու	սիրէլացու
	սիրիք	սիրէիք			
	սիրին	սիրէին			

Միւս լծորգութիւնները մեծադայն մասամբ ասոր կը հետեւին. ներկան, անկատարը և ապառնին ևն միւնոյն ոճով են. Միւն կատարեալն ու հրամայտկանն է, որ առանձին կազմութիւն ունին համաձայն դրաբարին, այսպէս՝

իւ—ապրէցա, ապրէցար, ապրէցալ, ապրէցանք, ապրէցաք,
ապլէցան.

նիւ—հասա, հասար, հասավ ևն.

ուլ—մնացի, մնացիր, մնաց, մնացինք, մնացիք, մնացին.

նաւ—հիռացա, հիռացար, հիռացավ ևն.

Հրամայտկանի համար՝

իւ—ապրի, ապրէցէք, մի՛ ապրի, մի՛ ապրէք.

նիւ—հաքի, հաքէք, մի՛ հաքնի, մի՛ հաքնէք.

ուլ—մնա, մնացէք, մի՛ մնա, մի՛ մնաք.

նաւ—հիռացի, հիռացէք, մի՛ հիռանա, մի՛ հիռանաք:

Թիֆլիսի բարբառին վրայ երեք ուսումնասիրութիւն հղած է մինչև այժմ. առաջինն է Դէսրդ Ախվէրգեանի ուսումնասիրութիւնը՝ իր հրատարակած Սայեաթ-Նօվլայի (Մոսկվա 1852) սկիզբը, էջ 1—41 և զրեթէ ամէն տաղի վերջը զրուած ծանօթութեանց մէջ երկուրդն է Petermann հայագէտին զրածը՝ Über den Dialect der Armenier von Tifl's, Պիրլին 1867: Երրորդն է Томсонъ հայագէտին սուսերէն աշխատութիւնը՝ Грам. современ. Армянского языка гор. Тифлисъ, Բնգարապուրկ 1890: Այս աշխատութեան համառութիւնը գերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակեց L. Patrùbány իր Sprachwissenschaftliche Abhandlungen թերթին մէջ, հա. Ա. էջ 289 - 302:

Ասոնցմէ զատ Թիֆլիսի բարբառով զրուած բազմաթիւ աշխատութիւններ կան, միծ մասամբ կատարերգական դրուածներ. ասոնց մէջ կը լիշենք գլխաւորները.

Գէորգ Տէր-Աղելըսանդրեան—Թիֆլիսեց մատոր կեմերը (հաւաքա-
ծու Բանասոր զբականութիւնն). Թիֆլիս, 1885;
—Աւտատինացութիւնն ի Թէլէթ. Կոսւնկ, 1860, էջ 898—922;
Գէորգ Ախվերդիան—Մայլաթիւնովայ. Մոսկվա 1852;
Գարբիէլ Առաջուկեանց—Գէպօ. Թիֆլիս, 1876;
—Խաթական. Թիֆլիս, 1881;
—Բանդած օջախ. Թիֆլիս, 1882;
—Էլի մէկ զան. Թիֆլիս, 1884;
—Գիշելիմայ սուրբ թէր է. Թիֆլիս, 1881;
—Օսկան Պետրովիչը զժուխումը;
Երէցիսիսեան Գ.—Ա՛յ ընկ ոյին. Թիֆլիս, 1886;
Եսայեան Յարսւթին—Սօնացի նշանդրէրը. Թիֆլիս, 1904;
Պատկանեան Միքայէլ—Միջն մարդ կամ Մոցիքուր. Թիֆլիս, 1859;
Տէր-Գրիգորիան Միքայէլ նիսոյի նշնիլը;
—Վայ քի իմ զէչէլու;
—Պէտօյի ակնուր;
—Պառաւնեցուն խրատ;
—Էս էլ քի մօցիքլութին;
Փուզինեան Նիկողայոս—Դալալ Դարձու;
Փառնակէս—Գրականական երեկոյ. Թիֆլիս, 1886;
Սաբդիս—Ռուսատվիլի. Ծնծառ մորթի հազար մարդ. Կոռւնկ, 1860;
Քափէցի Քաբադ Պատօս մասլատիր. Կոռւնկ, 1862, էջ 454—498;
Գէօ Աւելիսով—Քափէցի Շաբաթ Մանուշակեանցի բարսվագրի չսո-
ղաբը. Կոռւնկ, 1862, էջ 135—152;

Ասոնցմէ զատ բազմոթիւ մանր մունի զաւեշտական յօդ-
ուածներ հարտարակուած են Թիֆլիսի թիրթերուն, մանաւանդ
Խաթարալայի և Հայելիի մէջ, զորոնք աւելուրդ համարհցինք յի-
շել մանբաման։

ՆՄՈՅՇՆԵՐ

Թիֆլիսի բարձրառու

1.

Պատկիրքը զալամօվ քաշած, թանըլդ ունեցէ ունեց իս անուն.
Երէսիդ խալըն ծածկում է մազիքը, խափանգ իս անում.
Բացվիլ իս կարմիր վարթի պէս, պլաստի հիդ հանգ իս անուն.
Ակուրը օսկումըն շաբած, պլուօշը մանանգ իս անում։
Երէսըդ նուր լուսնի նման՝ քանի կէնա՝ կու բօլըրվի.
Դաստա մազըդ նամ՝ չի ուզի, ասանց հուսիլ կու ոլըրվի.
Էնդու համա քու տէսնողըն իր ճանփէմէն կու մոլըրվի.
Յիփ մըտնում իս մէջլիսումըն, շանգ շալսի շաբանգ իս անում։

Երկարդ տէսնէլու դուքան քաղաք քախկօյ, զիղ զիղի պէս.
Մէսնօղըն քիզմէն կու առնէ անմանական զիզ, զիզի պէս.
Յիմ տիզէմէք ժամ կալի, շրմշըխկում իս ջիզիզի պէս.
Ինչ կ'օնիս սանթուր, բամնանչէն. զուքսըդ չօնզոր, չանգիս անում.
Ծուցիդ մէչըն վարթ, մանիշակ, սընբուլ ու սուսան իս շինի.
Քու տէրըն բաղըն ինչ կ'օնէ, քու հուաըն ոչհան իս շինի.
Քամին մէչըն անց է կէնում՝ մազիրոդ յէլքան իս շինի.
Աշխարքըն ծով, զուն մէչըն հալ ման իս գալի, լանդ իս անում:

Սայհաթ-Նօվա (էջ 139).

2.

- Էտէնց էլ իր ասածի. «Հա ու չէ» չէ խմանում էլի:
- Բթխիխտ իս չին կանա անի խէխճին. տէսնում իս չէ ուզում, զոռօվ բան կալի:
- Զէնդ, ձէնդ, դիփ քու միզն է, Բարբարէ, վուր էնէնց դ'այիմ է կանդած:
- Վունց չէ, մէ իմ խիլքով է ապրում, մէկ էլ քու խիլքօվ:
- Ցիս էլ էտ իմ ասում է, վուր ինչ ուզից՝ հիզը գնացիր. ինչ ասավ հիզը բանի տվիր ու վիրչը բէրիր էն տիզը, վուր վունց հօրն է լսում, վունց մօրը:
- Թէ կի նա իր հօր վրա էլ ու մօր վրա էլ խէլօք է, յիս ինչ անիմ էտումը, քան:
- Այ, այ, էտէնց իս խօսում դիփ վուր իրան էլ իս գժվէցնում է:
- Դուն թէ գժվէցնում իս, թէ չէ յիս խկի էլ չիմ գժվէցնում:
- Ի՞նչ, ի՞նչ... յիս իմ գժվէցնում. արի ու հիզը խօսի:
- Բաս ի՞նչ իս անում. ամալ աշքարա ասում է վուր չէ ուզում, զուն կի ուզում իս զոռօվ ուզիլ տա. ախար վժւր խէլօքը կու լսէ. հա գժվէցնիլ է ու գժվէցնիլ:
- Տօ, Ստէփան Դանէլիչը, Ստէփան Դանէլիչը, էն միլյօննէրու տէրը, ախչիկ ըլի տալի աղանչաքօվ պաղանտաքօվ, էն դ'աղա փուզ ու բամնքօվ ու խէլօքը չուզէ: Տօ, հազիր ասիս թէ՝ վժւր խէլօքը չի ուզի:
- Ի՞նչ անիմ. իս տէսնում իս վուր նրա ուշկ ու միտկը Անանին է:
- Ցիս նրան Անանի կու շանց տամ. հալա մէ մուլափ տա:

էսէնց էլ օ՞յին. մարթ ձիյէմէն վէր զա իշին նոտիք. մարթ խալու խալիշէն թօղնէ գէղնի վրա գլորվի... Տէր օգըմած Աստուծ... Ը՞մ, Յաղօր Սիմօնիչ, Էս էր բու մտկումն էլի... Էնգան էկավ ու գնաց, Էնքան տարավ ու էրի (երեր), ինչըու աղունակի պէս էրէիս խիլքէմէն արավ խստակ: Թաս թէ յիս ըու ասկը Թօացիք, Յաղօր Սիմօնիչ, Էլ յիս մարթ չիմ ըլի, Էլ էս պղակը գլխիս գղակ չի ըլի... Էս ինչ բանիր մօղա էկավ, ախողէր, թէ յաղի (օտար) տանը յաղի տղէն տուն և գուս անէ, ճաշ գնա, իրիկուն գնա, տխչկա հիդ սազ ու բազ (խօսակցիլ) անէ, կ'օսիս նրա ըինձու (հօրեղբայր) տղէն ըլի, ինչ է հարէվակիր ինք, կ'օսէ. հարէվակիր չըտառն՝ ցաղ դառան. յիրգնուց պատիժ էկան վլխիս էլի: Դան էլ ամէն սահաթի էս ճաշ սարքէ նրանց համա, էս մուշրաք (քաղցրաւինիք) մօդ տար, էս միրք առնաւլ տու... Է՞ս էր տղում էլի: Աստուծ թիզ կու հարցնէ, քիզ, Բարբարէ, Միկէլի զժվէցնողը բաշտան ջէր (առաջին անգամ) զուն իս:

— Ի՞նչ հանգն իս խօսում, ա մարթ. զուն վուր հէր իս, իս մէր չիմ. գուն վուր ուղում իս Միխէլի լավու թինը, յիս չիմ յուղում: Տէսնում իս իր սասածն է: Ակար վրէն չտրանում իս, Էս ինիլիք տէրն է վուր վախէնա:

— Բարէմց տաս ձէսնէրուն էլ պոչ անիմ՝ էլի:

— Օ՞վ է տառում վուր ձէսին պաչ անիս, սամա ամնազ իս արի, աշխատանք իս քաշի, ուսում իս տվի, բէրիլ իս մարթ իս շինի. քա, թօղ ինչ թէվը տա էն անէ Է, քիզ ինչ:

(Ելի մէկ զոհ, էջ 1-4):

3. ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՐ

Նոր հայերէնի 31 բարբառներուն մէջ ամէնէն մեծը, ամէնէն ապրածուածը Ղարաբաղի բարբառն է։ Եթ սահմանները կը փոռուին հիւսիսէն մինչև Կովկասի վերջին ծայրերը, հարաւէն մինչև Թաւրիկ, արևելքէն մինչև Կասպից ծովին և դեկտին աղբանակի ծայրը։ Ղարաբաղի բարբառը այս սահմանէն գուրս շատ հոռու տեղեր ալ գացած է։ Փորբ-Ասիոյ մէջ Զմիւռնիոյ և Այտընի քովիրը հին հայ գաղթականութիւն մը կայ, որ մէկ երկու դար տուղջ Ղարաբաղէն հեռանալով այս տեղերը հաստատուել է։ Թէև յիշեալ գաղթականութեան մեծագոյն մասը տաճկախօս գարձած է, բայց երկու տեղ՝ այն է Պուրառու և Էօտէմիթը դեռ իրենց մայրէնի բարբառը անկորուստ կը պահնի։ Ղարաբաղցիք՝ շատ աճուն, խիստ վաճառական, ճարպիկ, ընդունակ և ձեռներէց ոգիի տէր ժողովուրդ մ'ըլլալով՝ վերջին ժամանակներս Կասպից ծովուն միւս երկան ալ անցան ու Թուրքեստանի, Թաթարիստանի և մինչև Մանջուրիոյ զանազան քաղաքները ցրուեցան, ինչպէս Կրասնավորսկ, Սամարզանդ, Թաշքէնդ ևն ևն։ Բայց որովհետեւ ասոնք զեռ հաստատուն գաղթականութիւններ չեն, ուստի մեր սահմանին մէջ մացուցած չենք։

Այսպէսով Ղարաբաղի բարբառն զբաւած գլխաւոր աեղերը հետեւաներն են։ Շուշի, Գանձակ, Նաւիլ, Բագու, Դաբբանդ, Շամախիի գիւղերը, Աղսաափս, Դիլիջան, Ղարաբիլիսա, Ղազախի գաւառը, Բոլնիս-Խուչէն, Պարսկաստանի մէջ Ղարաբաղի ամբողջ գաւառը, Թաւրիդի հիւսիսային կողմը Մուժումբար հայաբնակ գիւղը, Թաւրիդի Լիլավա թաղը՝ որ Մուժումբարի և Ղարաբաղի գաղթականութիւն մ'է, Տաճկաստանի մէջ ալ Էօտէմիթը և Պուրառուր։

Այսափ ընդարձակ ապրածութիւնն ըստող բարբառ մը հարկաւ չէր կընար մայր բարբառին միութիւնը պահպանել և ընականաբար պիտի ունենար բազմաթիւ ենթաբարբառներ։ Բայց Ղարաբաղի բարբառը այսպէս չէ։ Բագու, Շամախիի գիւղերը,

Գարբանզ, Նուխի և իր զիւղերը, Բոլնիս-Խաչէն միծ մասամբ նոյն են Շուշեցոց քարբառին հետ. Դանձակը անով միայն կը տաքերի մայր քարբառէն, որ կը պարսնակէ աւելի մաքուր ձևի և ըստ այսով կը քսնէ Դարբարդի և Երևանի քարբառներուն մէջաեղը. Զուտ ենթաքարբառներ են Դարադաղ և Դաղախ, որոնց վրայ պիտի խօսինք վարը առանձնապէս:

Ղարաբաղի բարբառին ձայնական վրաւթիւնը թէ ձայնաւորներու և թէ բաղաձայններու կողմէ շատ հարաւստ է, կը պարաւնակէ բնդ ամէնը 46 ձայն, որոնք են.

Զայնաւորներ. *w, m, l, p, pl, b, o, m, lo, ph.*

Երկրաբբառներ, լ. յ., օյ, ուս.

Երեանի և Թիֆլիսի բարբառներուն նման Դարաբաղի բարբառին մէջ ալ շեշտը փոխադրուած է վերջնինիր վանկին վրայ Այս փոփոխութիւնը թէն յիշեալ երկու բարբառներուն մէջ ուրիշ ներքին փոփոխութեանց պատճու չէ եղած, սակայն Դարաբաղի բարբառին մէջ սուած բերած է ձայնաւորներու անկում. — ամէն ձայնաւոր որ կը գտնուի շեշտէ սուած՝ կամ ըստ կը վերածուի և կամ խոպան կ'առնեատանայ: Օր. ըվըտա՛րան՝ աւետարան, ըղա՛շանք, զա՛շանք՝ աղաջանք, նրվիրս'տէյզը՝ նաւակատիք, ըրըսապրշտօ՛թուն՝ երեսպաշտութիւն, սօր՝ այսօր, ցըց՛ունակ՝ ծիծեռնակ, ծի՛լի՝ տծելի, յրջօ՛նէյզը՝ աղաւնի, րի՛ւզիւ՝ երեկոյ են:

Բարբառիս ճոխ ճայնական փոփոխութեանց մէջ կը նշանակենք հետեւալ կարեարները.

Զայնաւորներու փոփոխութիւնը.

Հայ. ար > Ղըբ. ար. օր. թա՛նծըրը՝ թանձր, պըցըրա՛նալ՝ բարձրանալ, մրհար՝ համար են:

> տ. օր. հոթքիւ ագի, հոնիւ անդ, անդաստան, լուիւ լու, կուծուկիւ կայծակ, կյուծունիւր՝ գարուն ևն:

> Ե. օր. ալէրակ՝ բարակ, ալէն՝ բան, ալէրբակ՝ բամբակ, ալէտրակ՝ տարբակ, ճէղաց՝ ջրտղաց, տէրբակ՝ գատարկ, յէլինէլ՝ լաղթել են:

Հայ. *b* > Պար. *l.*, օր. հաւնելք՝ աներ, կյալըլէզման՝ գերեզման, բրէստուն՝ երեսուն, ծէռը՝ ծեռը, ալքրամ՝ բերան ևն:

>ըէ. օր. ծըէզ՝ ձեզ, մըէքը՝ մեր, մըէծծ՝ մհծ, վըէսա՝ փեսայ, մըէննէլ՝ մեանել (այս պարագային նարաբազի գիւղերէն մաս մը կը դնեն ը, ինչ. ծրգ, մըծ, վիրաս, մըոնէլ են).

>յէ. այսպէս կը ըլլայ թէ միտգտնկ և թէ բազմավանկ բառաբան սկիզբը. ինչ. յէ խծէ՝ եկեղեցի, յէ բզինքյա՝ երկինք, յէ զի՞ եզն, յէ սա են:

>ի. օր. թիւ թիւ ըրի՞թյանկ՝ արեգակ, ի՞վիւ առաւելել. այս փոփոխութիւնը տեղի կ'ունինայ յատկապէս այն բառերուն մէջ, ուր երկու յաջորդտկան և կը գտնուի. ինչ. շի՞րէվ՝ շերիփ, ցի՞րէկ՝ ցերեկ, ի՞րէս՝ երես, աի՞րէվ՝ աերես, ի՞րէք՝ երեք, թի՞-թէվ՝ թեթե են:

Հայ. 1. > Ղըբ. է, ինչ. լսէ՛մնի՝ իէժ, էրժ՝ էզ, ա՛ղլլա՛ աղուէս, էշ՝ էշ են:

>ըէ. ինչ. կըէս՝ կէս, կըէտ՝ կէտ:

>ի. ինչ. տիզ՝ գեզ, շրիշ՝ շրէշ:

Հայ. ի > Ղըբ. ի. ինչ. ի՞ննի՝ ինն, մի՞նի՝ մի, վի՞շի՝ ոչիւ կի՞նի՝ զինի, նի՞ն՝ ինչ, սի՞նէննը՝ սիսենն են:

>է. ինչ. րէթ՝ թիթ, տարթ՝ տարի, յէ խծէ՝ եկեղեցի, տէ դէն՝ գեղին, կյէօրի՝ գասի, լիէ՝ լիզի, նէնզյ՝ հինգ են:

>ըէ. ինչ. միէր՝ մի, կա՛ղնըէ՝ կաղնի, ա՛մըէս՝ ամիս, մըէս՝ միս, ծըէ՛րան՝ ծիրան, սըէրտ՝ սիրտ են:

Հայ. ո > Ղըբ. օ. ինչ. մօ՛խէր՝ մօխիր, կօ՛րըէզ՝ կորիզ, ցօ՛րէն՝ ցորեան են:

>էօ (միայն ը, ո, ու, իս ձայներուն քով). ինչ. նըլէօ՛րէէ՝ սրբել, ծէօրը՝ ծոր, չէօրը՝ չորս, շըլէօր՝ սալոր, կյէօղ՝ գող կյէօրծ՝ գործ են:

>ա. ինչ. տո՛լուն՝ տորոն, կո՛ւտէմնի՝ կոտեմն, կյուղա՛նալ, գողանալ, յէ՛խտուա՝ աղտուա, նա՛զուղ՝ խաղող են:

>ըէ (միշտ վ ձայնէն յետոյ). ինչ. թքա՛վըէր՝ թագաւոր, շընլինա՛վըէր՝ շնորհաւոր, սըվըէ՛րիլ՝ սովորիլ, վըէտ՝ հոտ, վըէր՝ հոր, վըէղ՝ հող են:

>վըէ (միավանկ թէ բազմավանկ բառերուն սկիզբը). ինչ. վըէրու՝ որո, վըէննը՝ ոռն, վըէ՛ինար՝ ոչխար, վըէ՛սկըէռ՝ ոսկոր, վըէռ՝ ոռ են:

Հայ. ու (ձայնաւորի քով) > Ղըբ. վ, ինչ. ա՛ղլլա՛ աղուէս, թվալ՝ թուիլ, երեալ են: Յաջորդտկան աւ-ին հեա կը կազմէ ուստ

երկրաբառը՝ հետհեալ երեք բառերուն մէջ. շուամ՞ չուան, թթուաշ՝ թթուաշ, թթուաշ՝ թթուեալ, այս բառերը սակայն Շուշի ըստ ընդհանուր կանոնին կը հաջուին ըրվան, թթվաշ, թթվաշ, թթվաշ Հայ. ո (բաղաձայնի քով)՝ Դրբ. ո. ինչ շնո՞ւ շուն, թօմ՝ թութ, ծօլս՝ ծուխ, թթօ՛ թթու, նօ՛նկը՝ նաւոն, ո՛նիմ՝ ունիմ, րօ՛նսկ՝ քուսակ են:

> իւ. ինչ. կա՛տու կատու, կա՛րկուած կարկուած, Էրկու՝ երկու, ըստա՛սոնիք՝ տրտասուք, ա՛նում՝ անուն, անծովդ՝ արծուն են:

> իւ. ինչ. ծի՛ւկնը՝ ձուկն, ծի՛ւ ձու, ծիրը՝ ջուր, լիճ՝ լու, իւրթիւմնը՝ երդումն են:

> էօ. ինչ. նէօլ՝ ուէ, էօրփոթձ՝ որրաթ, կյրլօի՛ գլուխ են: Երկբարբառներուն փոփոխութիւնը.

Հայ. այ > Դրբ. է. ինչ. էծ՝ այծ, լին՝ լոյն, նէր՝ հայր, ա՛խպէր՝ եղբայր են:

> ա (միայն բառերուն ծայրը). ինչ. սի՛կլա՛ ըսկլոյք, յըրա՛ ի վերայ, տղա՛ աղայ, սոտա՛նա՛ սատանայ են:

Հայ. առ՝ ձայնաւորի քով և բառին ծայրը զարձած է ավ, իսկ բաղաձայնի քով օ. ինչ. նավ՝ հաւ, նա՛վան կէնալ՝ հաւանիւ յրլօ՛նէլյզ՝ աղաւնի, նօմ՝ հաւթ են:

Հայ. եռ, եռյ > Դրբ. է. ինչ. ցօ՛րէն՝ ցորեան, շէմի՛ սեամ, կօ՛րէ (կամ կօ՛րա)՝ կրեայ են:

Հայ. եւ > Դրբ. էվ. ինչ. թի՛թէլ՝ թեթե, ա՛րէվ՝ արե, նլւ-վուր՝ ալիոր են:

Հայ. իւ > Դրբ. իւ. ինչ. ծիւն՝ ձիւն, սիւն՝ սիւն, նորիս՝ հարիւր են:

> իւ (բառին ծայրը և ձայնաւորի քով). ինչ. սլա՛տիվ՝ պատիւ, ա՛ռծիվ՝ արծիւ, նի՛վանի՝ հիւանդ:

> էվ (բառին ծայրը). ինչ. կոէվ՝ կոխ, ցրէվ՝ ցրիւ:

Հայ. ով > Դրբ. ով. ինչ. սլրա՛վէ՛լ խորովեւ կոտի՛ կով՝ պիտո՛ կոտոյտ են:

Հայ. ով > Դրբ. ավ. ինչ. խրա՛վէ՛լ խորովեւ կոտի՛ կով ա՛ղավ, փըէ՛ղավ՝ աղով, փայտով են:

Բաղաձայնները Դարբասպի բարբառին մէջ ընդհանուր ձայնաշրջութեան ենթարկուած են. 1. Հին հայերէնի թրթուն ձայները բարձած են բառ և միայն մ, ն, ոնդականներուն

բոլ կը մնան անփոփոխ. 2. Հին հայերէնի խուլ ձայները մնացած են անփոփոխ, բայց նոյն անգականներէն յետոյ դարձած են թրթուռն, իսկ ը ձայնէն յետոյ դարձած են թու (sourde aspirée). օր. պէ՛րան՝ բերան, պէ՛ն բան, տէ՛սներ՝ դուռն, ծէ՛ն՝ ձայն, ճէ՛-դաց՝ ջրաղաց, պէ՛մբակ՝ բամբակ, վլէրփ՝ որբ, ամբ՝ ամպ, պիկրթ՝ բուրգ, տրէնի՝ տենդ, պրմբա՛սէ՛լ բամբասեր ա՛նլար՝ անտէր, տուլ՝ տէր են:

Հայ. զ, կ, ը կակորդականները Դարաբաղի բարբառին մէջ տեղ տեղ իրենց պարզ հնչումը կը պահին, բայց տեղ տեղ ալ փափկանալով, վերի կանոններուն հտմաձայն կը դառնան զյ, կյ, քյ: Նկատեի հանգամանք մ'է որ մինչդեռ զ ձայնը բառին սկիզբը կյ կը դառնայ, կ ե ը նոյն պարագային չին փափկանար, բառավերջի կ ձայնը ի ձայնաւորէն յետոյ կը դառնայ զյ, իսկ բառավերջի ը ձայնը ի, ին, էն ձայններէն յետոյ կը դառնայ քյ. նմանապէս նկն խումբը կը դառնայ նզնը, նգյնը, յնր, զյնը: Ահա առանց օրինակները կյա՛նը՝ գառն, կյիւլ՝ գայլ, կյի՛նի՝ գինի, կյըվա՛զամ՝ գաւազան, նէնգյ՝ հինգ, կօժ՝ կուժ, կօ՛րըէզ՝ կորիզ, ծա՛ղէզյ՝ ծաղիկ, կնըղէզյ՝ կնիկ, տէյզյ՝ տիկ, քա՛նը՝ քանի, կա՛քալ՝ կաքաւ, թրէքյ՝ թրիք, նրաւնէնըրյ՝ հարսանիք, ինըրյը՝ ինքն, սոյնը, սօնզյնը, սօնզնը՝ սունկ, օ՛յնը, օ՛նզնը՝ ունկ, ծօ՛յնը, ծօ՛նզնը՝ ծունկ են:

Հայ. ն ձայնը բառին սկիզբը ուէն առաջ և միայն դոց վանակի մէջ կ'ըլլայ վ. օր, վըէղ՝ հող, վըէտ՝ հոտ, վըէր՝ հոր, բայց հի՛ւիք՝ հոգի:

Շատ բառերու սկիզբը Դարաբաղի բարբառը ն ձայնն աւելցուցած է, որ հին հայերէնի մէջ կը պակսի, այսպէս են հուլ՝ ով, հիւր՝ ոյր, որոր, հօր՝ ուր, հունց՝ ոնց (ինչպէս), հինչ՝ ինչ, հընզէր՝ ընկեր, հա՛մօթ՝ ամօթ, հո՛թիւ՝ ագի, հըլէ՛վուր՝ ալոր, հըպա՛քաս՝ պարապ են: Ասոնք յատկապէս հետաքրքիր են անով որ կը ներկայացնեն հայերէնի հնաւոյն ձեր, այսպէս օրինակի համար ով, ոյր, որ, ինչ ունէին նախապէս սկզբնական էա ձայնը, որ յետոյ ինկաւ. Դարաբաղի ն ձայնը ասոր շարունակութիւնն ըլլալու է:

Դ. կամ իս ձայնը յաջորդական պայթուցիկ ձայներու հետ միանալով կը կաղմէ իս+ խուլ խմբեր. օր, ա՛խազիր՝ ազրիւր, պէխիլ՝ բողի, մէխսկ՝ մեղը, իսէ՛խտէլ՝ խեղդեր, յէխտ՝ աղոտ, թօխտ՝

թուղթ, յէլսծէ՝ հկեղեցի, ա՛խճիգյ՝ տղիկ, փա՛խճիկ՝ փախչիւ վրէլինար՝ ոչսար են:

Հին հայերէնի ն յանգը՝ որ շատ բառերու ծայրը այնպէս սովորական է (ինչ դուն, ծովն, մուկն, նուն, կաթն, մատն, ոտն, սառն են) և որ զրեթէ մեր բոլոր բարբառներուն մէջ անհետ ջնջուած է, Ղարբարդի բարբառին մէջ շատ մանդամ կ'ատանայ նը ձեր՝ կազմելով խիստ բնորոշ յատկանշական մը նոյն բարբառին համար Այսպէս վերի բառերը Ղարբարդի բարբառն մէջ դարձած են՝ տէ՛ոնը, ծի՛կնը, մօ՛կնը, կօ՛թնը, մա՛ննը, վրէ՛ննը, սա՛ռնը են:

Բնորոշ է նոյնպէս որ ձայնին ն-ի վերածուիլը յաջորդական ն-ի քով նմանողութեամբ. այսպէս են՝ վրէ՛ննը՝ ուն, մա՛ննը՝ մասն, մննա՛նուց՝ մատ(ա)նոց, մննա՛շօց՝ մատն(ա)շուրթն, մննէլ՝ մտ(ա)յնիլ:

Փ ձայնը՝ որ նոր հայերէնի զրեթէ բոլոր բարբառներուն մէջ մուտք գտած է, Թիֆլիսի բարբառին նման կը պահի Ղարբարդի բարբառին մէջ, հոս աւ հին հայերէնի նման օտար բառերու Փ ձայնը դարձած է փ. օրինակ՝ փա՛րիկ՝ fabrique (գործարան), փա՛միկ՝ famille (ազգանուն), փոտ՝ փէս (տաճկական պահկ), փա՛յտն՝ բաւու (կառք), փունտը՝ փանար (լապտեր) են:

Ղարբարդի բարբառին հոլովները նախորդ երկու բարբառներուն հետ նոյն են, հոս երեան եկած տարբերութիւնները հետեւաներն են, սեռականը կը կազմուի թէ (է, ի) մասնիկով, բացառականը առ, ան մասնիկով, գործիականը ալ մասնիկով, իսկ յոդնակին ըէր, նըէր, նէ մասնիկներով:

Եղ.

Յոգ.

Ո.	—	ըէր, նըէր, նէ
Ա. Տ.	ըէ, է, ի	է՛րի, նէ՛րի
Բ.	ա, ան	է՛րան, նէ՛րան
Գ.	ավ	է՛րավ, նէ՛րավ
Ն.	ում	է՛րում, նէ՛րում

Հակառակ Երեանի և Թիֆլիսի բարբառներուն սեռականը հոս կրնայ ստանալ ն յօդը՝ երբ պէտք բլայ, սրով տրականին զանազանութեան հետք մանդամ չի մնար՝ կը ճիւղին բարբառներուն պէս. օր, Թի՛նիմ պըէ՛լին՝ Յարութիւնին կնքահայրը, Կրիքօրէն հորը՝ Գրիգորին հայրը. Անորոշ գերբայները փոխա-

նակ ու ստանալու ընդհանություն կանոնին համաձայն սեռականին մէջ կ'առնեն ի, ինչ ո՞նիս ըսէ՛լի ինչ ունիս ըսելու, իս-սէ՛լի մընար՝ խօսելու համար։

Դոյականներուն գրեթէ բոլոր հոլովերը մասնիկներէն առաջ կընան ներմուծել ան, նաև աւելորդ մասը. օր. հարվիշնանան հօրաբոյրէն, հարվիշնանավ՝ հօրաբոյրով (հօրաբրաջ հետ), հարվիշնանում՝ հօրաբրոջ մէջ ևն։

Դերանուններուն հոլովումը հետեւել ձեռվ է։

Ո.	յէս	մունք	տիւ	տուք
Ա.	իմ	մըէր	քու	ծըէր
Տ. Հ.	ինձ	մըէզ	քէզ	ծըէզ
Բ.	ընձմնա	մըզմնա	քյըզմնա	ծըզմնա
Գ.	ընձմնավ	մըզմնավ	քյըզմնավ	ծըզմնավ
Ն.	ընձմնում	մըզմնում	քյըզմնում	ծըզմնում
Ո.	էն	ընդբհանք	նըհանք	ընդբանք
Ա.	ընդբրա	ընդբհանց	նըհանց	ընդբանց
Տ. Հ.	ընդբրան	ընդբհանց	նըհանց	ընդբանց
Բ.	ընդբրանա	ընդբհանցան	նըհանցան	ընդբանցան
Գ.	ընդբրանավ	ընդբհանցավ	նըհանցանավ	ընդբանցավ
Ն.	ընդբրանում	ընդբհանցում	նըհանցմանում	ընդբանցում
Ո.	էս	ըստըհանք	ըստըրանք	սըհանք
Ա.	ըստըրա	ըստըհանց	ըստըրանց	սըհանց
Տ. Հ.	ըստըրան	ըստըհանց	ըստըրանց	սըհանց
Բ.	ըստըրանա	ըստըհանցան	ըստըրանցան	սըհանցան
Գ.	ըստըրանավ	ըստըհանցավ	ըստըրանցավ	սըհանցավ
Ն.	ըստըրանում	ըստըհանցում	ըստըրանցում	սըհանցում
Ո.	էտ	ըտըհանք	ըտըրանք	տըհանք
Ա.	ըտրա	ըտըհանց	ըտըրանց	տըհանց
Տ. Հ.	ըտրան	ըտըհանց	ըտըրանց	տըհանց
Բ.	ըտրանա	ըտըհանցան	ըտըրանցան	տըհանցան
Գ.	ըտրանավ	ըտըհանցավ	ըտըրանցավ	տըհանցավ
Ն.	ըտրանում	ըտըհանցում	ըտըրանցում	տըհանցում
Ո.	ինքյըն	իւրանք	հու, հուվ	հաւլէրք
Ա.Տ.Հ.	իւրան	իւրանց	հիւր	հաւլէրց, հիւրանց

Բ. իւրանամ իւրանցան հիւրանա հիւրանցան հուվէրցան
Գ. իւրանավ իւրանցավ հիւրանավ հիւրանցավ հուվէրցավ
Ե. իւրանում իւրանցում հիւրանում հիւրանցում հուվէրցում

Բայերու խոնարհումը կը ներկայացնէ մեզ քանի մը նորու-
թիւններ. ներկային և անկատարին բունը կը կազմուի ում, ըմ,
ամ, իս, էս, աս մասնիկներով. առաջին երեքը կը պատկանին
հաջէնի գաւառին, իսկ վերջին երեքը վարանդա և Դիզակ գառ-
աններուն. այսպէս օր. սիրում ըմ, սիրվմ ըմ, սիրամ ըմ կամ
սիրիս ըմ, սիրէս ըմ, սիրաս ըմ (այս բոլորը միենոյն նշա-
նակութիւնն անին), Անկատարն ալ առոր համեմատ կ'ըլլայ սի-
րում ի, սիրվմ ի, սիրէս ի ևն Ապառնին կը կազմուի կը մաս-
նիկավ, սր խուլ բաղաձայններու բով կը գառնայ ըը Որոշեալ
տպառնին կը կազմուի ամիսն և ացուր մասնիկներով. պլատի, պի-
տիմ, պէտում ա ձեերը կը կազմն պարտաւորական եղանակին
զանազան ժամանակները. Ասկէ զատ կան նաև անմիջական և պատ-
մական կոչուած ձեերը, որոնց, ինչպէս և նախորդ բոլոր ձեերուն
պատկերը կը զնենք վայլ, իբր օրինակ առնելով սիրիմ' բայց
Ներկույ Հրամ.

սիրըմ ըմ	սիրէցէնրյ	սիրէ, սիրի
սիրըմ ըս	սիրէցէրյ	սիրէքյ, սիրէցէրյ
սիրըմ ա	սիրէցէն	սիրիլ մըէր, սիրիս վըէչ
սիրըմ ընք	Ապառ.	սիրիլ մըէքյ, սիրիքյ վըէչ
սիրըմ ըք	քը սիրիմ	Ստոր. ներկ,
սիրըմ ըն	քը սիրիս	սիրիմ
Անկատ.	քը սիրի	սիրիս
սիրըմ ի	քը սիրինքյ	սիրի
սիրըմ իր	քը սիրիքյ	սիրինքյ
սիրըմ ար	քը սիրին	սիրիքյ
սիրըմ ինը	Անց.ապառ.	սիրին
սիրըմ իքյ	քը սիրիք	Ստոր. անց.
սիրըմ ին	քը սիրիքը	սիրիք
Կատար.	քը սիրաք	սիրիք
սիրէցէ	քը սիրինքյ	սիրաք
սիրէցէր	քը սիրիքյ	սիրինքյ
սիրից	քը սիրին	սիրիքյ

Դերբայներ

Անորոշ—սիրիւ

Ներկայ—սիրող

Անց—սիրած, սիրալ

Ապաս—սիրըլմական, սիրըլմացուք

Ասոնցմէ գուրս կան բազմաթիւ բազմպեալ ձեւի, որ կը կազմուին գերբայներով ու օժանդակներով։ Ահա ասոնց ցանկը.

Սահմանական եղանակ

Յարակ—սիրալ ըմ, սիրած ըմ.

Գերակ—սիրալ ի, սիրած ի.

Որոշեալ ապաս—սիրըլմական ըմ, սիրըլմացուք ըմ.

Որոշեալ ապաս, անց—սիրըլմական ի, սիրըլմացուք ի

Պատմական եղանակ

Ներկ—սիրըմ ըմ ըլու.

Անկ—սիրըմ ի ըլու.

Որոշ, ապ—սիրըլմական ըմ ըլու, սիրըլմացուք ըմ ըլու.

Որոշ, ապ, անց—սիրըլմական ի ըլու, սիրըլմացուք ի ըլու.

Յարակ—սիրած ըմ ըլու սիրալ ըմ ըլու.

Գերակ—սիրած ի ըլու, սիրալ ի ըլու.

Պարտասորական եղանակ

Ներկ—պէտըմ ա սիրիմ.

Անկ—պէտըմ ա սիրի, պէտըմ ի սիրի.

Ապաս—սիրած պիտիմ.

Անց, ապաս—սիրած պիտի.

Պատմ, ներկ—սիրած պիտիմ ըլու.

Պատմ, անց—սիրած պիտի ըլու.

Որոշ, ապ—սիրըլմական պիտիմ.

Որոշ, ապ, անց—սիրըլմական պիտի:

Սաստիկան եղանակ

Ներկ—սիրած պիտի պիտիմ, սիրած պիտի պիտի բնիմ.

Անց—սիրած պիտի պիտի, սիրած պիտի պիտի բնի.

Ապ—սիրըլմական պիտի պիտիմ, սիրըլմական պիտի պիտի բնիմ.

Անց, ապ—սիրըլմական պիտի պիտի, սիրըլմական պիտի պիտի բնի.

Անմիջական եղանակ

Ներկ—սիրէլով ըմ.

Անկ—սիրէլով ի.

Պատմ. ներկ.—սիրէլավ ըմ ըլու

Պատմ. անց.—սիրէլավ ի ըլու

Այս նկարագրութիւնը որ առաջնք՝ կը պատկանի Դարարագի հիմնական բարբառին. իր հնթարաբառներ՝ սրբնք են Գանձակ, Ղազախ և Ղարագաղ կը ներկայացնեն քիչ կամ շատ ատրբերութիւններ. առանք ուսումնասիրուած կամ զիտական ճշտութեամբ գրի առնուած չլինելով գեռ՝ անկարելի է ինձ ատրբերութեանց հիմնական գծերը մանրամասն նշանակել. այլ կը բաւականանամ միայն իմ անցողակի ծանօթութեամբ օգագութիւ

Գանձակի հնթարաբառուը չափականց մօտ է Ղարաբաղի մայր բարբառին, միայն թէ կը պարունակէ տնկէ աւելի մաքորը այսինքն հին լեզուին մատիկ ձեւերը Այսպէս բայերու խանարհման մէջ էականին ըմ, լս, ընթ, ըր, ըն ողումները տեղի չեն ունենար հստ, այլ կ'ըսուի էմ, էս, էնը ևն, ի ձայնը լի՛չի չի զի բաժանիր և կը մնայ անփոփոխ. ինչ. վիզ՝ Գնձ, վիզ, Ղըր, վրէզ, տարի՝ Գնձ, տա՛րի, Ղըր, տա՛րէ, քիթ՝ Գնձ, րիթ, Ղըր, քէթ, չին հայերէնի ն գերջաւորութիւնը՝ որ Դարաբաղի մէջ դարձած է նր, Գանձակի մէջ կ'ըլլայ ը. ինչ. ձուկն՝ Ղըր, ծի՛մնը, Գնձ, ծո՛մկը ևն

Ղազախի հնթարաբառու՝ ինչպէս կը անմնուի հրատարակութեան տրուած գրութեանց մէջ, գեռ աւելի կը մօտենայ երեւանին. բացառականի մասնիկն է ից՝ փոխանակ Ղարաբաղի անձեւն. անցհալ գերբայը կը փերջաւորի էլ մասնիկով և ոչ թէ ալ, օր, ես եմ եղել՝ Ղըր յէս ըմ՝ ըլու Ղզ, յէս էմ՝ վէլ, անկեալ եմ՝ Ղըր. ընկալ ըմ, Ղզ, ընկէլ էմ. Սակայն շեշտէ առաջ ձայնաւորներու անկման հիմնական որէնքը կը շաբունակուի. ինչ. կզնա՛նաւ՝ գազանահաջ, ըլ՛խէր երեխայք, ըշխա՛րիս ըրի՛սին (Ղըր. ըշխա՛րըէս ըրէ՛սէն)՝ աշխարհիս երեսին, սրվօրիլ սավորիլ են. Պարտաւորականին պիտիմ, պիտիս ձեւ համառոտուած դարձած է դէմ, դէս, դէն. ինչ. ինչ դէմ սրվօրիլ, մէր ըէխէրն ինչ է օրնակ դէն վէ կալնիլ են.

Ղարագաղի հնթարաբառը ընդարձակ տարածութիւն մ'ունի. կը բռնէ Ատրպատականի հիւսիսային կողմը՝ Ղարագաղի մհծ և հայաշատ գաւառը՝ որ հին Փայտակարանը կը համարուի Ասկէ զատ նոյն ենթարաբառին կը պատկանի. Թաւրիկի մօտիկ Մուժումբար հայաբնակ գիւղը և Թաւրիկի Լիրուա թաղին

հայութիւնը՝ որ ձեւացած է Ղարադաղի և Մուժումբարի հայ գաղթականներէն։ Այս ենթարարբառը շատ մօտիկ է Ղարաբաղի բարբարին։ շեշտի անդամութիւնը և անոր նախադաս ձայնաւորներու անկումը, $\sigma > 0$, ζ_0 , $\mu > 0$, իւ ձայնափոխութիւնները, գրաբարի և յանգին նըր-ի վերածումը, անցեալ գերբայի ալ վերջաւորութիւնը՝ ասոնք բոլոր գործածական են։ Ղարադաղի բարբառը չգիտէ միայն հին հայերէնի թրթուռն ձայները խուլի վերածել և զանոնք իրենց նախկին աստիճանով կը պահէ։

Ղարաբաղի բարբառը ուսումնասիրած է նախ Պատկանեան (Изслѣдованіе о діалектахъ армянскаго языка, 1869, էջ 55—73), քանի մը մանր տեղեկութիւններ կան Մ. Վ., Բարիսուդարեանցի Պըլը-Պուլի և Կ. Մ. Շահնազարեանցի Դըլըցէ կնանց պըլը Փէշալը աշխատաւթեանց մէջ։ Վերջին անգամ մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը լոյս տեսաւ իւմ աշխատաւթեամբ (Քննութիւն Ղարաբաղի բարբարին, Պաղարշապտա, 1901)։ Այս գրքիս վրայ հայագէտ Մէլլէ հրատարակեց ընդարձակ մատենութօսական մը (Journal Asiatique թիրթին մէջ, 1902, էջ 561—571), ուր ի վեր կը հանէ Ղարաբաղի բարբարին ցոյց տուած բոլոր հետաքրքիր և ընդհանուր ձայնաբանութեան համար կարևոր կէտերը։

Ղարաբաղի բարբառով գրուած աշխատաւթիւնները հետեւալիներն են։

1) Ղարաբաղի մայր բարբառով։

Մակար Վ. Բարիսուդարեանց Պըլը-Պուլի, Թիֆլիս, 1883.

Առոտայ Գէորգ Բարիսուդարեանց Արազը տարին կտարի. Շուշի, 1883.

—Զոբանն ու նշանածը. Թիֆլիս, 1896.

—Բարիսուդարեան տաճներ. Թիֆլիս, 1898.

Շիրմազանեան Գ.՝Ասրի-ըէդ և Գիւքի. Կոռևնկ, 1862, էջ 896—930,

1863, էջ 113—137։

Կ. Մէլլէ-Շահնազարեան Զաւանտ-տմբլա, 2 հատոր. Պաղարշապտա, 1907—08։

Տիգո—Ղալի աղաթներան պատկերներ. Ճպատըդ քոլադ կտրի. Թիֆլիս, 1889։

Ե. Լալայեան Փողովրդական երգեր (Քորիսի). Աղդ. Հանդ. Գ. էջ 261—270։

—Փողովրդական երգեր (Զանգեղուրի). Աղդ. Հանդ. Գ. էջ 113—116։

2) Ղաղախի ենթարարբառով։

Տէր-Դաւթեան Գ. Փաստաբանի մօտ (Վողըվի). Թիֆլիս, 1901։

Ճուղսւրեան Յ. Մուսայուած աշխարհ. Յ հա. Թիֆլիս, 1895—6։

ՃԱՂՊՈՐԻԿԱՆ Յ. — Աղքատի հալւ:

— Գիւղի այրին:

3) Գանձակի ենթաբարբառով.

Յ. Լալայեան — Բանաւոր գրականութիւն. Աղջ. Հանդ., Զ., էջ 372—382:

Ա. Աւետիքեան — Առմիսարնի. Թիֆլիս, 1897:

— Նահատակ. Թիֆլիս, 1898:

4) Ղարսպաղի ենթաբարբառով.

Ղաղարկան Յ. — Մանկական բնմ. Թիֆլիս, 1900:

Ա. Անդրէասեան — Առածներ. Թիւրակն, 1898, էջ 460—461:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

1) Ղարաբաղի բարբառով

— Պորի աճօղում, ապլէէր, հըշ արզան ըս կյամ:

— Հստուծէն պարին. Նէրըէ շէնան ըմ կյամ:

— Հինչմա մընար իր քէցալ ընդէզ:

— Պէն օնի. քէցալ ի ըխճըկանըս միլը տամ:

— Խէ, մխճիկլս ընդէզ ըս հըղէ ըրմալ:

— Բա նուլու նօր ըս զիւղում, էրկու արոնան (ատրիէն) իվիւ ա վէէր Նըրքը-Շընացէ մին մարթու-յ-ըմ արզալ:

— Ե՛, փըսէտ համան ը՛ռ, լո՞վ արդա-յ-մ. ըխճըկանըս լո՞վ ա մըրդայիտ կէնը՞մ:

— Խէ չի. Հստուծանա շընուրհակալ ըմ. տօնը շէն, ա՛մ-բարը ցօրնավ լիզյը, կյիւմը արզավ լիզյը, վըէխճարը սիւ-ըիւ-սիւ-ըիւ կաղնած, ճօխա ճօխա ճըզըցնէն (ջրազացներ) պէնէ (կը բանի). Ինքյն էլ լով թօ՛յավ բուսա՛թավ, վըէր յէ՛շըմ ըս ըէ՛վըտ կյամ ա:

— Դէ վըէր ըտթ-յ-ա (այլպէս է), լով ա. Աստուծ է՛լ իվիւ անէ:

2) Ղարաղաղի ենթաբարբառով (*)

Վանէսը ուրան կյանքըմը ժամ չը՛լսլ զէցած. զիգալ չըլսլ խօսածվանքը հաղօրթը հինչ ա: Գէնցալ ա ուրան մին ծանօթից հրցրալ ա թա ռիս մըտքը՛մըս գրամ ըմ, վօլ խօսովանվըմ ու հաղօրթվըմ հինչսւր կարընք: Էն ալ տօսլ ա թա հինչ ուր կա-րըս, կի գինըս ժամ, քահանան քի հինչ վօր կասի՝ դու ալ էն կմալսա: Վանէսը գինէցալ ա ժամ, մսալ ա. «Ա՛ դէր, ինձ խօս-

(*) Ղաղարգեց Ղարաղաղի ոք. Ա. Տէր-Մարտիքոսեան:

առվանցրու վօր պէտք ա հաղորթվումք թահանան ասալ ա, «վօրթի չօ'թի», Վանէսն ալ ասալ ա «վօրթի չօ'թի», Թահանան ասալ ա «իրէսէդ խաչակընքի», ասի մէղա Աստծու», Էն ալ ասալ ա «իրէսէդ խաչակընքի», ասի մէղա Աստծու», Թահանան ասալ ա «հինչ զուղէթուն վօր արած ըս՝ ասի», Վանէսն ալ ասալ ա «հինչ զուղէթուն վօր արած ըս՝ ասի», Էն սհաթէն Վանէսը ձէ՛պը թաքուն տարալ ա գէ՛րէն ջուրը, սհաթը հանալ ա: Թահանան տէ՛սալ ա վօր հինչ վօր ըսիլիս ա՝ Էն ալ ըսիլիս, սկսալ ա վանէսէ թակիլ Վանէսն ալ դէրէն ա թակալ, Վանէսը փախալ ա ըուշան, մարթըը տէ՛սալ ըն, հրցրալ. «Ա՛ մարթ, խէ՛յ-ըս փխչիլիս». — «Ախր խօստօվանված ըմ». Բնդի թլալ գիդմալիս վօր խօստօվանվօղը կը փախչի: Յէ՛տէն քահանան ձէ՛ոքը տարալ ա ջուրը՝ սհաթէն յէշիլու, տէ՛սալ ա վօր ջուրհեմը չի: «Ե՛յ անիծած, խօստօվանվէն թա՛նը (թրք. կերպը) գիդմալիս չի, սհաթս ալ գուղմացալ ա՝ տարալ»:

3) Ղազախի ենթաքարքասով^{*)}

Երկու ախալէր էն լըմ, միի անըմը Կայան, մէկէլինը Արէլ, Կայանը շատ օցի կծածն ա ըլլըմ, հօրը, մօրն ու ախալօրն ըսկի սիրէլիս չի ըլլըմ: Մը հէտ էրկու ախալէրն էլ ուզըմ էն Ասծուն մատաղ անէն: Օյ Կայանը ըռանչախար ա ըլլըմ, Արէլը չօքան: Նրանք էլ մէկ պէս՝ չօփ ու ցավի ժմանակ Ասծուն միտնէրն էն քըցըմ ուզըմ էն մտղանա տալ..., Ասծու օխնած Արէլը վօչխարը բէրըմ ա ղիւզըմը կըղնըցնըմ, ըրիսին խաչ քաշըմ ու վօչխարի միջից՝ սրտալի մի թուխը-սախար վօչխար ա ջոկըմ, ձէռաց վէ քըցըմ մօրթըմ, փէտ ու կրակ անըմ սկսըմ խրօվէլ: Օյ Կայանը, Ա՛ստօծ անըծի նրան, կալ նօր քամած յօրէնը կիտած ա ըլլըմ: սա վէր ա կալնըմ անսիրտ-անսիրտ յօրէնը խախալըմ, տակ ու զլուխը բէրըմ մատաղանա տալի ու ինքն էլ փէտ ու կրակ անըմ իր առածը խրօվըմ: Երկուսի կրակն էլ մի ղիւզ տէղ ա ըլլըմ բացր յէրկնքի տակ:

Աստօծ մտիկ ա տալի տէնըմ, վօր Արէլը սրտօվ արվէց՝ նրա մատաղի կրակի ծուխը ծլի (ուղիղ) ա բացրանըմ, նրա մատաղն ընթունէլի ա անըմ:

^{*)} Հանած եմ ձուղուրեանի Մոռացուած աշխարհէն, հա. Ա, էջ 103—4. դժբախարքար դիտական ճշտութիւն չունի:

Պոօթօղ-մոօթօղ, տակ ու դլուխ տվօղ Կայանի վրա Աստվածարար շրանը ա ու նրա ցորէնի հասկէրն անընթըմ, թէ ռթօղ քու ցօրէնը մի հասկանի մնաւ:

Կայանը տէնալով վօր Աստօծ Արէլի դօլը ոլոհէց, մի օր՝ Արէլին՝ վօչխարի մէջ շվաբըմը խօրը քնած վախտը՝ վէր ա կալնըմ կօվըզիդիկը (սև սուր քար), բուզը դուս ա կտրըմ ու իրան չօմքախօվը կրկտժի կիսին տալի՝ դուզը շաղ ա տալի համ սպանը՝ մ: Կայանն անսպատիժ չի մնըմ:—Աստօծ նրան շաշվացնըմ ա սարէրն ու հանդէրը քցըմ....

4) Դանձակի ենթարարառով*

Մածոն են մերել սրալի,
Եար եմ փռնել սրտալի,
Հով որ եարը եարէն հանի,
Հոքին սըտանէն տանի:

Մատումս կայ մըտանի,
Համ թառ ա համ ծիրանի:

Արի քինանը դիւանը
Հով սիրել ա, նա տանի:

Մեր վճխարին եաթաղը,
Գլխիս դնեմ փափախը.
Զանդուղուկդ ետ քցես
Լրեսիս տայ շագաղը:

Մտիկ ըրէք էն դուշին,
Վէտը տրէլ ա փուշին,
Երսանի ընդիւր կի՞լի
Թուշը տրել ա սրտին:

Զուրս կէծ ա, ջոր պիրէք,
Սպէհանայ հիւն պիրէք,
Տուն հաւասար թամամ են,
Հարիք իսուշը տուն պիրէք:

*) Տես Աղդ. Հանդ. Զ, էջ. 372 ևն: Ուզգազրութիւնը անփոփի պահած եմ, թէկ շատ անճիշտ:

Սաղին կոբին կիր կանեմ,
գենը կաց զինի բերեմ,
ես էս պիծի տեղաւու,
Յրուած խելքդ տոն պիրեմ:

Սրերի խինձը ինչ անի,
Կաթնով բրինձը ինչ անի,
Իւրիւր սիրիլ ենք կառնենք,
Ուրցւի խօսք ու զրիցն ինչ անի:

Տիւ կազնել ես կիւթանիս,
Շիրմըշը պիրանիս,
Տիւ պարակ մէջքդ պարակ,
Դօլ քընամ ջէյրան ջանիդ:

5) Զանգեզուրի գաւառականով*)

Դարուազին տակը ստուալ ա
Մատներս դալամ գարալ ա
Թոխ եախաւոր, քոզ չուխաւոր
Օչս խելքս տարալ ա:

Եկէք գնանք ծեր անենք,
Խնձոր կծենք թոլ անենք,
Հուր որ մին եար չունի՝
Դլսին թխենք դէն անենք:

Գեանջու քամին կալիս է,
Դոները թըրըխկոլիս է,
Հարիւր թիւման մըշտըլլի,
Սիմօն եարը կալիս է:

Վըրթիվերիս վտղան ա,
Միջի մարդին կաղան ա,
Միջի մարդը հռնց անի,
Խնձորկեցի կաղան ա:

*) Տես Աղջ. Հանդ, Դ. էջ 115:

4. ՇԱՄԱԽԻԻ ԲՈՐԲԱՌ

Այս բարբառը կը խօսուի գլխաւորապէս Շամախի բաղաբին մէջ և անոր մօտակայ քանի մը զիւղերը՝ մինչև Դուքաւ Մնացեալ զիւղերէն մեծ մասը Ղարաբաղէն, ոմանք այ Խոյէն ու Սալմաստէն գաղթած ըլլալով, իրենց մայրենի բարբառը կը զործածին և այս շրջանին մէջ չեն մտներ: Բագուի մէջ ևս կայ Շամախիցի գաղութ մը՝ որ իր բարբառը կը զործածէ, բայց այս գաղութն ալ Ղարաբաղցոց խոշոր մհծամանութեան մէջ հալելու վրայ է: Բագուի մօտ կը գտնուի երմէնի քեանդ (Հայոց գիւղ), որ մհծաւ մասամբ Շամախիցիներէ կը բաղկանայ և նոյն բարբառը կը խօսի:

Շամախիի բարբառը կը կազմէ միջին օղակ մը Ղարաբաղի և Զուղայի բարբառներուն: Իր ձայնական դրութիւնը և ձայնաբանական փոփոխութիւնները, ինչպէս և քիրականական շատ ձեեր բոլորովին նոյն են Ղարաբաղի բարբառին հետ: Այս պատճառով կարելի պիտի ըլլար գուցէ Շամախիի բարբառը ինքնուրոյն բարբառ մը չհամարել և Ղարաբաղի բարբառին մէկ ենթաբարբառը կարծել: սակայն դերանուններու այլապան ձեերը, ինչպէս և ներկային կազմութիւնը՝ որ բոլորովին տարբեր են անկէ, կ'ստիպեն մեղի ընդունիլ զայն իբրև անկախ բարբառ:

Շամախիի բարբառին ձայնական դրութիւնը նոյն է Ղարաբաղի բարբառին հետ: կը պակսին միայն երկրաբանները և ոչ ձայնը: Ֆ ձայնը առատորէն գոյութիւն ունի հոս՝ փոխառեալ բառերու մէջ: Հյ ձայնը կը պակսի:

Հակառակ Ղարաբաղի բարբառին՝ շեշտը վերջավակին վրայ է: Զայնաւորներու և երկրաբաններու փոփոխութեանց մէջ նկատելի են.

Ու > իւ. ինչ. տիւ՝ դու, տիւա՝ դուքս, լիւղիւ՝ լիզու:

Ոյ > իւ. ինչ. լիւս՝ լոյս, ըիւր՝ քոյր, կյուպիւտ՝ կապոյտ:

Այ > ա, տ, է, ինչ. ուս՝ այս, էրգան՝ երկարն, հէր՝ հայր, մէր՝ մայր:

Ի ձայնը երբեմն կը դառնայ լ. ինչ. սըրտ՝ սիրտ, մըտկ՝ միտք:

‘Ը ձայնը սովորաբար իր գոյութիւնը կը պահէ ծանր ձայնաւորներու քով. իսկ թեթև ձայնաւորներու քով կը դառնայ ի, օր. ախչի՛զի՝ աղջիկը, միտիգ անիկ՝ մտիկ անհել վիզի՛զիս՝ վզիկը, ինքի՝ ինքը ևն:

Շամախիի բարբառին յատուկ ձայնափոխութիւն մ'է աւ> օ՝ ո և օ ձայնաւորներէն առաջ, որ կակուզ ձայնաւորի քով կ'ըլլայ էօօ. ինչ. հարկօօր՝ հարկաւոր, կնքօօր՝ կնքաւոր, շրլօօր՝ շնորհաւոր, առօօտ՝ առաւօտ, տնօօրվիլ՝ տնաւորուիլ, տոտնոգյօօր՝ գանակաւոր ևն:

Շեշտէ առաջ ձայնաւորներու անկումը ընդհանուր կանոն չէ. բայց կան սակաւաթիւ պարագաներ. ինչ. նընէխէլ՝ ջախջախիկ, ստանա՝ ստանայ, փիթամէլ՝ փաթաթել ևն. Այս պարագային ձայնաւորի անկմամբ յառաջացած ը ձայնը՝ երբեմն նմանողաբար կը վերածուի շեշտեալ վանկի ձայնաւորին. ինչ, արախսա՝ երախսայ, արախամթուն՝ երախայութիւն:

Թրթուուն պայթուցիկները կը դառնան խուլ, և միայն ոնդականէ յետոյ կը պահէն իրենց աստիճանը. այս պարագային խուլ պայթուցիկներն ալ կ'ըլլան թրթուուն. ինչ. կլօխ՝ գլուխ, պէլքի՝ բերել, օձ՝ օձ, ծաղաց՝ ջրաղաց, անգօջ՝ ականջ, կինի՝ գինի, պղն՝ բան ևն:

Բառավերջի կ շատ անգամ կը դառնայ գ. ինչ. տախտագ, ախչիգ, կնիգ, ը ձայնը ջնջուած է ուս ըիշէ՝ այս գիշեր և վէլլիլ (<վեր ելլել) բառերուն մէջ. նոյնպէս է և ցէք՝ ձեռք. Ընդհակառակը ը խստացած է հառուո՛ հարիւր բառին մէջ: Ձայնաւորով սկսող բառերու սկիզբը երբեմն կ'աւելնայ ՞ Տիշտ ինչպէս Հարաբաղի բարբառին մէջ. օր. հինչ, հօվ, հէփ, հորի՛ ինչ, ով, երը, ագի, Գրաբարի ն յանգը հոս ալ կը պահուի. ինչ. տո՛ռնը՝ դառն, ծի՛ւզի՛ ձուկն, մո՛ւկնը՝ մուկն, կա՛թնը՝ կաթն, նօ՛ռնը՝ նուռն, բայց մատ՝ մատն, վօտ՝ ուն, հարս՝ հարսն:

Հոլովման մէջ նկատելի է բացառականի ան մասնիկը՝ որ Հարաբաղի բարբառին հետ նոյն է. ինչ. տական՝ տակէն, տէղան՝ տեղէն, արախամթունան՝ երախայութենէն ևն: Հարաբաղի բար-

բառին նման հոս ալ կրնայ աւելնալ անա մասնիկը. ինչ կնզանա-
անա կնոջմէս. Գործիականը կ'առնէ օվ մասնիկը. մինչդեռ
Դարբարապի բարբառն ունի ավ. ինչ. Շմ. պէրանով, Դրբ. պիրո՞-
նալ բերանով, Շմ. ցէրօվ, Դրբ. ծէ՛ռավ՝ ձեռքով: Ներդոյա-
կանի մասնիկը ում, կրճատուելով կ'ըլլայ լմ, և ներդաշնակու-
թեան օրէնքով իմ. ինչ. պլոնի՛մի՛ բանումը:

Յօդը ներդաշնակութեան օրէնքին համաձայն կ'ըլլայ ը կամ
ի և ն. ինչ. սր' ըտը՝ սիրտը, մը՛տկը՝ միտքը, ցէ՛թը, ձեռքը, ափ-
չի՛զի՝ աղջիկը, ծո՞նի՛ ձայնը ևն. նոյնը նաև ս, դ, ն գիմորոշ-
ներուն քով, ինչ. ծո՞նի՛ ձայնդ, սր' ըտը՝ սիրտս, մը՛տկը՝
միտքս, պտ՞նի՛ բանդ: Ասոնց մէջ շեշտը վերջընթեր վանկին
վրայ է. սիրականը՝ օր ձեռվ նոյն է, շեշտով միայն կը զանազանի
ասոնցմէ. օր. պտ՞նի՛ բանդ, պտ՞նի՛ թօ՛ բանիդ, սրտի՛զիս
սրտիկս, սրտիզի՛ս՝ սրտիկիս ևն:

Դերանոնները կը հուրովին հետեւեալ ձեռվ:

Ո.	յէս	տիւ	նո
Ռ.	իմ	քու	նրա
Տ.	ինձ, ինձի	քէզ, քէզի	նրան
Բ.	ինձանա	քէզանա	նրանա
Գ.	ինձանօվ	քէզանօվ	նրանօվ
Ո.	մէք	տիւք	նրանք
Ռ.	մէք	ծէք	նրանց
Տ.	մէզ, մէզի	ծէզ, ծէզի	նրանց
Բ.	մէզանա	ծէզանա	նրանցանա
Գ.	մէզանօվ	ծէզանօվ	նրանցանօվ

Դերանունները ունին նաև ուրիշ հետաքրիր ձև մը՝ որ
յատուկ է միայն այս բարբառին. ասիկա իկ մասնիկին յաւելումն-
է, որ թէս ուրիշ բարբառներու և զբարարի մէջ ալ կ'իրեայ, բայց
միայն այս, այդ, այն ցուցականներուն վրայ և չի հոլովուիր. ինչ-
իսիկ, իտիկ, ասիկա, ատիկա, այսորիկ, այսմիկ ևն. Բայց հոս
իկ մասնիկը կը գրուի ես, դու, նա ևն դերանուններուն, անոնց
բոլոր հոլովներուն վրայ և մինչև երեք անգամ կրնայ կրկնուիր:
Այսպէս՝ տիւ, տիւիզ, գիմորու յօղով՝ տիւի՛զիմ (գրբ. դուդ).
տիւիզի՛զիմ, տիւիզիզի՛զիմ, յէս, յէսիզ, յէսի՛զիս, յէսիզի՛զիս,
յէսիզիզի՛զիս, նա, նաի՛զի, նահզի՛զի, նրանզի՛զի, նրաներիզի-

զի՞զի ևն Միւս հոլովակներուն մէջ՝ ժամանիկը կը ներմուծուի բառին և հոլովակնու վերջառորութիւնն մէջուեղ, իսկ յոգնակիին մէջ կը սպահանջէ նաև նէր ժամանիկը. օր. թէզիզին, թէզիզիթ՝ քեզ, թէզանիգյուն՝ քեզմէ, թէզանիգյէօվ՝ քեզմով, իմի՛զիս՝ իմա, ինձիզիս, ինձիզին՝ ինձ, ինձանիգյուս, ինձանիգյուն՝ ինձմէ, ինձանիգյէօվ, ինձանիգյէօվիս՝ ինձմով, նրանի՛զի, նրանիզուն, նրանցանիգյուն, մէքնէրի՛զիս, մէքնէրիզիզի՛զիս՝ մենք, տիւքնէրիզիզի՛զիթ՝ դուք ևնու նկ ժամանիկը այնքան սովորական է Շամտիի բարբառին մէջ, որ կընայ գրեթէ ամէն բառի վրայ գրուիւ. օր. զու հօր տունի՛զի՞հօրդ տունը, վիզի՛զիս՝ վզիկս ևն Շամտիսց գերանուանական նորութիւններէն մէկն ալ է՝ թէզտի՛ ըեղ համար, մէզտի՛ մեղ համար, ծէզտի՛ ձեղ համար, որոնց աւելի ընդարձակ ձեերն են՝ թէզէտի, մէզէտի, ծէզէտի, և կը ծաղին թէզ հէտի, մէզ հէտի, ծէզ հէտի (Ղրբ. մըզ հէտէ, թյլզ հէ՛տէ, ծըզ հէ՛տէ) բառերէն:

Բայերու խոնարհման մէջ Շամախիի բարբառը երբեմն նոյն է՝ Ղարաբաղի բարբառին հետ, հրբեմն ալ անկէ հեռանալով կը մօտենայ Զուզայի բարբառինց կական բայի ներկային մէջ ե ձայնը՝ ոնդականի քով կը գառնայ ա, այսպէս՝ ամ, էս, ա, անք, էք, ան. ըստ այսմ կը կաղմուի միւս բայերուն ներկան: Անկատարը նման է Ղարաբաղին: Անցեալ գերբալը կը վիրջաւորի ալ. օր. կապալ, ընզալ ևն: Անորոշ գերբայը հոլովուած ժամանակ կ'ստանայ ի մասնիկը. ինչ, ասիլի, թիցիլի, մէոնէլի՛ փիս, ասելու, զցելու, միանելու: Անցողականի մասնէկն է ցու. ինչ. մօտացունամ, քուացունիլ, ուտացուրալ ա, հասացուրալ ամ, հանզացուրի, պլարցրացուրալ անք ևն, Կակուղ ձայնաւորներէ յետոյ ա ձայնը կը գառնայ ո. օր. անշմ ոմ՝ անում հմ, իլոլ՝ եղեալ, թիցոլ ու զցել է ևն:

Ահաւասիկ սիրեմ՝ բայեն կարեսը ժամանակները: Ներկ.—սիրըմ ամ, սիրըմ էս, սիրըմ ա, սիրըմ անք, սիրըմ էք, սիրըմ ան:

Անկ.—սիրըմ ի, սիրըմ իր ևն: Կատ.—սիրէցի ևն:

Յարակ.—սիրալ ամ, սիրալ էս, սիրալ ա, սիրալ անք, սիրալ էք, սիրալ ան:

Գերակ.—սիրալ ի, սիրալ իր ևն:

Ապառ. — սիրէլիւ տմ, սիրէլիւ էս, սիրէլիւ ո ևնս.
Անց. ապ. — սիրէլիւ ի, սիրէլիւ իր ևնս.

Հրամ. — սիրի, մի սիրալ.

Ստոր. — սիրամ, սիրէս, սիրա, սիրանք, սիրէք, սիրան.

Անց. — սիրի, սիրիք ևնս.

Դերբայ. — սիրիլ, սիրիլան, սիրալ, սիրէլիւ.

Շամախիի բարբառին վրայ մինչև այսօր որ և է ուսումնասիրութիւն գոյութիւն չունի: Թատերազիր պր, Ա. Արէլեանի հետ պատրաստելու վրայ եմ Շամախիի բարբառին քննութիւնը, որմէ քաղած եմ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները: Այս բարբառով եղած հրատարակութիւններն ալ շաա սակաւաթիւ են: Ահաւասիկ անոնցմէ գլխաւորները:

Ալ. Արէլեանց Մկիճի ապահարզանը (Փարս-փողըվի): Բագու, 1899:

— Մկիճի հարսանիքը (պիէս 1 գործ): Բագու, 1903:

Ա. Քարագաշ-Քաղցած փիսանիքը և Գէօդարշինի բալան. Բագու, 1898: Շիրվանզագէ-Նամուս. Թիֆլիս, 1885: (Այս վէպին նիւթը Շամախիի մէջ տեղի ունեցած ըլլալով հ' դինակը շաա անզամ իր ներկայացուցած անձերուն ըերանը կը դնէ տեղական բարբառը: Գրքին վերջն ալ կայ Շամախեցի բառերու և ձեռքու ցուցակը մը:)

Մ. արքեպս. Սմբատեան-Նկարագիր Ս. Սանիաննոսի Վահաց Սաղիանի. Թիֆլիս, 1896. (Ասոր մէջ էջ 283—286 դրուած է Շամախեցոց բարբառէն նմուշ մը):

ՆՄՈՅՇ

Շամախիի բարբառով*)

Խէլիճ ապէր: Ղուշըտ զոֆուտոն փախալ ա, մնացալ էս յէրվիլօվ: Ինձ հարցունէս, մէզայ Ասուր, ուզում ամ ասամ լափ տէզն ա: Մարթս պէտկանամ պոնի լով ֆիքիր անի: Ալշան լով պտուղ ա, համա դէ նրա չհասածը այնա մին զոհմար, իւրիւշ պտոն ո նրա հասածը. վօր տինիմ էս էրկու տղուփտ արաներմը հուպ տամ, շրախկօցը գյէօգն ո պացրանը: Տիւ ապէրս, ասա, ինքիտ մէծ հօրս յաշըմը, քինտցոլ էս մին կնիդյ էս առալ քի վօտը հոլոր հէրու չէ մէկալ տարի փայիզին տասնութումը տիրով: Իլիր Մկիճի պէս: Ինքիս քսանօխտ տարական,

*) Ցես Ա. Արէլեան, Մկիճի հարսանիքը, էջ 5—12 դիտական ճշտութեամբ:

ախչիդ ոմ սիրուլ յէրէմնօխտ տարական։ Դէ ուղօրթ ա, յէքուցվան օրը տնտնց կնիդի ոթոնց տղին կը թօղնի, քու Շիւշտնիտ պէս հէրանց տուն կը փախչի։ Հոր պո՞նիս ոլ ոթոնց ու Մտօվ, խէլքօվ, խիժրութունով (սուս. խորամանկութեամբ), ջուվալ-լաղութեանով (թրք. չարամտութեամբ)։ Ու՞ պէրանս հախ առախ ա խօսըմ, համա ոը՞րաըս մըխկըտամ աւ Թու հօր տունիդի քարրադ իլի. սէր։ Տիւնիդիթ մին ողոմոթ յավ էս ։ Քէզի աէս-նամ թի դորդտամահ, իլէս, սատկէս, տմկէս, չօրանաս, տիզ իլէս կպչէս դրսվարան, ո՞ւ պուք չի կըտաւ Ա՛ջի (թրք. այ մարդ) ոջորը խալթի չընդմնք։ Տրանա տուաչ յէս ի սիրահարվօդնէրի վէրտ ծըծաղըմ, հիմիդ թի ինձ ոմ միտիդ անըմ, լափ ծէր արէվ, ծը-ծաղ թի չէ, խէխչս ա կյում ինձ, խէխչս Ախը Մկիճը հծվ, սէրը հօվ, Մկիճը հօրդէ, Անթառանը հօրդէ։ Տէս, պո՞նի հօրդէ ա հասալ, թի Անթառանիս վէրտ շարաթբանք ալ ամ կերտլ։ Ան-գօջ տիր, տէս հե՞նչ սըրտի կանձ խօսկէր աւ։

Մաղէրթ սէվ հիւլէօր հիւլէօր,

Պոօշնէրըտ կըլօր կըլօր։

Ժամի տուռնան լէն ուսէրիտ,

Մատաղ արա, ո՞ս Մկիճիտ։

Անթառանս հավ կը խաշի,

Հօրի մէշան ճիւր կը քաշի։

Հաստ կոնէրը սըրտ կը մաշի,

Մատաղ կանի ոս Մկիճին։

Տափը սիպտոգ նախշ ունքէրիտ,

Շէկ մագէրօվ խէլունք կլխիտ,

Տէղին խունդի յէրդան վիզիտ,

Թօղ փըթաթվի ոս Մկիճիտ։

Ճակատըտ ա վօսկի հէյլի,

Ցէս Մէժլում ամ, տիւ մին Լէյլի,

Վոր քէզ հաղար սիրօզ իլի,

Ցէքըտ մէկնիր ոս Մկիճիտ։

Ցէս ծէր ըախչին քաղ ամ ասըմ,

Ցէկ քաշանք դամաղ ամ ասըմ.

Զտրգորի պէս հաղ ամ ասըմ,

Ցէք մի քիցիլ ոս Մկիճիտ։

5. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Այս բարբառը կը խօսուի գլխաւորապէս Աստրախան կամ Աժտէրլսան քաղաքին մէջ. իրեն կը հպատակին նաև Հիւսիսային կովկասի զանազան կողմերը, Երբ արևելեան գրականութեան առաջին ուսհովիրանները կուգէին գրական լեզու մը մշտկել, նաև խաղէս ընտրեցին Աստրախանի բարբառը՝ իրըն գրական լեզուի հիմնաքար. բայց յետոյ շուտով թողարկին զայն և ձեռք առին երևանի բարբառը, որ հետզհետէ կոկուելով հասու այսօրուան ձեին:

Աստրախանի բարբառին վրայ չկայ որևէ ուսումնասիրութիւն. Միմիայն Ք. Պատկանեան իր աշխատութեան մէջ (Աչ- չլեցուան, էջ 24) շտա համառօտ տեղեկութիւն մը ունի այս բարբառին վրայ, որ կը համարէ գրական լեզուին չափազանց մօ- տիկ և հետեաբար անոր վրայ խօսին աւելրդ կը գտնէ:

Աստրախանի բարբառով հրատարակուած նմոյշներուն մէջ առաջիններն են Ռաֆայէլ Պոտկանիանի մէջ բերած հատուած- ները իր վէպերուն մէջ (տես Ռ. Պատկանեանի Երկասիրութիւն- ները. 1893, հատ. Բ. էջ 18—19, 23—24, 75, 76, 178—179, 183—186, 192—193, 210, 218—222 և 231—232): Առատ նիւթ կայ Աստրախանի Լրաբեր (1908—9) և Գործ թերթերուն մէջ, որոնք դժբախտաբար կատարեալ գիտական ճշտութիւն չունին:*)

Դատելով այս հրատարակութեանց լեզուէն, կը տեսնենք որ Պոտկանեանի կարծիքը ճիշտ չէ: Աստրախանի բարբառը կը բռնէ Շամախիի և Երևանի բարբառներուն մէջտեղը, բայց այս երջու- քէն ալ տարբեր է: Բաղաձայնները կը հպատակին Շամախիի կամ Ղարաբաղի ձայնական օրէնքներուն, իսկ ձայնաւորները սո-

*) Խորին շնորհակալութիւն Աստրախանցի Արժանապատիւ Տէր Գ. քհ. Մկրտումեանին, որ բարեհաճեցաւ հայթալթել ինձ Լրաբերի թիւերէն անոնք՝ որ Աստրախանի բարբառին լաւագոյն նմոյշները կը պարունակէին:

զորաբար Երևանի համաձայն են: Այսպէս՝ հին հայերէնի թրթոռն ձայները կը վիրածուին լուուի և միայն ոնդականներէ յետոյ կը մտան անփոփոխ: Ինչ պարակ՝ բարակ, կլուփ՝ գլուխ, ճուր՝ ջուր, տինէլ՝ դնել, պուրթ՝ բուրդ, ծէն՝ ձայն, ծու՝ ձու, ինգ-նըմ՝ էմ՝ ընկնում եմ, կ'իյնամ: Զայնաւորներուն մէջ ո, իւ, էօ, ձայները կը պակսին: շեշտէ առաջ ձայնաւորի անկման օրէնքը գոյութիւն չունի: Զայնաւորներու և երկրարբառներու փոփոխութեանց մէջ նկատելի են: այ>է. ինչ, ծէն՝ ձայն, էն՝ այն, էն՝ լայն, նոյն խակ վէրէ՝ վրայ, իւ, ոյ, ու >ու. ինչ, հարուր՝ հարիւր, լուս՝ լայս, ծուզնը՝ ձուկ են:

Հոլովումը նոյն է Երևանի բարբառին հետ. սեռ. ի, բաց-ից, գործ. օվ, ներգ. ըմ, ինչ, մօտից, կլսից, տուաից՝ դրսէն: խօսքով, աշքով, մէշլմը, տէղըմ են: Պատկանեանի հատուածներուն մէջ բացառականը Դարաբաղի ճեռլ ա, ան ձեն ունի, բայց ասիկա չի հաստատուիր միւսներուն մէջ: Մինչև անդամ ից-ի փոխարէն քանի մը տեղ կը գտնեմ իծ մասնիկը: ինչ, պէրանիծ՝ բերանէն, կրէլիծ՝ գրելուց, գրելէ, տուսիծ՝ դրսից, դրսէն են: ց ձայնին այս ձեափոխութիւնը կը ցուցնէ նաև քասիքանօծ՝ աղքատանոց (թրք. քասիք՝ աղքատ բառէն):

Դերանունները գրեթէ բոլոր Երևանի ճեռլ են: ինչ, յէս, տու, էն, ինծանից, մէզի, մէզանըմ, տրա, տրան, սրանք, տրանք, նրանք, սրանց, տրանց, տրանցից, էստուր, էստունք են: Հետաքրքիր ճեռի են էստուրնէրի՝ սոցա և ով բառին գոյականաձև կանոնաւոր հոլովները: ինչ, հօ՞վ, հօվի՞ց, հօվէ՞ր, հօվէրի՞ց, հօվէրի՞ց:

Բայերու խոնարհման մէջ ներկային կազմութիւնը Երևանի բարբառին նման է: էականն է էմ, էս, ա, էնք, էք, էն: մասնին է ըմ, իս, ինչ, ասըմ՝ էմ, լըմ՝ էս, ինզնըմ՝ ա, կալս էնք, լաց էք իլըմ, չէն լըմ: Դարաբաղի ճեռլ կ'ըսուի կամ ա կամ կալիս ա, տամ ա կամ տալիս ա՝ կուգայ, կուտայ: Ու ձայնաւորը պարունակող բայերը կ'ստանան ում մասնիկը: ինչ, ուզում՝ էմ, ուզում՝ ա են:

Անկատարին մէջ է ձայնաւորը յաջորդական ի-ին քով կը դառնայ ի: ասկէ դատ թէ անկատարին և թէ կատարեալին եղակի առաջին դէմքը կ'ստանայ մ՝ մասնիկը՝ որ ներկային հանգիւութեամբ յառաջացած է: այսպէս՝ էականը՝ իիմ, իիր, էք,

իինք, իիք, իին, բացսսականը՝ չիիմ, չիիր, չէր, չիինք, չիիք, չիին՝ կամ նաև տուանց փոփոխման՝ էիմ, էիր, էր, էինք, էիք, էին. բոնարհման մէջ ասըմ էիմ՝ կամ ասըմ իիմ՝ կ'ըսէի, ինդնիմ, ինգնինք՝ իյնայի, իյնայինք, կը խաղայիմ, կէրթայիմ, կը պէրէիմ ևն. Ասոր պէս նաև կը տարեալը՝ ասամ՝ կամ ասացիմ՝ ըսի, էկամ, տվամ, թթամ՝ գտայ, կնացիմ, պէրամ, կանշամ, սիրէցիմ, ատամ, տիրամ, հանամ, թօղամ՝ ևն:

Անցհար գերբայը կը գերջաւորի էլ և ըստ այսմ կը կաղմուին յարակատարն ու գերակատարը. ինչ. սիրէլ ա, էկէլ էիմ, թթէլ էս, ինգէլ էն, չիիմ լսէլ, ամանչէլ իիմ՝ ևն: «Այնել» բայն է միայն որ բաղաձայններու գանազանութեան համար՝ այս պարագային ունի էր մասնիկը. այսպէս՝ իլէր էն՝ եղեր ևն. իլէր ա՝ եղեր է, իլէրու ա՝ լինելու է ևն: Այս ձայնավոխութիւնը կը ցուցնէ նաև այլ շաղկապը՝ որ Աստրախանի բարբառին մէջ կը գործածուի թէ էլ և թէ էր ձեռվի:

Անորոշ գերբային սեռականը Դարաբաղի նման կը կազմուի ի մասնիկով. ինչ. տնէլի, խօսէլի, կարէլի՝ զնելու, խօսելու, կարելու:

ՆՄՈՅՇ

Աստրախանի բարբառով *)

— Ագա Մոսկովից Լէքսէյ Իվանինի տղան էր էկէլ Միշան. կընըմ էր Պետրովլեթկա, Քշէրը էկաւ. գէ մնը տուն ցած էկավ. ա (Թուս. իսկ) տուաւութը իննը սահամթին պրօխօնը կընըմ ա: Դէս սաղ քշէր խօսանք, հօրը հարցըտամ. հէյ զիդի տարիներ. ինչ քէֆեր էինք արել...: Դէ, տա զի, Արտեմ Վանին, տուաւութը մին ծի վեր առնենք ստեղի հայի պաները շանց տուր:

Լաւ, տսամ:

Ո՞չ իիմ ասել:

Առաւութը բազաժը ըղըրգանք, ութին կէս կար, ծի վեր առանք, տուս էկանք. Սամի առաջինը պէրամ որան Պետրոս-Պօղոսի ժամի խաչելութիւնի պատկերքը շանց տալին Շատ հաւանաւ. ասըմ ա հովի՞ ծեռքաճուրն ա: Զեմ մանըմ, ասըմ էմ, Բագայէլինն ա, թէ նրա աշկերտինը, Ֆեսամ, որ շատ խորը խորը մտիկ ա անըմ՝ ուղամ փոքր պարծանալի. — ասըմ էմ, տա խօ

*) Հանուած է Լըաբեր թերթին (1909, թ. 19).

էսպէս չի իլէր տռաչ. դուզ կտաւի վերէն ա քաշած իլէր. էտով մեր էրէսպիսներից մինը պանել ա՞ էրէսին լակ ա քսել տվել. Աղա էս խօսքա ասելը իմացամ, տա վերէս պաց չի ինգնի՞լ. քի ռայս ինչ վանդալութիւն առ: Տեսամ, որ շատ ա տաքանը՝ հանդարած վիշից քաշամ, ասըմ էմ ինքար էս ինչ խաքար ա, փոքր հանդարատիր, ժամելին էնք, համ էր խօսը վախտեր ա. ըիրդան պերանիծդ մի խօսի պաց կթողնես՝ ստակ կկորչենք:

Աղա տուռնից տուս կալի վախտին՝ սրա աչքին էլի մին զադ չի ինգնի՞լ. կայնաւ:

— Տա ինչ ա, ասըմ ա, էս տուռնի զըմանի պատը քերվե՞լ ա ինչ ա:

— Զէ, ասըմ էմ, ստեղ պան ա կրած. հոր թիվին քըցած ա ժամը, եփ օծած ա, հով ա օծել, հովերի հետ: Կրելիծ էտով էր, ըստկաների վերէն զարվարադ էն քսած իլէր: Դէ տարիներ էն անցկացել, աղա մարթ ա վիր ինգնըմ մեռնըմ, ինչ պան ա որ սա էր փչացած իլի: Էնա ինգնել ա փչանալի՛ վերչն էլ մին քանի հետ ժամը տուսիծ նորոքելի՛ վախտին տըրան էլ ըելիտ էն արել. այ, ասըմ էմ, մին հետ էր ըելիտ անեն՝ ստակ կրարաքարվի:

Աղա սա թազադանիծ չի թընդըւթիւ:

— Սա հնուղիւն ա, ասըմ ա, ինչպէս կարելի՞ յշա ոնչըշացնել. սա ինչ խելը ա, ինչ հասկացողութիւն ա: Լաւ, ասըմ ա, էս ծիր քաղաքըմ մին դանա հասկացող մարթ չի կայ, որ էս պատկերքի համար էր խօսէր. կս կրածի համար էր:

— Ստեղ ուժ ես ինքս տաքացամ. նիրողութուն, ասըմ էմ, շատ իզուր էս մեղի էսպէս անպատիւ անըմ. հասկացող մարթ մեղանըմ ինչքան ուղիս. այ համեցէք մեր ժաղովքները, թամաշա արա: Հէնց մեր տւանը ասըմ էմ, էնդուր համար ա քանդըվել, որ շատ հասկացողներ ունենք. դամդի էթէ կուզես՝ անհասկացող մարթ չի կայ, ոխչով հասկացող էն, էն պատկերքի պանը լսելը ըաշտ մունչուրի սպըխիվատիտծը են իլէր: նա կէսը ուժ լակ ա քսած իլէր, դէ թողել էն որ պըրծացնի. իսկ էս կրածը, այ մին էրկու տարի կիլի, որ խօսկ իլէր ա, շուտով կվճովի, թազադանից կրել կանք, կսանք, ասըմ էմ, ծին սպասըմ ա: Մին կերպ սրան դրօգ քցամ, տարած ախչիգերքի շկօլայի մօտ:

— Այ, ասըմ էմ, սա մեր շկօլան ա:

— Բէս, ասըմ ա, նուստի վըվիսկա ինչի ա:

— Քրէյով էնք տվել, ասըմ էմ, այ հոքաւոր տէրը կկայ՝ հուսումարանի պանը կպրծացնի՝ մենք էլի եռ ստեղ կքաշվենք, լավ ըեմնտ կանենք, տուսից էլ բելիտ կանենք. մին փոքր կէսատ մնացած պան կայ:

— Բէս սմ ինչ ա, հարցնըմ ա ինձտնից, հովի տունն ա:

— Մերն ա, ասըմ էմ. ռասիքանոծինը. քանի տարի եա ասել ա, պէտք ա բանդի, թազանը բցի, կործը կէսատ ա, մնացել հելէ:

— Բէս սա ինչ պան ա, ասըմ ա, կէսը ճուր, կէսը հող:

— Սա, ասըմ էմ, մեր կանավն ա, փորըմ էն, կէսատ ա: Ա տղայ, տա բիրդան ինձի չի ասի՞լ — թի, տա պաժալստա տուք ինքներդ էր կիսմատ էք, թէ թամամ խալիս էք, Մատաղ, ասըմ ա, ծեղի սկի թամամացրած, պրծացրած պան չունէ՞ք, որ տեսնենք:

— Ինչի՞ չէ, ասըմ էմ, այ կըտերինայի մատուքը. ստակ թամամացրած պրծացրած ա:

— Ինձադը՝, ասըմ ա, նա ինչ պան ա:

— Մատուք ա, ասըմ էմ, աղօթք անելի տեղ, չասօվնա. ուզում էս կնանք:

Ագա տա բիրդան ծիան շուռ չի տաւ, հարայ չի տար ևլրեամը նա պարախօդ:

Պրօխոդ էկանք թէ չէ, սվիստոկը տըվանու Սա ինգաւ ոխչին թարիք անելի, թի Հաշտարխանի հայերի ոխչը պանը կէսատ ա. ծըծաղ պաց քըցան որ:

Ասըմ էմ ինչի՞ էս հոքիրդ մեղք անըմ, քեղի խօ ասմամ, որ պրծացրած պան էր ունենք:

— Հա, ասըմ ա, մին դանա չասօվնա ունեն պրծացրած. ինչ-պէս ա անըմը՝:

— Կըտերնայի մատուք:

Ինքըս էլ փոշմանամ: Աղա սաղ կայնած խալիս էսթայից էր էնթայից էր, եքքէ ծէնով ծըծաղ պաց չեն քըցի՞լ. կասես մին վեղըէ հէրման ճուր ածան վերէս: ինքըս էր չի հասկացամ, որ ինչպէս ընդեղիծ առուս էկամ, տուն էկամ: Մունչուրի էս սահաթը չէմ կարանըմ մոռանալի. որ միտքըս չի ընկնը՝մ, սաղ վերէս ալավ ա տամ:

6. ԶՈՒՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՐ

Այս բարբառին հայրենիքն է Զուղա (հիմայ Հին-Զուղա) կոչուած զիւղը՝ որ կը դանուի Արաքսի ափին մօտ՝ Պարսկառուսական սահմանագլխուն վրայի Հին ժամանակ Զուղան մեծ գեր խաղացեր է ազգային վաճառականութեան մէջ. Զուղայեցիք տարածուեր են մինչև Խտալիա և Հոլանտա և նոյն ասպարէզին մէջ մեծ հարստութիւն գիտեր են: Շահարասի ժամանակ Արաբատեան գաւառի բազմաթիւ հայ բնակչութեան նման Զուղայեցիք ալ ստիպուեցան թողուլ իրենց հայրենիքը և Սպահան քշուեցան: Հոս՝ քաղաքին հարաւային կողմը՝ հինեցին նոր-Զուղա արուարձանը, որ քիչ ժամանակէն շատ մեծցաւ ու հարստացաւ. ունեցաւ մինչև 25,000 հայ բնակիչ: Իր բնակիչներէն մեծադոյն մասը անձնատուր եղաւ վաճառականութեան և հիմնեց քանի մը գաղութներ Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Ճավայի և Սումաթրայի մէջ, Այս վերջին գաղութները հիմայ գրեթէ ոչնչացած են, իսկ սակաւաթիւ մնացորդներն ալ անգլիախօս գարձած են:

Զուղայի բարբառը կենդանի է դեռ Հին-Զուղայի, նոր-Զուղայի և Պարսկաստանի քանի մը բաղաքներուն մէջ, ինչպէս Շիրազ, Համադան, Բուշիլ, Թէհրան, Էնզէլի, Ղազվին, Ռէշտ են, որոնց մէջ նոր-Զուղայեցի գաղթականները հաստատուած են:

Զուղայցոց բարբառով գրուած ընդարձակ բնագիր մը կայ, որ է Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենցի ժամանակագրութիւնը Ասիկա տպուած է նախ կոռունկ Հանդէսին մէջ (1863 փետրվար, մարտ) և յիտոյ առանձին ալ հրատարակուած: Նորագոյն բարբառով գրուած յօդուածներ կարելի է գտնել նաև նոր-Զուղայի Լրաբեր տեղական թերթին մէջ, որ մինչև այսօր ալ կը հրատարակուի. բայց ասիկա ձեռքի տակ չունենալով՝ չհմ կրցած օգտուիլ անկէ:

Զուղայի բարբառը ուսումնասիրած է Պատկանեան իր

Իզլեցուանու աշխատութեան մէջ, էջ 76—103. ահա այս աշխատութենէն օպուեկով կը կազմինք մենք ալ ջուղայի բարբառին նկարագիրը:

Այս բարբառին ձայնական դրութիւնը համաձայն է Երևանի բարբառին, կամ աւելի ճիշտ խօսելով Թաւրիզի և թարբարբառին հետ, իր ձայնափոխութեանց հիմնական դին է հայերէնի հ ձայնին իս-ի վերածուիլը. ինչ, հայ՝ խայ, հաց՝ խաց, հայր՝ խէր, շնորհաւոր՝ շննախավօր, ահ՝ ախ (երկիւղ), Ձայնաւորով մկան շատ բառեր իրենց սկլիզրը ստացած են հ ձայնը. օր. հիմի հրբ, հէժժ-մն՝ արժան, աժան, հառէջ՝ առաջ, հէրկար՝ երկար, հարակեալէմ՝ իրիկնադիմ են. Բառամկրի իւ ձայնը կը դանայ ու. օր. ուղ՝ իւղ ուր՝ իւր Բացասական ոչ ձեւ դարձած է մօչ, այս հետաքրքիր ձեւ կազմուած է հետեւեալ կերպով. ոչ նախ ստացած է վօշ ձեւ՝ ինչպէս է նոր հայերէնի բազմաթիւ բարբառներուն մէջ, ասեկա յետոյ և ձայնին յաւելմաբ դարձած է վօնչ, ինչպէս որ այս վերջինը գործածական է Երևանի բարբառին մէջ, վօնչ բառին նախաձայն վ շրթնականը աղբուելով նոյն նէն, դարձած է շրթնական ոնդական մ-ի. որով առաջ եկած է մօնչ, ասկէ ալ սղմամբ մօչ: Ջուղայի բարբառին մէջ երկու ձեւերն ալ գործածական են, ինչ. Մօշինը կամ մօնչինչ՝ ոչինչ, մօշով՝ ոչ ոք, մօշում՝ ոչ մէկին են:

Գոյականներու հոլովման մէջ սեռական-տրականի հոլովմանը կը կազմուի Ղարաբաղի բարբառին նման է կամ Երևանի բարբառին նման ի մասնիկով: Բացառականը կը շնորհի է մասնիկով. բայց ու յանգող բառերուն նոյն հոլովը կ'առնէ ից, ուց մասնիկը. ինչ. Մողնէ՝ ի տանէ, առվից՝ յառուէ, խօրուց՝ ի հոգւոյ: Գործիականի մասնիկն է ըստ սովորականին օվ, իսկ ներգոյականինը ում:

Յոկնակիին հոլովական վերջաւորութիւններն են, ուղ. էր, նէր, սեռ, տրակ, էրի, նէրի, էրօց, բացառ. էրէ, էրօցէ, գործ. էրօվ, նէրօվ, ներք, էրում, նէրում: Թանի մը պարագաներու մէջ կը դործածուին էր, անի, էրանի, նէրանի, արէնը մասնիկները՝ յոդնակի շիներու համար. ինչ. Ըոլատանի՝ Ռուսք, գլուխնէրանի՝ գլուխք, ծէնէրանի՝ ձայնք, որիշանի՝ ուրիշներ, վօրսօղանի՝ որսողք, տէղարէնք՝ տեղեր, գէղարէնք՝ դիւղեր են:

Դերանուններուն հոլովումը Երևանի բարբառին հետ նոյն է,

ուստի աւելորդ կը համարենք մէջ քերել, կը տարբերին միայն բացառականները՝ որոնք կ'ստանան է մտանիկը, ինչ. ինձնէ՝ յիշնէն, ըէզնէ՝ ի քէն, մէզնէ, մէզանէ՝ ի մէնջ, ծէզնէ, ծէզանէ՝ ի ձէնջ, էստի՝ ի սմանէ, էստօնցմէ՝ ի սոցտնէ, սօրանէ՝ ի սմանէ, սօցանէ՝ ի սոցանէ: Հետաքրքիր ձեւը են ուրէնք՝ իւրեանք, ուրնէն՝ յիւրմէ, ուրէնց՝ իւրեանց, ուրցէնց՝ իւրեանց, դանցան՝ դոցա, սանցան՝ սոցա են:

Բայերու խոնարհման մէջ ամէնէն աւելի յատկանշական ձևերը հետեւաներն են.

1. Եմ էական բային ներկային բոլոր գէմքերը իրենց նախաձայն ձայնաւորը դարձուցած են ա, այսպէս՝ ամ, աս, ա, անք, ար, ան. ասիկա անշուշտ յառաջ հկած է ներկ. եղ. երրորդ գէմքին նմանողութեամբ, որ ինչպէս գիտենք, երեանի, Դարաբաղի, Շամախիի, Աստրախանի և Ագուլսի բարբառներուն մէջ ա ձեւ ունի:

2. Ասոր անկատարը կ'ըլլայ, երեանի բարբառին պէս՝ ի, իր, էր, ինք, իք, ին.

3. Ամէն բայի սահմանական ներկային ու անկատարին բունը կը կազմուի ման (աման) մասնիկով. ինչ.

Գնամ—ներկ. զնաման ամ՝ անկ. զնաման ի

Տեսանեմ—ներկ. տէսման ամ՝ անկ. տէսման ի

Փախչիմ—ներկ. փախման ամ՝ անկ. փախման ի

Ահաւասիկ զնալ բային բոլոր հիմնական ժամանակները.

Ներկայ Կատար. Անց. ապառ. Ստոր. ներկ.

գնաման ամ	գնացի	կը գնի	գնամ
-----------	-------	--------	------

գնաման աս	գնացիր	կը գնիր	գնաս
-----------	--------	---------	------

գնաման ա	գնաց	կը գնէր	գնա
----------	------	---------	-----

գնաման անք	գնացինք	կը գնինք	գնանք
------------	---------	----------	-------

գնաման աք	գնացիք	կը գնիք	գնէք
-----------	--------	---------	------

գնաման ան	գնացին	կը գնին	գնան
-----------	--------	---------	------

Անկատ. Ապառ. Ստոր. անց.

գնաման ի	կը գնամ	Հրամ.	գնի
----------	---------	-------	-----

գնաման իր	կը գնաս	գնա	գնիր
-----------	---------	-----	------

գնաման էր	կը գնա	գնէք, գնացէք	գնէր
-----------	--------	--------------	------

գնաման ինք	կը գնանք	գնալ մի	գնինք
------------	----------	---------	-------

գնաման իք	կը գնէք	գնալ մէք	գնիք
-----------	---------	----------	------

գնաման ին	կը գնան	գնին	
-----------	---------	------	--

Թերթայներ ով անուշտակառ ով պարզա համար
Անորոշ-գնալ անուշտակառ այստեղապահութան
Ներկ-գնաման ներկ անուշտակառ անուշտակառ
Անց-գնացէլ անուշտակառ անուշտակառ անուշտակառ
ՆՄՈՑ անուշտակառ անուշտակառ անուշտակառ
Զուշտակառ անուշտակառ անուշտակառ

15082

Գուղայի բարձառով *).

1. Համադանցի Սահինանի վորթի Հօվսէվին արէկ քաղաքս, ասաց թէ Համադանա մին ամիս ա վօր գուս ամ. յէս Համադան իբան՝ Բաղդադա մին խայ յէկավ Համադան, ասաց թէ Հստած-բօլու շատ ջարախանա յէկավ Բաղդադ, ամա ասկար չէկավ, և ասկար կալէ ձէն էլ չկէր. Բաղդադա փաշէն վօր Հռուստի աս-կարին Գիլան գոլն հիմացավ՝ Բաղդադա բէրթըն ինչ քանդած տեղ վօր կէր՝ Թամամին շինէլ արէտ, վօր Հռուստիցն շատ ախ էր քաշումը

2. Վէրօ Հօվսէփն ասաց թէ յէս վօր յէկի Ղազվին, Ղազվինքի ասում ին թէ մէր սարդարն տէղէս փախալ մէնք մնացինք անտէր. մէր ճարն ի՞նչպէս դընի. մէր ճարն էս ա վօր հէփ մէր ալին շատանա, վօր Աղվանն մէզ մօտկանա, պիտի վօր դրէնք Ըսէշտ՝ Ըսուստի սարդարին վէրա, վօր մէզ տիրութին առի և մէնք Ըսուստի դուլուդ առէնք.

3. Օգոստոսի 2 շրբում 2 շամալցի թուրք Թարլիզու շահիցն չափար արէկ Հուշտ՝ վօր գնա Թիմիջանա վէզրին կուշտն էս 2 շափարն ասէլ ան թէ՝ Վախուանկ խանըն և Կախէթու վալի Մամատ Դուլի խանըն խաշտէլ ան (հաշտուեր են) և միատէղ ուրէնց ասկարօվն կնացէլ ան Հարէվան (Երևան): Հարէվանա լշտին 4 օսմանցու փաշա գընի ուրէնց ասկարօվն. 4 փաշին խէտ կոխվ կը տան, վօր Օսմանցու ասկարէն շատ ջառթէլ ան. մնացյալն փախէլ ա և մին փաշէն ուր ասկարօվն մին դային տէղ ա՝ վօր կարէլ չէն գրիշմիշ լինէն:

4. Զուղայէցի Վոհանէսի վօրթի Թօլուն Օգոստոսի Յունի
յէկավ Ըսէշտ. ասաց թէ յէս Արզուում էի՝ վօր խաքար յէկավ
թէ 4 փաշա գնացին Թիֆլիզ առին և ընկէլ ան Վախտանկ խա-
նին նէտնէն վօր բռնէն, Արզուում 3 օր դօնամա արարին և

* Հանոււած Կոլունկէն, 1883, էջ 92—94

թօվիէր գցէցին. հէտօ քանի օրէն հէտ խարար արէկ՝ թէ վախտանկ խանն շատ ասկարօվ հէտ ա դասցի օսմանցուն վէրա. շատ ուժօվ շրաստա տվէլ և օսմանլին ասկարն վօր փախէլ էր՝ 100-օվ 200-օվ հէտ ան գոլման Արզրում. վօր յէկինք Բայազիդն էլ տէսման ինք, վօր հէտ ին փախման: Թավրիզու վօր դախիլ յէլանք՝ էլ էսպէս լսէցինք. և Վրաստանա շափար արէկ Թարվէղ՝ էլ էսպէս ասաց՝ վօր վէրէվսւմն գրած ա:

5. Հուլիսի 28. Թիֆլիդէցի Խ վօր Հայօց զավակա, վօր կաթօլիկ ա դասցէլ վօր Փռանկարզի կումպանուն դիլման յէլէր վօր էս Հոսէփին Ըստահանա փախէլ էր, Համադանա վէրա արէկ Ըսէշտ, վօր Աղվանին Ըստահանա առուլն խարիյաթ արար՝ թէ Բնչպէս ան առէլ. թիվ 1722 փէտրվարի 18. Աղվան Միրվէսի վօրթի Մամուդ խանըն 12,000 ասկարօվ Թրմանտ վրա յէկալ. Ըսպահանա վէրա, վօր էլ էս օր Աղվանին յէկէլ ա Վարդան դախիլ յէլէր վօր մինչի Ըսպահան 16 աղաջ ա, վօր է 80 վէրստ:

6. Արապի սարդարն էլ էն օրն չափար ա դարկէլ Ըսպահան շահին՝ թէ թախիլս Մամուդն ուր ասկարօնն Ըսպահանա վէրա կտրման, շուտօվ էստուր ֆիքրն արա:

7. Շահ Մամուդին գալն վօր կը լսի՝ թէ թախիլս կալիս ա, հուրմ կառի ուր ըէկլարին՝ թէ վօրչանք օմարա, խան, թէկ, թէկզադա, դուլ, դուշի կա՝ հազրվէն և թօփ և ջաբախանա հազրէցէք՝ որ բիտի դնէք Աղվանին դարշոն, վօր թօղէք վօչ Աղվանին Ըսպահան գո. սօքա 18,000 մարթ և 24 թօփ կը հազրէն:

8. Էլ էն օրն մուասիլ կազարէն գէղարէնքն՝ 12,000 մարթ թվանկի կը բօլորէն Ըսպահան:

7. ԱԳՈՒԼԻՄԻ ԲԱՐԲԱՐ

Ազուլիսի բարբառը կը տարածուի Նախիջևանի մօտ վորք սահմանի մը մէջ, որուն կեղսոնն է Ազուլիս դիւղաքաղաքը. շրջակալ գիւղերն են Տղնա, Հանդամէջ, Տանակերտ, Ռամիս, Դաշտ, Քաղաքի և այլն. ասսնը բոլորը նոյն բարբառին ճիւղերը կը ներկայացնեն:

Ագուլսի բարբառը այնպէս հեռացած է սովորական հայեցն լեզուն, որ շրջակայ մողովուրդները անոր մէջ օտար լեզու մը տեսնել ուղելով, կոչած են Զոկիրէն, ինչպէս որ ժողովուրդն ալ կոչած են Զոկը:

Զոկերէնի ձայնական գրութիւնը Երևանի բարբառին հետ նոյն է, առելցուցած է միայն ո, իւ, էօ ձայնաւորներն ու զյ, կյ, ըյ բաղաձայները:

Իր ձայնական փոփոլառվիճանները՝ որոնք այնպէս անձանաչելի դարձուցած են լիդուն, հատկաներն են.

Զայնաւորներուն մէջ.

Հայ. ա > Ազլ. ա. օր. օ՛րախ՝ ուրախ, հաղ՝ իսաղ, ա՛զի՝
ագի, ա՛կուպ՝ ագուպ, աղ՝ աղ, ա՛ման՝ աման, ա՛մառ՝ ամառն,
գյէ՛գյալթ՝ գագաթ են.

» տ. օր. բո՞րո՞ն՝ բերան, Ե՞նչո՞ր՝ ոչխար, տ'լիկ՝ ալիւր,
տ'րիւն՝ արիւն, բո՞րո՞կ՝ բարակ, զյո՞րունք՝ գարուն ևն:

> 0 (այսպէս միայն վերջավանկին մէջ). Մօրդ՝ մարդ, հօրս՝ հարսն, մօհ՝ մահ, ծրօգ՝ ծրագ, բայց ասոնց սեռականները կըլլան մարդի, հարսի, մահի, ծրագի են:

Ե (սակաւաթիւ բառերու մէջ) ինչ. էխտ՝ աղա, էխտուտ՝ աղտուա, զյէ'զյաթ՝ զազաթ, զյէ'րի՝ գարի:

Եօ. օր. բէօրծ՝ բարձ, մէօմ՝ ժամ (եկեղեցի), բէօհ՝ բահ, բէօծըր՝ բարձր, բէօց՝ բաց, նէօլ՝ գնալ, դէ՛օննը՝ դառն ևն.

➤ *Jęto. Młodzieżu Jętości węzła*

> այ. ինչ. այսող՝ ասկդ, հըրայնակ՝ երանի, ծայլիկ՝ ծաւ-
լել հայլիկ՝ հալել են:

> ու (ռազմական բազաձայներէ առաջ միայն). ինչ. նմոն
նման, նշուն՝ նշան, վունք՝ վանք, թո՛ւնծր՝ թանձր, ծո՛ւնդր
ծանր են:

> իւ. ինչ. գյիկ՝ գալ, թիւն՝ բան, ղըգիւլ՝ գգալ ցըցո՛ո-
նիկ՝ ծիծեռնակ, ծո՛րիւն՝ ծիսան են:

Հայ. ե > Ագլ. ո. ինչ. տ' թիւլ՝ երկու, վո՛րու՝ վրայ, փո՛-
սու՝ փիսայ, մո՛ռու՝ միսեաւ, գյո՛տիւն՝ գետին, թո՛րուն՝ բե-
րան, թո՛ռի՝ քեռի, այսող՝ ասեղ, գյո՛րուն՝ գերան են:

> ա. ինչ. արագ՝ երաղ, ակալ՝ եկետ, արկաթ՝ երկաթ,
ակիրյ՝ եկէք, ախալոր՝ եղբայր, աշկարտ՝ աշակերտ, արա՛ս-
տոն՝ երեսուն են:

> ի. ինչ. միծ՝ մեծ, իս՝ ես, ի՛զել՝ եղն, զիտ՝ գետ, անիր՝
աներ, ավիլ՝ աւել, թի՛րիլ՝ բերել, իք՝ երբ, ի՛րիս՝ երես, ի՛րիք՝
երեք, ի՛փիլ՝ եփել, թի՛թիվ՝ թեթև են:

> է. ինչ. ըէ՛ռնը՝ բեռն, դէ՛ղիւն՝ դեղին, է՛ղունք՝ եղունգ,
ծըմէ՛ռնը՝ ձմեռն, ծէռք՝ ձհոք են:

> էօ. ինչ. էօ՛րդիմ՝ երդում:

Հայ. է > Ագլ. է. ինչ. էշ՝ էշ, կէս՝ կէս, ծէթ՝ ձէթ:

> էյ. ինչ. ղէյզ՝ ղէզ:

> ի. ինչ. աղլիս՝ աղուէս, անիծք՝ անէծք են:

> այ. ինչ. տայր՝ տէր, ըղուայտ՝ առնէտ, պայտք՝ պէտք:

> ա. ինչ. ազյ՝ էզ, մաջը՝ մէջը:

Հայ. ի > Ագլ. ի. ինչ. կարմիր՝ կարմիր, ամիս՝ ամիս, անիծ-
անիծ, ըրինծ՝ բրինծ, գյէ՛րի՝ գարի, գյի՛նի՝ գինի, իննա՛տն՝
իննսուն, ծի՛ ձի են:

> էյ. ինչ. լէ՛յզիլ՝ լիզել:

> ույ. ինչ. մույն՝ մի(ն):

> ու. ինչ. ունչ՝ ինչ:

> այ. ինչ. մայս՝ միս, սայրիլ՝ սիրել, թայնը՝ թի, այնը՝
ինն, ծայծող՝ ծիծաղ, կայր՝ կիր, հայն՝ հին, քայնթ՝ քիթ են:

> ո. ինչ. սո՛րիմ՝ սիրուն, տնծ՝ ինծ, տմ՝ իմ, ծո՛րիւն՝
ծիրան, մոն՝ մին:

> ա. ինչ. սարտ՝ սիրտ, մայտք՝ միտք, հանգյ՝ հինգ, կղազ՝
կորիզ:

Հայ. ո > Ագլ. ո. ինչ. կօպէ կոպէ
 > ու. ինչ. նուռ հոս, փուռն փոխ, ուտնին ոսն, փուր փոր
 ուլ ով, ուշ ոչ, աթուռը տթոռ, դրոշ գող, ուտկը ոսկը,
 ուսպ ոտպ, ուրման որմա են
 > իւ. ինչ. գյիմ՝ գող, գյրհնովիր գվաւոր, հրլովիր
 ալեսոր, բից բոց, գյիգյ՝ գող, խընծիր խնձոր, խոնը որգն
 > է. ինչ. փերծիլ փործել, ջէրի ջորի, հէզի հոգի, է՛իւ
 շոր ովար, է՛շիլ ովել
 > ո. ինչ. գյործիլ փործել, գյործիլ գովել, կյորտիմ
 կոտիմն
 > ա. ինչ. նաւածնոտոծ, փաշիլ փոխել, թա՛նը թոռն,
 մաւիսիր մոխիր, ա՛սկի ոսկի, ա՛րթուկ հորթ
 Հայ ու > Ագլ. ու. ինչ. ուրիշ՝ ուրիշ, անուն անուն, ա՛-
 շունը աշունք, ա՛րմունք արմուկն, ծուկնը ծուկն
 > իւ. ինչ. դիւ գու, բիւրդ բուրդ, ունդիմնդը անդունդ,
 գյրիւն գոււխ, է՛րդիմն երդումն
 > օ. ինչ. սօս սուտ, ցօրտ ցուրտ, յօնս ուս, օղու ուզու,
 օ՛րախ ուրտխ, օ՛տիլ ուտիլ, ննիլ ունել, թթօ թթու, թծզնը
 թուղ են
 > է. ինչ. ծէյնը ծունկ
 > է. ինչ. կէշտ կուշտ, է՛րբոթ ուրբաթ, կէլ տօէ կու
 տալ, կէժ կուժ, փէշ փուշ
 Երկրաբաներուն մէջ
 Հայ. այ. > Ագլ. այ. ինչ. հայր հայր, մայր մայր, փայտ
 փայտ, այծ այծ, ծայն ծայն, կայժտկ կայժակ են
 > ա. ինչ. ատ այդ, ան այն, ալ այլ ես
 > է. միայն է՛զի այդի
 > իւ. միայն զիկ գայլ
 > ի. միայն լին լայն
 Հայ. աւ > ավ. ինչ. ակոպ ագուտ, ավագ աւագ, ծա-
 րավ ծարաւ, կաթավ կաթաւ
 ՛օվ. ինչ. իսով խաւ, հօվ հաւ, հօվան հաւան (համա-
 ձայն)
 > օ. ինչ. իսօսը խօսը, մօր մօր, հօր հօր, ըղօնի աղանի
 > ու. ինչ. աղովթը աղօթք, ա՛մովթ ամօթ, իսուսիլ խօ-
 սիլ, յունը յօնը

» ալ (այսպէս կ'ըլլան նախորդ ձևելուն ումանք՝ հոլովուած ժամանակ). ինչ. խափի՝ խօսքի, յանքի՝ յօնքի: Հայ. եւ Հագլ. ով. օր. հըլլովիւր ալևոր Հայ. օր. անձրիվ՝ անձրե, արիվ՝ արե, թիթիվ՝ թեթե, ծիփ՝ ձեւ:

Հայ իւ > Աղլ. իվ. ինչ. ա' ըծիվ՝ արծիւ, հաշիվ՝ հաշիւ ևն
> իւ ինչ ո' միւր՝ ամուր, ո' ըիւն՝ արիւն, հո' ըիւր՝ հար-
իւր, ծիւն՝ ձիւն
> ի. այսպէս կ' ուլլայ թիւն վերջաւորութիւնը. ինչ. կյլղ-
թին՝ գողութիւն, թղօ' թին՝ թողութիւն ևն
> այվ. ինչ. կոյայվ՝ կոյւս.

Հայ, ոյ Ն Ա զ լ ի ւ ի ն չ ք ի մ թ մ ո յ թ ք ա ո է ն ։ բ ա յ ց Ա գ ո ւ լ ի ս ի ք ա ր բ ա ռ ի ն մ է ջ կ ը ն շ ա ն ա կ է ը ն դ հ ա ն բ ա պ է ս « մ ա տ ». ք ի ւ բ ո յ ն, ո ն զ յ ի ս կ ը ն կ ո յ զ վ լ ի ւ լ ր յ ո, ծ ի ւ ծ ո յ լ կ յ ո ւ պ ի ս ր կ ա պ ո յ տ ե ն ։

Հայ. ով > Աղլ. օվ. ինչ. ծօվ՝ ծով:

Ճապակ. Խնչ. կուպի. կովի. Ճապակ. Խնչ. կուպի. կովի.

Շեշտը Դարսաբաղի բարբառին նման վերջընթեր վանկին վրայ տեղափոխուած է և ասոր հետևանքով բոլոր նախաշեշտ ձանաւորները ինկած են, ինչպէս որ վերի օրինակներէն կ'երեւար Բաղաձայնները Ագուիսի բարբառին մէջ պահած են իրենց

բնիկ և հարազատ հնչումը՝ ամէն բարբառէ աւելի ճշտութեամբ։ Ինչպէս յայտնի է, նոր բարբառները, նոյն իսկ Թիֆլիսի և Երեւանի բարբառները, ո ձախնէն յիտու եկող թրթոռն սաղածախ-

ները վերածած ևն թաւի. օր. մարթի մարդ, վարթի վարդ. Մաւ-
կայն Ագուլիսի բարբառը մինչև իսկ այս ընդհանուր օրէնքին
առջև բացառութիւն կը կազմէ և նոյն բաղաձայնները իրենց
հարազատ ձայնով կը պահպանէ. ինչ. մօրդէ մարդ, վէօրդէ վարդ,
վլողավիւր՝ վարդավառ, իւռծ՝ ործ, օրջ արջ են.

Բաղադայններէն քանի մը հատը սակայն կը կրեն զանազան փոփոխութիւններ. ասոնք հն)

Հայ. զ ամէն տեղ կը դասնայ զյ, միայն օ ձայնէն յետոյ
կը հնչուի զ. ըստ այսմ կ, զ ձայներն ալ տեղ տեղ կ'ըլլան
կյ, քյ:

լիւ՛ գլուխ, հայշ՝ խաղ, հա՛ղուղ՝ խաղող, նէ՛ղիլ՝ խեղիկ՝ հար՝
խոր, հէօրգնը՝ խորդ, հոօլ՝ խոռվ, հուավիլ՝ խոռվիւ, հըրօտ՝
խրատ, ծա՛նիլ՝ ծախել, ծօ՛նւխ, կա՛նիլ՝ կտխել կամ կոխել
մնա՛րակ՝ մախտրակ, մա՛րան՝ մորեխ, նա՛նիլ՝ նախիր, սուհ՝ սոխ,
բա՛ցա՞ն՝ բացախ, փա՛րան՝ փարախ ևս:

Հայ. ս դարձած է հ՝ ա՛նիլ՝ տոհել բառին մէջ:
Հրամայականներուն և անցեալ գերբայներուն ց ձայնը դար-
ձած է հ. ինչ. մնու՛նոլ ըլ՛ մոռացեալ իմ, մնու՛ի՛ մոռացիր ևն:

Հին հայերէնի ն վերջաւորութիւնը՝ ինչպէս Դարբադի
բարբառին մէջ, հոս ալ իր ընիկ ձեւ պահելով կը դառնայ նը՝
ինչ. մօ՛կնը՝ մուկն, նօ՛ռնը՝ նուռն, ո՛ւրման՝ որթ, իւնը՝ որդն ևն:

Հորվման ժամանակ կը գործածուին հետեւեալ մասնիկները.
Սեռական—Տրտկանի հոլովաձևը կը շինուի առհասարտի
ի մասնիկով, յատուկ անունները կ'առնեն ա մասնիկը, բայց հ-
թէ շեշտը վերջին վանկին վրայ իյնայ՝ այս ա ձայնը կը դառ-
նայ էօ:

Հայցականը՝ ինչպէս երեանի բարբառին մէջ նոյն է ուղ-
ղականին կամ արականին հետ, նայելով թէ առարկան անշմւնչ է
թէ շնչառու:

Բացառականը կ'առնէ երեանի բարբառին նման ից մասս
նիկը, թէև Դարբադի բարբառն ունի ա, աւու
գործիականի մասնիկն է շեշտէն յետոյ ավ, շեշտի տակ
էօվ:

Ներգոյականը կ'առնէ անշեշտ ամ, շեշտեալ ում՝ մասնիկը:
Այս մասնիկներէն առաջ կընայ հըքիմ գըսուի հոն միջա-
մասնիկը, որ կը համապատասխանէ Դարբադի ան, անա մաս-
նիկին, այնպէս որ կ'ունենանք բց. հոնից, գրծ. հոնով, ներդ.
Նունոմ երկրորդական մասնիկները:

Յոգնակի ուղղականի մասնիկն է՝ ար (միավանկ բառերու
համար), զ (ձայնաւորով վերջացող բառերու համար), նէր մասց-
հալ բառերուն համար): Միւս հոլովները կը կազմուին այս-
պէս. Ս. Տր. (ն)էրի, բաց. (ն)էրից, գործ. (ն)էրով, ներդ. (ն)էրոմ.
Դերանուններուն մէջ նկատելի ձևերն են հետեւանիրը:

Ա. ու իս Ո. ու դիւ Պիւ
Ա. ու ք քու
Տ. ու ք քու
Տ. է. ունձ քիւ

Բ.	տնձտ'նից	քիզտ'նից
Գ.	տնձտ'նով	քիզտ'նով
Ն.	տնձտնոմ	քիզտ'նոմ
	յոդնակի	
Ո.	միքյ	գիք
Ա.	միր	ձիր
Տ. Հ.	միդ	ձիդ
Բ.	միզտ'նից	ձիզտ'նից
Գ.	միզտ'նով	ձիզտ'նով
Ն.	միզտ'նոմ	ձիզտ'նոմ

Հայերէնի այս, այդ, այն և աս, դա, նա ձեւերը Ագուլիսի բարբառին մէջ գարձած են նօկ, դօկ, նօկ,—սօ, դօ, նօ,—աս, ատ, ան. ասոնց հոլովական ձեւրն են՝ Ուղ. աս, Սեռ. ատո՞ւր, Տր, աստո՞ւր, Բաց. աստուրա՞նից, Գրծ. աստուրա՞նավ, Ներդ. աստուրա՞նամ, Յոդ. Ուղ. ո՞ստիւզ, Սեռ. աստուց անո Սօ ունի նաև զօ ձեւ. այս վերջինս կը գործածուի միայն շնչաւորներու համար, իսկ սօ թէ շնչաւորներու և թէ անշունչներու համար:

Ագուլիսի բարբառին մէջ շատ հետաքրքրական է բայերու խոնարհումը՝ մուտ գոտած բազմաթիւ ձևափոխութեանց պատճառուվ. Հայերէնի չորս լծորդութիւններէն՝ պահուած են միայն երկուը. այն է իլ և օլ: Օրինակի համար փոխանակ ըսելու ասել, հեռանալ, հազար, կըսուի պարզապէս ա'նիլ, հոտ'նիլ, հազզօլ, էական բայէն պահուած է միայն ներկայ ժամանակը. ինչ ըմ, ըս, ա, ըը (թէ յոդ. առաջին և թէ յոդ. երկրորդ դէմքին համար), ըն. անկատարը ջնջուած է և անոր տեղ բալորովին նոր ձեւ մը հնարուած է, որ նէլ ըմ, նէլ ըս, նէլ ա, նէլ ըը (երկու դէմքի համար), նէլ ըն. Ասիկա՞ ինչպէս կը տեսնուի, գրաբարի եղեալ եմ կամ լիալ եմ ձեն է սղուած և կրճատուած, որուն մէկ նման դործածութիւնը պիտի տեսնհնք Սուչավայի բարբառին մէջ: Հաս այսմ Ագուլիսի բարբառին անկատարը բուն յարակատարն է:

Բայերուն սահմանական ներկային և անկատարին բունը կազմելու համար կը դրուի ում կամ ամ (ոմ) մասնիկը. առաջինը շեշտի տակ, իսկ երկրորդը անշեշտ. միավանկ բայերը կ'առնեն իս. ասկէ զատ՝ ձայնաւորով սկսող բայերը կ'առնեն Ն նախամասնիկը. անկատարը ներկային զբայ կտւելցնէ նէլ ձեւ: Օր.

Ներկայ

կտրում ըմ	նահամ ըմ	հոտ'նոմ ըմ	տալիս ըմ
կտրում ըս	» ըս	» ըս	» ըս
կտրում ա	» ա	» ա	» ա
կտրում ըք	» ըք	» ըք	» ըք
կտրում ըք	» ըք	» ըք	» ըք
կտրում ըն	» ըն	» ըն	» ըն

անկատար

կտրում ըմ նէլ—նահամ ըմ նէլ—հոտ'նոմ ըմ նէլ—տալիս ըմ նէլ			
» ըս նէլ	» ըս նէլ	» ըս նէլ	» ըս նէլ
» ա նէլ	» ա նէլ	» ա նէլ	» ա նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըն նէլ	» ըն նէլ	» ըն նէլ	» ըն նէլ

Անցեալ կատարեալի ձեզ ջնջուած է. Զոկերէնը կը փոխարինէ զայն յարակատարով կամ նոր ձեռով մը՝ որ նման է հին հայերէնի ներկային Օր.

Ա ձե

կտրէլ ըմ	մհամ ըմ	հոտ'հոմ ըմ
կտրէլ ըս	» ըս	» ըս
կտրէլ ա	» ա	» ա
կտրէլ ըք	» ըք	» ըք
կտրէլ ըք	» ըք	» ըք
կտրէլ ըն	» ըն	» ըն

Բ ձե

կտրէմ	մհամ	հոտ'հոմ
կտրէս	մհաս	հոտ'հոս
(չունի)	(չունի)	(չունի)
կտրէք	մհաք	հոտ'հոք
կտրէք	մհաք	հոտ'հոք
կտրէն	մհան	հոտ'հոն

Յարակատարի տեղ կը գործածուի անցեալ գերբային երկրորդ ձեզ (—ած մասնիկով). ասոր վրայ աւելցնելով նէլ ծառ մօթ մասնիկը՝ կ'ստանանք գերակատարը։ Այսպէս՝

Յարակատար

կարէծ ըմ	մհած ըմ	հոտ'հոծ ըմ
» ըս	» ըս	» ըս
» ա	» ա	» ա
» ըք	» ըք	» ըք
» ըք	» ըք	» ըք
» ըն	» ըն	» ըն

Գերակատար

կարէծ ըմ նէլ	մհած ըմ նէլ	հոտ'հոծ ըմ նէլ
» ըս նէլ	» ըս նէլ	» ըս նէլ
» ա նէլ	» ա նէլ	» ա նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըք նէլ	» ըք նէլ	» ըք նէլ
» ըն նէլ	» ըն նէլ	» ըն նէլ

Ապառնին դուրի է թէ կը և թէ պիտի մասնիկներէն. կը կազմուի անորոշ գերբայը խոնարհելով էական բային հիտ. օր.

կարիմ ըմ	մահիլ ըմ	հոտ'նալ ըմ
» ըս	» ըս	» ըս
» ա	» ա	» ա
» ըք	» ըք	» ըք
» ըք	» ըք	» ըք
» ըն	» ըն	» ըն

Անցեալ ապառնին կազմելու համար պէտք է ասոնց վրայ աւելցնել նէլ մասնիկը. ինչ. կտրի՛լ ըմ նէլ նա՛նիլ ըս նէլ, հոտ' նոլ ա նէլ են:

Հրամայականը կը կազմուի է, զի, ա մասնիկներով. ինչ. կտրէ՛, մոտ'նի, թա՛կա. ասոնց արգելականը կը կազմուի անորոշ գերբայէն՝ վերջը դնելով մոտ արգելական մասնիկը, կրնայ նաև անորոշին ծայրի և ձայնը շնչուիլ. Օր. կա՛պի մոտ կամ կամ պիլ մոտ, նա՛նի մոտ կամ նա՛նիլ մոտ, հոտ'նի մոտ կամ հոտ' նիլ մոտ:

Ստորադասականը միւս բարբառներուն հետ նման է. միայն ասոր անցեալը կը կազմուի նէլ մասնիկով. ինչ.

Ներկայ

կարիմ	մահիմ	հոտ'նիմ
կարիս	մահիս	հոտ'նիս

կտրի	մհի	հոտ'նի
կտրիք	մհիք	հոտ'նիք
կտրիք	մհիք	հոտ'նիք
կտրին	մհին	հոտ'նին

Անցիալ

կտրիմ նէլ	մհիմ նէլ	հոտ'նիմ նէլ
կտրիս նէլ	մհիս նէլ	հոտ'նիս նէլ
կտրի նէլ	մհի նէլ	հոտ'նի նէլ
կտրիք նէլ	մհիք նէլ	հոտ'նիք նէլ
կտրիք նէլ	մհիք նէլ	հոտ'նիք նէլ
կտրին նէլ	մհին նէլ	հոտ'նին նէլ

Ագուլիսի բարբառին իրրե ենթարարբառ մը կտրելի է համարել Ցղնա գիւղը, ասիկա կը բանէ Ագուլիսի և Դարաբաղի բարբառներուն մէջ մը մէկին և մէյ մը միւսին կողմը հակելով, իր բաղաձայններուն կազմութիւնը բոլորովին նոյն է Դարաբաղի բարբառին հատ. հսու ալ թթվուն ձայնները դարձած են խուլը

Ագուլիսի բարբառին վրայ երեք ուսումնասիրութիւններ եղած են. առաջինն է Պատկանեանի գերմաններէն գործը (Über den armenischen Dialect von Agulis, 1866). երկուրդը նոյն հեղինակին ԱՅՍԼԵԴՈՎԱԿԻ մէջ՝ էջ 27—55. երրորդն է Ա. Սարգսեանցի Ագուլիցոց բարբառը կամ Զօկերի լիցուն, Մոսկվա 1883: Ասիկա ամէնէն ընդգրածակն ու հեղինակաւորն է, որովհետև հեղինակն ալ բուն ագուլիցի էր:

Ագուլիցոց բարբառով գրուած կտրները շատ բիչ են. ինձ ծանօթ են միայն՝

Զարգարեանց Աւետիս—Գիւլը նէտն գուռնան. Արարատ, 1877, էջ 461—462.

Շահնաբաթեան Մարտ.—Եթզ ագուլիցոց (կէս գրական լեզուով). Կառնկ, 1862, էջ 163—166.

Ա. Սարգսեանց—Ագուլիցոց բարբառը, Բ մաս. էջ 5—72.

Վերջին ընդգրածակ հաւաքածոյէն կը հանենք հետեւալ նմոյշները (էջ 39—42).

ՆՄՈՅԵՆԵՐ

Ազուլիսի բարբառով

1.

Մույն օր մույն Հպյըլոցի ձիւ էլոծ՝ զյէլիս ու Յաղնա. ձիւ քշում ա նէլիս դիւզ կըրմընջնւմը կայնամ. տիսնոմ ո՛ աստէղ ըսկի միծ մարդիքը չի կօն՝ մոնոկյ մույն քընա ըրխաք ըն հըվո՛քլոծ հաղ նարամ: Հպյըլոցին ձինւն վո՛րտն հպարտ հպարտ նըստէծ՝ ձո՛րքորը դրէծ շընըքտակին՝ հրցանամ ա թո՛.

— Ա՛յ տղարքը, բոս ձիր ախսախկանէրը ըշտի՛զ ըն:

Տղարքը ջղօր ըն տակիս թո՛.

— Նո՛հոծ ըն էրին հո՛չո ոկէրին տօն շընըքտակիտ:

Հպյըլոցին մանդրվամ ա. նամա հրդէօ ինքյն ա նիզոմ անօդ տօ ծղնուցոց, նահնամ ա.

— Ա՛զմւրդ ա օր մատէղ մաշկ ըն մանդրամ:

— Օշկըտ ալ չին հանոււմ:

Հպյըլոցին մայտք ա նարամ՝ թու աստէղ օր ըրխաքը տատի բո՛զզոմթ (թբք. խորամանկ) ըն, բոս սրուց միծորը հնչ-պէս ըն նիւ. — քշում ա ձիւ, յունց կալիս նէլիս:

2.

Ի՞րիք սո՞րիւն սկտ'հոծ մարդիքյ՝ ձինւ վա՛րտ հնատէծ՝ նէլիս ըն նէլ ծընըքի ուստի ըն գյէլիս մույն պյէղըցն. նիզոմ ըն սրո անօդ տօն. նրուց մույնը նահնամ առ:

— Իս հաստագիլ ըմ օր դիւ ջա՛մուշ ըս:

— Աս զարմանալի չի, — նահնամ ա պյէղո՛ցին, իս հաստա-գիլ ըմ օր ձիր թամքարը չէրիքյ ըն:

— Հիմտը ըս ունչ ա. դէ հաստագա տիսնիքյ:

— Իս շօտ անքամ լսէծ ըմ օր՝ ունչ օր կօ ձինւ ընտն էշի մաշտէղը՝ նօ ջէրի ա:

Ալ ան մարդիքը վծշնչչ չին գըրտ'հուլ ահին, հոռ'հուն նո՞-հուլ:

3.

Մույն օր մույն Ռիբմո՛ցի նէլիս ա օրտը, տիսնոմ ու մույն ձիւ մաէծ ու մաջը ըրըծո՛հոծ, մա մաջտէղոմն ալ վէր ընզէծ ստակած: Նէլիս ա մույն քանի մարդիքյ հըվո՛քոմ բիշրոմ օր արտին մաջիցը քաշին ձինւն ջո՛մղորը հանին: Մըտըկանամ ըն,

բոնդիրը կապամ ստակած ձիռւ ատնէրիցը, մայտք նախամ՝ դիբի ուր յան քաշին օր վէօրը ջարդվի ուչ խարար էլլի:

— Ա'կիբյ գիրի աս յան քաշիքը, նահամ ա մույնը թաշամ ըն, քաշամ, տիսնոմ ըն՝ չէ, վէօրը խիլի (թրք. շատ) խարար ա էլլու:

— Չէ, մամաս էլլու չի. ակիբյ դիրի աս յան քաշիքյ.—նահամ ա մույն ուրիշը, Սկսում ըն քաշին թօզա (թրք. թազանոր) ճշնդիօվ, տիսնոմ ըն՝ չէ. ալ վէօրը խիլի տէղ ջարդան խարօք արալ:

— Ա'ստի ալ չի էլլու—նահամ ա իրիքիմջի՞ն—ակիբյ հրէս աս դրա՛դալ (թրք. եղեկք) քաշիքյ, թաշամ ըն, յիտ մտակյ նախամ՝ ալ վէօրը ջարդած ըն խա՛րօք արած: Ալ սկսում ըն մույն ուրիշ տէղալ քաշամ: Ա'նքամ դէս ու դին ըն քաղատամ ջո՛մ-դրոքը արտին մաջին, մինչէվ օր կուհ տալիս, ջարդամ, խա՛րօք նախամ դիվի ծրտը:

4.

Պրկու ճանապարհօրթ մույն հօկ ճիխն նէլ ըտէլու, Մույնը ահալ ա մհանին:

— Հօկ հօվը միզ հրաքյ չի. թուղ ուվ սո՛րիւն արալ ա տիսնիլ, նօ ծափի: Աս ահուղը քիւն ո էլլու. մյուսը կո՛րու ո հօվը: Առաջինը ըրթնահալ ա, սկսէլ պատմի:

— Զարմանալի արալ ըմ տո՛հու. տնձ հրէշտակնէրը տմնամ ըն նէլ յէրդինը:

Հավակ կշտահածը ահալ ա:

— Իս ալ տո՛հոմ օր դիւ բըձրտնոմ ըս, ինքըս ոմ մաջիս ահամ թու զօ յիտ չի դո՛պնիլ, կո՛րոմ հօվը:

Հայու ա նուռնիւ պար ա ունչ պառանդ մաս ու մասն նըրմզ զին յա մուրշացան առ հու անդուր ցիւն ա թշու զի ու նուրիւ նուրբանց անդրան հանու ըշու ո ունչ ա տափառ ու նուռնիւ պար ա ունչ պառանդ մաս ու մասն նըրմզ զին:

Բ.

ԿԸ ԾԻՒՀ

ԿԸ ՃԻՎԸ ունի 21 բարբառ.

1. Կարնոյ բարբառ.
2. Մշոյ բարբառ.
3. Վանայ բարբառ.
4. Տիգրանակերտի բարբառ.
5. Խարերդի և Երզնկայի բարբառ.
6. Շապին-Դարահիսարի բարբառ.
7. Տրապիզոնի բարբառ.
8. Համշէնի բարբառ.
9. Մալաթիոյ բարբառ.
10. Կիլիկիոյ բարբառ.
11. Սիւրիոյ բարբառ.
12. Արարկերի բարբառ.
13. Ակնայ բարբառ.
14. Մերաստիոյ բարբառ.
15. Եւգոկիոյ բարբառ.
16. Զմիւռնիոյ բարբառ.
17. Նիկոմիդիոյ բարբառ.
18. Պոլոյ բարբառ.
19. Ռոտոսթօի բարբառ.
20. Խրիմի բարբառ.
21. Աւտրո-Հունգարիոյ բարբառ.

1. ԿԱՐԱՎԱՐՈՒԹ ԲԱՐԲԱՐ

Այս լայնատարած բարբառին կեղրոնը Կարինն է (աճկ. կը զրում). հարաւէն կը տարածուի մինչև Խնուսի մօտերը, բայց առանց այս աւանը մանելու, արեմուտքէն կ'երթայ մինչև Երդնկա և Կիւմիւշանէ: Վերջին երկու ուսւածանկական պատերազմներուն ժամանակ տեղի ունեցած խոշոր հայ գաղթականութիւնները այս բարբառին արենելեան և հիւխսային սահմանները շատ հեռուները՝ մինչև Երկան և Թիֆլիս տարածեցին: Կովկասի քաղաքներէն չորսը՝ Խորս, Ալեքսանդրապոլ, Ախալքալաք և Ախալցխանոյն հայ գաղթականներով լեցուեցան և այսօր այդ քաղաքներուն ամբողջ հայ բնակչութիւնը բոլորովին նոյն բարբառը կը խօսի ինչ որ Կարինի հայութիւնը:

Կարնոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը հին հայերէնի հետ համեմատելով կը տեսնենք որ ձայնաւորները զրիթէ անսփոփոխ պահուած են. այս բարբառը գիտէ զանազաննել եւ է, ու և օ ձայները, աւելցուած է միայն ու լու և իւ ձայնները կը գտնուին այն բառերուն մէջ՝ որոնք թուրքերէնէ առնուած են. բնիկ հայ բառերուն մէջ զոյութիւն չունին բնաւ. մինչդեռ ուրիշ բարբառներու մէջ, օրինակ Ղարաբաղի, Ագուլիսի և նոյն իսկ Պօլսոյ բարբառին մէջ բնական ձայնափոխութիւնը յառաջացած ըլլալով՝ կը գտնուին նաև բռն հայ բառերու մէջ:

Կարնոյ բարբառին ու ձայնն ալ օտար է և կը գտնուի գլխաւորագէս թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ: Բայց կան քանի մը հայերէն բառեր ալ, որոնց մէջ նոյն ձայնը կամ թուրքերէնի ազգեցութեամբ և կամ ձայնաբանական առանձին պայմաններու տակ՝ մուտք գտած է: Այս բառերն են. շողորի՝ շոքար, մորթուկ՝ մարդակ (գերան), մորմոր՝ մարմարին, մոյէլ՝ մայել ոչխարի, կիրուկի՝ կիրակիւ Առաջին երեքը թուրքե-

ըէնի մէջ ալ կը զործածուին և ասոր ազդեցութիւնը հաւանական է. բայց վերջի երեքը բնիկ հայ են:

Ո և ե ձայները՝ որոնք երկրաբառային ուօ, իէ հնչումներն ունին և հայերէնի միջաձայն ո և ե ձայներէն կը յառաջաւնան, կը զանուին միայն գիւղացցոց լիզուին մէջ. քաղաքացիք տանիցմէ զուրկ են: Կովկասի գաղթականներէն ալ անոնք որ գիւղական ծագում ունին, նոյնպէս կը հնչեն ո և ե ձայները որոշ արտասանութեամբ, իսկ անոնք որ քաղաքացի են՝ զուրկ են նոյն ձայներէն:

Բաղաձայններուն մէջ խօսինք նախ ֆ ձայնին վրայ:

Փ ձայնը երկու ծագում ունի. մէյ մը կը զանուի օաար, այն է թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ և երկրորդ՝ ձեացած է հայերէնի մէջ՝ բնական ձայնափոխութեամբ: Այս վերջինն ալ երկու ճամբար ունի. 1) Բառասկզբի հ ձայնը յաջորդական ո-ի բով կը դառնայ ֆ. ինչ. Փող՝ հող, Փոտ՝ հոտ, Փոր՝ հօր, Փու՝ հոս, Փող՝ հող, Փոն՝ հոն, սակայն օ-ի բով այս փոփոխութիւնը տեղի չունենար, ինչպէս կը ցուցնէ հօր՝ հօր ձեր: Նկատելի է որ այս ձայնափոխութիւնը յատակ է վիւղացցոց լեզուին: քառ զարգացիք հ ձայնը անփոփոխ կը պահեն և ասոր պատճառն ալ հետեւալն է: Ինչպէս վերը տեսանք, ֆ ձայնին ծագման պատճառը ո-ի երկրաբառային ուօ արտասանութիւնն է, քանի որ օ-ի բով այսպիսի փոփոխութիւն տեղի չունենար: Արդ՝ քանի որ քաղաքացիք զուրկ են ո ձայնէն և զայն օ կը հնչեն, բնականաբար զուրկ պիտի ըլլան նաև այս տեսակ ֆ-էն:

2) Փ-ի ծագման երկրորդ ճամբան է վ ձայնը, որ խուլի վերածուելով կուտայ ֆ. այսպէս են՝ հափսար՝ հաւասար, հափրիլ՝ հաւաքուիլ (տեղաւորուիլ), բ'օրֆէլ՝ բովիլ, հարաֆ՝ հարաւ, նփալ՝ նուալ:

Բաղաձայններու շաբքին մէջ, կարնոյ բարբառը, ինչպէս և Մշոյ բարբառը, խոշոր նորութիւն մը մացուցած է:

Գիտենք որ հին հայերէնը կը զանազանէ Յ խումբ բաղաձայններ, կարնոյ բարբառը ասոնց վրայ աւելցուցած է չորրորդ շաբք մ'ալ՝ միւսներէն բոլորովին տարբեր, զոր կրնանք կոչել թըրթումն շնչաւոր (sonore aspirée) և զորոնք կը նշանակինք ը՛, զ՛, դ՛, ծ՛, ջ՛ ձկերով, եւրոպացի ձայնագէտներէն տռաջին անզամ Sievers նկատեր է թրթուուն շնչաւորներու զոյութիւնը Աշտա-

բակի (Երևանի բարբառ) հնչման մէջ, բայց ոչ ոք ասոր վրայ ծանրացած չէր և հայերէնի մէջ չորս աստիճան բաղաձայններու գոյութիւնը նորութիւն մ'էր: Առաջին անդամ ևս տոիթ ունեցայ փորձառական մեթոսով ուսումնասիրելու նոյն ձայնները Փարիզի մէջ: Արբա Ռուսլոյի ձայնագիտական մեքենաներով և Մշկցի, Սերաստացի ևն երթասարդներու վրայ: Ասոր արդիւնքը հրատարակուած է Փրանսերէն փոքր աշխատութեամբ մը, ուր կը ներկայանան հայերէնի չորս աստիճանի պայթուցիկ տառերը վեց գաւառական հնչմանց համաձայն (Պօլիս, Ասլանիքէկ, Նուշի, Շուշի, Սերաստիա և Մուշ), ամփոփուած չորս լուսատիպ պատկերներու մէջ (տես H. Adjarian, Les explosives de l'ancien arm. étud. dans les dialectes modernes, Paris, 1899):

Զորս աստիճան բաղաձայններու գոյութիւնը պարզեր եմ տարի մը յետոյ՝ Սուչավայի բարբառի ուսումնասիրութեանս մէջ (տես Բազմալէպ, 1899, էջ 219—220). այնպէս որ այս իրուգութեան վրայ ծանրանալ այլ ևս աւելորդ համարելով՝ աւելի մանրամասնութեանց համար ընթերցողը կ'ուղարկենք նոյն ահղերը: Անցողակի ըսկնք միայն որ թթուուն շնչաւոր բաղաձայններու հնչումը կը մօտենայ ըն, գն, դն, ջն հնչումներուն, որով ասոնք կերպապէս կը նոյնանան սանսկրիտի նի, նի, նի բաղաձայններուն հետ:

Ահա ուրիմն կարնոյ բարբառին պայթուցիկ բաղաձայններուն ընդհանուր պատկերը.

Թրթոռուն թրթոռուն շնչաւոր խուլ խուլ շնչաւոր
sonore sonore asp. sourde sourde asp.

բ	բ'	պ	փ
գ	գ'	կ	ք
է դ	դ'	տ	թ
ձ	ձ'	ծ	ց
ջ	ջ'	ճ	չ

Թրթոռուն շնչաւորներուն նման հնչում մ'ունի նաև կարնոյ բարբառին յատուկ յ ձայնը՝ որ Մշոյ բարբառին մէջ ալ կայ և զոր յարմար կը դատենք նշանակել է ձեռվ: Այս ձայնը կը զըտնենք հին հայերէնի յ ձայնին դէմ, ինչ. յարութ՝ Յարութիւն, յակօ՛ Յակոր ևն: Ասով յիշեալ բարբառը կունենայ երկու ակակ հագագային ձայն: Ե, հու

Զայնական փոփոխութեանց կողմէ Կարնոյ բարբառը շատ հարուստ չէ, և վերիններէն յետոյնշանակելու քիչ բան կը մնայ:

Ընդհանուր օրէնքով կը ճիւղին պատկանող բոլոր բարբառներուն մէջ բազմավանկ բառերու միջին վանկի ա ձայնաւորը կ'իյնայ կամ ը-ի կը վերածուի. օր, ճանաչել՝ կր. ճանչել, Պ. ճաշնալ, ճիւանդաս, կր. հիվընդրտ, Պ. հիվանդող կամ հիվնդող, բերանոյ՝ կր. բ'էրնի, Պ. բ'էրնի ևն. Այս ընդհանուր օրէնքին վրայ այլուր չենք վերաբառնար:

Ե ձայնը միավանկ բառերու սկիզբը դարձած է յէ կամ յի (վերջինը գիւղացոցն է), բազմավանկ բառերու սկիզբը է, իսկ բառի մէջ է կամ ե. օր. յէզ՝ եզն, յէոք՝ եռք, յէս՝ ես, յէփ՝ երբ, յէփ՝ եփ, բայց էփէլ՝ եփել, էրազ՝ երազ, բ'էրէլ՝ բերել մէծ՝ մէծ (գիւղերը մեծ) ևն:

Ո ձայնը կ'ըլլայ միավանկ բառերուն սկիզբը վօ, օ, կամ վո, բազմավանկ բառերու սկիզբը օ, բառի մէջ օ կամ ո (վո և ո ձեւերը գիւղացոցն են), օր. վօր՝ որ, օղօրմիլ՝ ողորմիլ, օրօնալ՝ որոնալ ևն. Ով բառն ունի տիպական վէվ ձեր:

Այ երկբարբառը կը դառնայ բազաբացոց քով ա, գիւղացոց քով է, Կովկասի գաղթականներուն մէջ Ախալցխա ունի ա ձեռվ, իսկ Ալէբասնդրապոլ է ձեռվ: Օր. հայր՝ հար, հէր, փայտ՝ փատ, փէտ, մայր՝ մար, մէր, այծ՝ ած, էծ ևն:

Հայ. ոյ > կր. ու. ինչ. թուլ՝ թոյլ կապուտ՝ կապոյտ, լուս՝ լոյս:

Հայ. իւ > կր. ու. ինչ. ալուր՝ ալիւր, ալսբուր՝ ալբիւր, ձ'ուն՝ ձիւն ևն:

Բաղաձայններուն մէջ հին հայերէնի խուլերն ու շնչաւոր խուլերը անփոփոխ կը մնան. Թրթռունները կը դառնան տոհասարակ շնչաւոր թրթռուն, բայց ոնդականներէն յետոյ կը մնան անշունչ թրթռուն, օր. բ'ան՝ բան, բ'էրան՝ բերան, ձ'էոք՝ ձեռք, ինձի՝ ինձ, խընձօր՝ խնձոր, կատու՝ կատու, բ'ուրդ՝ բուրդ, թըթու՝ թթու ևն:

Տ ձայնը յաջորդական ը, ո, ն, ժ, ձ, ձայներուն քով գըտնուած ժամանակ՝ անոնց հետ կը նոյնանայ, միայն այս պարագային ը ձայնը կը վերածուի ո-ի և ժ-ի. օր. պառոէլ՝ պատ(ա)ռել, կոռէլ՝ կտրել, կոռոէլ՝ կոտրել, պառուստ՝ պատրաստ, Պէռոս՝ Պետրոս, պաճճէլ՝ պատժել, պաճճառ՝ պատճառ:

Անել բայը՝ որ ուրիշ տեղեր անել կամ լնել ձեերը ստացած է, հոս կ'ըլլայ էնէլ:

Կարնոյ բարբառը, ինչպէս կը ճիւղին պատկանող միւս բոլոր բարբառները, շեշտը կը դնէ վերջին վանկին վրայ: Սակայն Կարնոյ շեշտը առանձնապէս բնորոշ առողջանութիւն մը ունի, որ շատ ախորժելի տպաւորութիւն կը թողու Ասոր գիտական բացառութիւնը կը դժուարիմ տալ ըայց կը թուի թէ հետեւալն է: Կարնոյ շեշտը միւս բարբառներուն շեշտէն աւելի բարձր է, հետեւաբար անշեշտ վանկին ու շեշտեալ վանկին աստիճանաչափը աւելի մեծ է, միւնոյն ժամանակ արտասանութիւնը աւելի հանդարտ և երկարցուցած ըլլալով՝ վայրէջքի ժամանակ ձայնը աւելի բազմաթիւ խաղերէ կ'անցնի և գրեթէ երգ մը կը ձեացնէ:

Կը ճիւղին բոլոր բարբառներուն նման Կարնոյ բարբառը ունի 6 հոլով, որոնք հն՝ Ռւղղական, Սեռական-տրական, Հայցական, Բացառական և Գործիական: Ներգոյականը կը պակսի Սակայն Կարնոյ բարբառը կը տարբերի կը ճիւղին միւս բարբառներէն անով որ հայցականին մէջ Ռւմ ճիւղին նման կը զանազանէ շնչաւոր և անզունչ առարկաները, անշունչներուն հայցականը կ'ըլլայ ուղղականին նման, իսկ շնչաւորներունը արականին նման: օր. կատուին սըլպանէցի, կօվին մօրթէցի ևն, Բացառականը ըստ սովորականին կը կազմուի էն մասնիկով, գործիականը օվ մասնիկով:

Յոզնակին ըստ սովորական կանոնի կը կազմուի էր կամ նէր մասնիկներով: բայց այս բարբառին մէջ կայ նաև էստան մասնիկը: Այս մասնիկը՝ որ հին հայերէնի ստան տեղական մասնիկին ձևափոխութիւնն է, կը կազմէ հաւաքական անուններ և կրնայ նոյնողէս ստանալ նէր մասնիկը: Օր. ը՝անլէստան, ը՝աղնէստան, մատնէստան, էրդէստան, աղէստան, հարնէստան, վարտէստան, տարէստան կամ նաև ը՝անլէստըննէր, ը՝աղնէստըննէր ևն, որոնք կը նշանակեն բանալիներ, բաղանիքներ, մատնիներ, երգիքներ, աղիքներ, հարսեր, վարտիքներ և տարիներ: Ինչպէս օրինակներէն կը տեսնուի՝ այս մասնիկը կը դրուի միայն իթ յանգող բառերուն վրայ:

Յոզնակիին միւս հոլովներ եղակիին նման են, բացի սեռատը, հոլովածնէն՝ որ կը ճիւղին բոլոր բարբառներուն մէջ կ'առնէ ու, օր. բաղաքնէլու ևն:

Դերանուններուն մէջ պիտի նկատենք. յէս, մէնք, դու, դուք, աս, այտ, ան, ասոնք, ատօնք, անօնք, իսի, իտի, ինի, իսիկ, իտիկ, ինիկ, իտօնք, ինօնք են. Առաջինները սովորական կանոններուն համաձայն ըլլալով՝ տուանձին նորութիւն չեն պարունակեր, Վերջիններէն իսիկ, իտիկ, ինիկ անհոլով են, միւսները կը հորդին հետեւալ ձևով.

Ո.	իսի	իսօնք
Ա. Տ.	իսօր	իսօնց
Բ.	իսօրէն, իսօրմէն	իսօնցէն, իսօնցմէն
Գ.	իսօրօվ, իսօրմօվ	իսօնցով, իսօնցմօվ
Ո.	իտի	իտօնք
Ա. Տ.	իտօր	իտօնց
Բ.	իտօրէն, իտօրմէն	իտօնցէն, իտօնցմէն
Գ.	իտօրօվ, իտօրմօվ	իտօնցով, իտօնցմօվ
Ո.	ինի	ինօնք
Ա. Տ.	ինօր	ինօնց
Բ.	ինօրէն, ինօրմէն	ինօնցէն, ինօնցմէն
Գ.	ինօրօվ, ինօրմօվ	ինօնցով, ինօնցմօվ

Բայերուն կազմութիւնը շատ պարզ է. ում-ով կազմուած ժամանակները գոյութիւն չունին հոս, ինչպէս կը ճիւղին բոլոր բարբառներուն մէջ. Սահմանական ներկան և անկատարը կը շնուրին հին հայերէնի նման, միայն հոս կ'աւելնայ կը մասնիկը, որ կարնոյ բարբառին մէջ կը դրուի բայէն յետոյ:

Զայնաւորով սկսող բայերը սկիզբէն կ'ստանան նաև կ մասնիկը, ըլլիլ, ըլլիկ, ուզէլ են բայերը կտունեն գ։ միավանկ բայերը կ'աւանեն կու, միայն գ'ամ՝ բայը կուզէ գ'ու (բային նախաձայն գ'ին հետ նմանողութեամբ): Ահա ասոնց ամբողջական ձևերը.

Ներկայ	Անկատար
սիրէմ կը	սիրէի կը
սիրէս կը	սիրէիր կը
սիրէ կը	սիրէր կը
սիրէնք կը	սիրէինք կը
սիրէք կը	սիրէեք կը
սիրէն կը	սիրէին կը

կէնէմ կը	կէնէի կը
կէնէս կը	կէնէլը կը
կէնէ կը	կէնէր կը
կէնէնը կը	կէնէինը կը
կէնէլը կը	կէնէիլը կը
կէնէն կը	կէնէին կը
գ'ընիմ կը	գ'ընէի կը
գ'ընիս կը	գ'ընէլը կը
գ'ընի կը	գ'ընէր կը
գ'ընինք կը	գ'ընէինք կը
գ'ընիլը կը	գ'ընէլիլը կը
գ'ընին կը	գ'ընէին կը
կուլամ կը	կուլայի կը
կուլաս կը	կուլայիր կը
կուլա կը	կուլար կը
կուլանք կը	կուլայինք կը
կուլաք կը	կուլայիք կը
կուլան կը	կուլային կը
կուտամ կը	կուտայի կը
կուտաս կը	կուտայիր կը
կուտա կը	կուտար կը
կուտանք կը	կուտայինք կը
կուտաք կը	կուտայիք կը
կուտան կը	կուտային կը
գ'ուգ'ամ կը	գ'ուգ'այի կը
գ'ուգ'աս կը	գ'ուգ'այիր կը
գ'ուգ'ա կը	գ'ուգ'ար կը
գ'ուգ'անք կը	գ'ուգ'այինք կը
գ'ուգ'աք կը	գ'ուգ'այիք կը
գ'ուգ'ան կը	գ'ուգ'ային կը
գ'ուգ'ամ կը	գ'ուգ'այի կը
գ'ուգ'աս կը	գ'ուգ'այիր կը
գ'ուգ'ա կը	գ'ուգ'ար կը
գ'ուգ'անք կը	գ'ուգ'այինք կը
գ'ուգ'աք կը	գ'ուգ'այիք կը
գ'ուգ'ան կը	գ'ուգ'ային կը

ԵՐԲ ՔԱՆԻ Մը ՆԵՐԿԱՅ ՃԱԿԵՐ ԻՐԱՐՈՒ Կը յաջորդեն, կը մաս-
նիկը միայն վերջինին քով կը գրուի. օր. ճամփան զունը տա-
նի գըյնի կը. զարմանան մնան կը. ասիկա կը զօրէ մինչև իսկ
երբ բայց զանազան ուրիշ բառերով անջատուած մնայ. օր. արուն
ըրտինք մնոնին կը. ՆԵՐԿԱՅԻՆ անմիջապէս յաջորդող օր (որ), ու

(ե) ձեերուն քով կը մասնիկը սղուելով կը միանայ անոնց հետ և կը ձեացնէ կօր, կու ձեերը (իմա կ'օր, կ'ու). ինչ. կաշէն կօր (կը տեսնեն որ), բ'էրէ կու տանի կը (կը բերէ ու կը տանի).

Անկատարին եղ. գ. դէմքին մէջ շատ անգամ է ձայնը կը դառնայ ի. օր. ունիր, զըյնիր են.

Ապառնիին ներկան և անցեալը կը կազմուին պիտի մասնիկով, որ կրնայ բայէն թէ առաջ և թէ վերջը գրուիւ. օր. սիրէմ պիտի, պիտի սիրէմ, սիրէի պիտի, պիտի սիրէի են.

Անցեալ գերբայը կ'առնէ էր մասնիկը, բայց երբ օժանդակէն յետոյ գրուի վերջաձայն ը կը չնշուի. օր. սիրէլ է, չէմ սիրէ, դ'ու էս բ'էրէ, ինիկ է բ'էրէ են.

Կարնոյ բարբառը՝ հակառակ իր ընդարձակ տարածութեան չունի բազմաթիւ ենթաբարբառներ. Կարին, Ախացիս, Կարս, Ախալքալաք, Ալէքսանդրապոլ և անոնց գիւղերը միևնոյն բարբառը կը խօսին. բացառութիւն կը կազմեն միայն ե, է, ո, օ ձայները և այ երկբարբառին ա կամ է դառնալը. Ախալցիսցեկ և Կարնացեկ կը գործածեն զ'ըլլի ձեւ, իսկ Ալէքսանդրապոլցեկ կէղնի. Բայց ասոնք նոյն իսկ Կարնոյ քովի գիւղերուն մէջ աւ կը պատահին և առանձին որպողական անջրապետ չեն կազմեր.

Կարնոյ բարբառին վրայ սոսերէն փոքր ուսումնասիրութիւն մը միայն կայ. Տոմսոնъ, Лингвистическая и зслѣдованія: Краткій очеркъ фонетики и морфологіи ахалцыхскаго говора, Բեդրսպուրկ 1887:

Նոյն բարբառով գրուած աշխատութիւններն են.

ե. Լալայեանց—Ձաւախքի բուրմունք. Թիֆլիս 1892.

Ձաւախեցի—Ձաւախքի աղէալ. Թիֆլիս 1900.

Արամ Զարուել—Բասենի ժողովրդ. Երգերը. Աղդ. Հանդ. Զ. էջ 383—390.

ե. Լալայեան—Ձաւախք. Նոյն Ա. էջ 327, 364 ևն.

Դպիր—Նարմանցեին երգերը. Արգակն, 1899, էջ 524—5.

Խօջայեանց Յովին—Առածներ Ալէքսանդրապոլց, Արլու. 1870—1, էջ 249—250, 283—4, 309—312.

եւ.—Վաշեան. Նոր-Դար 1887, էջ 174—5.

Գեղամեանց Յ.—Իմ մասկական յիշողութիւններց. Փոքր, Բ. թիւ 2, էջ 269—296 (Ախալքալաքի).

Կարնոյ բարբառին ստորաբաժանումներն են՝ Բարերգի և Խոարջուրի ենթաբարբառները:

Բարերդի ենթաբարբառին վրայ առանձին ուսումնասիրութիւն մը չկայ. չէ հրատարակուած նոյն իսկ հաստրակ բնագիր մը. Բիւրակն թիրթին մէջ (1899, էջ 567) կայ Բարերդի առածներու փոքր հաւաքածոյ մը, բայց ասիկա գրական մշակութիւն կըած ըլլալով՝ չկընար գժբախտաբար մեր պէտքը լրացնել Յ. Դարրինեան՝ Արկելքի մէջ (թիւ 6693, 6695, 6697 և 6699) ունի Բարերդի մասին «Փաւուրաբարբառին գանձերը վերնագրով յօդուած մը, բայց ասիկա ալ գաւառական բառերու սովորական ցուցակ մ'է: Սախողուած եմ հետեաբար բաւականանալ իմ անձնական սակաւ ինչ ծանօթութեամբս, որ քաղած եմ 1894 թուին՝ Բարերդ միօրինայ այցելութեանս ժամանակ և երկրորդ՝ Յ. Դարրինեանի այն աեղեկութիւններով՝ որ տուաւ ինձ 1910 թուի ամառը՝ Պօլիս ճամբորդութեանս ժամանակ:

Բարերդի ենթաբարբառը գիտէ գանադանին բաղտայններու երեք աստիճանները (թրթռուն շնչաւոր, թրթռուն և թաւ). սահմանական նկրկան և անկատարը կազմելու համար կը գործածէ յետագաս կը մասնիկը Ո, ե կը շփոթուին օ, է ձայներուն հետ ՀՇ ֆ ձայնափոխութիւնը գոյութիւն չունի: Հայցուկանը նոյն է միշտ ուղղականին հետ և շնչաւոր բառերու համար տրական սեռի խնդիր գոյութիւն չունի: Առանձին նորութիւն մ'է Բարերդի մէջ ներկայ և անկատարի շարունակական ձեւը, որ կը կազմուի զէ, էր, ընզէ մասնիկներով: Վերջին յատկութիւնները, մանաւանդ էր մասնիկի գործածութիւնը, Բարերդի ենթաբարբառը կը ներկայացնին մեղ իրեւ միջին օղակ մը կարնոյ և Տրապիզոնի բարբառներուն մէջաեղ: Բարերդի գիւղերը աւելի հաւատարիմ են մայր բարբառին և գրեթէ կը նոյնանան կարին բաղաքին հետ:

Առանձին ենթաբարբառ մ'ալ կը կազմէ Խոտրջուրը, որուն բռնած դիրքը Համշէնին և Կարնոյ բարբառներուն մէջտեղ՝ գեռ բաւական պարզուած չէ ինձ համար: Խոտրջուրի բարբառով վերջերս հրատարակուեցան երկու բաւական ստուար հատորներ՝ Հ. Մ. Հաճեանի խմբագրութեամբ. ասոնք են՝ Երգեր, առակներ, հանելուկներ... Խոտրջոյ, Տփխիս, 1904 և Հին աւանդական հէքիաթներ Խոտրջոյ, Վիեննա 1907: Առաջինը գրեթէ գրական լեզուով գրուած ըլլալով՝ ենթաբարբառին ուսումնասիրութեան

համար նպաստ մը չկրցաւ մատուցանել, իսկ երկրորդը ձեռքիս առակ ունեցած չեմ դեռ Յայտնի է միայն Խոտրջուրի հանրածանօթ մէկ յատկութիւնը, որ ը ձայնը կը վերածէ յ. ինչ. փոյլս՝ փորս, խօսույջույցի՝ խոտրջուրցի ևն:

ՆՄՈՅՇՆԵՐ

ԿԱՐՆՈՅՑ ԲԱՐԲԱՐՈՎ

1. Ախալքաղաքէն *)

Սողօմօն իմաստունին կնիկը սուտ հիվանդ գ'ըսի հէրիմին սիրէ կը, իրէն մարթուն յախան ա կըպչի կը թը հաֆքէրու օսկըսնէրէն ինձի մէ յօնախանա մ' պիտի շինէս, թէպունէրէն ա յօրդան դ'օշակ մ' սարքէս:

Սողօմօն իմաստունը կանչէ կը հաֆքէրուն, մօրթէ կ'ու օսկըստանքն ու թէպունէրը թօփի կէնէ, օր կնգանը ուղածը հազրըէ: Աշխարք ինչքան հաֆք կա գ'ուգ'ա կը, սալթ քօն բ'ու Փը չի գ'ա: Սողօմօնը անդայ զմրութին դրէէ կ'օր գ'ըսնի բ'էրէ: Անդայ զմրութը ող մ' ման գ'ուգ'ա, անջաղ անջաղ գ'ըսնի կը բ'ընի մ' մէչ: Ինչքան կանչէ ճըվա կը՝ չի գ'ուս գ'ա. ահ կուտա՛ չի ըսի, խօսառմ կ'էնէ՝ չի ըսի: Խիլլասա բ'ընին տռաչը կայնի սիրուն քարօզ մ' խօսի կը, ասիկ գ'էլլէ գ'ուս: Ախըր անդէր քարօզը քար կը ծակէ: Բ'ուգին օր գ'ուս կ'էլլէ: ասիկ քարօզը ծալէ՝ գ'ըրկէ կ'ու տանի կը Սողօմօն իմաստունին:

Սողօմօն իմաստունը հէրսօտի կը թը կանչէի կը ինչի՞ չէիր գ'ա: Բ'ուգ'բ'ուն կըսէ կը. «Չոթը ցրէի կը թը աշխըրքիս մէշ տղամարթն է շատ, թէ կնիկ մարթը՝ անդի ուշացաւ»:

— է՛, կըսէ Սողօմօն իմաստունը, իմացմր, վէրն է շատ թը «կնիկ մարթը շատ է»:

— Ի՞նչըդ կըսէ Սողօմօն իմաստունը, տղամարթը շատ պիտի ըլլի:

— Դօքթ է, կըսէ բ'ուբ'բ'ուն, հըմը, յէս, կընգանը խօսքը անդաջ էնօղին ա կնիկմարթ ցըի. կնիկմարթ չի՞ անիկ օր կնգանը ձ'էռքը խաղալիք է գ'առէ. կնիկը մինողին տակը յովիս (չոր խմորիղէն մը) լցէր սուտ հիվանդ է ձ'էվացէ ու հէրիմին սիրէ

*) Հանուած է ե. Լալայեանի Զաւախքի բուրմունքէն, էջ 44—45:

կը, մարթուն ա չարչըրէլու հըմար հաֆքէրուն օսկըռտանքէն դօնախանա գուղղէս ի՞նչքան հաֆք պիտի գուտնէս ջարդէս օր անօնց օսկըռտանքէն դօնախանա կայնէցընէս:

— Խէլացի ըսաց, կըսէ Սոզոմոն իմաստունը ինքնիրէն, յէս ա կնիկմարթ էմ օր կընգանս խօսքօվը աշխըրքի հաֆքէրուն արունքը մտա: Արթղ բ'իտոտոն հաֆքէրուն բ'աց թօղնէ կը, օրը իրէք դուշ ա բ'ուր'բ'ուրին կապէ կը: Տէյ մ'օր հիմի ա օրը իրէք դուշ իրէնք բ'ուր'բ'ուրին բ'ուր'բ'ուրին առաջը կայնին կը: Բ'ուր'բ'ուրին էրկուսը կուտէ, մէկը Աստղծու սիրուն աղատէ կը:

2. Բասենէն *

Կազաչեմ ինձի լսէ,
Արի յարտըսոնքս սրբէ,
Դանակըմ դու ինձի տու,
Մէտել ըսէ մի մօրթէ:

Սարեր, ձ'օրեր ու ջ'ըրեր,
Մարմանդ վազօղ ախր'ուրներ,
Մէկ վեր կէցէք ու յիմացէք
Տէսէք թէ վէլ է էկեր,

Գ'էլը օչխըրին էկավ,
Զարկեց գ'եր դ'առին տարավ,
Հայի տղէն ինչզ չը լս՝
Յարը դիշմանը տարավ:

Կօկօմս թօռմած մնաց,
Սիրաըս կրակած մնաց,
Ի՞նչ էնիմ յիս ապրելը՝
Գաչքերը լուս չմնաց:

Սեղ է յաչքէրըդ, կռունդ,
Ճէրմակ է սիրաըդ, կռունդ,
Զ'ուխտ գ'ացիր մէնակ գ'ուգ'աս,
Ո՞ւր է յընդերըդ, կռունդ:

*) Տես Աղջ. Հանդ. Զ. էջ 383 հն:

Բաղի մէջը վարթ գ'ըսի,
Բաղի շունը սարթ գ'ըսի,
Շան ախճիկ, ուստու խօսէ,
Տալտա տեղ է, մարթ գ'ըսի

Մէրըս ինձի քէրեր է,
Նիշուն բալուլ էրեր է,
Նիշուն բալուլ մէսնէի,
Մօրս մտքէն էլլէի:

Ախճի, գույ յիս մէզավոր, ուրբաթ ու աղակած
Քէզի գուգան ուզավոր, ու աղակած կանագ
Զէդնի էրթաս հէռու տեղ, ու աղակած ու
Պագւիս կէդնիս լըռազիլ, քարան, ու աղակած

и възможностъ да създадатъ възможностъ за
и възможностъ да създадатъ възможностъ за
и възможностъ да създадатъ възможностъ за

մայութ Արարատի ազգի առաջ
անդամ մասնաւութ պատման
համար առաջ առաջ առաջ առաջ
առաջ առաջ առաջ առաջ առաջ

2. ՄՇԱՅ ԲԱՐԲԱՐ

Մշայ բարբառը կը տարածուի Վանայ ծավին արեմտեան
երեսը իր կերպնն է Մաւշ քաղաքը. ասոր հիւսիսէն կը տա-
րածուի մինչև Խնուս և Ալաշկերտ, հարաւէն Բաղէշ, արեկլէն
կը հասնի մէկ կողմէն Մոկս և միւս կողմէն Տիւտին, արեմուտ-
քէն լճէ, ձապաղջուր են Մշայ բարբառին դրաւած տեղիրն են
ուրիմ, Մուշ, Ստուն, Բաղէշ, Խիլան, Խլոթ, Արճէշ, Պուլանըխ,
Մանազկերտ, Խնուս և Ալաշկերտ Վերջին երկու ուսուտածկո-
կան պատերազմներուն ժամանակ Մուշէն և Ալաշկերտէն երկու միծ
հայ գաղթականութիւն գուրս գալով՝ հաստատուեցաւ Երևանի
նահանգը, այն է Աղարան (Ալէքսանդրապոլիս մօա) և Նոր-Բա-
յազիդի հարաւային կողմերը՝ Սևանայ լճին եզերքներուն վրայ
Վերջին շրջանին մէջ այսօր կայ 21 հայկական գիւղ՝ որոնք կը
խօսին Մշայ կամ Ալաշկերտի բարբառով: Այս գիւղերն են կար-
գով՝ Երանոս, Աղամիսան, Զորագեղ կամ Վալի տղալու, Ծակ-
քար, Գեօւ, Թաղաքէնդ, Ներքին և Վերքին Աղեաման, Վերին և
Ներքին Կարանլըզ, Աւգալաղալու, Ալիկըլխ, Զորախաչ, Վերին և
Ներքին Գիւղալղարա, Վերին և Ներքին Թեօլաղուան, Ներքին
Ալուչալու, Գիտակբուլադ, Զաղալու և Թիւսկիւլիւ Խնուսցի
գաղթականներու խումբ մ'ալ զնաց Ախալքալաք և անոր շրջա-
կայըլ հիմնեց Թորիա, Ուշմանա և էշտիա զիւղերը. ասոնք ալ
մինչև այսօր կը խօսին նոյն բարբառով:

Մշայ բարբառին ձայնական գրութիւնը ձայնաւորներու կող-
մէ հարուստ չէ, ո, էօ, իր ձայները կը պակսին և ասով յատ-
կանշական գիծ մը կը կազմին դանազանելու համար Մշայ բար-
բառը Վանայ բարբառէն, որ նոյն ձայնաւորները կը ճանչնայ
Մշայ և ո ձայները շատ որոշ երկրաբառային տրտասանու-
թիւն մը ունին և կը ծագին հայերէնի շեշտեալ և ո ձայնե-
րէն Առանց շեշտի նոյն ձայները կը դառնան է, օ, միավանկ

բառերու սկիզբը յէ, վո, բազմավանկ բառերու սկիզբը է, օ, Հայերէնի ու ձայնաւորը և այ, ոյ, իւ երկբարբառները կը ներկայանան հոս պարզ ձայնաւորներով, այն է՝ ու > ու, այ > է, ոյ > ու, իւ > ու

Բաղաձայններու կողմէ ընդհակառակը շատ հարուստ է Մշոյ բարբառը. Կարնոյ բարբառին պէս հոս ալ ստեղծուած է շնչաւոր թրթոռն բազմայններու խումբը, որով բարբառիս մէջ պայթուցիկ բաղաձայններու խումբը վերածուած է չորսի.

Բ	Բ'	պ	փ
պ	պ'	կ	ք
դ	դ'	տ	թ
ձ	ձ'	ծ	ց
ջ	ջ'	ճ	չ

Հին հայերէնի թրթոռն ձայնները բառին սկիզբը վերածուած հն շնչաւոր թրթոռնի. բառին մէջ դարձած հն կամ խուլ և կամ մեացած հն թրթոռն. Ն ոնդականէն յետոյ միշա թըրթոռն ձայններ կը յաջորդին Խուլերն ու թաւերը իրենց աստիճանը փոփոխած չին սովորաբար, Բացառութիւններ կան սակայն, ուր մինչեւ խսկ թաւերը դարձած հն խուլ. ինչ. անկ' աչք, հայուտեն՝ հայութիւն են. տառնց վրայ խօսիլ՝ մանրամասն ուսումնասիրութեան մը գործն է:

Կարնոյ բարբառին նման՝ Մուշն ալ ունի երկու տեսակ հազար, որոնք են ։ և ։ ատոնց գործածութիւնը կարնեցոց հետ նոյն է, բայց Մշոյ բարբառը պալորութիւն ունի ձայնաւորով սկսող բազմաթիւ բառերու սկիզբը ։ աւելցնել. ինչ. յէժան՝ աժան, յախոռ՝ տիռոյ, յախըուր՝ աղբիւր, յըմէն՝ ամենայն, յամըրուր՝ ամուր, յանզան՝ անագան են:

Կանայ բարբառը չունենալով հչ շնչաւոր թրթոռն ձայններ և ոչ ալ ։ հագագը, կը լնձեսէ մեզի երկրորդ նշանաւոր միջոց մը՝ զանազաններու համար երկու բարբառները:

Հայերէնի հ ձայնը երկու տեսակ ձև առած է Մշոյ բարբառին մէջ. Մուշ, Մասուն, Պուլանըխ, Ալաշկերտ, Աղարան և Անւանայ լին եղերքի գիւղերէն վեցին մէջ կը գտնենք հ, մինչդեռ միւսները, (Բաղէշ, Խլաթ, Արձէշ և Արծկէ) կը գտաննեն զայն խ-ի, ինչպէս է Վանայ բարբառին մէջ, Վերջին խումբը բանի մը

ուրիշ կէտերով ալ կը դանապանի Մշոյ բարբառէն, օրինակ՝ էական բային ա ձեզ (չէ գացեր ա, չէ բերեր ա, են) և զյ ձայնը (կուզյա են), որով կը մօտենայ Վանայ բարբառին: Ասկէ կը հետեւ որ Մշոյ բարբառին տակ դնելու է Բաղէշի հնթաբարբառը՝ որուն կը հպատակին նուև Խլաթ, Արձէշ և Արծէկ: Դժբախտաբար մեր ձեւքն ունիցած հատուածները չունին պէտք եղած գիտական ճշտութիւնը հնթաբարբառիս առանձնայտկութիւնները որոշելու համար: Որչափ որ կը ցանք հետացնել Նոր-Բայազիդի շրջանի գիւղերէն՝ տարբերութիւնը միայն իս ձայնին մէջ է, իսկ մասցեալ բոլոր կէտերուն մէջ երկու ճիւղերը հսմածայն են իրարու: Նոր-Բայազիդի շրջանին մէջ Մշոյ ճիւղին պատկանող և ն ձայնն ունիցող գիւղերն են: Երանոս, Աղամիան, Զորագեղ, Գեօլ, Ն. և Վ., Աղեաման: իսկ իս ունիցող գիւղերն են: Մակքար, Ն. Կարանլըդ, Աւտալաղալու, Ալիկըլի, Զոլախաչ, Ն. Գիւղալդարա, Վ. և Ն. Քիոլաղոս, Ն. Ալուչալու, Գետական, Ճաղալարու, Միւսներուն վրայ կը խօսինք աւելի յիտոյ:

Մշոյ բարբառին բերականութիւնը քանի մը հետաքրքիր հնութիւններ կը պարունակէ:

1. Հայցականը հին հայերէնի նման կը կազմուի զ նախդիրով, օր լզ հաց՝ զաց, ըզ մլր տուն՝ զմեր տուն են:
2. Նախդրիւ հայցականի ի, յ մասնիկը դեռ կը շարունակուի օր, շուր օրիկն ի մահուն: կէրթամ բարտ:
3. Ստացական ածականներէն յիտոյ գոյականին վրայ յօդ չի դրուիր, այսպէս է գրաբարի: և բոլոր եւրոպական լիզուներուն մէջ, բացի իտալերէնէ: Աշխարհաբարը կ'ըսէ մեր հացը, ծեր տունը, Ումի ճիւղին մէջ իմ՝ բարեկամը, զու ժողովուրդը, հմմա, իտալ. il nostro pano, la vostra casa, il mio amico, il tuo povero, բայց ֆրանս. notre pain, votre maison, mon ami, ton pereire են: Մշոյ բարբառն ալ կ'ըսէ մլր հաց՝ մեր հացը, մլր տուն՝ մեր տունը, գրաբ. հաց մեր, տուն մեր են:

4. Ստացական ածականները կրնան դրուիլ գոյականէն յիտոյ: ասիկա նչ մէկ բարբառի մէջ կը գտնուի: բայց Մշեցիք գրաբարի նմանութեամբ կ'ըսէն՝ ծէ էննէ մզի ւմեր ձեռքէն», բէքրնէ զզի «քու բերնէդ», սիրու ծէ ըզի ուրար շուզա «ձեր սրտերը իրար չսիրին», ծէ էննէ ընձի «իմ ձեռքէն», ծէ էննէ ծէ զի «ձեր ձեռքէն», լէզ ուրանց, բուկ ուրանց «իրենց լիզուն, իրենց բուկը»:

5. Շատ նախադրութիւններ՝ որոնք ուրիշ բարբառներու մէջ յիշապրութիւններ դարձած են, հոս իրենց բնիկ տեղը կը պահեն, երբեմն իրեկ մասնիկ. օր. վըր մըր տան՝ ի վերայ մերոյ տան, մեր տան վրայ, մըշ մըր տան՝ ի միջի մեր տան, մեր տան մէջ, մըր ընծի՞ ինձ մօտ, մօտ ինձ, քանի՞ տարի առաջ ըզնէ «ըեղմէ քանի՞ տարի առաջ»: Առանձնապէս հետաքրքիր է կոչական հոլովլ՝ զոր Մշեցիք կը գործ ածեն մանաւանդ յատուկ անուններուն մէջ, օվերջաւորութեամբ. օր. քա՞րօ ով Յարութիւն, քակօ ով Յակոր, Մարօ ով Մարիամ, նաև լա՞օ ով լաճ (ով տղայ), մամօ ով մամ, քորօ ով քոյր են:

Դերանուններուն մէջ նկատելու արժանի են հետեւալ ձեւերը. մըր՝ մեր, ծըր՝ ձեր, մըզի՝ մեզ, մեզի, ծըզի՝ ձեզ, ձեզի, ըլզի՝ քեզ, ըեզի, ըզմը, ըզմի՝ զմեզ, ըզբզի, ըզքի՝ զքեզ, մըզնէ՝ ի մէնջ, մեզմէ, ծըզնէ՝ ի ձէնջ, ձեզմէ, իսա, իդա, ինա՝ այս, այդ, այն, էսսովլ, էնդովլ սովաւ, նովաւ. վերջապէս քանի մը շատ սովորական ձեեր, ինչ. յօրի՞ էր, ինչնէ, լի՞ այլ (էլ, ալ), մկա՞ հիմակ, այժմ: Ստացական յօդելէն յիտոյ շատ անգամ կը գուուի ի մասնիկը. օր. ծիէրդի լավ ին, վրէսի կիգւաս:

Բայերու խոնարհման մէջ հայելէնի և և է ձայները դարձած են ի. օր. ներկ. կը սիրիմ, կը տէսնիմ, կը սիրի, կը սիրին, ստոր. ասիմ, ոտիմ, ապառ. պիտի սիրիմ, պիտի ըւէրիմ: յարակ. տէսեր իմ, տէսեր ինք, տէսեր իք ևն: Անկատարին մէջ է ձայնը, տեղ տեղ ալ ի ձայնը ինկած է. օր. կուզի՝ կուզէի, կը զէինք <* կը զէինք՝ կը զայինք ևն: Բայց որովհետեւ այս պատճառով ներկային եղակի երրորդ զէմքը և անկատարին եղակի տուածին գէմքը նոյն ձեին են յանգած, ուստի զանոնք չշփոթելու համար եղակիին տեղ յոզնակին կը գործածուի. օր. յես կուզէնք «ես կուզէի», մընք կուզէնք «մենք կուզէինք» ևն: Միւսներուն մէջ ոս պարզ զանազանութիւնը կայ որ ներկային ձայնաւորն է ի, անկատարինը է. ինչ. ինք՝ ենք, էնք՝ էինք, կը ծէծին, կը ծէծէն, կը ջարդէն, կը ջարդէն ևն:

Յարակատարին վրայ շատ անգամ էական բայց կը կրկնուի. օր. յօրի՞ իս ղըեր իս, յէ՞րփ իս էկեր իս. ոսիկա նոյն է Պայտագիտի ենթարարառին «չես դալում ես, մւը իս գնում ես» ևն ձեւրուն հետ:

Հրամայականի թող ձեւ համառօտուած դարձած է թըլս, երբեմն ալ պարզապէս թ. ինչ. թիւ մնա, թիւ առա՛, թիւ առնէ կամ թառնէ՛, թէրթա՛:

Միավանկ զալ, տալ, լալ բայերը դարձած են իգ՛ալ, խոալ, իլալ, ներկ, կիգ՛ամ, կիտամ, կիլամ ևն. Անցողականի -եցուցանել ձեւ համառօտուած դարձած է ցու կամ ու. կը խոնարհուի իբրև չորսորդ տօրդութիւն, օր. կը հարցում, կը հարցուա, կը հարցու, կը հարցումք, կը հարցուք, կը հարցուն, կը հէրթըլվցում երդմնեցանեմ, կը վէրում, կը վէրոս, կը վէրու կը վերցնեմ, կը վերցնես, կը վերցնէ. չըն հա՛սու ոչ հասուցանեն. պտի միր մալ փիտցուն, էրթան փիտցուն՝ մեր եզը պիտի սատկեցնեն, թող սատկեցնեն:

Անցեալ գերբայը կը կազմուի եր մասնիկով. բայց կրաւուրակերպ բայերու համար կը զործածուի նաև ուկ մասնիկը. օր. մէռուկ «մեռած», փիցուկ «սատկած», կոտրուկ «կոտրուած», զ'րուկ «զրուած» են:

Մշոյ բարբառին վրայ ընդարձակ երկնատոր ուսումնասիրութիւն մը ունի Լ. Մշերիանց, Էտюды по армянской диалектологии (Մուկուտ 1897—9). Նոյնին համառօտութիւնը հրատարակուած է Փրանսերէն՝ նոյն իսկ հեղինակին ձեռքով. Notice sur la phonétique du dialecte arménien de Mouch (անա Actes du XI Congrès des Orientalistes, էջ 299—316), երկրորդ գիրմաներէն՝ L. Patrubany-ի ձեռքով իր Sprachwissenschaftliche Abhandlungenթերթին մէջ, հա. Ա. էջ 271—288.

Զարմանալի է որ այս աշխատութեանց մէջ թրթուն բաղաձայններու երկու տարրեր խումբերը նկատի առնուած չեն. բան մը՝ որ շատ սովորական ականջ մանգամ պիտի կընար զանազանել՝ փոքր մտադրութեամբ,

Մշոյ բարբառով գրուած զանազան աշխատութիւններն են.

1. Մշոյ բարբառով.

Պատկանու—Материалы для изуч. арм. наречий, П. Мушский диал. Բեղըսպուրէ 1875. (Նոյնը եւրոպական տառապարձութեամբ հրատարակեց L. Patrubany իր Sprachwissenschaftliche Abhandlungenթերթին մէջ, լ. 241—271):

9. գ. Մրուանձաեանց—Գրոց ու բրոց. Պոլիս 1874.

—Մանանայ.

1876.

ՎԱՐԴԱՐԱՅ

7. Վ. Սրբուանձտեանց—Համով հոտով. Պոլիս.
 —Հանգէս թռչող. Արք. Մամուլ 1884, էջ 389—392.
 Արիստ. վ. Սեղբակեան—Քնար Մշեցոց և Վանեցոց. Վզրշպտ. 1874.
 8. Ամրիկեանց—Մշու թռչուն օտար երկրում. Կոռոնկ 1862, էջ 386—390.
 Մ. Դանիէլանց—Պարերդ. Խաղ, պատաճներու աղօթք. Բիբակն, 1898,
 էջ 318—4.
 Խ. — Յակօթ գալիենակ կտրելը. անդ, 1899, էջ 329—330.
 Վ. Արտակ—Պարերդ. անդ, 1900, էջ 122—3.
 Դ. Տ. Զ.—Կաղ եղը, անդ, էջ 618.
 2. Պուլանըխի գաւառականով.
 Բննսէ—Բուլանըխ կամ Հարք զաւառ. Ազգ. հանդ, ե. էջ 9—184, Զ
 էջ 7—108.
 Մ. Հայկունի—Ժողովրդական գրականութ. բնկորն. Արբա. 1896, 556—7.
 —Սոյլամաղ խանըմ էջ 557—560.
 3. Ալաշկերտի գաւառականով.
 Մ. Հայկունի—Ալաշկերտի հայոց առաջները. Արբա. 1894, էջ 200, 263—4.
 Դ. Ք. Նժդէնեանց—Ալաշկերտի բանաւոր գրականութիւնից. Ազգ. Հանդ,
 ե. 185—199, է 437—505.
 4. Ապարանի գաւառականով.
 Պարեզին Սարկաւագ—Սասմայ ծաեր. Թիֆլիս 1892.
 Բ. Խալաթեանց—Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ. Բարիդ 1901,
 էջ 24—44 և 74—76.
 5. Նոր-Բայազէղի գիւղերու գաւառականով.
 Սէնէքէրիմ Արծրունի—Նոր Պայտիսու գաղթական Մշեցոց նշան-
 գրէքն ու հարսանիքը. Կոռոնկ 1863, էջ 385—400.
 6. Սամոյ գաւառականով.
 Մ. Մուլատեան—Սամոյց պարերդ. Բիբակն 1900, էջ 121—2.
 —Հանելուկներ և պարերդ. անդ, էջ 470—1.
 7. Բաղէջի հնթաբարբառով.
 Բուխ-Կապօ—Պարերդ հն. Բիբակն, 1898, էջ 309—301.
 —Սիրաբանութիւն. անդ, էջ 651—2.
 8. Խոյթի գաւառականով.
 Զ. Կէնճեան—Հարսանեկան պարերդ. Բիբակն 1898, էջ 739—741.
 9. Ասոնցմէ զատ Մ. Հայկունի հրատարակած է 34 հէքիտթ-
 ներ՝ Արձէշի, Արծէկի, Պուլանըխի, Ապարանի, Պիթլիսի, Ալաշ-
 կերտի, Խլաթի, Խնուսի գաւառականներով, էմինեան Ազգագրա-
 կան ժողովածուի մէջ, հա. Բ. Դ. և ե. (1901—4), Ժողովրդական
 երդ մը Խնուսէն (անդ, Զ. էջ 101), Մանազկերտէն (Զ. էջ 139);
 Դժբախտաբար ասոնք գիտական ուղղագրութեամբ չեն:

ՆՄՈՑԵՆԵՐ

Ա. ՄՇՈՑ ԲԱՐԲԱՐՈՎ. *)

1. Մուշ բաղարի.

Սանասար նստուկ էր Սատուն, ուր պապու կըոքեր չըն թօղի օր ըզի սըմթրէր ու յէլավ իւրատ էրեց ուր պապուն ու մամուն ու գնաց Բաղդադ: Ուր պապ նըստուկ էր փանջարէն, աշավ օր ուր տղէն Սանասար կփռէր. ու ճանչցավ ու ասեց.

— Ե՞ր, մէնսիմ քզի մեծ կուսք. իմալ զքո մատող քաշիր բ'էրիր. ար յեր է մանցե՛ զմէկէլ լէ կը քաշես բ'էրիս:

Մամ, չընթի խաչաղաշտ էր, նստուկ ուր տղէկներն ապու աբսունք թափեց:

Պապ ասեց թուր ու սուր ու գնաց, կանչեց ու ասեց.

— Արի յէրթանք, փորթի, յէրկրպաքութեն արա մեծ կըոքին, օր զքզի մատղեմ: Ասեց տղէն.

— Աբ'օ, քո ճոչ կուսք շատ զօրավոր կուսք է. գ'իշեր լէ չըր թօղնե, օր մենք ընտեղ սըմթըրվենք. յար յեր է մանցե՛ չուր մէկէլ մատղաղ լէ կը քաշէ ու կը բ'էրէ:

Առավ զտղէն ու մտան կոքատուն:

Տղէն պատուն ասեց.

— Աբ'օ, չէ՞ գ'ու գ'ինաս օր մենք գ'այցինք՝ մենք պստիկ էինք. մենք զքո կոքի զօրութեն չընք գ'ինե. դէ, գ'ու էզի քո կըոքին յէրկրպաքութեն տուր, իշեմ իմալ կիտաս, ուսնեմ:

Պապն ասեց. — Հմլա, լմօ, ու կզավ յէրկրպաքութեն տըվեց: Տղէն ասեց.

— Աբ'օ, քո կուսք ինչ զօրավոր կուսք էր. օր գ'ու յեր'որ կզար, իմ աչքեր մթնեց, չտէսա իմալ էրէցիր: (Զընթի չնասավ օր առջի դրբին զարկէր, մալութի կօճկըներ չարձըկվավ): Ասեց. Ա. Աբ'օ, ար'օ, իդա հաղ լէ յէրկրպաքութեն էրէ, տէսնենք իմալ կէնես, օր յես լէ էնեմ:

Ու հեղմ' լէ յեր'որ կճաւ պապ, տղէն ասեց. «Յա՛ հացն ու գ'ինի, աէրն կէնթանի»: ու զուրզ մի իջավ ու զուր պապ խալիքէն յօթն դ'ալ դ'էտին վի իջոց: Առեց զզուրզն ու ինգան մէջ

*) Տես Պատկանով, Մատը. էջ 6—7.

կըոքէրուն, զրմէն լէ ջւարուհց, ու առավ զարծըթներ լցեց ուր մարմիթի փէշ ու բերեց տըվեց ուր մամուն ու ասեց.

— Մամօ, իրոնք էրէ քըզի զէնաթ.

Մամ լէ կաւ վըր քիթ ու բէկնին, յէրկրաքոթեն էրեց, ու ասեց.

— Գոհանամ քէնէ յէրկնի ու յէրկրի ստէղծօկ. գ'ա օր զմը-զի ազատ էրէցիր էն զալյմի ձէսնէն.

Բնէրեց զՄանասար փսակեց, ու պապու տեղ գ'րեց վըր թախթին, Ընի ընդեղ մնաց. գ'անանք Աբ'ամէլիքի վրէն.

2. Մշոյ Կառնեն գիւղի *)

— Բ'արի լուս թի, ախպէր Թօրու,

— Վոյ Ասուու խէնն ու բէարին, Բոք ջան,

— Ի՞մաւ իս, ի՞նչ խէր հարցում (հարցուցանեմ) վրէտ, վըր ճմէրուու:

— Սակ (աղջ) մնաս. Ասված բ'աշխէ ըզբու զավկըներ, ըմմէն լէ սախ ին. ըզբու ձ'եռք կը պագէին, նստի, ախպէր, նստի, թիչ մը ժըղինք (խօսիլ), բ'ան մ'ըսէ մժուլինք (մաիկ ընել), Ասված ճըս սիրիս. ըզբու էն մէտ գ'ըլխու գ'ալիք նախլ էրէ:

— Հա տօ աղէկ միտկըս բէրիբ. նստի ըսիմ:

— Արտք ասկրի տարին էր. իշօվ քարվընօվ զախիրա (պարէն) տարիի էնք ասկրին. էն գ'իէն օր էգանք, իմ յընկէրներ Բուլանընցի էն. ուրանց տուն գ'ացին. ևս մինադ յօլ ու ոէվան (ճանապարհուել) էղա ի Մուշ. յիրգուն էր հասա Սրէ-Սիփանա տագ. էիկէյի քէւցի. լուսնյակ թամալ էլում էր. ասազըներ լէ գը փէլգըդէն. հաղ մ' լէ տէսնամ օր քուրթ մը յառջնիւ յէլալ ու ջղարէ (սիկառ) մ' յուղեց. ևս լէ, գ'ու դինաս օր ջղարա չըմ

*) Այս պատմութիւնը պատմեց ընկերս Տիբրան Դիմաքսեան՝ Փարիզ եղած ժամանակս և ևս գրի տախ. Խնըը Մուշէն կէս ժամ հեռու գտնուած կառնեն գիւղէն էր. Պոլսոյ կնդրոնական վարժարանի նախկին աշակերտ, կոտորածին Փարիզ փախած. բարբառը խիստ հարազատ, պատմողը գիտական մեթոսին տեղեակ, ուստի պատմութիւնն կը ներկայացնէ խիստ ճշգրիտ գիտական ուղղագրութիւն մը. Սակայն էջմիածին եղած ժամանակս բաւական գիտակ Մշեցի անձէ մը իմացայ թէ Կառնենցիք կը տարբերին քաղաքին արուասանութենէն թ, գ, դ ևն ձայներուն դէմ ունինք թ, գ, դ ևն:

քաշի. ըսի օր չըկա. քուրիթ ըաշլեց դօր ընկել ու ձեռոք թալից չերս օր ջղարա իշե. ևս լէ ակցի մը սրգին զպի, էրսի վրա դէղին լընգավ, ու հըմալ ճըլոցըմ հանեց օր սար ու ձոր ձէն ավից: Հեղմ՝ լէ թնչ՝ տէսնամ օր հինգ հօկի սիլալլիսօվ քրու տըգին (քարի տակէն) դուրս լէլան ու վրէս վզէցին: Ել գիցա օր մէոնէլու յա արբէլու սընաթն է: Աստըձու զօրուտէնօվ ժանդող լսանջալըմ կէր վրէս, զթեփս քշթէցի ու միջւլընին լընգա, մէգ էրգու գ'էղին շընձէցի, հրման զօղորան ըսիմ, ևս լէ քնիմ աէզօվ յարալու էղա. նմա ախըր ինչ էնիմ. մէգ մարտ հինգ մարտու ինչ կըննա էնէ. վօր հասրլ (վերջապէս) զիս բ'ոնէցին, ձէռնէլս լէտափս կապէցին, ու սար տարանս ել ինչ օր իմ վրէն էգավ, քու վրէն լիկա Ասսու Խէրն ու բ'արին: Հըրի լուց չարշըգէցին ու լըմնուց սօրա յուղէցին օր զիս սպանին Հըմա Աստըձուց էր, զընա մէոնէլուս վախտ շըր էդի: Զիս կանդըցին ուրընցնէ իրեք շեր (քայլ) հէռուն ու զխանջըրիներ հանէցին ու ուրանց նստաձ տէղէն սըրըթմանի (շեշտակի) իմ ճըննէրուն բաշլէցին զըրկիլ. ու ևս արանց զօրօվ մսիս միճէն խանջալ հանէլօվ ուրանց կիդէնք (Հ կուտայինք, իմա կուտայի): Ի՞ն անը մէգ լէ զթուր քաշեց ու վրէս էկավ օր ըգգ'լուխս կըդրէ. հըմա Աստըձուց էր, դ'իմացէն ըընի մ՛ հօկի քըրթէրէն քուացին. «Ճօ, դ'ուր գօրն իք յօդ, ինչ կէնիքօւ Թըրթէր լէ «Ճօ, էդէք նէնիր է լընգի ձէսվընիրու»: ու մըր դ'ին էղանս յիրարու հետ խօսաձ վախտ մէկն գ'ըլուխս լուսնյակին դ'ասոցուց ու քըրթէրէն հարցուց. «Եղո՞ւո տու ֆլա՞ ի կուրմանջի (Ցղայ, դու հայ ևս թէքուրդ)»:

- Եզ ֆլա մէ (ևս հայ իմ),
- Տօ ախպէր դ'ու հայ իստ
- Հայ իմ խուրքանտ
- Տօ զիղի բ'ըսնէք ըտոնք ըգնայ (կամ արտգ խօսած ժամանակ՝ սայ) գը չարչըրին:

Հրաման արվեց լընկէրնէրուն, ու ըզքըրթէր մէզիկ մէգիգ կարէցին, զթըլընըներ առան, ու ծէձէլօվ չարչըրկէլօվ ուրանց դ'եղ տարան, միւլրտոին թաոլիմ՝ էրին: յէտակէն ընձի պատմչցին օր ուրանց կօվեր կօրիր էն, փընդըսէլու լէլաձ էն, ու ուրանց սաստ էղաձ:

3. Պուլանրիմի *)

Զամբազան Աղէկ աղլապ (միջտ) իսուա կէնէր (պատմի), կըսէր յէս ջաղացն էնք, էն մէկ օր իսկի մարթ չը մնաց մօտսի. հարուէս (ամէն ոք) զաղուն թօղեց իմ ումութզվ (յուսով), գնաց ուր տունս յանդան գահ էր (ուշ ատեն էր). մէնակ նըստուկ էնք, յէս տէսա դ'օլ ու զուռնի ձէն էկավ, դառնամ աշքիմ օր 10—20 կնիկ, հաքուկ-խփուկ պար բ'ոնած էն ու կը խտղան Յէս տէսա կնիկ մ'էկավ մըտ ընծի, լսեց. «Աղէկ, յօրին իս նստի, յէլի խախցի»: Զարէս կտրավ, էլլա բ'անի պար ու խախցա. աչքիմ աչքիմ տօ յա, իփա կնկա վրէն իմ քափօրքուր Ա-ի դալմէն է (զգեստ). յուշիկ մէ զշախուն հանէցի ջէրէս ու դղալմի մէկ փէշ կտրէցի. հըտ իմ կտրէլաւն՝ կնկափը, աներկութ էղանու.

Էն լուսուն գ'ացի քափօրօչ տուն. ըսի ըշտէ իգա գ'իշեր հըմլա հըմլա բ'ան մէ պատահրավ. մարթ չավորցավ. լսի «Զաներմ»: յօրին չըք ավարնա, բ'էրէք գքափօր քրօչ դալմէն սանք (ահսնանք). դալմէն օր բ'էրին՝ օղորդ օր մէկ փէշ կտրսւկ էր. իմ մօտու կտոր լէ այնի (ճիշտ) էդ դալմի կտօրէն էր:

4. Ալաշկերտի **)

Քախէկի մի մէշ իրեք հատ քօսա կէղնին, էտոնց սօվօրուտին լէ էն էր օր յըմնօր գ'իկէն, ճամպնէրու վրէն կը կայնէն օր գ'էղածի-մէղածի լրաստ յիկէր, խաղէն, էտոնք մախսուս յիշրարուց հէտու կը կայնէն՝ օր գ'էղածիք գ'ինէն թէ ջօկ ջօկ մարթիկ ինու:

Ավուր մէկ գ'էղածի մի կօվ մի կիտա ուր տղին ու կըսա. — Լաօ, տար իտա կօվ քաղաք՝ ծախա. հըմն իրեք օսկուց պաշկաս չէղնի տաս. յընձի օր (ինչու որ) մեր կօվ համ խօրօս առ համ կաթնօվ:

Էտ տղէն էր, լուսուն շուտ առավ կօֆն ու գնաց. էտոնց իղարէն լէ զատի մած (մնացած) էր էտ կօվ ինէ մի գ'նաց, ըռաստ էկավ յառճի քօսին, օր քախքից գ'ուս կայնէր էր:

— Օղուր էղնի, գ'որ կէրտաս. հարծուց քօսէն:

*) Տես Աղդ. հանդ. Զ. էջ 12:

**) Տես կմինեան Աղդ. յողով. Բ. էջ 337:

— Սաղ էզնիս, կէրտամ քաղաք, ըսեց. իմ պապ ընծի ճամ-պեր ա օր իտա կով տանիմ ծախիմ:

Քօնէն կըսա. — Տօ, թմալ կօվ. էտի հօրտիկ ա. հայ, մըսի (մի ըսեր) կօվ, խըլլ կը ծիծղան քու վրէն. թէ քզի միտք կա ծա-խէլու՝ յէսուն խոսուց կիտամ:

— Ախպէր, գը՝ դէն գ'նա. չը գ'ինամ՝ դ'մէ իս ծուռ, չէ յէս իմ ծուռ՝ իմ վրէն կը ծիծղաս, ըսեց ու քէկից:

— Հա, հա, ըսեց քօնէն, չուրի գ'ու չը տանիս քաղաք, չավ-տընաս թէ էտի հօրտիկ ա:

5. Ապարանի *)

Ժամանակով մէկ թաքավոր կէզնի, անուն Սէնէքէրիմ, Սէ-նէքէրիմին էրկու տղա կէզնի, մէկի անուն Սանասոր, մէկին Ասլիմէլիք, Սէնէքէրիմ ինք կատաղաշա էր, աղէկներ ասվածա-պաշա:

Խօշուն էրկոց ու գ'նաց կրուսաղէմա վրէն կորիվ:

Յօթ տարի քախքի բ'օլոր խօշուն չափընց նսաալ:

Թանգուտեն ընկավ քախքի մէշ. թաքավորն ուր վազիլ՝ դավրէշ խըլլոյի էղան ու ընդան քախքի մէջ. էրկու պառվու-ուաստ էկան, տէսան օր իրարու հետ կորի կէնին. հարցուցին թէ — յօրին կը կովիք:

Մէկ պառավ վէրցուց թէ Դավրէշ ըարա, թանգուտեն ըն-դեր ա էրկիր, հացներսի խըլլուսիր ա. ընծի տղէ մ' ունէնք (ու-նէի), բ'էրէցի մօրթինք կէրանք. մկա էնի ուր տղէն չը՛էրա մօրթինք ուտինք:

Վէրցուց թաքավոր ուր վազիրին ըսեց. — Մէր թաքավորու-տեն իսկի մէկ թաքավօրուտենի չէ:

— Էրա, ըսեց, ինչ էնինք, վազիլ:

— Յէտ գ'առնանք. նստինք մէր թախտի վրէն,

Ու ակսէցին իմէր ու խմբյամթ էնիլ ու պատարաք էնիլ. պա-տարաքն օր էրէցին պրծան, հրէշտակներ սրօվ, թրօվ իջւան Սէ-նէքէրիմի ասքարի մէջ, ու ջարթէցին, ու ապանէցին ու կօտօ-րէցին:

*) Տես Գարեգին Սարկաւագի Սասմայ ծռեր, էջ 14—15.

6. Մանազկերտի *

Հառավիլ, հառավիլ, յէշ, ով մարձ հարձ
 Հառավիլ, Մուսլո գոմէշ, մաս ու մէրու չէ ով
 Զեռսի թալիմ Աստծու փէշ, ով մէրու ով
 Մզի ցորեն տա փէշըշէ,
 Մասինք տանք միր ուսի ըէշ,
 Զէզնի ծախին ըօզ գոմէշ:
 Հէլէլ—մէլէլ շէլ կոտսն,
 Հոտղներ, քէշ զէդ զութան,
 Օրթա հասնինք բրէտան,
 Հա մանիմ քպի, Շէկօ, Կոտան:
 Տղն Մանուկ քշա զէդ եղ,
 Կութան բանի քանդի սէզ,
 Յօրին էզնի զէզ զէզ,
 Հա մէսնիմ Մանուկին ետ,
 Քշա կաւանդն ու Խնձօրօն,
 Հանդա փոխդ բէլրից կարօն,
 Մկա լծինք Շապազն ու Խէրօն:
 Օր դիւնիա մզի ուս Միրօն:
 Տղէք, ձէն հանէք գութնէն,
 Տաս տուն ա միր բնատէն,
 Գութնի ակիր ճըռվըռան,
 Ճըռվըռա, ձէնիդ խորրան.
 Հան, Խաղօն, Զմօն էկան,
 Բէրին մածնախառ թան,
 Իդ հաղսի կարձկինք գութնէն.
 Հա բավիչ մըն, հառավիլ:
 Մատազ ձզի գմըշտան,
 Կլսիմ հօտղնիր էրթան
 Պաղպտղ ջրով աղէլ հօվցան,
 Լվան, զըլըսցուն, արծան:
 Տավար էկալ քնուց յէլան,
 Գութան լծին, խառզան ասան:

*) Տես Էմին. Ազդ, Ժողով, Զ. էջ 139.

7. ԽՆՈՒԱԻ *)

Կեղնի չեղնի իրիկմ ու կնիկ մի, լդրանց լէ կեղնի աղէ մի. էդ աղէն լէ խակի բան չգինա. նա կարդալ, նա սանաթ:

Էդ աղէն կը ծոի թաքավորի աղջկա վրէն, կըսէ ուր մամուն.

— Նանէ, գնա ընձի թաքավորի աղջիկ յուղէ:

— Տօ աղա, լմօ, քու պապ աղքատ, ավուր հացի կարօտ, մենք յիմալ էրթանք թաքավորի աղջիկ յուղինք. չէ, զմզի կը մօրթին, դու լէ սանաթ մի չգինաս օր ըսիմ, հան աղէս սանաթ մի գինա:

— Չէ նանէ, իլաի օր պաի էրթաս յուղիս:

Գըրկուն օր աղի պապ առն էկավ, աղի մամ լսեց.—Հմլաբան կա, քու աղէն կըսէ գացէք թաքավորի աղջիկ յուղէք:

Պապ կըսէ.—Տղա լմօ, խնլքտի թռուցմբ իս:

— Չէ, կեաբէ, կըսէ, պտի էրթաս յուղիս:

Չեղնիր աղի վրէն, էրթա աղի պապ թաքավորի մօտ, թաքավոր կըսէ.—Ընչլք համար իս էկի:

— Թաքավոր ապրած, քու աղջիկ պտի ասս իմ աղին:

— Իմ աղջիկ յիմալ տամ քու աղին. քու աղէն սանաթ գինան:

— Չէ, վոլս (արաբ. Պալլահ), չգինա:

— Գնա, զքու աղէն բի տանամ:

8. Սասունի **)

Խորոտիկ, օսկի գնտիկ,

Քու զաղջիկ խասս ինծիկ,

Բարձր Մարտթիկ սարեր,

Ամուր կուլէն իւր քարեր,

Խըսմէթ էնէր իւր եարեր

Հընչի երբ ըսինք զէտ բան,

Խնչնենք պաղչան ու սայրան,

Թաղինք զէտ մանորիկ ոեհան,

Տարինք դրինք խորլաթան,

Եղաւ սկ օձի նըման,

*) Տես էմին. Ազգ. ժղվժ. Դ. էջ 93.

**) Տես Բէւրակն, 1900, էջ 121—122.

Խարեց զԱղամ ու զԵւան,
 Հանեց դրախտէն անարժան:
 Ելաւ ու ըր Հըլպու սարուն,
 Կուլէր զաշուն ու զգարուն:
 Բարձր Մարաթկի խաչեր,
 Շուրջ ու բոլոր կանաչ էր.
 Աշխարհք երկիր կ'աղաչեր,
 Խըսմէթ ըներ սև աչեր:
 Շունշանորդի թօլոսով,
 Թու բան թնչ էր մեր դռնով.
 Կ'եղեմ ըսեմ մեծօրաց,
 Խնչնին զարկուն խանջարով:
 Զարկին խորունկ ու զարկին,
 Սարէց ելաւ սև արուն:
 Եարն էր գնաց ջուր մերուն,
 Լցեց մէջ իւր կժերուն,
 Թալեց ուրբ իւր թևերուն,
 Թափաւ ուրբ իւր փօթերուն,
 Լցուաւ մէջ իւր սօլերուն,
 Շարի շամամ ծծերուն:
 Երցու աղջիկ մեր դոկից.
 Բուռ մը չամիչ կրկմից,
 Պադ մը խարեց չտուեց:
 Ես գացի Մշու դիմաց,
 Տեսայ դռներ կիսաբաց.
 Մտայ կ'առնէք թամէ հաց.
 Անտէր շունէն մեացած
 Բերան բացեց զիս խածնէր.
 Ընծի թնչ խածիլ պիտէր:
 Ընծի գիրկ ծոցըը պիտէր:
 Դիման Մշու գացեր իմ,
 Լաշփէտ Մշէն բերեր իմ,
 Զարկամ վրան թալեր իմ,
 Սարի դռնէն ընցեր իմ,
 Փէշտիմալ գօտէն փրցեր իմ,
 Սև աչուըներ սրբեր իմ:

9. Խոյթի *)

Ամպն էր երկինք հովս անուշ,
 Սիրականիս քունն անուշ,
 Տարին տասներկու ամիս
 Թումաւ խնծորն ի գոտիս,
 Խնծորի կէս խածուկ էր,
 Չորս քէօշէն արծթուկ էր.
 Տանիմ իտամ ոսկերիս,
 Շինէ մատնիք ապրճան,
 Տամ եարոջ
 Իր քրոջ:
 Ամպն էր երկինք հովս անուշ
 Եսր խորոտիկ, պաքն անուշ:
 Տօ, տղայ, տղայ, քոլոսով
 Մինչ թրբ ընցնիս մեր դրնով,
 Զարկինք քեզ խանջար խորուն,
 Ելնի քու կարմիր արուն.
 Ամպն էր երկինք և այն.
 Աղջիկ քու անուն ինչ է.
 Աղջիկ քու անուն Շուշան.
 Ելիր երթանք Սուրբ Նշան
 Օսկի մատնի քեզ նշան.
 Հարիբ ուզես՝ հազար կիտամ.
 Ամպն էր երկինք և այն.
 Կէս գիշերուն գուրս ելայ,
 Մատղաշ ամպիկ մ'էր ելէր,
 Դանդաղ ձնիկ մ'էր թալեր,
 Բօկիկ հետիկ մ'էր գացէ.
 Առա զհետիկն ու գացի,
 Գացի կայնա գըլխընուն,
 Վարդեր վըռուկ էր երըսնուն,
 Երկու ծծի մէջ նշան կէր,
 Չորսայ թէ զնշան պաքէք,

Գլորա զընտան ինկայ,
Կանչի Սուրբ ու Սբորէք,
Մէկիկ չեկաւ երեան,
Սուրբ Սարգիսն էր Խորուսան:

Բ. ԲԱՀԵԾԻ ԵՆԹԱԱՐԱԱՈՂՎ.

1. Բահէշի *)

— Այ տղա, ես քե, դու ձի:

Աղջիկն ու աղէն սիրեցին իրուր: Աղջկա աչք ճանբախն է օր ուր ախրէր իդա, չտէմսնա խալշիկ. իշկեց օր ախրէր զատենց էկավ, ախջիկ յիմցուց խալշկաւ: Դողուն առաւ աղվըզու ջան, էլավ, դնաց, էլման մտավ ջաղջի քարի տակ: Աղջիկէ ախրէրն էկավ, զատ էփէցին, կէրան, քնան չուր ի լուս: Ախրէր կու կէլլի, էլի դնաց նէջիր. աղվէր էլման էկաւ աղջիկէ մօտ. ուտեն, խմեն, ըէյփ էրէցին ուրանց: Մէ ամիս, էրկու իրեք ընցավ մէջտիդ, աղրէր իշկեց օր քրոջ փոր օր զօր' օր զօր կուրի, օր պօր միզար կու բանձրնա:

— Թնրո, սսաց տղէն. էս տեղ մարդ չկա. էդ կըմալ բան ա. կիշկիմ քո մէզար օր պը զօր կու բանձրնա. թէ մարդ ունիս, զաղտուտ կու պէհիս, բնի էս տեղ, աշկարա պսակիմ քու վէրէն. հալալ իրիկ կնիկ էղէք, իսան օր կա' մէզաց վորդի ա:

— Հավա՞ր, աղբէր, դու էկա խօսք յի՞նչ խօսք ա ձի ասէցիր. ես իմ խօր անվան մօտէն չիմ ամճնար օր դու ձի էդ խօսք կասիս. ես էդ բան էրմղն իմ:

— Հըպա, քնրո, էդ քո միզար յօրին կը բանձրնու

— Տախտ կավիլի, նուան խատ մի դտա, թալէցի բէրանսի. էս տէղացէն փորս ուռաւ:

2. Արճէշի **)

Ժամանակաց մէկին Հարճէշու մէջ Զիլանաձոր մէ մարդ մ'կիղի: էտ մարդ յէլավ առավ ուր բեռ, դնաց սարի միջու ջաղաջ աղալու. հալա ջաղջի մօտ չը խասեր էր, ջաղջրպան դուս յէլավ, չուան եղնից պրծուց, բեռն խուրճու պէս թալեց ուր շալակ, տարավ ներս:

*) Տես կմին. Աղդ. Ժղձ. Դ. էջ 98.

**) Տես կմին. Աղդ. Ժղձ. Բ. էջ. 323.

էդ մարդ օր էդ բան տեսավ, շատ վախէցավ, ասեց.

— Վալա, էսիկ ինձ էլ կսպանա, բեռն էլ կուտա, եզն էլ խետ. ապա ինչ էնիմ, Աստված, օր էնպէս ա, ևս պտի փախմում:

Զաղջպան բեռան բերանը քակից, օրեն լցեց օղունի մէջ, իրիշկեց տէսավ օր բեռան տէր չէկավ, էկլավ դուս, տէսավ օր էն մարդ կը փախի, բօնաց.

— Տօ աղբէր, մի փախի, արի արին.

Էն մարդն էլ ասաց.—Տօ վալլա, ևս բռ դուվաթ տէսա, քեզնէ վախէցա, գու բռ Աստված, բեռն էլ քեզի, եզն էլ քեզի, ինձի բան մ' ասեր, ևս թօղեմ էրթամ:

3. Արծկէի Առնջկոյս զիւղի *)

Դավրիշ ձուկ մ' կը բերա, կուտա պառվուն պախ:

Պառավին էլ իրեք խատ աղջիկ կիսի:

— Պառավ, կտսա, առ զիմ ձուկ, ամանաթ պախա:

Պառավ կասա.—Խա, կը պախիր, ամանաթ օր կա՛ դրյամաթ ա:

— Պառավ, ասաց, յան էրկու, յան իրեք օրէն կուպյամ:

— Շուտ արի, օր անզյան գյաս, կը նեխի:

Դավրիշ տուեց ձուկ մըտ պառավ պախ, գնաց:

Պառավ ասաց.—Վէրցէք ձուկ, պախէք, չէղի զայ էնէք:

Էդա աղջիկներն ա, վէրցին էդ ձուկ պախէցին:

Աղջիկներ իշկէցին օր մ' էրկու օր դավրիշ չէկավ:

Քշեց չանք ամիս մ' էդ դավրիշ չէկավ:

Պառվու ջոջ աղջիկն ա, վէրցուց ուր քսւրվլտոց:

— Ա՛ղջի, էլլի ձուկ բեր, ուտենք, պաս-ցամաք մէռանք:

— Ա՛ղջի, էսի ամանաթ ա, ամանաթ օր կա՛ դրյամաթ ա:

— Էլին, բեր, ուտենք, էնի մոոցիր ա:

Էլան ձուկ բէրին, իրեքով էլ կէրան:

Պառավ խաքար չէ աղջիկներ ձուկ կէրած էն:

— Մարէ, քու աղջիկ դարվիշի ձուկ կէրտվ, ասաց պտի աղջիկ:

— Աղջի, ասաց, դու յօրին կէրար, մենք ինչ ջուղար պտի տանք:

*) Տես Էմին. աղդ. ժողով. Դ. էջ 201.

4. ԽԸՆԹԻ ՏԱՓԱՎԱՆՔ ԳԻՒՂԻ *)

Թաքյավոր մ' կեղի, խետ մէկ լալէ մ' գէլին կէրթան կը պառահն. էղա թաքյավոր լէ ըսկի ավլադ ու թավլադ (որդիք) չունէր, կէրթան մէկ դավլէշի մ' ըռաստ կիւզյան Դավլէշ կասա.

— Թաքյավոր ապրած. ես գիտեմ դու ինչի շուռ կիւզյաս. տղէ մ' ապօվ շուռ կիւզյաս. արի քե մի խնձոր կուտամ, կէս դու կեր, կէս սուլթան թուտա. Աստված քի էրկու տղա կուտա. մէկ տղէն լէ խավլ էրա օր տաս ձի:

Թաքյավոր խավլ էրաց, էրավ գնաց ուր տուն. ինչ որ կէս ինք կէրավ, կէսն էտուր Սուլթանին: Ին ամիս, ին դան, ին դապրաս մնաց, թաքյավորի կնիկ պարկյավ, էրեր ջուխթ մ' տղա: Տղէք ջօցյան, էղան տաս տարէկան: Աւուր մէկ դավլէշն էկավ, տէսավ օր էրկու տղէն հոլ կը խաղին. ասաց.

— Կա ու չկա, էսոնք իմ խնձորի տղէկներն են: Կանչից զէն էրկու տղէն. պստիկն չէկավ. ջոջն էրեր, ասաց.

— Արի, էրթանք, քյո խօր տուն տներ ձի շանց: Տղէն ընդյավ առջէվ, տարավ, ասաց.—Էսա իմ խօր տուն ա: Դավլէշ մտավ ինե, տղի խօր տուն սալամլող կապէցին առէչ, ասաց.—Թաքյավոր ապրած կէնա. դու քյո խօսաց տէրն ես: Ասաց.—Եսա, ես իմ խօսաց տէրն եմ: Բէրից զէրկու տղէն կայնէցուց դարվէշի առէջ, ասաց.—Վօր մէկ կը վէրուս, վէրցու

5. Նոր-Բայազէտի գիւղերէն *)

Երանոս գիւղ

(Գաղթած Ալաշկերտի Խաստուր գիւղէն)

Արի էթանք մեր արտ ջ'ըրինք. Խաչօ, գ'նա ջ'ուր բ'ի, արտ ջ'ըրինք, արտն ըոթընա: Էթանք չայիր, տէսնանք քաղէլու չէ: Գ'ացինք տէսանք քաղէլու չէր: Անձրեվ գ'ա, թըխ էրկընցու չայիր, էն վախտ կը քաղինք: Լաօ, դ'ու իս գ'ացէր իս կէրցուցէ չայիր: Հա, յէս իմ գ'ացէր իմ կէրցուցէ: Օխչար քում, չայիր

*) Տես էմին, ազգ. ժողով. Բ. էջ 376.

*) Նոր Բայազէտի գիւղերէն մէջ ըերուած նմոյշները զրի առած եմ անձամբ՝ 1907 թուի ամառնային ճամբորդութեանս ժամանակ:

քում. տհւրի, տանիմ մէկ լէ կէրցում. Օր դու չկէրցուս, ծվ կէրցու Հէրու շատ անձրել էկավ, արտերն շատ էրկընցան, դոն լէ չբ'ըսնից, հաց լէ չէղավ, շախտէն տարավ:

* * *

Նիկոլա Թաքավոր, Ճավճավաց յէրանալ առավ էլլրկ էկավ Գյօքշէն, հազար ութը հորիր քսանը ութ թմբին. մզի բ'էրեց էստեղ. Ալաշէրսու Խաստութու բ'էրեց. իդա գ'եղ լէ արվից մզի. օխտ տարի թարլնութին տըվից, ձ'զի ասիմ օխտ տարով յէտ կապեց մզի խարջ ու խարաջ, Տալիդա մօվրօվ կար. էկավ էլլր պահից. էտ խարջ կապեց մզիկ, յավալ կապեց մէ մանէթ, էրկու էրեց, իրեք, էտել չորս, էտեվ հինգ, էլավ չանքի հիմի տան գ'լիս տարէկան տըմնըչորս մանէթ վացցուն կապէկ. էս սսհաթէս մենք արքունական խարջ կիտանք, Դւառնանք մէշէք. մէշէքն էրից պօշի (ռուս. մաքս), առավ միննէ (կամ նաև մզնէ ի մէնջ) առարին հիցցուն. հիմի գ'արձավ փէտին, էրից մի մանէթ. ծօվէրէն լէ պօշի կառնէ հիմի մզնէ:

Աղամիսան

- Քզի օր հօքի կէր՝ մկա դ'ու շուտ էր մէռէ:
- Օր քօ հօքի էզնի՝ ընչի՞ մզի կը չարչըրհս էդ դղար. մզի ջուր չս իտա, մեր արտեր ջ'րինք:
- Մէսնիմ Ասծու դիմսին, օր ախպէր լավ ըլնէր՝ մէկ լէ ուրին կըստէղծէր. մկա դ'ու քու ախպօր քանդող իս:
- Դ'ու վիս մարթ իս. քօ հօրօնք'ըրտիք զրկեր իս, կօդոբեր իս. կայսեր իս կօրչնըվիս՝ գ'էղօվ էլ խարով չինք:
- Օր դ'ու լավ էղնէր քու ախպօրտոց հետ՝ քու բ'էրան կերյարա չէր ընդէ:
- Իմ չընգեր ա, քօն կ'ընդհի:
- Իսա գեղ, ինա գեղ, նմէն լէ ընձնէ հող կէնին. քի պէս դ'էվ մարթ հող չէնա:

Չորագեղ

Ցէրկէն օր էկանք առաջ քառսունուչորս տուն էնք. հիմի դաֆիթրին հարուր քսանը ութ տուն ինք. էտ հօղով չինք գյառնա կառավօրվինք. էզէր ինք մկա էրկու հարուր իծծուն

տուն. ապրուստ մի չէղի. խարջ շատըցե, խարաջ լէ շատըցե. թաքավոր լէ ծով խլեր ա ձ՛էռնէ մզի. մզի փայ չկա. հարուր սէլ խոտ լէ կը կէրցու ձ՛ուկ առնող մուշտարի. քիրաղի (բոլոր) Յէրէվանու, Քյավառա կիգ'ան, յօթն ավուր ճամբախ կիգ'ան, խոտ կը կէրցուն, էն հօղի խարջ լէ մենք կիտանք, մացեր ինք նէսիր. Մէկ մէկ մարթ լէ թուրքիր կը գ'օղնան տանին սպանին, Մկօրսի սպանին մէ մարթ, էլ մի հարցու, թաքավոր զմմէն լէ բրթէրուն, հայէրուն փարա տըվեր է, մզի չի իտա. Հէրու անուն մեր գեղ հաց չէ էկե. տեղ սար է. մրսեր, ցուրտ տարեր է. ժանդ լէ զարկեր է. սկի պտուղ չինք տէսեր ի, չինք ստացեր ի:

Ծակրար

Մզի ծավճակ յէրանալը բէրեց էս գեղը. օխտը տարի խարջը չառավ. յէտօ դ'արձ'ավ առավ տարին մէ մանէթ, էրկու մանէթ, իրեք, չորս, խինդ մանէթ. մ'կա լէ կառնի 14 մանէթ տնական. Ծովէրէն մզի զրկիր ի. ջ'ալաջ'ընէրէն լէ կառնի փող, էրկու անգ'ամ, համ զլլլին, համ լրախօլ էլման մէշէնէրէն մզի զրկիր ի. մէկ փէտ մզի վրա էրիր ի խինդ մանէթ. խաց լէ չէկավ. քամին քաշեց. հիմի չինք կտռնա մըր աղէկներ պահինք. անձրել չի գ'ա. չօրութեն տմիր ի մը վրէն. Արազա ափնէրու թուրքեր էկած ին մը չայիրներ, մըր արաեր կէրցուցած ին. մզի նէղութեն կիտան. կիգ'ան մզի վրա, մըր չայիր կը կէրցուն, մզի զիվլօվ կը զանին:

Գեօլ

Ահմէդ աղի գ'եղ մեր քյաֆշնի կից, Աթաշ՝ էլման քուրթի գ'եղ ա. մեր սար կը կէրցուն, մեր մալ կը գ'օղնան տանին: Հնտ կը վախէնանք. թվանք չունինք օր էրթանք կոիվ էնինք, զընդուց սպանինք, հնտ հնտ թուրքն օխտ ավուր ճամբախ կիգ'ա մեր մալի արօտ կը կէրցու. մեր պապական մոլոք՝ օր Ալաշէրտու էկէր ինք, մեր ձ՛էռնէն զլած ա. մկա մեր մալ կը փիտնա. մեր մալի խաթեր գ'ացեր ինք, առեր ինք. յօրէն հինդ կոիվ կէնինք. չընք իշխընա մօտէնանք. Թվանք օր էղնի՝ մենք ընդուց սկի չընք հաշվի մարթ. հմա օր չկա... կը վախէնանք կը փախնինք: Տարէկան մզնէ տասը մալ զլին տանին. քսան հատ լէ օչխար

կը տանիքն: Հաց օր չունինք. ճժիր լէ անօթնէ օր մէկ կը մէռնին. լայլաջ ինք, Մեր ծովլ լէ մեր ճէռնէն առած ա. մզի լէ փարա չկա օր գ'անգատ էնինք, Գւանգատ լէ էրեր ինք, չըն հմառ (ոչ հասուցանեն): յէրէվլուցին կիգ'ա մեր արտեր կը կէրցու. օր էրթանը ընդուց տավրին լէ մօտէնանք՝ մզի կը զարկին կսպանին. ծովը մերն ա կըսին. էրկու վէրստ տեղ ծովու բ'էրնէն չուր էլնի վեր՝ մզի կը հասնի:

Ն. Աղեաման

Յէս իդա տէղաց ախջիկն իմ. իդա տէղաց լէ հարսն իմ. իդա տեղ լէ կարբըկեր իմ. իմ անուն լէ Սանամ. օր էղիր իմ Զաշանա տարվա ճիժն իմ. մկա լէ ծէրացեր իմ. էլ մկա չմ կառնա բ'անի գ'օրծի էղնի. մարթ պտի օր ընծի պահա. էլ իմալ ապրիմ օր ինձ ապրուստ չէղնի՝ չուր օրիկն ի: մահուն: Մեր լէզուն էդմալ ա: իմ մարթ վըր ընծի տըմնըհինդ տարի կէղնի օր մեծ ա: Դէ, յէս ինչ գ'ինամ օր գ'ալու ժամանակն չուրի Զաշանա կոփկ' ինչիլար կը քաշա. չմ գ'ինա: իմալ օր սուսն էկն Ալաշկերտ, հօնգուց օր բ'արձ'ած էկած իդա տեղ, յէս ինչ գ'ինամ ինչ խղար ժամանակ կը քաշա օր Զաշանա կոփկ' էղնի. մըտ (մօտ) ընծի յատնի չէ: Խօ իմ գ'լօխ լէ չմ կապի էղնի. բէլքի լուսուն լէ մէռա: Թըխ իմ անուն լէ մնա ախշըրքի էրեա, թէ լավ թէ վատ իմ անուն լէ թըխ մնա մըչ ախշըրքին:

* * *

- Դ'ըր կէրթաս:
- կէրթամ յարա:
- էն մարթ էն աղին կը խանչա. յօրի կը խանչա. ինչ կըսա՝ ընծի թըխ ասա. էստէղն յէս կը լսիմ:

Ներքին Կարանլուլ

(Գաղթած նահէնի Մանկասար գիւղն)

- Օ'նօ, յմւստ գ'ուգ'աս, դ'նը կէրթաս:
- Տնէն կիգ'ամ:
- Օ'նօ, դ'ու կյտոնամ մեր խին խօսքէրօվ ասիս. թօխ էս պարօն գ'րի:

— Դօ յէս խալիվօրցեր իմ. էլ չեմ կյուսնա բ'ան ասեմ:
— Ընչի չիս կյուսնա. հալս դ'ու շատ կապրիս:
— Խօսքը չընցնի. խարսի կուշտ խօսքը չընցի. տղի
կուշտ չընցի. ժամանակս անց կցիքը ա. դօ խօսքս օր տուն
չընցավ գ'եղի մէջ էլ սկի չընցի. Մէ վախտ օր կէլնինք տա-
նիս կը բուինք ռատղա, արի դ'ասա, մէկի տեղ սաղ գ'եղ ժօղնըլին
կը գ'ին Մկա իմ տղին էլ կանչիմ, կ'ասեմ մէ թաս ջ'ուր տու,
էլ չի ուղա դ'ալ մըտ ընձի:

Ասլալ աղալու

(Դաղթած Մանկասարի մօտիկ Քոփուան գիւղէն)

Մենք Քոփուանա էկեր էնք էստեղ. նէղութէնի խամար էնք
էկե, զօ էստեղ շէնլը էնք շիքի, Մենք էկանք՝ Ավդալ աղան էր
էս գ'էղացի. բուրթ էր ինք. էնի բօչեց գ'նաց. մենք իկանք
նստանք էստեղ, առու խանէցինք, Խմալ օր Մանկասարցու լէ-
զուն ա, էղմալ էլ զօ մեր լէզուն ա, Մենք ու Մանկասարցիք
խնութ գ'ըրկից էնք: Դօ ինոնք էմալ օր էնդեղ ին նստած, մենք
էլ էնդոնց կշաի խետ էստեղն էնք նստած:

Ալիկըլըլս

Մեր գ'էղացիք գ'նացինք նաշալնիկի մօտ, ասաց. գիվտն
կուզեմ: Ելավ էկալ թալեց ճալոտի տակ, էտոր լավ ջ'արդ'եց. խօնչան
կըտրավ. օր կտրավ՝ խելքը գ'նաց. քթէն խէղէղի պէս
արուն պլծավ, լէզից. տէսանք օր խելքը գ'ացիք ա, խօղաթը-
թախ ուր առանք գ'ացինք յախբ'ուր. էդ յախբ'ուր գ'էմ ջ'ուր թա-
լինք վրէն. ջ'ուր գ'նաց գ'նաց, աչքեր բ'ացեց, սել սիվտակը
գ'էղնավ. նոր վէրցինք գ'րէցինք ձ'իյանընէրու վրէն, առանք
էկանք զօ մեր տուն Տէր Մարգ'արն օրէնքեց, մնաց յօթն օր՝
ութն օր, գ'էրընդ'ին գ'ըրեց վըր թէվին, գ'նաց ըինար (քաղե-
լու). խզլարմանաի քաղեց, էրկու օր քաշեց, մըշ ըինարին մէ-
սավ: Մկա քէզնէ ու ձ'էզնէ կը խարցում. սուչ վիր կէղի:

* * *

— է՛, գ'տս արի, դ'որ կէթաս. կայնէ յէս էլ գ'ամ:
— Վոազցեր իմ. յէս զօ բ'ան ունիմ, կը վազիմ կէթամ.
էն աղէյներ գ'նացին. անգաջ չեն էնէ. էտօնց պիտի խամնիմ,
գ'ինամաւ:

ԶՈՂԱԽԱՅ

(Գաղթած մեծ մասամբ Զիրոյի գիւղէն և Խամուրէն)

— Մէլքոն, խին բ'անէրուց զրուցա, վարժապետ թօղ գ'րա:
— Տօ չմ գ'ինա ինչ պատմեմ. մեր պապեր էկած ին էստեղ. թուրք էր նստուկ. թուրքէրուն խանէցին տարան Մազրի մահալ, մենք մացինք էստեղ:

— Կմւստ գ'աս:

— Տնէն:

— Էդ ողլուշաղի խետ ինչ կը զրուցիր:

— Սկի. կասի ըի մէ փարչ Թօլաղուանա բ'էրած Մարգարի տուն, մկա կուզեմ՝ չի իտան. կասեմ յօրի՞ չս իտա. կասին ձ'էզի պէտք ա, մէզի էլ պէտք ա: Դէ, էստոք գ'րա. էսքոն թօ՞լ ա: Կուզես ուրիշ բ'ան էլ ասեմ: Մեր կանամփ ինամող (անջուր) ա. Չուր կուզեմ, չն ի տա. Խաչօի մօտէն գ'նացի ուղէցի՞ չտվեց, քփրէց, ասաց չմ ի տա. յօրի՞ չս էկե վըր իմ ջ'րին:

ՆԵՐԾԻՆ ԳԻՒՂԱԼՐԱՐԱ

(Գաղթած Նահէնէն, Գուլասորէն, Ռւլիքենդէն, Ղումլուպուաղէն և Լաթաբիէն)

— Տղա, դ'մը կէրթաս. գ'նա զանչա խնամի Ավօյին գ'ա:

— Բ'արիրիկուն, խէր ա. ընչի՞ էս զանչէ, խնամի:

— Էրթանք մեր տղին ախջ'իկ ուզենք:

— Ասված աջօղա:

էլան գ'նացին հարէվանի տուն:

— Բ'արի յիրիկուն, բ'արօվ էկաք. նստէք. խէր ա էս վախտ ձ'եր գ'ալ:

— Խէր ա, փառք Աստուծու. գ'ու ընձնից խարցու. էկիր էնք բ'արէկամութեն կը խնդ'րենք. ախջ'իկդ տու մեր տղին թէզնէ լավ մարդ: չենք կառնա գ'ըտնի:

— Դէ վօր էդմալ ա, ձ'եռդ բ'ե պաչիմ:

— Տղա, բուտովկէք գ'րէք, քէփ անենք:

ՎԵՐԾԻՆ ԳԻՒՂԱԼՐԱՐԱ

(Գաղթած Իրիցու գիւղէն, Վանքի գիւղէն, Թոռունէն, Մուսսունէն և Արծափէն)

Փօղվեր ինք, ըսէցինք. արէք էրթանք զօղան. կէս մ'ըսին չենք իդ'ա, կէս մ'ըսին կիդ'անք. յէս լէ ինադ էրէցի, ըսի կէր-

թամ. Մկա կըսեմ թէ չէրթամ. մեր կընկըտիք լէ խայիլ չեն. կըսին մենք չկրնանք էրթանք, չընք էրթա սար բէր. չընք կառնա, հէռուն ա ճամբալս, օխչար կթինք ու բ'էրինք հա էդա տեղ: Մկա կըսեն. բ'արձ'ենք մեր տներ՝ էրթանք մեր զօղանատեղ. էն վախտ մզիկ ըռահաթ կէղնի. մէ ամիս էրկու կը մնանք էնդիխ, էրկու ամսով յէտո կիջնենք կիդ'անք մեր գ'եղ:

Զաղալու

(Գաղթած Մշոյ Օնճալու գիւղէն)

Յէս ըսէցի. տէրտէր, արի էրթանք սար, քօլիկըմ ծածկա, մտնինք մէչ, վար տեղ էրթանք. խէրու գ'ացինք նէրքի-Խարան-լուղի սար. էս տարի գ'ար էրթանք. Տէրտէրն ասաց. արի, ըս տարի լէ էրթանք վէրի-Գօղալդարա. մէզի կըսեն էնտեղ խօվ ա. էն տէղաց մարթ լավ ա, աղէկ ա. մեր յէրկրի մարթ ա. էնդոք լէ մեր յէրկրէն էն էկի, ինչքան չէղի մեր պատիվ կը պախն, մէզի լավ աշքով կիշկին, Խոռ լէ ատնօվ ա. կըսեն յէղ լէ շատ կէղնի. Մկա տէրտէր ընձի բ'էրեր ա էստեղ, ինք լէ թօրկն գ'ացի:

ԾԱՆՕԹ. Նոր Թայաղիդի մնացեալ գիւղերէն Վերին և Ներ-քին Քեօլաղոան, ն. Ալուչալու և Գետակրուլաղ կը պատկանին նոյնպէս Մշոյ ճիւղին. Քեօլաղոան զաղթած է նահէնչն, Օնճա-լուէն և Կրազմէն, Ալուչալու գաղթած է Պայաղիտի Զախըր-Պէկ գիւղէն, Վանէն և Մակուէն, իսկ Գետակրուլաղիք Լաթարէն, Մուշէն և Խլաթէն. Երեքն ալ ունին իս փօխանակ հ ձայ-նին, լէ փի. ալ շաղկապին: Գործածական է ներկայի կիգ'ամ, կիգ'աս, կիգ'ան, կիտամ ևն ձեր. էական բային եղ. գ. դ. դէմքն է ա. առաջին լծորդութիւնը կը վերջաւորի իլ (ինչ. կը իսմին են). բացառական հողովը կառնէ էն մասնիկը, բայց ից ձեն ալ գործածական է: Թիւսկիւլի գիւղը՝ որ գաղթած է Ար-ձէշի Գանձակ, Զիրաքլու և Մշոյ Հատկոն, Լէզ, Մալաքանդ գիւ-ղերէն՝ միւսներէն բաւական կը տարբերի անով որ Զուղայեցոց նման էականը ա ձայնաւորով կը բանեցնեն, ինչ. բ'էրեր ա, գ'ացած ան, արթանը՝ երթանը. ասկէ զատ ունի հ-ի տեղ իս, իսկ բացառականի մէջ էն և ից ձենքը: Մնացեալ կէաերուն մէջ նոյն են Մշեցոց վերջին ճիւղին հետ:

3. ՎԱՆԱՅ ԲԱՐԲԱՐ

Վանայ բարբառը կը բռնէ Վանայ ծովին ամբողջ արևելիան երեսը. իր կեդրոնն է Վանայ մեծ քաղաքը՝ շրջակայ բազմաթիւ հայ գիտղերով. կը տարածուի հիւսիսէն մինչև Տիբատին. Պայտ զիտի արևմտիան կողմը, հարաւէն Մոկս, Ողմի, Շատախ և Աղբակ կամ Պաշգալէ, արևելքէն մինչև Պարսկաստանի սահմանը, իսկ արևմուտքէն կը քերէ Մշոյ բարբառին սահմանները և ըստ այս Վանայ բարբառը (յատկապէս Մոկաց ենթաբարբառը) հայ լիզուին հարաւային սահմանագիծն է, որմէ յիտոյ քրդախօս ու արտբուխօս հայերն են: Վերջընթեր ոուստանկական պատերազմին ժամանակ՝ Տիբատինի հայոցմէ ստուար խումբ մը գողթեց կովկաս, ուր Մեսնի ծովին հարաւային-արևելիան ափերուն մօտ շինեցին Բասարգեչար գիւղը, հիմուկ նոյն շրջանին մէջ մեծ և հարուստ աւտոն մը՝ որ գրեթէ քաղաքի կերպարանք տակը է:

Վանայ բարբառին ձայնական դրութիւնը կը պարունակէ 46 ձայն, որոնք կը բաժնուին հետեւեալ ձևով.

Զայնառողներ (12) *ա, մ, ե, է, ը, ի, օ, ո, էօ, էծ, ու, իւ.*
Բազաձայններ (34). *բ, սլ, փ, զ, կ, ը, զյ, կյ, ըյ, դ, ու,*
թ, ծ, ծ, ց, չ, ե, չյ, բ, ու, լ, մ, ն, վ, ք, ք, զ, ժ, ա, շ, դ, ու, շ, իւ,
շյ, շյ.

Զայնաւորն ներուն մէջ նկատելի են ե, ո, էջ. ասոցմէ տուա-
ջին երկուքը նոյն են Մշեցոց կամ Կարնոյ գիւղացոց ե և ո ձայ-
ներուն նետ, բայց ասսնց չափ ծանր ու դանդաղ չեն, այլ աւելի ա-
րագ կարտասանուին. էջ կարտասանուէ մօտաւորապէս էօլ (օթ)՝
խումբին նման, բայց աւելի արագ և կրնայ երկրաբառ ալ հա-
մարուիլ:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ ամէնէն նշանա կելի պարագաներն են.

Հայ. ա > Վն. ա. (այս ձայնաւորը Վանայ բարբառին մէջ՝ յատկապէս շեշտի տակ՝ կ'արտասանուի գոյց, գրեթէ անգլ. all բառին և ձայնաւորին պէս). շատ տեղ կը փոխուի ու, բայց առ սոր համար հաստատուն կանոն մը չկայ. ստոյգ է միայն որ վ ձայնէն յետոյ միշտ կը փոխուի ու. օր. վոլխ՝ վախ, լվոլ, վլոլ՝ լուանաթ ծովլոր՝ ձաւար, վողել՝ վաղել, վլող՝ վաղը, վլորու՝ կյուռ՝ վարագոյք, վորտոպետ՝ վարդապետ, վորոցք՝ վարձք ևն, մինչև իսկ Վոլն՝ վան քաղաքին անունը Խիստ սակաւաթիւ դէպքերու մէջ ա ձայնաւորը կը դառնայ նաև է, ե, յէ, ի, էօ, իւ, օ և. ասոնց հպատակող բառերը մէկ կամ մի քանի հատ են և բացառիկ ձայնական կանոններու արգիւնք:

Ե ձայնաւորը Վանայ բարբառին մէջ միավանկ բառերու սկիզբը կը դառնայ յեւ բողմավանկ բառերու սկիզբը կրնայ դառնալ թէ յեւ և թէ է. ինչ յետուն՝ երեսուն, էրկաթ՝ երկաթ, կրկնակ և ունեցող բառերէն ոմանք կը պահանջենի. ինչ իրեցը երեք, իմիել՝ եփել, իրես՝ երես, իրիկոն՝ երեկոյ, Վերջավանկի և ձայնաւորը կ'ըլլայ ե. ինչ. ինգյեր, ընկիր, ևն. Միջաձայն ե կը դառնայ է կամ ե. ինչ. պէրան՝ բերան, կյետին՝ գետին. Վերջին ձայնափոխութիւնը յատկապէս Մշոյ բարբառին հակառակ է, ուր ե կամ ո ձայները ըստ Մաերեանի միմիայն վերջավանկին մէջ կրնան գոյութիւն ունենալու

Ի ամէն դիրքով կ'ըլլայ է. միայն խիժ՝ խէժ և կիրակի՝ կիւրակէ բառերուն մէջ կը դառնայ ի:

Ի ձայնաւորը սովորաբար կը պահուի, բայց բանի մը բառերու մէջ կ'ըլլայ է, ինչպէս և ե, իւ. օր. ին՝ ինն, իսուն՝ յետուն, գյորվէնքը՝ անկողին, ծեռու՝ ծիրտ, կըշեռք՝ կըեն, իրիւշ՝ ուրիշ ևն:

Ո ձայնաւորը միավանկ բառերու սկիզբը կ'ըլլայ վոյ, բազմավանկ բառերու սկիզբը միծ մասամբ վոյ, բանի մը տեղ ալ օ. ինչ. վոխ՝ ոխ, վրով՝ ով, վոռոց՝ որձ, վոսկի՝ ոսկի, վոռպէօվէրի՝ որբեայրի, օղօղել՝ ողողել, օղօրմել՝ ողորմիր Մէյմէկ օրինակ ալ ունինք ու, էօ ձայնափոխութեանց համար, ուսկոռ՝ ոսկը, էօլէօրել՝ ոլորել: Բառամէջի ո ձայնաւորը մեծագոյն մասամբ կ'ըլլայ ո թէ վերջին և թէ նախաւոր վանկերուն մէջ. բայց բաւական օրինակներ կան նաև օ, էօ, էօ, ու ձայնափոխութեանց համար. էօ ձեւ գոյութիւն ունի միայն վերջավանկի մէջ. Օր. իսա-

լիվոր՝ ալեոր, իսրմոր՝ խմոր, խող՝ հող, ցորէն՝ ցորեան, փու-
խինդ՝ փոխինդ, պէծզ՝ բոզ, կյէծոծ՝ գործ, կյէծոտ՝ գորտ, ժօղ-
վել՝ ժողովել, լօխկնալ՝ լողանալ, խօվիվ՝ հովիւ, ահյլէօր՝ ար-
լոր, գյէօմէշ՝ գոմէշ, տուրոն՝ տորոն ևն:

Ու ձայնաւորը բաղաձայնէ առաջ՝ բառին սկիզբը կը դառ-
նայ ու, բառին մէջ և վերջը ու, իւ, իսկ ձայնաւորէ առաջ միշտ
վ. օր. ուղու՝ ուղու, ցուղու՝ ցուղու, պիղոյ՝ բուք, կյորիմն՝ գա-
րուն, ափւ՝ գու, թիվթ՝ թութ, լէզիւ՝ լեզու, լիւ՝ լու, լըվոլ կամ
վըլուլ՝ լուալ ևն:

Երկրաբառներուն մէջ կը նկատենք հետեւել ձայնափո-
խութիւնները:

Այ՝ բաղաձայնի քով կը դառնայ է, բայց երբ յաջորդ վան-
կին մէջ ի ձայնաւորը գտնուի՝ այ երկրաբառն ալ ի կը դառնայ.
ձայնաւորէ առաջ այ կը մնայ այ. իսկ բառավերջին կ'ըլլայ ա,
որ հոլովման ժամանակ կը ջնջուի Օր. իսէր՝ հայր, փէլք՝ փայր
թյէլել՝ քայլել, լէն՝ լայն, իկյի՛ այգի, իրիկ՝ այր, էրիկ, իրիցել՝
այրել, իսայլիկ՝ հայելի, կըլայեկ՝ կլայեկ, կասկարա՝ կասկարայ ևն:

Իւ՝ ձայնաւորէ առաջ և բառավերջին կըլլայ իվ. օր. իսի-
վանդ՝ հիւանդ, խօվիվ՝ հովիւ, Բաղաձայնէ առաջ իւ, ու, բանի
մը աեղ ալ ի, ե, օ, ինչ. ովիպ՝ ավիր, ովնավիր՝ ազրիւր, ուր՝
իւր, իսիրուն՝ հերիւն, խուս՝ հիւան, նօղ՝ ճիւզ, կյեղ՝ գիւղ, ողիս՝
աղիւս ևն:

Ոյ՝ կը դառնայ ո, էծ, ու, երբեմն ալ օ, վի, վո (վերջին-
ներուն համար մէյ մէկ օրինակ միայն կայ). ինչ. կապոտ՝ կա-
պոյտ, նկոթ՝ ճկոյթ, պէծն՝ բոյն, սովէծոտ՝ առույտ, կյէծն՝ գոյն,
լէծու՝ լոյս, պատրությ՝ պատրոյդ, վորուկյուն՝ վարագոյր, խան-
գյօնց՝ հանգոյց, վիր՝ ոյր, որու, վոժ՝ ոյժ:

Բաղաձայններուն փոփոխութեան մէջ վանայ բարբառը նոյն է
Ղարաբաղի բարբառին հետ, հոս ալ հին հայերէնի թրթոռուն ձայները
դարձած են խուլ, խուլերը կը մնան խուլ, թաւերը թաւ. ոնզա-
կաններէն յետոյ եկող թրթոռուն և խուլ ձայները կ'ըլլան թըր-
թոռուն. ը ձայնէն յետոյ թրթոռուն բաղաձայնները կը վերածուին
թաւի, Ասոցմէ զատ Վանայ բարբառը հ ձայնը կը վերածէ ին. ը բա-
ղաձայնը ծ, ծ, ց, ծ, չ, տ, թ, վ բաղաձայններուն քով կ'ըլլայ
ո. ը բաղաձայնը յաջորդական ուրիշ բաղաձայնի քով կը վերած-
ուի հյ. Ասոնց օրինակները վերը մէջ բերուածներէն տեսնուեցան:

Թրթուռն շնչաւոր բաղաձայնները, ինչպէս պիտենք, Վանայ բարբառին մէջ գոյութիւն չունին:

Վանայ բարբառին հոլովումը Ումի նիւղին նման է. բացառականը կը շնուռի ից մասնիկով, հայցականը նման է տրականին՝ եթէ առարկան շնչաւոր է, իսկ նման է ուղղականին՝ եթէ առարկան անշունչ է: Ներգոյականը կը պակսի: Յոգնակին երեք տարբեր ձևեր ունի. միավանկ բառերը կ'ասնեն եր մասնիկը, բաղաձայնով վերջացող բազմավանկ բառերը կառնեն ներ մասնիկը, իսկ ձայնաւորով կամ ն ձայնով վերջացող բազմավանկ բառերը կ'առնեն հյուներ մասնիկը, որ ըստ ձայնական օրէնքնիւրու: Կը ծագի նախաւոր քտեր ձևեն: Օր. խաց—խացեր (հացեր), անեղ—անըղներ (աղեղունք), կյինի—կյինիյնտեր (գինիներ), մառան—մառանյնտեր (մառաններ) են:

Յոգնակին հոլովսերը հետեւալ ձևով կը կազմուին.

Ո.	խացեր	անըղներ	կյինիյնտեր
Ա.Տ.Բ.	խացեր-աց	անըղներ-աց	կյինիյնտեր-աց
Գրծ.	խացեր-օլ	անըղներ-օլ	կյինիյնտեր-օլ

Վանայ բարբառը նշանաւոր է լ յօդին բացակայութեամբ. շատ անգամ կը տեսնենք թէ ինչպէս՝ նոյն իսկ ամէնէն կը թեալ Վանեցին չի կրնար հայերէնի լ յօդին գործածութեան ընտելանալ. ու կ'ըսէ օրէնակի համար՝ «այս մարդ ու այն կին կուսեցան իրար հետ. մեր տուն մեծ է. Լանայ բաղաք գեղեցիկ է» են. կամ բնիկ բարբառով՝ ճիւր խամեղ ի «ջուրը համեղ է». ըստ այսօմ ճիւր կը նշանակէ թէ «ջուր» և թէ «ջուրը»: Վանեցոց այս յատկութիւնը կը բացատրուի միմիայն բառավերջիկ լ արտասանելու անընդունակութեամբ, ինչպէս էր նաև գրաբարը, որ բառերուն ծայրը լ չգէտէ. թէ ոչ՝ Վանեցիք յօդի գործածութեան տեղեակ են, քանի որ պէտք եղած պարագային ճշտութեամբ կը դնեն ն յօդը: Կ'երեայ թէ Վանայ բարբառը բառասկզբին ալ լ արտասանելու անընդունակ է. և ասոր համար է որ ընկոյզ, ընկողին (*Վանկողին*), ընդ որ, *ընքավոր (*Հնքաւոր*) ձևերը դարձած են գէծզ, զյօղվէնց, դէծր, քավոր, իսկ ընկեր բառը Վանայ բարբառին մէջ դարձած է ինգյեր. այլուր լսած եմ պարզապէս գեր:

Դերանուններուն մէջ հետաքրքրութիւն ներկայացնող ձեւերը հետեւեալներն են.

Ո. յես մենք տիւ տիւքյ

Ս. իմ մեր քյո ծեր

Հ. ձի, ձիկ մի քյի ծե

Բ. ձիզնից մեզնից քյեզնից ծեզնից

Գ. ձիզնօվ մեզնօվ քյեզնօվ ծեզնօվ

Ո. զինքյ ուրանքյ

Ս. սւր ուրանց

Հ. սւր ուրանց

Բ. ուրմից ուրանցից

Գ. ուրմօվ ուրանցմօվ

Ո. վով վոր վուրոնքյ

Ս. վեր վուրու

Հ. վեր վոր վուրոնքյ

Բ. վիրնից վիրմից վուրուց վուրոնցից

Գ. վիրնօվ վիրմօվ վուրնօվ վուրոնցմօվ

Ո. էս, էսա, էսիկ էտ, էտա, էտիկ էն, էնա, էնիկ

Ս. իսոր իտոր ինոր

Բ. իսորմից իտորմից ինորմից

Գ. իսորմօվ իտորմօվ ինորմօվ

Ո. իսոնք իտոնք ինոնք

Ս. իսոնց իտոնց ինոնց

Բ. իտոնցից իտոնցից ինոնցից

Գ. իտոնցմօվ իտոնցմօվ ինոնցմօվ

Բայերու խոնարհումը մեծ ձեափոխութիւններ չի ներկայացներ. եղածները միայն ձայնական են. ներկայ ժամանակներուն ե ձայնը կը մնայ և միայն եզ. գ. դէմքն է որ կը փոխուի ի (առաջին լծորդութեան մէջ). անցեալ ժամանակներուն մէջ է և այ ձայները ուր որ ձայնաւորի կը պատահին՝ կը ջնջուին. ինչ կուզի՝ կուզէի, կը խազի՝ կը հազայի են.

Իրբու օրինակ կը դնենք ուզեմ՝ բային խոնարհումը։

Ներկայ	Գեղակ.	Ստոր.
Կուզեմ	ուզիբ ի	ուզեմ
կուզես	» իր	ուզես
կուզի	» էր	ուզի
կուզնքյ	» ինքյ	ուզենքյ
կուզէքյ	» իքյ	ուզէքյ
կուզեն	» են	ուզեն
Անկատար	Ապառ.	Անցեալ
կուզի	ողիտի ուզեմ	ուզի
կուզիր	» ուզես	ուզիր
կուզէր	» ուզի	ուզէր
կուզինքյ	» ուզենքյ	ուզինքյ
կուզիքյ	» ուզէքյ	ուզիքյ
կուզեն	» ուզեն	ուզեն
Կատարեալ	Անց. ապ.	Դերբայներ
ուզիցի	ողիտի ուզի	Անորոշ—ուզել
ուզիցիր	» ուզիր	Անց.—ուզած
ուզեց	» ուզէր	Անց.—ուզիր, ուզեր, ուզե
ուզիցինքյ	» ուզինքյ	Ապառ.—ուզելիւ
ուզիցիքյ	» ուզիքյ	ուզիքյ
ուզիցին	» ուզին	ուզին
Յարակ.	Հրամ.	
ուզիբ եմ	ուզի	
» ես	մուզե	
ուզիր ի	ուզէքյ	
ուզիր ինքյ	մէքյ ուզե	
» էրյ		
» են		

Վանայ բարբառը երեք ենթաբարբառ ունի. ասոնք են Տիամին, Մոկը և Ողմի։

Տիամակնի ենթաբարբառը ծանօթ է ինձ նոր-Բայաղէտ գաւառի Բասարգեչար գիւղէն, որ Տիամակնի գաղութ մ'է և իր լեւ

զուն անփոփոխ պահես է ցարդ։ Այս ենթաբարբառը Վանայ բարբառին հետ նոյն է հետևեալ կողմերով։

1. Գ, կ, թ ձայները կը դառնան գ.յ, կ.յ, թ.յ. ինչ. թյօ՝ քու, քյլնաց՝ գնաց, մենքյ՝ մենք, ընկյան՝ անկան, ինկան, առնենքյ՝ առնենք, քյլեղ՝ քեղ, գյում՝ գոմ, քյամցը՝ քաղցը, զրուցինքյ՝ զրուցենք, քյամակ՝ քամակ, էրյ՝ էք, կուգյաս՝ կու գաս, գյանցյատ՝ գանգատ, առանքյ՝ առինք, էթանքյ՝ երթանք, դրինքյ՝ դրինք, տիմքյ՝ տայինք, քյամի՝ քամի։

2. Հ ձայնը կը դառնայ ին. ինչ. կը պախեն՝ կը պահեն, ճամբախ՝ ճանապարհ, խասավ՝ հասաւ, խետ՝ հետ, խով՝ հով։

3. Ն և ունին երկբարբառային հնչում. մեր՝ մեր, կով՝ կով։

4. Այ կըլայ է. որով երբորդ լծորդութեան անցեալ ձեւերը կ'ատանան է. կուգէր՝ գայր, կէթէր՝ երթայր, պաի գյէր՝ պիտի գար։

5. Անցեալին մէջ է ձայնաւորը ի-ի քով կը ջնջուի. տինքյ՝ տայինք, կուգի՝ կու գայի, ին՝ էին, կէթին՝ կերթային։

6. Բացառականը կը կազմուի ից ձեռի, բայց է ձեն առ գործածական է. օր. վրեվին՝ վրայէն, իրեթից՝ երեքէն, ըտնից՝ բանէն, քյախրէն՝ քաղաքէն, մտէս քյացէր ա՝ մաքէս գացիր է. Ենթաբարբառին ներկայացուցած տարբերութիւնները Վանայ բարբառէն՝ հետևեալներն են։

1. Ու ձայնաւորը կը պահուի, մինչդեռ Վանայ մէջ կը դառնայ իւ. օր. լու, դու, նուու, ծու ևն։

2. Ոյ երկբարբառը կ'ըլլայ ու և ոչ թէ իւ՝ ինչպէս Վանայ մէջ. օր. թով, լուս, չուր՝ մինչև։

3. Թրթոռն բաղաձայնները կը մնան, մինչդեռ Վանայ բարբառ մէջ խուլի կը վերածուին։

4. Էտական բային ներկ՝ հզ. երբորդ դէմքն է ա, մինչդեռ Վանայ բարբառն ունի ի. ըստ այսմ կը կազմուի յարակատարն ու միւս բաղադրեալ ժամանակները. ինչ. ի՞նչ ա, էն ա, էդա տեղն ա, տեղ ա շինե, վիս ա ընկե, տուն ա քանդե, քյլը-տներ ա, քյացեր ա ևն։

Մոկաց ենթաբարբառը ծանօթ է գրականութեան մէջ բարբառիւն մոյշներով, որոնք գիրականաբար գիտական ճշտութեամբ գրուած չեն։

Ենթարարառիս հիմնական յատկութիւնն է ը ձայնը, որ այնպէս սակաւագէպ է ընդհակառակը Վանայ բարբառին մէջ: Բառավերջիկ ի ձայնաւորը, ինչպէս և բառամիջիկ ի ձայնաւորը անփառիթ կը դառնան ը. ըստ այսմ սեռական-տրական հոլովածեր, ինչպէս նաև բայերու ներկան կը շինուին այս ը ձայնով. օր. վարդը՝ վարդի, տարը՝ տարի, տրդը՝ տրայի, կուզըմ՝ կուզեմ, լսըցը՝ ասացի, բռնըցըն՝ բռնեցին. խընգ խարըր տարը՝ հինգ հարիւր տարի: Ասոր համեմատ ալ ապառնի ժամանակին պիտի ձեւ կը համառաւուի և կը դառնայ տը, տ (վերջինը ձայնաւորի քով). տը բռնըմ՝ պիտի բռնեմ, տասըմ՝ պիտի ասեմ, տը տէք մը՝ պիտի տաք ինձ:

Ինքնին հտոկանալի է թէ բոլոր այս ը ձայները շեշտեալ են: Նոյնպէս ո (կամ օ) ձայնը՝ որ Վանայ բարբառին մէջ առհասարակ ո (կամ օ, էօ) ձեն ունի, հոս կը դառնայ ու, նման թիֆլոսի բարբառին. ինչ. ինձովը՝ ինձոր, խուսք՝ խոսք, փուզը՝ փուզը են:

Ոզմեցոց ենթարարբառը կը խօսուի Ոզմի կամ Օզում, օվ, չաւնտանք, Պաս, Փաստ, Մակնի գիւղերուն մէջ, որոնք մօտ 10,000 հաւ բնակիչ ունին: Ոզմի այս գիւղակմբին մհծագոյն աւանն է:

Ոզմիի ենթարարբառը կը զանազանի Վանայ բարբառէն՝ չորս նոր ձայներով, որոնք են էյ, օւ, էօւ երկբարբառերը և զ՝ կոկորդականը. առաջինը կայ նաև Ղարաբաղի բարբառին մէջ, բայց հոս աւելի կարճ հնչում ունի և կը յառաջանայ ի ձայնէն. օր. թէյզ՝ թիզ, ինչյար՝ խիզար (սղոց), ինամիշ՝ ինամի, կոէյզ՝ կոիւ, հաշէյվ՝ հաշիւ, ինէյլէյ՝ հայելի են: Օւ կ'արտասանուի իբր օ՛ու (օւ) և կը յառաջանայ ու ձեէն. ինչ. ծ'օւ ձու, մօվթ՝ մօվկ՝ մուկ, ինօմ՝ հում են: Ղ՝ վրացական Շ ձայնն է և կը պատահի լող՝ անալ՝ լողանալ և բ'իւղ՝ բողկ բառերուն մէջ, ուրիշ տեղ հանդիպած չեմ: Էօւ երկբարբառը կ'արտասանուի ինչպէս արագ հնչուած էօւ < օւ. գտած եմ միայն ծ'էօւկ՝ ձուկն բառին մէջ:

Ասոնցմէ զատ Ոզմիի ենթարարբառը կը ճանչնայ ը՝ զ՝ դ՝ օ՝ չ՝ թթթռուն շնչաւորները, որոնց կը վերածէ հայերէնի թթթռուն բաղաձայնները:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ տարբերութիւններ ըստ այսմ բաւական շատ են. ո կը դանայ Մոկաց ենթաբարապին նման ու. ինչ. խուփ՝ խոփ, խմոր, ծոց, դոց, դժուփը՝ դժոփք, զրութ՝ գորա, զրութ՝ գործ, կործ, ևն. Բայց նոյն ձայնը կրնայ նաև օւ, էօ, իւ, օ ձերն ալառնել. ինչ. բէօրբէօմ բորբոն, բէիսէկ՝ բոպիկ, բէէօլով՝ բոլոր, սրդութ՝ սխուր ևն իւ կը դառնայ օ, օւ, է. ինչ. իմու՝ հիւսն, օւէյ՝ ձեան հիւս, իւլյոն՝ հերիւն, իսարէր՝ հարիւր, օղէս՝ աղիւս, յէլօր՝ ալիւր են. Այ երկբարսառը կը դառնայ ոչ միայն է, այլ և ե. ինչ. հէզէ՝ այգի, յէծ՝ այծ, հէր՝ այր, քարայր, լին՝ լայն, իսեր՝ հայր, մեր՝ մայր են. Զայնաւորով սկսող բասերուն սկիզբը շատ անպատճ կը դրուի ն. ինչ. համուր՝ ամուր, հարրանք՝ ապրունք, հավիլ՝ աւելի, հափ՝ ափ (քրի), հէժան՝ արժան, հէրտում՝ երդում, հէրկօն՝ երեկոյ են.

Ոզմեցոց հոգովման մէջ նկատելի են, սեռականի և արականի ը, էլլու մասնիկները. զործիականի մէջ ով, էօվ, յոզնակիի մէջ դ'իր. ինչ. տղէյթիթը՝ տղայք: Ահա հոլովական համառօտ պատկիր մը.

Ո.	խաց	խացիր
Ս.	խացը, խացէյն	խացիրու
Բ.	խացէն	խացիրէն
Գ.	խացով	խացիրով

Դիրանունները հետեւալներն են.

Ո.	իս	մինթ	գ'ու, դ'էօ, գ'իւ գ'էօր
Ս.	իմ	մի	ըյիւ ձ'ի, ձ'ը
Տ.	ձէյ, ընձէյ, ձի մի	քյի	ձ'ի
Հ.	ձը, ըզձը	մի, զմի	քյի, ըզքյի ձ'ի, ըզձ'ի
Բ.	ընձնէ	միզնէ, մինէ	քյինէ, քյիզնէ ձ'ինէ, ձ'իզնէ
Գ.	—	մինով, միզնով	քյինով, քյիզնով ձ'ինով, ձ'իզնով
	խաձէյ	խամի	խաքյի խաձի

Ո.	ան	անօւնք, նարօնք
Ս.	անօւր, նանօւր	անօւնց, նանօւնց
Հ.	զանէկ	զանօւնք

Բ. անօմնէ
Գ. անոփ, անօխէյտ անօւնցմնէ

Գործիականներուն ծայրի իսա ձեզ՝ ինչպէս կը գուշակուի,
նետ բարին ձեափոխութիւնն է: Ասոր համեմատ է նաև մօտ,
որմէ կը կաղմուին՝ մածէյ՝ ինձ մօտ, մամի՝ մեզ մօտ, մաքյի՝
ըեզ մօտ, մածէի ձեզ մօտ նու

Խոնարհման մէջ տեղի կ'ունենան ինչ ինչ փոփոխութիւն-
ներ, որոնք համաձայն են ձայնական օրէնքներուն. այսպէս ներկան
առաջին լծորդութեան մէջ կ'առնէ ի ձայնաւորը, երկրորդ լծոր-
դութեան մէջ էլ. անկատարին մէջ էի, այի ձայնախումբը կը
դառնայ պարզապէս է. օր. կը ը՛իրիմ, կը խօսէյմ, կը տանէյմ՝
կը բերեմ, կը խօսիմ, կը տանիմ. կիլէ՝ կուլայի, կը ը՛իրէ՝ կը
բերէի. իս է՝ իս էի ևս. Կատարեալը կ'առնէ էյ ձայնաւորը. ինչ.
կանչըցէյ կանչեցի, խազացէյ՝ հաղացի, զրուցէցէյ՝ զրուցեցի
ևն: Ապառնիին նշանն է տը. ինչ. տը ը՛իրիմ՝ պիտի բերեմ, տը
ը՛իրէ՝ պիտի բերէի:

Ահաւասիկ ուզեմ՝ բային խոնարհումը.

Դերկայ

Կատարեալ

Դերակ.

Կուղիմ

օւղէցէյ

օւղիր է

Կուղիս

օւղէցէյր

օւղիր էր

Կուղի

օւղից

օւղիր էր

Կուղինք

օւղէցէյնք

օւղիր էնք

Կուղիր

օւղէցէյր

օւղիր էք

Կուղին

օւղէցէյն

օւղիր էն

Անկատար

Յարակ.

Ապառնի

Կուղէ

օւղիր իմ

տօւղիմ

Կուղէր

օւղիր իս

տօւղիս

Կուղէր

օւղիր ի

տօւղի

Կուղէնք

օւղիր ինք

տօւղինք

Կուղէր

օւղիր իք

տօւղիք

Կուղէն

օւղիր ին

տօւղին

Անցեալ	Սոսոր.	Դերբայներ
տօւկէ	օւզիմ	Անորոշ—օւզիլ
տօւզէր	օւզիս	Անցեալ—օւզիր, օւզած
տօւզէր	օւզի	Ապառ—օւզիլիւ
տօւզէնք	օւզինք	
տօւզէք	օւզիք	
տօւզէն	օւզին	
Հրամ:	Անցեալ.	
օւզի	օւզէ	
մօւզի	օւզէր	
օւզէցէք	օւզէր	
մօւզէցէք	օւզէնք	
	օւզէք	
	օւզէն	

Վանայ բարբառին վրայ առաջին ուսումնատիրութեան փորձ մը կատարեց Գրիշ ոմն (տես Փորձ. Ա. թիւ 2, էջ 339—358): Գ. Վ. Սրուանձտեանի Մանանայ անուն աշխատութեան քննադատութեան առթիւ: Երկրորդ և վերջին գործն է իմ գերմանիրէն աշխատութիւնն. Lautlehre des Van-Dialekts (տես Zeitschrift für armenische Philologie, I), ասիկա կը պարունակէ Վանայ բարբառին մանրամասն ձայնաբանութիւնը եւրոպական գիտական տառադարձութեամբ:

Վանայ բարբառով գրուած բնագիրները հետևեալներն են:

1. Վանայ բարբառով.

Արիստ. Վ. Տէր-Սարգսեան—Պանդուխտ Վանցին. Պոլիս, 1875;
Արիստ. Վ. Սեղբակեան—Բնար Սշեցոց և Վանեցոց. Վղրշպտ. 1874;
Գէորգ Շէրենց—Վանայ Սազ. Թիֆլիս, Ա. 1885, թ. 1899;
Գ. Վ. Սրուանձտեանց—Գրոց ու բրոց. Պոլիս, 1874:
—Մանանայ. Պոլիս, 1876;
—Համով հոսով. Պոլիս:

Տիգրան Տէրոյեան—Երդարան. Պոսթոն. 1901, էջ 549—592;
Գրիշ—Պանդուխտ Վանցին. (Մատենալ.): Փորձ. Ա. թ. 3, էջ 113—135.

2. Մոկաց ենթաբարբառով.

Դարեգին Սարկաւագ—Սասմայ ծռեր. Թիֆլիս. 1892, էջ 61—151;
Գ. Վ. Ցովսէփեան—Ռոստամ Զալ. Ազգ. Հանդ. է. էջ 205—254:

- Բ. Խալաթեանց—Խրանի հերոսները. Պարեգ. 1901. էջ 45—56.
- Ա. Արեգեան—Թրւատ Դաւիթ. Թիֆլիս. 1902.
- Մ. Արշեան—Դաւիթ և Մաւր. Շուշի, 1889.
- Հայ-Արմէն—Մոկաց երգեր. Արևել. մամուլ. 1890, էջ 177—179.
3. Ասոնցմէ դատ Ա. Հայկունի հրատարակած է 34 էջ-քիաթ Վանէն, Մոկաչն, Նորդուզէն, Շատախէն, և Ոզմիէն (տես էմբն. Աղդագրական ժողով. Վ.զրշպտ. հատ. Բ, Դ—Զ).
4. Քանի մը փոքր բնադիրներ ունի Բիւրակն թիրթը՝ Վանէն—1898, էջ 183, 459, 558, 583, 1899, էջ 15, 151. Շատախէն—1898, էջ 558, 569. Ոզմիէն—1899, էջ 20, 119 և 298.

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

1. Վանայ բարբառով ^{*)}

Էս քյանի տարի ի կուկյո ու կընցնի. Էս քյանի տարի ի մեր աչք քյո ճտմիսի վէրէն կը խալի. Էս քյանի տարի ի մեր սիոտ քյե խամար կը մաշվի. Էս քյանի տարի ի քյո սիրուց կը մնանքյ կարօտ. Էհ, վժվ իմ յարալու սիոտ սիրէր չիւմ քյո մօտ, վոր պտնիր տիսնիր ինոր ցավեր ու վէրքեր. Ահ, չանձ հըմէն կակծավոր յես եմ վիրավոր, չանձ հըմէն խոօված յես եմ տրօրված, իրիցած ու մրկած:

Թօղ կյտրիւն կյտ. էրկիր, սարերն ու տտշտեր կանաչ, կարմիր ու նարընջի գորտըրի. աիս, յես ի՞նչ անեմ ինոնքյ. յես մնացի անտէր ու կյերի. յես մնացի վոռապէօվէրի:

Թօղ ամըռավան պտուզներ խասնեն, միլազներաց պէս շարվին ու կաթիւկ անեն վեր կանտչ խոախին, լլմոր լղմոր լըպպորվին, յես ի՞նչ անեմ ինոնքյ, կարօտ մնացինքյ. տիւ պէտք ես խամ տաս ինոնց ու խոտ տաս, հոմ ինոնց, հոմ ձիկ.

Թօղ խօջան ժողլէ առծաթն ու վոսկին, ակն նպատվական, միւշաֆարնիր անդիին, չանձ վտնո ծով լիցուցի, չանձ աշխըրքիս սարեր բարդի, թեղի ու սիխչի, ինոնքյ հըմէն առանց սիրու, առանց սուտի ինչիս խամար ի. ահ, առանց քյե աստըվորիս մալն յես ի՞նչ անեմ. Ահ, թէ յես քյե խամար մեռած եմ, էլմ կասեմ, աշխըրքիս մալն յես ի՞նչ անեմ,

^{*)} Հանած եմ Տէր-Սարգսեանցի Պանդուխտ Վանցիէն՝ էջ 52—55, դարձնելով իմ ուղղագրութեան:

ՄԵՆՔ ՃԻՌՔԵ ավլինքյ ծեռաց, ուխտ արինքյ խարաց, վոր խարաց ապրինքյ, խարաց մեռնենքյ. քյո սէր տվիր, իմ սիռտան ասիր ու մեր սիրու խօսք լսեց էրկինքյ, լսեց էրկիր. մենքյ ուխտ արինքյ, ու մէմէկու վէրէն խոկյի կու տինքյ. ահ, ճղակտոր էլուվ մեր յէզունիկ սէր. ու ըյէօքյախան էլուվ մեր սիռտ. ախւ կարիք կնոցիր ու ինպյոր օտար էրկիր ու զատ մնացիր. տիւ քյըռտինքյ կը թոփես, յիս առտսունքյ. տիւ մէօքրած ես, յիս ըէզըրած, օրս ասալվորս կնաց, էլ զադ չմնաց էնչտնք կանչեմ, սարեր լացուցեմ, յիս առանց քյե սէրն ի՞նչ անեմ, սիռտն ի՞նչ անեմ, ուխտն ի՞նչ անեմ, կյանքն ի՞նչ անեմ:

Քյո ջուխտակ այվընիկ ծտքյեր կուց կուց աստսունքյ կը թոփեն, կուլոն ու կասնն. ռՄեր խէրն ինչի չիրե, գէղէ մարէ, ապա յեփ պիտի կյու։ Զի կը խառցուցեն, սիռտս կը գողեն. էլ խոնց խապելու մտքոր չմնաց. ասքն ու պտրիկամ տիւր տրացին, ձի խառցմունք կ'անեն ծեր մարթուց ի՞նչ խտքոր կա. յեփ պիտի կյու. էլ խէրիքյ չէլուվ կարիքութան մէշ մնա. էլ խոկյիս էլուվ շատերաց սուտ խապելուց. յիս ծեռքյից կնոցի. Տիւր տրացին, ասքն ու խնամին յիս ի՞նչ անեմ առանց իմ ծէտկիկ ծտքյերու աղին. յիս ի՞նչ անեմ վորացին, առանց իմ նազէլի կա. ըիբին. աշխար ձի մութի, վրձ կիրիշկի վեր լաճերաց, կարիքիս մեռնեմ ուր ճամփըներաց:

Մեր տուն տեղ մեր ծեռքյից էլուվ. օտար խաֆքյու պէս մնացինք վեր չոր խըլի. վմլ պիտի մեր նեղութեն տիսնա, մեղ օղօրմի. խեխճ ու անտէր մնացինքյ. քյեզնից տվել մարթ չունինքյ. ի՞նչ կասես, սադ սալ մեռնենքյ:

Խէրտ ու մէրտ խալիվորցիր են, յիս ինոնց դարդն չեմ կանա բյտշե. յիս քյե քիչ կըըրիցի, տիւ շատ խմացի. շոտ թօղ արե, էլ խէրիքյ ի. խէրիքյ ի տոռն տտաէքյ, տտոտակ նստէքյ. խսկի չէ տարին քյանի մ' կուլուշ փարա ճամփէքյ. մենքյ էրթոնքյ մուրանքյ, պիրենքյ բյո տղէյներ պախենքյ. էլ չինքյ կանա անել, ինչ վոր արինքյ էն էլ խէրիքյ ի.

2. Տիատինի ենթաքարքառուլ

(Նոր-Թայազիդի Բասարգելար գիւղէն)

Իմ խէր իմ ախազօր խէտ մէ օր առանց սէլ քյնացին (կամ քյացին) վոր ըիլուշ բերեն. բյամին կայնալ. շատ էլ քյամի էր.

ինչըյտն սէլ բարցին, քյամին խըրցներ վէր տըվեց, քըցեց քյե-
տին. չուր էնի կառնի կը դնի, քյամին վէր կուտաւ Խէրս յերսօտ
էր. քյամու վրէն յերսօտավ, խըրցներ վէր տըվեց տաեց. էս էլ
քյեղ, էս էլ քյեղ. Փափախին էլ կը խանա կը զլոդկա կը քըցա
դյետին. շորերն էլ վրէվէն խանեց քցեց. էս էլ քյեղ. իս չէս ի
քյա էս էլ պըծուս տանհաւ:

* * *

Զատկի խլուտուն էր. էկան իմ ախչկէն ուզելու. խէրն էլ
տուց իմ ախչիկ կուտամ քյօ տղին՝ ուրանք լավ ին. ուրանց
բնութին լավ էր, ամա ըյասիք ին. Է՛, ուր կընկյան կը պախա
ասինքյա տըվեցինքյ. ամա ախչկա սրտով չէր Մնաց վոր իմ տղէք
գիտին (գիտցած ին) թէ իմ մարթ թռանաւ (հանաք, կատուկ)
էրեր ու ուրանց խետ, թէ իմ ախչիկ կուտամ քյօ տղին. չին
գիտցի վոր որտանց էր ասեր էր, վոր յետ իմացան թէ էս բռն
օզորթ ա, ուզեցան ըրոչ թէ առի (արի) յետ դուի, մի՛ առնիւ
Ախչիկ լէ վէրցըրեց թէ յետ հարուստ մարթու ախչիկ ըլնեմ, իմ
ըլւալու ախչիներու անոււն ափեմ գյիտին: Եհատ յեխրարներ կայ-
նան թէ արի քյեղի յետ դարցուցինքյ, էլ չենքյ իտա էն տղին,
լավ տղի կուտանքյ: Իւր ըիւր վէրցըրեց թէ յեխրար ջանէ, չեղի
դունաւ. իմ խօր անվանի ամօթ ա: Ուր անուն լէ Սօֆյան ա:

Մէ ամըսվա խարս էլավ. լավ խարսնիս էրէցինքյ. խարսնը-
սէն մէ ամիս յետ մախացավ. խինգյ օր խիվլնդցավ մէռավի
թէս կանիծի կասի. ըօիչէդ կապուկ մնա. խինէդ քյամին տանա.
սկի արժան չըլնես վոր դու ընէնց խօնար չիս էղե. կ'առէր. մայրիկ
ջանէ, ա՛ղէ ջանէ, յետ մկա մեռնիմ վոր քի՞չ լոս, էն վախտ կը
մեռնիմ վոր օխաը ձեռքի շոր էնի, վոր դնես հառէչդ իմ խա-
մար լոս:

Մկա իմ տան էրէմէք վրէն խաղ ա կապած.

Յէս Սօփին եմ ծամավոր,

Դու Մանուկն իր խամավոր.

Ղօրթմա (ճիշո որ) խամավոր աղա էր. ամա ըյասիք էր.
ըյասիքին գինաս ինչ ղղար պատվելի էնի, ինչքյան լավ զրու-
ցա, պատիվ չկա, քյասիք բռն մերժուկ ա:

Մկա կիւլոմ, օր իրեքյ խետ կիւլոմ. բա չմոմ իլո, էն շո-
ւեր վոր կարի, վոչ խաբյավ. ինչ վոր կարի՝ կապուկ մնաց. մկա

կանիծմ. Էն վախտ կանիծի. իմ լիզուն չորնէր. մկա չեմ անիծեն, յախու չեմ անիծեն:

Քյօ դավին Էտ էր. կըսա արթանքյ արթանքյ. մկա պրծմլ*):

3. Մոկաց հնթաքարքառով **)

Թաքյավուր մ' էր, իրիք տղա ունէր, իրիք ախըկ. էսաց. — Իս կը միւնիմ, խափք գյա, գէւ գյա, առչ գյա, ախչկըտիր կըտէք (կուտաք), էսաց. Իս ինչ կը միւնիմ, իմ իտիվէն չգէք՝ էսաց. Ինչ կը պսակվէք՝ մա ձի կընկափը չը քընէք՝ էսաց, ծառ մը կա մի (մինք ծառ մը ունինք), իրիք խնձուր կը բոնք. Հուլիսի տասնըխնգին կը գյան, կը տանըն. չըն թուղնը տըսնանք ինչ խնձուր ի (անմտհական խնձուր ի). ան ցածրի խնձուր մինծ տղըն, ան միչի խնձուր միչնիկ տղըն, ան վէրի խնձուրն էլ պղաը տղըն էսաց. յօթ օր իմ զիրիզման կը պախէք, գըշիր ճրաքն էլ չըք թուղնը ընցնը:

Խէր միուավ. աը. տանին վիրուցին, էրկու միծ տղէք ասըցն. — Խիտ էրթանք:

Փուքր էսաց. — Զընք էրթա:

— Ի՞նչըխ, մի խէր մէսնը, ասըցըն, մինք չէրթանք խիտ: Պղաիկ ախրէրն էլ առըն. զիւրովէն գնացըն խիտ:

Մինչիկ դիմէր պախըցըն, էկան, խրօխրէր նստավ թախտ, թաքյավուրութեն առց:

Փուքր ախրէր էսաց. — Զէ իս ձի ասըցը «չինք էրթա իտիվ»: Առչ իրի. նստավ խնամաթռու. — Ձի մինծ քիւր աը տէք ձլ, էսաց:

Էրկու մինծ ախրէր ասըցըն. — Մինք մի քիւր ինչըխ աը տանք առչին. չընք իտա. տանը տ'ուտէ:

Պղտիկ ախրէրն էսաց. — Իմ խօր խուսք չէրի, կուշտ կիրա. ան էլ չէնըմ, աը տամ տանը՝ (պիտի տամ տանի):

Մինծ քիւր առչ առըց տարավ:

*.) Պատմեց Սոփիայի անբախտ մայրը՝ Ասլիկ. գրի առի 1907 թուի ամառնային ճամբորդութեանս ժամանակ Բասարգեշարի մէջ:

**) Տես էմին. Աղդ. ժողով. Դ. էջ 57:

4. Նորտուգէն *)

Մէկ լալ տղէ-մ կէր. զինքն էր, ուր մէր. էլավ գնաց մէկ դեղ. ասաց.—Տ'էնամ մօ ուս, լընեմ վօրթկարած:

Գնաց, խնդրվավ, ասաց.—Զի անես վօրթկարած, շախվեմ:
Ասաց.—ԱՇ տղա, դիւ կանաս վօրթիկներ շախես: Ասաց.—
Կանամ:

Ասաց.—Դէ, գնա լէռչէվ վօրթկներաց. կիրակնեց կիրակի քիւ խաց-մաց ժօղվի, լընէն վօրթկի մէկ դիտը ցօրեն տամ քիւ նախ:

Էլավ, գնաց լէռչէվ վօրթկներաց, էն վօրթիկ իշ կը դըռ-
չըկէր, պասաթ կէնէր, էն կընէր. տղէն կընէր կը տփէր, բիրէր
մըչ վօրթկներաց. իշ կը մնէր գումահիք (հտևէն), կը տփէր, չում
կը խացնէր վօրթկներաց:

Էկո լավնով մէկ շաբթվան մէչ խինք, վեց վօրթիկ սպանեց:
Գէղական էլան, գնացին ուսոին ասին:

— Մենք էն վօրթկարած կապուլ չընք անի. մե վօրթկներ
չըմեն սպանեց:

Գէլան մլուցին դիւս, գեղից խանին:

5. Շատախէն **)

Մհեր Սասուն կը նստէր թաքյավոր,

Մըսրա. Մէլիք Մըսրը կը նստէր թաքյավոր.

Մըսրա մէլիքի կնիկ ճիժ չունէր:

Մըսրա մէլիքի կնիկ իրան մէչ կը մտածի.

Մէլիքից իրավունք կառնի, կըսի.

—Զի ճիժ չունեմ, վոր Մըսրը թաքյավոր ըլնը:

Սերմս փոխեմ, տղէմ ըլնը, ըլնը Մըսրա Մէլիք.

Մըսրա թաքյավորութուն կանգնի:

Ուր գյօղիկ, լաշիկ կօղօրկի Մհեր թաքյաւորի խամար.

Մհեր կը տիսնա գյօղիկ, լաշիկ օղօրկիր ի ուր խամար,
հսիր ի.—«Վոր յէս գյօղիկ, լաշիկ օղօրկիր էմ.

Էն չգյա, քըն զիս շատ կնիկ իւ:

Էն տեղ Մհեր իւ կըսի.

*) Տես էմինեան Ազգ. ժողով. Դ. էջ 97.

**) Տես էմին. Ազգ. ժողով. Դ. էջ 369—370.

— Վոր նա խաքար էն տվիր ի, յէս տըհամ: Կնիկ կըսի. — Մարթ, մէհա, աղիկ բան չի ըի խամար: Կնիկ, յէս տըհամ, յէս չըհամ: յէս էլ ինու ցեղ կնիկ էմ: Ճարն ինչ ն, տըհամ: չըհամ, չըհամ, իլավ գնաց, կըկու գիշեր, յան իրեք գիշեր մօտը քնապ: Դարձավ էրի տուն:

Մըսրա-Մէլքը զինք մեռավ: Ինը ամիս, ինը օր վոր թըմմավ, Ասոված ինու աղէմ իտու:

6. Ողմեցոց ենթաքարբառով *)

Կընին չուրս մարթ, կիան լպուտութեն, կիան (կամ կիան) սարըմ գ'յըլսիս կը տէսնին վոր գ'յիղ կը գ'յա. խէյնգչ խատ չարջար կը գ'յան, մօւ ջիւջ ընկիր ուր լաքը գ'էտին կը դ'ընի, մօւ կըսի. «Յէրի յէկէր ժօղվէք իսի բ'տմ տ'ըսիմ (բան մը պիտի ըսեմ): ըշկի (նայէ) ձ'իւրէն (կարդալ ձ'իւրէն) խէյնգչ չարջար բէօրթ գ'յիւղեր կը գ'յան. մօւ մինք էլնինք ասօւնցմէ թալնըլինք, ալ մի շաշխանէք վորէն ինք դ'րիր վիր մի թիվկին: Մօւ քյանի վոր իմ սիրտ կը տրախսկա՝ շաշխանէն իս անօւնց ձ'հո չմէյտա (չեմ ի տար). մօւ զորկըցէք, վոր փախնէ՝ ուր կընկան ըյափէք վար ուր գ'ըլխուն յէղնէ»:

* * *

Օ'րըմ դօլմիւղիւր կկանչի. — Պէզօ, յարի, քյի բ'տմ տըսիմ: Պօզօն կէլնի կիա (կերթայ), կըսի.

— Բ'տոկօն (բարի երեկոյ), կարապիտ աղա, ինչ կը խրամայիս:

Կըսի. — Հասօր քյիւ ջ'ուրէյն տըտաս, վորը ըինրաշէյն խեծնի իս կծվակ (պիւղ մ'է):

Կըսի. — Զի, կարապիտ աղա, իմ ջ'ուրէյն մարթիւ չմէյտա: — Զի, տտաս:

— Չմէյտա, վալլահ, կարապիտ աղա, մկա իմ վէյզ կտրիս ու իմ ջ'ուրէյն չմէյտա:

— Վորէն չսէյտա (չես ի տար), մահուլ (անիծած) պապ, ինչ անօւն կը դ'նիս օր չսէյտա. տղէյրգ'իր, գ'յացէք անօւն ջ'ուրէյն բ'իրէք:

*) Գրի տոի անձամբ Փարիզի մէջ 1897 թ. Ողմեցի նորեկ գաղթականէ մը:

Տղեք կիան, ջուրեյն մըսրը՝ վըրվէն կը հարցըկին, կուրդ-
դէյն (կորդին «թամբ») կը գնին վրէն, կառնին կը բ'իրին,
կկապին վար դուան. կիան կըսին.—Կարապիտ աղա, ջուրեյն
բ'իրիցէյնք:

Պօզօն կըսի. — Կարապիտ աղա, ջուրեյն տարմոր:

— Կը աանէյմ ու քյիւ աչքն էլ կիանիմ:

— Է՛ս, աղէկ, Կարապիտ աղա, թի քյիւ խարար յէղնի:

Պօզօն կելնի կիա ցածր, կընկնի դէօս (դուրս), կիա կը
կանչի.

— Պնւղուս, յար' ըսիմ. գ'յըտիս, Կարապիտ աղէն զէօրէօվ
մի (մեր) ջուրեյն տարավ յարի մի ճակիր (զէնքնը) կապինք:
(Շարունակութիւնը Պօզօն կը պատմէ):

Ճակիրը կապըցէյնք, գ'յացէյնք վոր քէօշըը՝ դուան կանգ-
նանք. կանչըցէյ. «Կարապիտ աղա, քյիւ գ'յըլօխ հէրտըսէն բ'ի⁴⁾»
դէօս: Կարապիտ աղա, ջուրեյն տը տանէյս. մօւ ասացէյ, թը
դ'իւ չտանէյս, քյիւ մէր անըծիմ, քյիւ յօթ պորտ անըծիմ թը
դ'իւ չտանէյս. դի յէրի տար, իս իմ ջ'իւրիւն հաֆսար (սանձ)
բ'ըրնըցէյ ու տարա կապըցէյ վր մարէյն: Կարապիտ աղա, մկա
կտրէյն իս, յէրի տար. ջուրեյնս տարա: Քյիւ քինըաշէյն վմըն
չէ, ասի ահօւր, թի գ'յա՝ ան տանէ: Դ'էօ չէ, քյիւ քինըաշէյն
չէ, ձ'ի յօթ իսէր գ'յա՝ չկանէ տանէ: Վալլան իս մկա փսուն
(փսուտիք) քյիւ փուրէն տխանիմ: Դ'իւ գ'յըտիս իս վմըն իմ.
մօւ իս չզմա Պօզօ աղէն իմ, գ'յըտիս»:

Մօւ իս տարա իմ ջուրէյն, ալ մարթ հիմ յէրէվան չէկավ.
չկյախցան (չամարձակեցան): Մօւ Կարապիտ աղէն էլավ գնաց
հիրմէթ, տսից. «Անսա մարթ չմօւզի մանչ (մէջ) իմ գ'յեղէյն. նա
մարթէյք մարթապան ին. յա նա մարթէյկ տը միս դէօս, յա
մինք աիանք»:

Մօւ իս էլա, ինչ կէր ձէյ, էլա կէր ձէյ թաղէյս մ ու լօփի
մ (կապերա). բ'որցը՝ վր իմ ջ'իւրիւն, ու խեծա իմ ջ'ուրէյն,
ու շաշխանէն դ'րի վր իմ թիվէյն, ըսի. «Կարապիտ աղա, իս
կիամ. թը դ'իւ խարէր խոկյով չգ'աս իմ հէռչիվ սա (թրք. իսէ՛
եթէ), իս քյիւ մեռել անըծիմ. թը դ'իւ վորցը մարթ իս՝ մըչ

*.) Բ'ի բեր. ըստ այսմ կ'ըսուի դ'ի դիր, կի կեր, մ'օտի մի ուտեր.
բ'ի դ'ի մա ծի, կի իսա ծի՝ բեր դիր ինձ մօտ, հետո կեր:

գյեղէյն բարագէթիւթիւն չվէլի (չի վայելեր). արի իմ հէոչիվ ու քի նշանց տամ»:

Մօլ էլա գ'ընացէյ մանչ իմ նայարնէրիւն. մօլ իմ նայարնիր ըսէյն ձէյ. վորէ էկար: Մօլ իս էլա գ'ացէյ Խլաթու յէրկէլր: Խլաթցէյք ուրանց կնէյկ հողէօվ՝ կօւզէն վր ձէյ զօրբրթեն էնէն: Մօլ իս Հըզմըցէյ յէղնէյմ ու տտուան Խլաթցօց էվալլահ էնիմ. մօլ իմ խէրէյն դարով չէ ըրած. ասը՝ իսմ ասլանիր թղ զանըն, ըզձը սպանըն աղէկ ի՝ բոնց Խլացէյք վոր վր ձը զօրբրթէն տէնին:

4. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԲՈՐԲԱՐ

Սյո բարբառին կեղրոնական քաղաքն է Տիգրանակերտ (աճկ. Տիյարակէքիր). Մոկաց ենթաբարբառին նման՝ տափկա ալ հայերէնի հարաւային սահմանապահն է, որմէ աւելի հարաւ կը խօսուի քրդերէն ու արարերէն: Հարաւային արևմտեան կողմէն կը տարածուի մինչև Ուրֆա կամ Եղեսիա, որուն մօտէն ակսիալ՝ Եփրատ գետը կը քաշէ բարբառին արևմտեան սահմանագիծը մինչև Արդղի և ասկէ ալ ուղիղ գծով մինչև Լճէ: Հիւսիսային և արևելեան սահմանագիծը կը կազմէ Մշոյ բարբառը: Հստ այս Տիգրանակերտի բարբառին զրաւած տեղերն են՝ բացի Տիգրանակերտ քաղաքէն՝ Հաղո, Հաղզո, Խիան, Սևերեկ, Եղեսիա և Լճէ: Վերջինս ընիկ բրդախոս է, բայց բազմաթիւ են հոն Տիգրանակերտցի դաղթականները՝ որոնք նորոգեր են հոյ բարբառը:

Տիգրանակերտի բարբառը դեռ բնաւ ուսումնասիրուած է:
Նոյն բարբառով կամ իր միւս ճիւղերով հրատարակուած բնա-
պիրներն ալ շատ աննշան բաներ են. տառնք են՝ առածներու,
հանելուկներու և ժողովրդական օրհնէնքներու փոքրիկ ժողովա-
ծուներ՝ Պօլսոյ Բիւրակն հանդէսին մէջ այսալէն՝ Տիգրանակեր-
տէն՝ 1898, էջ 332, 377, 413, 445, 470, 569, 654 և 700, 1899,
էջ 545 և 731, 1900, էջ 330, 450 և 677.—Խիանէն՝ 1898, էջ 301,
493 և 701, 1899, էջ 650.—Հազզօէն՝ 1898, էջ 538, 1899, էջ 37,
75, և 641.—Հազրօէն՝ 1899, էջ 805, 1900, էջ 263.—Ուռհայէն՝
1900, էջ 331.—Սկերէկէն՝ 1900, էջ 331: Տիգրանակերտի բարբա-
ռով նմոյշ մ'ալ ունի Արե. Մամուլ 1884, էջ 470—472, բայց հա-
րազատ է:

1910 թուել ամառնային ճամբորգութեանս ժամանակ՝ Պօլսոյ մէջ ծանօթանալով նորիկ երկու Տիգրանակիրտցիներու հետ (մին ուսուցիչ և միւսը բժշկական ուսանող), անոնց օգնութեամբ սկսաւ

կազմել Տիգրանակերտի բարբառին քննութիւնը, որմէ կը հանեմ հետեւալ համառօտ ուրուազիծը:

Տիգրանակերտի բարբառը կը բռնէ Մշոյ և Մալաթիոյ բարբառներուն միջին տեղը. ձայնաւորներուն մէջ չափազանց առաջ է ու ձայնաւորը, իսկ էօ, իւ հագիւ երեմ կ'նրեան օտար բառերս մէջ: Բաղաձայններուն մէջ Տիգրանակերտի բարբառը մինչև հիմայ տեսնուած բարբառներէն բոլորովին տարբեր դրութիւն մը կ'ընծայէ. հայերէնի երեք աստիճանի բաղաձայններէն կը մնան միայն երկուը (թրթոռն և թաւ խումբերը). հայերէնի թրթոռն պայթուցիկները կը դառնան թաւ, խուլերը կը դառնան թրթոռն, իսկ թաւերը կը մնան. օր. վէրտոն՝ բերան, փօրիկ՝ բոպիկ, թժոնտզ՝ գանակ են (Հաղղօյի ենթաբարառուն մէջ կը գտնենք թրթոռն շնչաւորներու խումբը՝ Մշոյ բարբառին նման, բայց հոս ձայնական օրէնքները քայլ մը առաջ երթալոլ՝ խուլ ձայններն ալ կը վերածեն թրթոռն շնչաւոր. ինչ, գ'աննալ՝ կանդնեցաւ, գ'նիկ՝ կնիկ, դ'եխ՝ աեղ, զ'ուզէր՝ կուզէր):

Բաղաձայններուն մէջ աւելցած են՝ հ՛ւ, ղ՛ւ և լ՝ ձայնները. առաջին երեքը փոխ առնուած են արաբերէնէ և կը գտնուին միայն արաբական բառերու մէջ. (՝ կը ներկայացնէ արար, այն տառը, ղ՛ւ՝ արար. զաֆ և հ՛ւ՝ արար. հա). օր. աղբարձ՝ արար. ազրաբ «կարիճ», էօմը՝ արար. օմր «կեանք», զաթար՝ արար. սաւար «ծոթրին», ղ՛ուլը՝ արար. զալ «կեղծ», հ՛ովլոմ՝ արար. հալվա «հրուշակ», ուննար՝ արար. սոռնե «յունալ». այսպէս նաև ղ՛ուղղղու՝ կկու: լ՝ կակուղ հնչմամբ լ ձայնն է, գրեթէ նման ուու. լի ձայնին և կը գտնուի բնիկ հայերէն բառերու մէջ. ինչ, ուլ՝ զլուխ՝ գլուխ, փուլք՝ բոյլք, լվոնտլ՝ լուանալ լոգնուլ՝ լոգանալ են: Վանայ բարբառին նման հոս ալ կը գտնենք կյ, թյ ձայնները. ինչ. հորյու՝ հագայ, իքյու՝ գալ, ինքյուվուր՝ կնքահայր, նաև դյ ձայնը՝ զուղյուզ՝ պուտուկ բառին մէջ: Հաղղօյի ենթաբարառու ստիգմած է նոր կիսաձայն մ'ալ՝ որ բացի Մարադայէն՝ ուրիշ բարբառի մէջ չենք գտներ. ասիկա անգիտական ա ձայնն է, որուն ճիշտ համապատասխանն էր հին հայերէնի ւ ձեւ, ինչպէս որ կը տառադարձնենք. լըրէն՝ ի վերայ, լըր՝ որ. մինչեւ իսկ օտար լիզուէ փոխառեալ բառերու մէջ. ինչ, ախտ՝ արար. նազէ «ժամանակ»:

Ձայնական փոփոխութեանց մէջ յիշելու արժանի են հետեւ-

եալները. առ ձայնը ամենամեծ մասամբ կը դառնայ. ու. այնպէս որ բարբառը լցուած է այս կոտրած հնչիւնով. Տիգրանակերտցին կը դժուարի հնչել առ ձայնը՝ զոր կը պահէ միայն ու բաղաձայնին քով և քանի մը ուրիշ սակաւադէպ պարագաներու. օր. ոմափորդովուն, բովովուն, սորգովուր, չողորց (ջրաղացք) ևն. բայց ախոռ, ամբառ, առշ (արու կատու), փողվառ՝ բուրվառ, փառնալ՝ բառնալ են. Ու կը դառնայ ու. օր. նուր՝ նոր, փոր՝ փոր, փուա՝ փոս, խուղ՝ հող, սուխ՝ սոխ, չոր՝ չոր, չուրա՝ բայց հոլովման ժամանակ կը գտնինք փօրի, փօսի, խօջու են. Նոյն ձայնը միավանկ բառերու սկիզբը կուտայ վօ, վը, բազմավանկներու սկիզբը օ. ինչ. վօվ՝ ով, վրո՞ւ ու, վրսալ՝ ոսպ, վըրփ՝ որը, վըրթ՝ հորթ, օզնիգ՝ ոզնի, օլրիլ՝ ոլորել, օզգի՝ ոսկի, վօխչ՝ ողջ, օխչըննոյլ՝ ողջանալ, օսրուր՝ ոսկոր են. Ու կը մնայ սովորաբար ու. ինչ. շոն, խուլ, նուտ, ուխտ, ուվ, խոնդ են. բայց ո կ'ըլլայ թօռ՝ դուռ բառին մէջ. Ե վիրջավանկին մէջ կը դառնայ ի. օր. էրիս՝ երես, ղիղ՝ տեղ, թիղ՝ գեղ, որիվ՝ արե, տսիղ՝ ասեղ, որ սակայն հոլովուած ժամանակ կը վերածուի է. էրէսի, թէղի են բառին սկիզբը նոյն ձայնը միավանկներու մէջ կ'ըլլայ յէ, բազմավանկներու մէջ է. ինչ. յէզ՝ հզն, յէս՝ ես, յէփ՝ երբ, էրէզ՝ երէկ, էրզմթ՝ երկաթ են. Այ երկբարբառը կը դառնայ է. օր. էն՝ այն, էս՝ այս, փէղ՝ փայտ, էրի՝ այզի, էրփիլ՝ այրիւ, զէծող՝ կայծակ են և կ'ըլլայ ի, ու. ինչ. որին՝ արին, հորիք՝ հարիւր, ոլիք՝ ալիւր, սոմ՝ սիւն, ցոն՝ ձիւն. Ոյ կ'ըլլայ ու. ինչ. լուս՝ լոյս, փուլք՝ բոյլք, փուն՝ բոյն են. Հ բաղաձայնը կը մնայ սովորաբար հ, ինչպէս է նաև Մշոյ բարբառին մէջ. բայց իս կը դառնայ խուղ՝ հող, խօսու՝ հսոսու, խիղ՝ հեղ բառերուն մէջ. Շատ տեղ նկատելի է բառամէջի բաղաձայններու կըրկնութիւնը. օր. էժժուն՝ արժան, թըլմժող՝ դմակ, յօ՛թթէ՝ եօթը, զըրդէլ՝ զտել, թօթթու՝ թթու, թըրրիք՝ թրիք, իննէ՝ ինը, լըսսէլ՝ լսել, ծըխիսոյլ՝ ծխել, ծըծծել՝ ծծել, զըննուվ՝ կանուխ, զըծծու՝ կծու, հօքքի՝ հոդի, մշշտոք՝ մշտկ են. երբեմն ալ բառին պարզ ձեւ մէկ բաղաձայնով է, բայց հոլովման ժամանակ կը կրկնուի. ինչ. հաց, վից, յգ. հացցիր, սեռ. վիցցի:

Քերականութեան մէջ յատկապէս նկատելի է աշխարհաբարի ը յօկը՝ որ հոս է ձեն առած է, իհարկէ անշեշտ. ինչ. վիէրո՛նէ՝ բերտնը, շո՛մնէ՝ շունը, սո՛մնէ՝ սիւնը են. հայցական հոլովը կը

կազմուի Մշոյ բարբառին նման զ նախդիրով, կամ առանց նախդիրի. բացառականը է մասնիկով, բայց անորոշ դերբայները կ'առնեն ուց մասնիկը. ինչ սիրէլուց, խօսէլուց ևն, Յոգնակիի նշանն է իր, նիր, նի. ինչ. հոցցիր՝ հացեր, հրէշղղղղնի՝ հրեշտակներ:

Դերանուռներուն մէջ բանի մը յատկանանական կէտիր կան. ասոնցմէ առաջինն է յէսի՝ իբր ևս գերանուան հայցականը. երկրորդ՝ այդ ցուցականին բացակայութիւնը: Տիգրանակերտի բարբառը կը զանազանէ միայն երկու ցուցակւն, այս և այն. իսկ այդ կը բացարուի այս կամ այն ձեռվէ:

Ասոնց հոլովմունքն է.

Ո.	յէս	թուն	տն, ընի, ընիգի	տս, ըսի, ըսիգի
Ս.	իմ	քու	ընուր	ըսուր
Տ.	ընձի	բէզ(ի)	ընուր	ըսուր
Հ.	յէսի	քէզի, զքի	ընուր, ընի, ընիգի	ըսուր, ըսի, ըսիգի
Բ.	ընձմէ	բէզմէ	ընուրմէ, ընուրմէնէ	ըսուրմէ, ըսուրմէնէ
Գ.	ընձմօվ	բէզմօվ	ընուրմօվ	ըսուրմօվ
Ո.	մինք	թուք	ընունք	ըսունք
Ս.	միր	ցէր	ընունց	ըսունց
Տ.	մէզ(ի)	ցէզ(ի)	»	»
Հ.	մէզի, զմի	»	»	»
Բ.	մէզմէ	ցէզմէ	ընունցմէ	ըսունցմէ
Գ.	մէզմօվ	ցէզմօվ	ընունցմօվ	ըսունցմօվ
Ո.	վօվ		վօվիր	
Ս. Տ.	վօրու		վօրէրուն	
Բ.	վօրմէ, վօրմէնէ		վօրօնցմէնէ	

Ստացական յօկերը՝ որ հայերէն լեզուի մէջ ուղղակի դոյականներուն կը կցուին, հոս՝ ինչպէս նաև երրեմն Մշոյ բարբառին մէջ, կ'ստանան անշեշտ ի վերջաւորութիւնը. օր. փէրտնախ, թէ՛ն՛իւսի, էրի՛սթի կամ սի՛րդիս, վի՛զիթ՝ փոխանակ ըսելու «բերանս, գլուխս, երևսդ, սիրտս, վիզդ». սեռ. սրդի՛սի, սրդէրնո՛ւսի, հօքքո՛վթի, մէղա՛ցիս, գործ. սրդօ՛վսի, էրէսօ՛վթի՝ փոխանակ ըսելու «սրտիս, սրտերնուս, հոգուդ, մեղացս, սրտովս, երեսովդ»: Անշեշտ ի-երու այս յաւելումը՝ միացած է յօդին հետ՝ կուտայ բարբառին իտալական նուրբ ներդաշնակութիւն մը,

մանաւանդ երբ յաջորդաբար իրուրու հաւեէ կը շարուին. ինչ սրդի՛սի սո՛մէ, հօքքո՛ւի դո՛մէ «սրտիս սիւնը, հոգւոյս տունը»:

Բայերուն մէջ ներկային Ե ձայնաւորը ոնդականներու և ս-ի քով կը դառնայ ի. ինչ. գուզիմ, գուզիս, գուզէ, գուզինը, գուզէր, գուզին. անկատարը կը կորմացնէ իր ի ձայնաւորը. ինչ. գուզէնը՝ կուզէինք, բայց նաև կը պահէ անփոփոխ. Միավանկ բայերը (լաւ, գաւ, տաւ, կաւ) ի մասնիկին յաւելուածով դարձած են իլուլ, իրյուլ, իղուլ, իգուլ. բայց այս յաւելուածը նոյն իսկ խոնարհուած ու հոլովուած ժամանակ ալ կը մնայ. ինչ. իլուլով՝ լալով, իլոցի՝ լացի, իզմ՝ կայ. Զարմանալի է ապառնիին կազմութիւնը, որ կը ձեանայ մըն անժանօթ մասնիկով ինչ. մըն ուզիմ, մըն փէրիմ, մըն ուզէի, շըմըն ուզիմ, շըմըն ուզէի (չպիտի ուղէի),

«Այլ» շաղկապը Մշոյ նման լէ ձեւնի, բայց կը գործածուի նաև ոլ, լլ:

ՆՄՈՅՇՆԵՐ

1. Ցիզրանակերտէն

(Բիւրակն, 1898, էջ 470, 654, 700 և 1899, էջ 545):

1. Գլոխսի զնեմ բարձին,
Հոգիս իտամ Աստըծուն.
Բարի հըրըշտակ, դուն պլէհէ,
Զար սատանան չխարէ:
2. Էվան կթթեց, Մարիամ մակրդից,
Քրիստոս էկավ խաչակնքեց,
Կաթն էղավ մակարդ, մակարդ լէ կաթ:
3. Ըմմէն մարթ կի տսնա, Աստված չտսնա (երազ):
4. Սպրտակ շաղըր, դոռ չունի (հաւկիթ):
5. Բուրմա մը խուռ՝ ցած տէներէ դրուկ է (յօնը):
6. Ցորեն շըմ կերի, արտի քովէն անցիր ըմ:
7. Քարիր փէտիր չնիյան (չտեսնեն):
8. Զքու ցմնկն իմ կոտրի, քու էգի՞ն իմ մտի:
9. Անկուշտն է պատի զքի:
10. Դուն չմնաս՝ անունդի մնայ:
11. Միւլ իգա քղի:

12. ԱՇՔԻԴ Ելլա, լնասիդ փճի:
13. Քոռ էղնաս՝ դէմիս ընկնիս:
14. Խունկ (եղունդ) չեղնա՝ լաշիդ քերիս:
15. Հոգաւոզի տնանէ փլի, սրտիդի սնանէ կոտրի:
16. Դուն չիգաս՝ խարա՛րդի գա:
17. Լաշիքէտիդ դօնէ իրա (դագաղդ դուսը գայ):
18. Հուղ չըգնաս մէջէ պառկիս:

2. ԽՍԻԱՆԵՆ *)

1. Լապստակ, փէտի վտատակ, վաղէ վաղէ փուրը դարտակ (կկոց):
2. Գում մը՝ մէջն ըլի (լի) սպիտակ մաքի (քերան):
3. Տակը հուզ, մէջը շաղ, վրէն օսկի (ցորեն):
4. Կը կապըն կը քէլա, կարցըկըն կը կէնսա (տրեխ):
5. Էրիկ կնիկ կռվան, աշխար գիցավ բաժնվան:
6. Հավկթէն է էլի, դհավկիթ չհամի:
7. Գնա էնոր քով որ քեղ կի լացընէ, մի էրթա էնոր որ կի խնդացընէ:
8. Կրակ որ ընկնի տաւաշ (անտառ)՝ չուր ու դալար մէկտեղ կէլի:
9. Ինչ զար (չափ) իջկեր կա, էնզար ալ իվեր կեղնի:
10. Սար ու ձուր՝ տէրտըրու փուր:
11. Նա (ոչ) սուխ է կերի, նա հուտ իպա:
12. Աստված տհսեր է զսար, զրեր է զձուն:
13. Թէ տէրտէրը մէկը կը գինա, երիցկին գերկուք կը գինա:
14. Ո՞ր աչք ո՞ր համար կիլա:

3. Հազզօէն **)

Խախթըմ ըգէր մարթըմ ուր գէց (քան զ) ուր հոգին կը սիրէր զուր գնիկ, ուշ-պարէգէն (դժբախտաբար) թէրզով մէ կը գորցու զինք: Տարտով բոլիկած դուշըմիշ կեղնէր զուր դանելու ջոր. ու բաշին (յետոյ) թողեց զուր երկիր, ընկավ քաղքէ քաղք, օլըրտավ ուր գնկա յէտեվ: Շատ ջամբա քալեցուց թաշկած

*) Տես Բիւրակն, 1898, էջ 301, 701 և 1899, էջ 560.

**) Անդ, 1898, էջ 538. Ուղղագրութիւնը Բիւրակնինն է. այնպէս որ գտառը կարդալու է գ', ա—բ են.

ու քրտնքով թրջուկ քաղաքը զոնընեց (իջևանիլ). Էն գիշեր գեղը (տեղ մը) քնավ ու լուսութ աղեղեցու (եկեղեցոյ) դուռ գաննավ ուր ըրան փարաէ (մուրալ), Բարի մարդը հեցավ (հայեցաւ) ուր խեղճութինյ մեղքունք էկավ ըրթէն ու զինքի դարավ ուր տուն: Փարազը մարդ (մուրացկանը) յեփ մօտ խրակին (խարոյկին) կը որհաթնէր, Նժըըլա (յանկարծ) հեցավ դռա մէջ գնիկը ուր շիտակ ուրէն կը մեղէր (նայիլ). ա ձփփաց (իսկոյն ցատկեց) ուր գելին (տեղէն) ու փաթվավ գնկա վզին ու շատ գուրգուրացին իլացին: Բարի մարթն յեփ հեցավ զէտ անշըգ (զարմանալի) բան, շիվրավ գաննավ, պէլի (սակայն) գուզէր էտ ալլմրատնու (անրախո) սէրին բաշին հինէր: Բաշին հարցուց. «Ի՞ո լավօ, էն թուչ դավա է»: Փարազը մարթ իլարօվ պատմեց. «Էտ գնիկ իմուն է. թէրզովը գորուկ էր, էլիր ըմ ուր վրէն օլլտըմ ու հա օտան (հոդ) գտա զինք»: Էտ բարի մարթ զգնիկ լը աղկեցու դուռ գեսեր ուր գուն բերեր էր բղելու (պահելու): Յեփ իմցավ, զուր հոգին շատ ուրըխցավ ու զէրիկ գնի հատիայով ջամբեց ուրաց էրկիր:

4. Հազրօյէն *)

Միր տան էտին ծառ սալոր էր,
Զիր տան էտին ծառ սալոր էր,
Ուր (իւր) հատիկը հինց կլոր էր,
Ու վըր (ուր) ուտէր չը հալվորէր:

Միր տան էտին քառսուն կարաս,
Զիր տան էտին քառսուն կարաս,
Կարսու միչու գինին էր իսաս,
Օսգիէ գողում արծթէ թաս,
Հմըն թասին ընձի պագ մ' իտաս:

Միր տան էտին առուն հանած,
Զիր տան էտին առուն հանսոծ,
Բոլուր բոլուր ըինան ցանած,
Էկավ անցավ նուր նշանած:

*) Տես Բիւրակն 1900, էջ 263.

Միը հավշի հավաւղը ըուզ է,

Զիր հավշի հավուղը ըուզ է,

Վզի շարան յալտուզ է.

Աչքիս տեսավ սիրտիս կուզէ:

5. Նղեսիայէն *)

Մութ խարարա. գըողը տանիս. գիտինը մտնաս. էրկուաչ-
քիս կուրնա. պատին տակը մնաս. սիւ Յուղու, լշշիդ ձգեմ. ադ
օրը չտիսնաս. կարմիր արիւն շրջիս. ալյեշիլ դարձնես. օր արև
չտիսնաս. մուրնը գլխուդ. ժառանդիդ կարճ ըլլա. ժամուն
դուռը մուրաս. ջիվան էրթաս. զօյող գանատող մնաս. Աստուծօ
սրին գաս. լաշդ լվան. էրթաս չի գաս. զարա զարա (սև սև) եր-
րին (երկրին) տակը գնա, յօխ ըննաս:

6. Սեմերակէն

Քէօն ըլլիս. տունդ ալիրի. յօխ բէմուրազ ըլլիս. խողը գըր-
վիս. փոշին գլխուդ. մուրը գլխուդ. օր արև չտեսնաս. բօյիդ
բէղէնիդ գէտին անցնի. խակ դըրուխ. դուման իգա գլխուդ. գետ-
նին յատակը էջնաս. պթխիս հըլլըսիս թափիս. Փրանկ զահմաթի
հանիս. զանջ ջիվան էրթաս. Աստծէն գտնաս. իշու հրեշտակ.

*) Այս և յաջորդը տես Բիւրակն 1900, էջ 331.

5. ԽԱՐՔԵՐԴ—ԵՐՋՆԿԱՑԻ ԲԱՐՔԱՌ

Բարբառին երկու գլխաւոր կեդրոններն են Խարբերդ և Անրզնկա (աճկ. երդինկեան). առաջինը շրջանին հարաւային ծայրը և երկրորդը հիւսիսային ծայրը: Միւս գլխաւոր տեղերը՝ որոնք յիշեալ բարբառին կը հպատակին՝ հետևեալներն են. Բալու, Ճապաղջուր, Զմշկածագ, Զարսանճաք, Քղի, Տէրսիմ և Կամախ: Բարբառին արևմտեան սահմանագիծը կը կազմէ Եփրատ գետին հոռանքը՝ իր ամբողջ երկարութեամբ. հիւսիսէն Պոնտական լեռներուն մէկ գիծը, իսկ միւս սահմանները Կարնոյ, Մշոյ և Տիգրանակերտի բարբառներուն սահմանագծով կ'որոշուին:

Ծրջանիս հարաւային մասին լիզուն բաւական ուսումնասիր-
ուած է. բայց հիւսիսային մասին վրայ թիշ բան կայ. յայտնի.
օրինակի համար Կամտախի գաւառականին վրայ ամենեին տեղեւ-
կութիւն չկայ և ես ենթադրաբար դրի զայն յիշեալ շրջանին մէջ:
Երգնկայի բարբառին վրայ կայ քանի մը տեղեկութիւն՝ Բիւրակն
թերթին մէջ (1898, էջ 563) և բաւական ընդարձակ բնագիր մը
(տես նոյն տեղը, 1899, էջ 386—388): Տէրսիմի բարբառին համար
կրնայ նպաստել Անդրանիկի Տէրսիմը (Տփ., 1900), որ ճանապար-
հորդական յուշերու հաւաքածոյ մ'է, բայց քանի մը տեղ կուտայ
նոյն բարբառով խօսակցութիւններ Աւելի ընդարձակ է Ա. Հայ-
կունիին յօդուածը՝ Դէրսիմ (տես Արարատ, 1896, էջ 183—5):

Քղի բարբառով գրուած բնագիրներ կան Բիւրակնի մէջ (1898, էջ 201, 314, 315, 345, 472, 809 և 1899, էջ 554): Զարսանճաքի բարբառով գրուած բնագիրները շատ աւելի բաղմաթիւ են. արտէս՝

Ա. Հայկունի—Հութութիկ և Սամէլ Հովիկ, Եղմիածին, 1895.

—Уорри. էջմիածին, 1896.

» — 11 ժողովրդական հեքիաթներ՝ հրտառակ-
ութեան կմինհան Ազգ. Փող. Բ. 1901:

Բալուի, Զմշկածաղի և Ճապաղջուրի գաւառականներով բան մ'ալ հրատարակուած չէ. բայց Խարբերդի մայր բարբառով կան շատ բնագիրներ՝ Բիւրակն թերթին մէջ (1898, էջ 331, 473, 583—4, 623, 671, 776. —1899, էջ 18. —1900, էջ 233, 316, 331, 491, 519, 730). կայ նոյնպէս փոքրիկ ուսումնասիրութիւն մը նոյն բարբառին կազմութեան վրայ (տես Բիւրակն, 1899, էջ 777):

Առանձին քննութիւն մը ունիմ ևս ալ՝ որ կազմած եմ բժ. Անդրանիկ Յակոբեանի հետ, և որ զեռ անտիպ է:

Կը թուի թէ Խարբերդէն հայ գաղթականական ճիւղ մը ելած հաստատուած է Զմիւռնիոյ մօտ Մանխսայի Վերի թաղը, ուր մինչև հիմայ կը պահեն իրենց մայր բարբառը՝ բիչ փոփոխութեամբ և որ տարբեր է Մանխսայի Վարի թաղին բարբառէն. իմ այս կարծիքս հաստատել աշխատած եմ Բիւրակնի մէջ յօդուածով մը (տես 1899, էջ 402—405), որուն առթիւ հրատարակուեցաւ Շահինեանի պատասխանը և նոյն թաղի բարբառին վրայ կարճ ուսումնասիրութիւն մը (տես 1899, էջ 291, 402, 503, 528, 575):

Խարբերդի և Երզնկայի բարբառին ձայնական դրութիւնը կարնոյ և Մշոյ բարբառներէն աւելի պարզ է. Խարբերդ-Երզնկայի բարբառը կը ճանչնայ ա, ո, է, ը, ի, օ, ու ձայնաւորները, բայց էօ, իւ, ե և ո կը պակսին. Ձայնաւորներու և երկբարբառներու ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատի են.

Ոյ > օ. ինչ. լոյն՝ լոս, քոյր՝ քօր, ընկոյզ՝ ընզօզ.

Իւ > ի. ինչ. արիւն՝ արին, աղբիւր՝ ախըրիր, ալիւր՝ ալիր, եղջիւր՝ ախջիր:

Ե միավանկ բառերուն սկիզբը կը դառնայ յէ, ուրիշ ամէն պարագայի մէջ կ'ըլլայ է. ինչ. յէզ՝ եզն, յէք՝ երը, էրէրալ՝ երերալ, էրվալ՝ երեալ են:

Ո ամէն տեղ կը դառնայ օ. ինչ. ողն՝ օխչ, ոսպ՝ օսր, ոտք՝ օղք, որք՝ օրք, որոմ՝ օրօմ, որոտալ՝ օրօտալ՝ ողորմիլ՝ օղօրմիլ են:

Այ երկբարբառը կը դառնայ ո. որով բարբառս կը ներկայանայ իբրև է և ա ձայնափոխութեանց միջին եզրը. ինչ. մայր՝ մոր, փայտ՝ փող, հայելի՝ հոլլի են:

Բաղաձայնները երեք աստիճան ունին բարբառիս մէջ. թըրթուն, թրթուն շնչաւոր և թաւ: Խուլ բաղաձայններուն շարքը

գոյութիւն չունի: Հին հայերէնի թրթոռոն ձայները կը դանան շնչաւոր թրթոռոն, խուլ ձայները կը դառնան թրթոռոն, իսկ թաւերը կը ման թաւ: Ասոնցմէ զատ ստեղծուած են զյ և ըյ քմային բաղաձայնները, ամէն անդամ որ գ և ը կը յաջորդեն է և ի ձայներուն՝ կը վերածուին զյ և ըյ:

Բաղաձայններու փոփոխութեանց մէջ ամէնէն նշանաւորներն են հետևեալները.

1. Ծ ձայնը յաջորդական ն-ի քով նմանողութեամբ կը վերածուի ն. օր. մտ(ա)նել՝ մըննէլ, դտ(ա)նել՝ գ'ըննէլ:

2. Ս ձայնը բառին սկիզբը՝ պ և տ ձայներէն անմիջապէս տառջ կը ջնջուի. օր. սպանանել՝ բաննէլ, սպիտակ՝ բիղազ, ստեղծել՝ դէղծէլ, ստեղպին՝ ղարդին, ստերջ՝ դէրջ:

3. Նոսր, թանձր, բարձր, բաղցր բառերը թէ երզնկայի և թէ նարբերդի մէջ կ'ըլլան նոսր, բ'արս, թարզ, բառ:

4. Մանր, մանր, ասնտր բառերը կ'ըլլան ծայր, մայր, սայր:

5. Տէրսիմի գաւառը զարմանալի նորութիւն մ'ալ կ'ընծայէ. 6, ջ, չ ձայները կը վերածուին հոս (ծ, ծ, ց ձևերէն անցնելով) ծ, ծ՛, ց, իսկ շ կը դառնայ ս. ինչ, ճերմակ՝ ծէրմազ, ջուր՝ ծուր, չամիչ՝ ցամից, մէջը ջուր չկայ՝ մէցը ծուր ցիզա, քաշեցի՝ քասէցի են:

Քերականութեան մէջ առանձին նորութիւններ չկան. Խարբերդ-երզնկայի բարբառը իբրև տիպար բոլոր մասեալ բարբառներուն՝ կը ճանչնայ 6. հողով. Ռւդ., Սեռ., Տը., Հայց., Բաց. և Գործ.: Տրականը միշտ նման է Սեռականին, իսկ Հայցականը Ռւդզականին, առանց շնչաւոր և անշունչ առարկաներու մէջ տարբերութիւն դնելու: Բացառականին մասնիկն է է, Յոգնաշկին նշանն է էր, նէր: Դերանուններուն մէջ կրնանք յիշել՝ ինձիս, ընձիս՝ զիս, իմմընէ՝ յինչն, միզի, ծիզի, քիզի կամ մզի, ծ'զի, քզի՝ մեզ, ձեզ, քեզ, մէրմընէ, բումընէ, ծ'էրմընէ՝ ի մէնջ, ի քէն, ի ձէնջ են: Բայց շատ պարզ է. Ե ձայնաւորը ի-ի վերածելու օրէնքը տեղի կունենայ միմիայն եղակի առաջին և յողնակի առաջին դէմքին մէջ. Երրորդ դէմքը կը վերջաւորի ո (առաջին լծորդութեան մէջ):

գը սիրիմ	գը սիրինքյ
գը սիրէս	գը սիրէքյ
գը սիրտ	գը սիրէն

Անկատարեն ու կատարեալը հին ձեին նման են. ապառնին կը կազմուի զը (տը) մասնիկով՝ որ պիտի ձեին համառառութիւնն է: Բացասական ապառնին մէջ այս ալ ձայնը կը դառնայ վ. այսպէս՝ շրվդի սիրիմ, շրվդի սիրէի են. չպիտի սիրիմ կամ առոր հակադիր ձեր՝ պիտի չսիրիմ՝ գոյութիւն չունի:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

1. Խարբերդ քաղաքէն *)

Գըսի լուսի խօօօզ մը գըսի: Դս խօօզին օղքը փուշ մը մըննա. ինչ գէնէ չէնէր՝ չի գըրնըր տղ փուշը հանէր: Գէլլա գէրթա մամիկի մը զըստ թի տո փուշը հանտ: Մամիկն ըլ կը հանտ ու թօնիրը զը ցըքո: Մէգ-էրդու օր անէլուն բէս՝ ըս խօօզը գէրթա մամիկին զըստ թի փուշը գուրու: Մամիկն ըլ զըստ թի փուշը վասավ՝ տղ հւագաց գամ: Խօօզը հոմըն հաց մի գանտ ու զը փախի: Գէրթա օր չօքան մի նսդէր է գաթին մէջ բգուր (սպառուր) զը բ'ըդ' գուղու: Գըստ թի ըս հացը առ գէր, ըն ըլ գառնտ: Բանի մը օր գանի, գէրթա չօքանին զըստ թի հացս գուրու, ըն ըլ չունի օր գա, ըս հէզուն ըլ խօօզը ըդդեց մաքի մի գանտ ու զը փախի: Խօօզը գէրթա օր գէդ մի շուն մի մօրթէր էն ու թէշգէզ բիշէ (տը) էիէն. ըդօնց զըստ թի ըս մաքին առէք: Բանի մի օր սօղը գ'ուգ'ա թի մաքիս դըվէք: Ըսօնը ըլ մդիգ չէն էնէր, ինք ըլ ըդօնց հարս գառնտ ու զը փախի: Շաղ գէրթա՝ թիշ գէրթա, զը տէսնա օր մէդ մարթ մի նսդէր ջրգուրդիզ (ջութակ) զը զէնստ. ըդօր զըստ թի Ջըգըրիկը դուր օր ըս հարսը գամ: Հարսը գուղա՝ Ջըգըրիկը գառնտ: Խօօզը զը նսդի ձառի մը դակ ու զը բլուշվի (թրք. բաշլամաք՝ սակիլ) Ջըգըրիկը Ջըգըրցնէլ ու խաղ գանչէլ. «Ջըգըրը, Ջըգըրը, Ջըգըրիկ, փուշ մի դվի՝ հաց մի առի, հացը գըվի՝ մաքի մի առի, մաքին դըվի՝ հարս մի առի, հարսը դվի՝ Ջըգըրիկ մի առի, Ջըգըրը, Ջըգըրը Ջըգըրիկ»:

*) Հանուած Բիւրակնէն, 1900, էջ 730. ուղղագրութիւնը ճշտուած է իւ գրութեամբ:

2. Երզնկայի մէկ գիտէն *

Վախտովը էրիկ մու կնիկ մը կան տղեր: Երիկը թէնալէլ, կնիկը էտէպափզ: Պնմէն օր առառ լուսածածին պէս կնիկը էր-կանը առջնը երկու հաց կը նետէ, տղուս ել, աշքիս մերկարա կըսէ տղեր: Երիկը կիթա ծովուն քէնարը կը նստի, մէկ հաց ինք կուտէ, մէկան ա ծովուն ձկներուն կը նետէ, կէսը առառւն, կէսն ա ճաշուն: Պղտի ձկները հացը տանելու չապալամիշ կ'ըլլան ըմա, տնմէն օր մեծ ծուկ մը կուգա ընոնց ձեռքէն կառնէ կը տանի տղեր, ըսանկ կանէ տարի մը տնմէն օր: Անիսէ ծուկը ըս հացերը իրենց մեծաւորին կը տանի տղեր, մեծաւորնին ընանկ հիւրնառութին մը կունենա օ բոլոր հէքիմները չեն կանա ըսըտցընիր. Էն հաքը կըսին քի, էկէր տարի մը հաց ուտէ նը կը-սընտնա: Ըս ծուկն ա ըս հացերը մեծաւորին կը տանի տղեր, Տարիէն ետքը մեծաւորը կըըտնա: Իրեն հաց ըերող ծուկը տո-ջեր կը կանչէ, կը հարցընէ քի ըս հացերը տարի մըն է ժւակէ կը բերէ. ան ա կըսէ քի ճովուն քէնարը մարդ մը նստեր ո՝ տնմէն օր ըտ հացերը ծովը կը նետէ, ես ա կառնեմ քեզի կը բերիմ: Ըն սրային մեծաւորը հրաման կանէ օ իթա ըն մարդը բերէ օ մուրատ տա իրին արած լավութան տեղը:

3. Քղիէն **)

Ածան հաւը կարգման կ'ըլլի:

Ասղին ծակով Հինտիստան կը հայնա:

Էրէսն օր թքան, կըսէ «ամպ գ'ուգ'ա»:

Խեւը գնաց հարսնետունը, ըսաց հոս լաւ է քընծ մեր տունը:

Կուշտն անօթուն մայր (մանր) կը փշէ (կը փշէ):

Հարիր մազէ ալիր է կերեր:

Հան օր հաւ է, ջուր խմած ատենը Աստված ի վեր կը հայնա:

Շունը կը զինին՝ տիրունմինէ կամըչնան:

Ընի իմ արծած խողն է:

* Հանուած Բիւրակնէն, 1899 էջ 386. բնագրին ուղղագրութիւնը պահած եմ, թէկ անձիշտ:

**) Տես Բիւրակն, 1898 (զանազան տեղերէ առնուած):

Օրը հարիր սիրտ կրնաս կօյրեր, ըմբ հարիր օր էկէր դա-
տիս՝ սիրտ մը չիս կրնար շենիր:

Վովլ շուաթ, փորը կաւշտ:

Տունը չկա տան տիկին՝ հորթուն կըսեն լոս տիկին.

4. Զարսաննաքէն *)

Կըմի թաքավօր մի. իրէք հատ տղա կունէնա. կըսը մենձ
աղին.—Տղաս, ես ու ծեր եմ, տասնըհինդ տարի սայմանիս գլոխը
շայիրը չիմ գցեր:

— Արքայ հայրիկ, կըսը տղան, միշտ սայմանիդ գլխու շա-
յիրը շատ մէթ կինիս (կը գովես):

— Են սայմանի շայիրին հավան է օր էօմիւրա էրկընցաւ,
ոս տասնըհինդ տարի օր չիմ գըցեր, էօմիւրս փճացաւ. զնա օ
տեսնըս. շայիրին գլոխը աղբիր մը կա. շայիրին տկուն տէ-
(մինչե) աղբիրը սահաթ մի կը քաշէ. աղբիրն ու լեռան տակ
է. աղբրէն տէ լեռան գլոխը տասկերկու սահաթ կը քաշէ:

Էլավ մենծ տղան հարիր հատ ձիով առըց. գըցին հասան
շայիրը. տեսան օ մէ արաք մի նստեր է աղբրին վրա: Մի սկ
անպ էլավ, էրկինքը գոռաց, արգեն ու կարկուտը առըց:

Թաքաւորին տղան ըսց. — Քշեցէք, ըյնինք աղբիրը:

Զայիրը կես ըրին-չըրին՝ ջրին ու մլին մէջ մնացին. չկըր-
ցին օ հասնէին:

Արաքը թաքաւորին քաշեց, ընկաւ տս հարիր հատի մէջ. հարիր
հատին ալ գլոխը կըյրեց, ձիանն ու մորթեց, յէղմիշ ըրըց (գի-
ղեց) շայիրին օրթըլլընը, էջաւ սըրթն ի վոր գնըց:

Մի ամիս թաքաւորին խապար չգնըց:

Թաքաւորը կանչեց օրթաննա տղին:

— Այ տղա, աղբարդ ճանփէցի սայմանի գլոխը. յա (կամ)՝
բռնվան, յա ծիծ (պատերազմ) կինին. յա քէֆի տեղ է իրանց
քէֆը կը հային. զնա խապար մի առ էկօ:

5. Տէրսիմէն **)

Անքան դէսա օր Գիրօն ասզրին մէց է. ցօրս գէին բադի
բէս բաղաձ է.—Օվանէս, ըսց, ինց գինէս, ինձի բարութ գիւլէ
հասուր:

*) Տես էմին. Աղգ. ժղվծ. Բ. էջ. 152:

**) Տես Արքա. 1896, էջ 183:

Օվանէսը գուց օ մէր աղան ձեխնը հէձէր, փախէր է. դէսա
օր Դիրօն թուրը ցըլըլղօց, թուրը փաղամիս էղավ, յէս ոլ
ըս գ'իուն քատէցի, թուրը փաղաթմիս էրի—օ, Դիրօ, մի վա-
խիր! Ընխոյր (այնչափ) հայս (տեսայ) օ, ցօրս սվարօվ դալիս
հէծած, ամէքուն թուր մի նէղէցի, ցօրս ձեխն ոլ բառգէցուցի.
մէդ մարթուն ոլ գ'լոխը գըյրէցի, դէսա օր փասան գըսէ.—Հա'
քարամ օլասրդ հաւ ծի գ'իդէր օ յէս իմ, ընի գ'իդէ թէ թուր-
բէր Դամբէրն է բ'ռնած. ցըսէր թէ հինգ հոքի թրէս ընցուցէր
իմ. անքան դէսա օ Օվանէսը զիւլէն հասօց, ըսց.—Մի վախէք,
ախր'րդանք. դ'ու մըսէր, թարուր մի ասգրին գէսն է մնացէր.
մէր աղան ոլ էլէր թամասա գինէր. իրգուն գ'ցիք քառսուն
օսպի տվէց, լոնց ինիմ:

6. ՇԱԳԻՆ - ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԲԱՐԲԱՐ

6. ՇԱԳԻՆ - ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԲԱՐԲԱՐ

Խարբերդ—Երզնկայի հիւսիսային կողմը՝ Շապին—Գարահիսար քաղաքը և Ածպտեր գաւառակը միասին կը կազմեն ասանձին բարբառ մը, որ կը բռնէ Խարբերդ-Երզնկայի, Սեբաստիոն Եւգոկիոյ բարբառներուն միջին տեղը: Առաջին երկու քին նման ունի երեք խումբ բաղաձայններ՝ որոնք Եւգոկիոյ մէջ կը պակսին (Թրթռուն, Թրթռուն շնչաւոր և թաւ). հոս կայ նաև յ հագացը: Զայնաւորներու գրութիւնը Եւգոկիոյ բարբառին նման է, որ պիտի տեսնենք քիչ մը վարը. կ'աւելնայ ո ձայնը. ինչ տոշէվ՝ առջև: Սեբաստիոյ և Եւգոկիոյ բարբառին նման ո ձայնը դարձած է էօ. ինչ. գ'էօրծ՝ գործ, թէօնէօ՝ Պետրոս ևն: Նորութիւն մը որ թէ Խարբերդ-Երզնկայի և թէ Եւգոկիոյ բարբառին մէջ կը պակսի՝ և ձայնը շեշտի տակ ի վերածեն է. ինչ. դիղ՝ տեղ, հիղ՝ հետ, թիղ՝ քեզ ևն: Այս ձայնափոխութեամբ Շապին-Գարահիսարի բարբառը կը մօտենայ Համշէնի բարբառին, ուր նոյն ձայնափոխութիւնը գոյութիւն ունի. ինչ. միծ՝ մեծ, հիղ՝ հետ ևն: Բայերուն մէջ ներկային և ասկէ կազմուած ժամանակներուն եղակի և յոդնակի առաջն դէմքերը իրենց ե ձայնաւորը դարձուցած են ի. ինչ. գ'ուզիմ, քիղի ըսիմ, գ'իր գ'ըիմ ևն: Սահմանական ներկայ ժամանակը երկու ձև ունի, ինչպէս ասկէ արևմուտք գտնուած բոլոր Փոքր-Ասիական բարբառները մինչև Ռոտոսթօ. այն է՝ բուն ներկայ և շարունակական ներկայ: Առաջինը ներկային սովորական ձևն է, որ իրեւ ապառնի ալ կընայ գործածուիլ (կ'ըսեմ, կը բերեմ ևն): Երկրորդը կը ցուցնէ թէ գործողութիւնը ճիշտ այս վայրկեանին կը կատարուի և չկընար բնաւ ապառնի իմաստ կրել (կը սիրեմ կոր ևն): Շարունակական ներկան խիստ քիչ լեզուներու մէջ միայն կայ. այն է՝ մէյ մը Օսմաններէնի մէջ (ալլյօրըմ, վէրիյօրում՝ կառնեմ կոր; կուտամ

կոր) և մեյ մըն ալ անգլիրէնի մէջ (I am living՝ կը սիրեմ կոր), Պարսկերէնն ալ գիտէ շարունակական ներկային գործածութիւնը, ինչ ըստ իսահէմ՝ կուզեմ, մի իսահէմ՝ կուզեմ կոր:

Սահմանական եղանակին անկատարն ալ ունի պարզ և շարունակական ձևերը. ինչ, կուտէի, կուտէի կոր, հմատ. Օսմանեան վէրիրիտիմ և վէրիյօրըտրմ:

Սակայն թէ ներկային և թէ անկատարին շարունակական ձևերը բոլոր բարբառներուն մէջ ալ միւնոյն ձևով չեն կաղմուիր, այլ ամէն մէկը առանձին մասնիկներ կը գործածէ. օրինակ՝ Պուտայ բարբառը կոր, Ասլանը զի ենթարարբառը հայէ, Տրապիզոնի պարբառը էր ևն Շապին-Գարահիսարի բարբառը իր շարունակական ձևերը կը շինէ դար (իմա տար՝ որուն ծագումը անյայտէ) մասնիկով. ինչ, զրսիմ դար, զրսիս դար, զրսէի դար ևն:

Շապին-Գարահիսարի բարբառին վրայ տող մ' անգամ տեղեկութիւն չկայ և ոչ ալ որեկից բնագիր մը հրատարակուած է: 1907 թուի ամառը (յուլիս 7-8) Անիի մէջ ծանօթանալով բնիկ Շապին-Գարահիսարցի ճարտարապետ ոլր. թ. Թողոմանեանի հետ, ինպես իրմէ զրի առնել ճշառութեամբ նոյն բարբառէն և նոյն մը Սիրով կատարեց ինսդիրքս և զրեց ինձ համար հետեհալ սրտառուչ նամակը՝ զոր վերածելով իմ ընդունած ուղղագրութեանս՝ կը դնեմ հոս ամբողջապէս:

ՆՄՈՑ

Շապին-Գարահիսարի բարբառէն

Մէր իմ աղլս ախբարս,

Միխագիս դէրն էմ. խօսդիս հասդադ չի գ'ըգվա. գ'իրըս շադ յուշացալ, իմմո՛ շիբագը օր բիդի ըսկմ նը՝ շադ մըն ալ դորիյոթս (թրք. զաբահատ յանցանք) ձառը (ծանր) չէ. բ'անի գ'էօրծի մարթ էմ. յիրինդուն-յաւավօդ դիդ մը դիդիդ արած չունիմ օր մէյ մը դոլում-դիվիթ տոչէվս առնիմ հու էրգու սրա գ'իր գ'սիմ. չէ նը ինքիրէնս ամըն օր կըսէի թի՝ արածս աֆէգ է, խոթէր գոռէլը (կոտրելը) աղէգ բ'ան չէ. խօշ գ'ուն ան չէշիղը մարթիգնէրէն չէս. միխագս էրէսս չէս դար: Իշղէ ասօր հըմար ալ է քի յէս ալ քի հօգուս բէս գ'ուղիմ. քիզ դիսած օրէս սիրդըս բ'ացին՝ մէշը գ'րին: Գ'իդիս ինչու էյ զիդի դղայութին... Յէս մէդ

ընդէր մը ունէի մէր քաղաքը ըղած վախողը. Փուչուլին Բէօռնէսու (Պետրոս) դըսէին. իմ շաղ շաղ յորտնն էր. դ'իշէր ցօրէդ իրար հիդ էինք, շողիգ-շօրթու բարաբար գը խաղայինք. շաղ հիդ ար էրգուսս վարրիդէն գը վախչէինք գիրթայինք էքէսդանը թութ ու խնձոր ուղիլու։ Ապանդ աղխաղաշէ (ընկեր) մը զաղվէր էի քան դարի է, Քիզ օր դիսան ան սահամթը միգքըս ինգավ Բէօռնէսու, սիրողս դիդէն թուավ. ինքիրէնս ըսի թի Ասոված Բէօռնէսու գ'ինտ ինձի գըլվալ. Յէս քու վրա տաղրար սէր գըվի իլլո, ըջրը (արդիօք) գ'ուն ալ իմ Բէօռնէսուս դիլը բիդի բ'անէս. քանի թի զադվէր էմ՝ աշգիս արցունքը չի գըլէցավ, միդ քըս օր գ'ուգ'ա զադված օրէրնիս՝ ձուխ ու մուխ գը գրիմ. Հէշ միգքէս չիլէր. օր մը, շափաթ էր դէր գիրտդի, յառօգուն գանուխ էլէր գ'ուուր նադէր էր, դնացի քօվը, նոյէցա օր դ'իդորը վրա արէր՝ հիդը խօրաթէլ թիլու չուզէր զար. ըսի թի «Բէօռնէսու, քալ էրթանք քիշ մը խաղանք»։

— Զիմ իդ'ար—ըսաց։

— Ինչմւ, թշգա թի։

— Հէշ բ'ան մ'ալ չիգա։

— Հըրը ինչմւ աղանդ դ'իլորըդ' զախէր էս ու հիդս ալ չէս խօրաթէր։

— Ի՞շ բիդի խօրաթիմ. զաթը քանի մը օր յէդքը տմիս զիս բիդի զրդէ Սդամբօլ. ալ յա գը դէսնինք զիրար՝ յա չինք դէսնէր։

— Օզօրթմէն զըսէս դար։

— Հըրը սուզմէն։

— Զիմ ավդար։

— Օր աշկօվլդ' դէսնէս՝ անվախող գաւդաս։

— Ի՞նչ ըղալ օր աղանդ արավ քիդի տմիդ։ մինչէվ հիմի հէշ աղանդ ձ'ան մը չիգար։

— Ի՞նչ բիդի ըլլա, չէրէգ չիրինկուն վաժարէդը մինդորս դօլթուխս դվավ, դնա վաժաղան վարա բ'էր, չէ նը ալ մի գ'ար ըսաց. տմիս ալ վարա չունէր օր դար, զաթը քանի մը հիդ ալ մարս գուլազէն օսդը գուից դվագ' դարի վաժաղան վարա դվի. հիմի մարս ալ չունի. հարս ալ ըսաց թի շաղ գ'արթա դէրա վարթարէդ չիբդի ըլլա. զրդիմ Սդամբօլ թօղ էրթա ախրօրը քօվը վարա վասդըդի։

— Ե դ' ուն ինչ ըսկը. գ'ուղիս քի էրթաս։
— Ի՞նչ անիմ չէրթամ. ղալթրջին վաղը գ'ուղիա. ոմիս
աս գ'իշէր թոմբոլիթս (պայուսակ) բիղի դարէ. վաղը ջին-զա-
րախտան ջ'ամփա բիղի էլլինք։

Սուդ չէր Բէօռէօոը. յէս ալ գանուխ էլա. սիրդէս չէկավ օր
էրթայի դէսնէի. հէռուն գայնէցա հու նոյցէցա. օրն ալ ըսէս նը
շադ գ'էշ օր էր. թաթավը վէրէն գ'ուղիա սիջիմի բէս. ջըխանք-
ջըխջըխանք .. բաղ բաղ փօրյազը զը փչէր. Զ'օրիին վրա բ'ուռ-
ցան թոմբոլիթը. զինքն ալ վրաննաղէցուցին ու դարին. մարը
յէդէվէն լացավ. «Յա'վրում, ֆէղ բ'ոնէս օսկի գլոկի» ըսաց, հու
նօրշըրա մը ջուրը նէդէց յէդէվէն. Հարն ալ ջ'օրիին հէդը գ'նաց
ջ'ամմիէլու. յէս ալ գ'նացի նէրս, մութ դիղ մը մդա՛ լացի. Ան է
աս է՛ ալ չի դէսա. Ալ չի գիդիմ դէք սա՞ղ է դէ մէռած է. Աս-
ված անօր ալ բ'անին գէօրձին աջ'օղութին դա, իր սիլային հաս-
ցընէ. ձ'իպի ալ էրգան օրէր դա։

7. ՏՐԱՊԻՉՈՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Տրապիգոնի բարբառը կը տարածուի փոքր շրջանի մը մէջ, որ կը պարունակէ միայն Տրապիգոն, կիւմիւշանէ և կիրառու քաղաքները, Վերջինս Տրապիգոնէն եկած գաղթականութիւն մէ՛ Տրապիգոնի շրջակայ գիւղերը չեն մտներ նոյն բարբառին շրջանակին մէջ և կը պատկանին Համշէնի բարբառին: Վերջին ժամանակներս Տրապիգոնի հայոցմէ բաւական ստուար թիւ մը գաղթեց Կոլիկաս և Աև ծովուն եղերքները հաստատուեցաւ: Ասոնք բնակեցան գլխաւորադէս Բաթում, Փօթի, Կիրչ, Սեսաւուղու, Եալթա քաղաքները՝ Որովհետև յիշեալ քաղաքները բնիկ հայ ազգաքնակութենէ զուրկ են և Տրապիգոնի գաղթականները խոշոր թիւ մը կը կազմեն, ուստի քարտէսին մէջ զանոնք յիշեալ բարբառին շրջանակին մէջ մացուցի:

Տրապիգոնի բարբառին վրայ ոչ մէկ ուսումնասիրութիւն կայ գրուած, չկան նոյնպէս բնագիրներ: 1910 թուի ամառը երկու շաբաթ մնալով Տրապիգոնի մէջ՝ ստուգեցի որ Տրապիգոնի բարբառը Պօլոյ, մանաւանդ Խրիմի բարբառին շատ մօտ է: Զայնաւորներուն մէջ կը պակսին ո, ե, ո ձայները. բիչ անգամ կը պատահի էօ, իւ. ինչ. միրիւթ՝ մօրուք: Բաղաձայններուն գրութիւնը շատ փոխուած է. հին հայերէնի երեք աստիճանները վերածուած են երկութիւ, թթթուուն և խուլ ձայները շփոթուելով իրարու հետ և երկուքն ալ հաւասարապէս վերածուելով թըրթուուն ձայններու. թաւերը մնացած են տնփոփոխ: Ասիկա ըոլոր միւս Փոքր-Ասիական բարբառներուն վիճակն է, սկսեալ Եւգոկիայէն մինչև Խրիմ: Տրապիգոնի, ինչպէս նաև Համշէնի բարբառին մէջ կայ սակայն խուլ կ հնչիւնը՝ թուրքերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ զայ ձայնին փոխարէն:

Ուրիշ ձայնական փոփոխութիւններ կընանք ըսել թէ չկան Տրապիգոնի բարբառին մէջ, ի նկատի չառնելով իհարկէ այշաւ, ոյշաւ, իւշաւ ձայնափոխութիւնները. այնպէս որ Տրապիգոնի բարբառը ամէնէն մաքուր հայ բարբառներէն մէկն է:

Քերանութեան մէջ նկատելի կէտերը հետեւալներն են, հոլովումը, գերանունները նոյն են Պօլսոյ հետ. վերջիններուն մէջ յիշելու արժանի են ասիվիզ, առիվիզ, անիվիզ և ասիզ, աղիզ, անիզ՝ ասիկա, ատիկա, անիկա: Բայերուն խոնարհման մէջ՝ և և է ձայները շեշտի տակ կը դասնան ի. այսպէս՝ ներկային մէջ գուզիմ, գուզիս, գուզէ, գուզինք, գուզիք, գուզին. անկ. գուզէի, գուզէիր, գուզիր. կատ. էփէցի, էփէցիր, էփից ևն. անց. գերը. սիրիր, ըէրիր, որով յարակատարն ու գերակատարը սիրիր իմ, թէրիր էի ևն. ներկային մասնիկն է՝ ձայնաւորով սկըսալ բայերու համար յետադաս գու. օր. գուզիմ, սիրիմ գու, սիրիս գու, սիրէ գու, նայէինք գու ևն. շարունակականը կը շնուրի էր կամ ունի յետադաս մասնիկներով, ներկան կ'առնէ էր, անկատարը ունի. ձայնաւորով սկսող բայերը կ'ստանան նաև գ նախամասնիկը. օր.

գառնիմ էր	սիրիմ էր	գէփէի ունի	նայէի ունի
գառնիս էր	սիրիս էր	գէփէիր »	նայէիր »
գառնէ էր	սիրէ էր	գէփիր »	նայիր »
գառնինք էր	սիրինք էր	գէփէինք »	նայէինք »
գառնիք էր	սիրիք էր	գէփէիք »	նայէիք »
գառնին էր	սիրին էր	գէփէին »	նայէին »

Ինչպէս կը տեսնուի, բայական մասնիկները (գու, էր, ունի) առհասարակ յետադաս են. այսպէս կրնայ ըլլալ նաև ապառնին և բացասականը. օր. ըիդի ուզիմ կամ ուզիմ ըիդի, չիս զրիր կամ զրիր չիս ոչիս գրերա: Բացասականի կազմութեան մէջ հետաքրքրէ գերբային ալ խոնարհումը. ինչ. չիմ քամ՝ չեմ գար, չիմ ուզիմ՝ չեմ ուզիր, չինք քանէցունինք՝ չինք բանեցներ, կամ էականին կրկնութիւնը՝ Պայազիտի ենթաբարբարին նման. ինչ. չինք իմացիր իմք՝ չինք իմացիր:

Կիւմիւշխանէ և կիրասոն ալ ունին այս էր մասնիկը շարունակականի համար. Կիւմիւշխանէ կը գործածէ պարզ ներկայի համար յետադաս զը (մաքրէ զը), որով կը դասնայ միջին ողակ մը Կարնոյ և Տրապիզոնի մէջտեղ:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

Տրապիզոնի բարբառով *)

— Բար իրիզուն:

— Ասձու բարին, Լուսիա հանում, բարօվ էզաք. հրամ-մէցէք:

— Քա Համաս, Օննիզիդ մէնձ օրը շնավօր ըլլա, արրի մնա, խէրը գէսնիս, Ասված օջախիդ բաշխէ:

— Շինօրագալ իմ, օխջ ըլլաս. Ասված քուզինսէրրդ ալ քէզի բաշխէ: Հրամմէցէք վէրս Ագ Թաքու, էզէ Լուսիա հանումին շարսափը վար առ գուլիսն:

— Քա Համաս, շիդագը գուզիս նա, յէս ասօր գէղէս ժամ-վէրու վախրթ չունէի. գիդիս յա, էրդուշաբդի օրը էլա վըլացը էրի, իրէքշարդի քուզամայէն հանէցի, չուէքշաբդի գարէցի գար-գըդէցի, ասօր ալ էլա բաղնիդ քնացի թի՝ օսգօննէրըս քիչ մը գաբնան, լարին քու անուշիդ խաթէրըդ համար չի զրցտ համ-փէրիր էի. ըսի թի ինչ զըլլա նա՝ թօն ըլլա. մէռնէլըս ալ զիդ-նամ՝ յէս ասօր Համաս հանումին օրթուն դօնին քիզի էրթամ. շունքի դուն աղէգ գիդիս օր յէս Օննիզը իմ զավգիս բէս սի-րիմ դու:

— Օխջ ըլլաս, անիվիդ ալ քէզի մօր քէս սիրէ գու. զունը ձէրն է. հէլքէդ բիդի քայիր. զաթի աչգըս չօրս բացաձ ջանփադ նայէի ունի. ամմա էղէր չի քայիր յա՝ խաչ օր իմ. ձէռքէս ին-գծը բիդի խալըսէիր:

— Օ՛ֆ, նէֆէս գրըէցավ. ձունզվընէրուս քօվ հիշ հօրի մնացած չէ. զիյ օր հօս էզա նա՝ հօրիս բէրանըս էզավ. քրդինք-նէրու մէշ մնացի, է՛ն, դահա ինդօր իք նայիմ. աղբէդ իք:

— Ինզօր բիդի ըլլոնք. մէխազօֆլիս գանչըլինք էր:

— Սէրքիս աղայէն ինչ խաըար. նամակ՝ բան մը գառ-նիք էր մի:

— Սէրէ թի ամմէն շաբդու գառնինք էր. հարցունօղնէրուն ամմէնքին ալ բարէվ գրած է:

— Բարին զրգող բէրօղին արէվըն ըլլա. դուն ալ նամադ

*) Գրի առաջ. բանասէր բարեկամա՝ Տրապիզոնցի ուսուցիչ պր. Նշան Խաչեան. Ուղղագրութիւնը վերածած եմ գիտականի:

գրէլու ըլլաս նաև ինձմէն շադ շադ բարէվ գրէ. օրթուն ինքը դէսնէ. Ասլած օջախին բաշխէ.

— Գուլիսուս վրա. մէղէր ըսէլօվը գրէի բիգիւ.

— Գլոխըդ բարցին վրա. — Էհ, դանա ի՞նչ գա, ի՞նչ չիգա. դուսէն նէսէն խաբար՝ բան մը գառնիք էր. Քէզի նօր խաբար մը զամ բիգի ամմատ չուքդիմ թի իմացմած իք մի.

— Ի՞նչ է, քա. ըսէ նայիմ. մէնք բանէ մը խաբար չունինք. դունէն գուս էլած չունիմ թի բան մալ իմանամ:

— Անցածն օրդանքը Հաջի Ղասիմէն դէրվէր գէրթայի ունի, նիրօչս մէնձ հարսը գէմըս էլավ. անդից իմացա ոի՞ դաւանջի Արութինին մանչուն նիշանը յէդ էրիր ին:

— Քա, հիմագ ինէլքիս քուքամ, յէփ էղավ ագիգ. զահէր մէնք աս քաղքէն չէինք. հիշ բան մալ չինք իմացիր ինք. սէրէքը ի՞նչ է աշարս. նիշանը ախջիգան թարաքէն յէդ էրիր ին մի՞ չէ նա մանչուն:

— Ախջիգան թարաքէն յէդ էրիր ին. սէրէքը գէօյա մանչը խում շադ խմէ գու էղիր. ամմէն իրինդուն թէօռ-գինօվ դուն գէրթա էղիր. վասդըգաձը, գաղաձը թիթիւն խումի գուլա էղիր. ամմէն իրինդուն դանը մէչ ձէծ-գիէդ գըլլա էղիր. դահա թափում մը դէղիմ-դէղի խօսդէր. վօր մէկը ըսիմ. Ամա խօսդը մէչէրնիս, ըէզի բան մը զուքցիմ, քա Համաս. նիշանը յէդ էնէլնին շադ իսաս էղավ. անանդ գինօվի մը դալու իսա՞ ջիգը չուվան մը թօղ ցըլն ովնա դանին ձօվը նէդին:

— Խօսդըգ մէրդով գգրէցի. առաչ ինէլքէրնին վհւր գէզն էր. անօր ի՞նչ ձաղիդ ըլլաւը չուքդէլին մի. քառսուն դուռ դարգավ. քասուուն դէզէ ախջիգ ուղից, լաքին հիշ մէզն ալ վրան չի թուքավ. Հէր նէ իսա, յէս խօշլանմիշ էղա աս բանէն. ախջիգը իսաս դղա է. զօնէսրանա (յն. տանտիկին), գալող գարգուող. դանը մէչ ոիյօր իրինդուն ֆլուլլ-ֆլուլլ դառնա գու: Ասված հէլքէթուէ բաշխա խսմէթ մը հանէ գու գէմը: Դէլիք քօնջուիս յէրդէ կալմագ:

— Հայ, հայ, գուն ջէնջ ունէցիր, ջանջը Բաղդադէն քուքա:

— Հրամմէ, անուշ, կօնյաք առ, Լուսիա հանում:

— Էհ, Օննիգիդ մէնձ օրը շնավօր ըլլա. աբրի մնա. ինէլք դէսնիս. ամմէն դարի աս օրէրուն համա. թաքնաւ ըսագը գէսնիմ. մազը-միրիւքը ջէրմլցի:

— Անուշ հրամմէցիր:

— Անուշօվ մնաս: Թա, աս ինչ համօվ բան էր. դունէն մի էրիր իք աս անուշը, չնա մի դուսէն ձախու առիր իք:

— Թա մէղա, դուսէն ալ ինչն բիղի առնէի. Թաքուհիձաս էփից:

— Ույ, մադվընէրը սիրիմ յէս անօր. էրնէդ բէզի օր ասանդ անդին դավագ ունիս: Թա, քանի՞ դարու էղավի:

— Սուրբ Սէրքիսին բահօց շաբգուն դասնըօխովը բիդի թամսէ՝ գասնըվութը բիդի մդնի: Անօր աշղարը էղած օրը մէր գրացի հաջի Ռւսգուն իր օրթին գարքիր ունի. ասօրվան բէս դահա միզգս է. մէզի ալ հարսնիդ գանչեր էր, լարին ան իրի գունը իմ ցավը բռնէլուն սէրէքօվը չիպրցի էրթալ: Ա՛խ, կուսիա հանում, ինչը քաշէցի ան վախոմը. թէմամ էսոսոնվիրէք օր լոխուսա բառգէցա, շաղէրը լսին ըի համասին նալը նալ չէ. հա մէռնի էր, հա մէռնի բիղի. Էհ, մէռնիմ Ասձու աշիչը. դահա խմէլիք ջուրէրնիս չէ հաղիր:

— Ի՞նչ դոլայ է մէռնէլը, հէլէ գէցիր նայիմ. մէյ մը Թաքուհիձագ ամեէ, Օննիդը ալ օգգը գլօխ էրէ դէն, անդից յէղը ինչ գուզիս նա էղիր: Օգօրմած հօքի գէսուրը գըսէր ըի՝ «Մարթուն ըսաձը չըլլար, Ասձու ըսաձը գըլլա»:

— Անանգ է. ջագաղնիս ինչ գրլած է նա՞ ան գըլլա. հրամմէ, դայֆէդ առ:

— Շինօրագալ իմ. բարէ իդգէց թիվթիւնին դավանօզը ինձի գուր՝ ծիզառ մը փաթթիմ. յէս քիչ մը թիյրաքի իմ. դայգէյին հէդը մովմլախա ծիզառ մը բիդի խմիմ: Թա, աս ինչ սէրթ թիվթիւն է. փաքէ՞թ է մի՞ չէ նա դաշախր:

— Մէնք դաշախ չինք բանէցունինք. իձունօց փաքէթ է. մէր Սէրքիս աղան փաքէթէն դադ բաշխա թիվթիւն չի բանէցունիր:

— Էհ, մնագ բարօվ. օր մը դուք ալ ամմէնքօվ մէզի հրամմէցէք. բէդ գէնիմ (կ'սպասեմ):

— Էրթաք բարօվ. նօրէն հրամմէցէք. ասիդ չիմ սէրիմ. ախջիգնէրուն բարէվ էրէ:

* * *

Իմ սիրագան էրգու աշգիս լուս դավագըս.

Հէն առաջ անուշիդ իսաթրը հարցընիմ դու. իշալլար օխջ

առօխի բանիդութօրձիու էդէվէն իս, Մէզի ալ հարցունէլու ըլլաս նա՝ փառք Ասձու, ամմէնքով աղիո ինք, Մինադ, անցած օրդան-քը մարըդ թիչ մը թէյֆը ավըրից, սթմայի թէս էրավ. էրգու իրէք օր ալ բառգէցավ. համա նէրիմէն առած գէղըրուս վրա՝ հիմիդ աղիո է. ասօր հինգ օր է օր օգբի էլիր է: Ախրարնէրըդ ու քուրվագիքըդ ամմէնքով աղիո ին. իլլէ բըզգըլիդ ախրարըդ Արութաներ. գուղէ էր, իսմէ էր, գողիո գուղա էր. Ասված չար աչգէ բահէ. ասանգ մնալու ըլլա նա՝ շադ աղիո է:

Թալօվ հիմիջազ, թիչ մ'ալ քու վրայօքըդ իսրաթինք:

Զավագլս, էրգու դարիէն թէրի ղարիք-ղուղըէթ Ուռուս-սիային չօլէրը բնացիր ընգիր իս. ղիյօր հիմա, իրարու. վրա հա-շիֆ էնիմ նա՝ էսսունըօխիլը մանէթէն էվէլի չէ ղրգաձըդ: Ի՞նչ դէնիս էր, վօրին քօվը գէնաս էր. Ի՞նչ է դադաձըդ, Ի՞նչ է վաս-դըզաձըդ: Ի՞նչ է խարջաձըդ. շիդէ շիդագ բան մը զրիր չիս ինձի: Օ՛ղու, գուն մէր ասդէղի հալը խօշ աղիո գիդիս. յէս ա-ռաջան թէս դադանք չունիմ ձէռքըս. շադ զօնի ալ չիմ բամ. դարիքըս վաձձունը անցավ: Ասդէղի գօթէքը հարցունէլու ըլ-լաս նա՝ նիշ բան չիգա. թէրաննիս քամիին բացիր գէցիր ինք, չիշ չէ նա, յա՛վրիս, ամիսէ ամիս բասանագան մանէթ խաշըուիս ղրգիս մէզի. յէս քէզի ադ բօյէրը թէրի թի՛ ինձի յարդում էնիս, թէվընգէր ըլլաս. քէզմէն զադ ուրիշ զիւլէնէշէիս մը չունիմ. վէրը Ասված, վարը քէզի զիւլէնմիշ էղիր իմ. էնմալութան չի դաս. գիրըս առնիս չասնիս՝ ինձի փարա ժըմընցընիս. գուն ինը-դացուր մէզի թի՛ Ասված ալ քէզի խնդացունէ: Ամէնանփրգիչը բանիդ զօրձիու աչօղութէն դա ու օխջ առօխջ նօրէն իրար դէս-նէլու արժանի էնէ:

Մարըդ իր միդգը փօխիր է. զըսէ էր թի՛ Քիրքօրըս ամ ան-քամ քալու ըլլա նա՝ օդգը զլօխ թիդի էնիմ: Դէսնիմ քէզի, զա-վագըս, մլահան չէնիս մէզի. նամագիս դարցին թէդ գէնիմ:

Յէս ու մարըդ էրգու աչվընէրըդ բաքնինք գու. քուրէրըդ ու ախրարնէրըդ ալ սիրօվ ու դարօգօվ բարէմսէր գէնին թէզի:

8. ՀԱՄԴԵՆԻ ԲԱՐԲԱՐ

Ասիկա զանազան կողմեր ցրուած սփռուած բարբառ մէէ.
իր կեզրոնափայրը և ծագման սկզբնաաեղին Տրապիդոնէն արեւ
եւ էլք՝ Համշէն գաւառակն է՝ համանուն գիւղաքաղաքով: Այս գու-
ւառակը քանի մը գար առաջ ամբողջապէս հայ ազգաբնակու-
թեամբ լցուած էր, բայց բարբարոս ու մոլեռանդ մահմետական-
ները հայութիւնը հոն գրեթէ ընաշինջ ըրին. տասնեակ հազա-
րաւոր հայեր նահատակուեցան Ղուուով օղլի Մէհմէտ աւազակա-
բարոյ քարոզչին արշաւանքին ժամանակ, տասնեակ հազարաւոր-
ներ բանի մահմետական դարձան և մինչեւ այսօր ալ կը համար-
ուին տաճիկ, թէեւ իրենց հին հայկական սովորութիւնները և
պապենի հայ բարբառը կիսդանի կը պահեն: Սուրէ և ուրացու-
թենէ ազատուող մնացեալ հայերը փախուսառլ միայն կրցան
փրկուիլ և պաստանեցան Տրապիդոնի մօտակայ դիւղերը, իւնիէ,
Ֆացա, Թէրմէ, Չարշամզա, և գեռ տեելի հեռուները՝ Սամսօնի շրջա-
կաները, Սինօպ և Նիկոմիդիա: Խղմիտի մօտ՝ Պարտիզակէն վեր
շինեցին Մանիշակ անուն գիւղը: Նոր ժամանակներս՝ վերջին
կոտորածներէն առաջ ու յետոյ՝ Համշէնցի հայերու նոր սառւար
գաղթականութիւն մը անցաւ Կովկաս, ուր հիմնեցին բազմաթիւ
փոքրիկ հայ գաղութներ Մև ծովի և լոկաներուն վրայ, ինչպէս՝
Սոխի, Մծարա, Մերկագա, Աղէքը, Շափշուկա ևն:

Համելէնի բարբառը ուսումնամիբուած չէ դեռ, բայց հաստարակուած են բաւական ընդարձակ բնագիրներ։ Ասոնց մէջ դիմաւորն է Արարատ 1892, էջ 428—447 հրատարակուածը, որ թէս ստորագրուած չէ, բայց ծանօթ բանահաւար Ս. Հայկունիինն է, իջմիածին եղած ժամանակո առիթ ունեցած հմ իր միջոցով նոյն բնագիրը վերածելու գիտական ուղղագրութեան, որով և մէջ կը ըերեմ քիչ մը վարը։ Ուրիշ աւելի փոքր բնագիրներ ու

բառերու հաւաքածուներ հրատարակուած են դանազան թերթերու մէջ, ինչպէս Բիւրակն, 1899, էջ 508, 558, 603, 654, 699, 752, 779, 1900, էջ 14, 29, 42, 59, 82 և 120. — Հանդէս Ամսօրհայ, 1891, էջ 116, 300, 1892, էջ 24, 183—4, 382—3, 1895, էջ 13, 183—6. — Արարատ, 1895, էջ 54, 83—84, 239—243, 293—297, 396—400.

Նոյն բարբառը ուսումնասիրելու նպատակով 1910 թ. ամառը անցայ Տրապիզոն, ուր մնացի 2 շաբաթ. Երջապատռելով Մալացի, Ապկիօնցի, Կիւշանացի և Ճօշարացի բաղմաթիւ զիւղացիներէ և ուսուցիչներէ, որոնք սիրայօժար մատուցին ինձ իրենց աջակցութիւնը, կարող եղայ կազմել նոյն բարբառին բառարանը, քերականութիւնը, հաւաքել բնագիրներ են.

Զանազան գիւղերու մէջ բարբառը կը ներկայացնէ գոքրիկ ասարբերութիւններ. բաղաքին աղջեցութիւնը ակներե է: Տրապիզոնէն հեռու և լինսերու մէջ քաշուած գիւղերը կը ներկայացնին ամէնէն բնիկ ձեր, իսկ բաղաքին մերձակայ գիւղերը արդէն փոխուած են: Առաջին կարգին կը պատկանի Մալա գիւղը՝ որ Համշէնի բարբառին ամէնէն հարազամ ձեր կը պահէ. երկրորդ կարգին կը պատկանի Զէֆանոս՝ որ բաղաքէն գրեթէ կէս ժամ հեռու գիւղ մ'է և շատ պարզուած բարբառ մ'ունի:

Բնիկ Համշէնի բարբառը կը պարունակէ ա, ո, ե, է, ը, ի, ո, օ, էօ, ու, իւ ձայնաւորները. (Տրապիզոնի մօտիկ գիւղերը չունին ո, ե, ո ձայնաւորները): Ընդհանուր օրէնքով հայերէնի ա ձայնը ոնդականի քով դարձած՝ օ. ինչ գ'օնգ՝ գանկ, գ'օնգղի՝ գանգատիլ թօն՝ թան, օմիս՝ ամիս, օմուր՝ ամուր, օնլուխը՝ անանուխ են: Ե կ'ըլլայ միավանկ բառերուն սկիզբը յի, բազմավանկներուն սկիզբը է. ինչ. յիզ՝ եզ, սեռ, էզօնը՝ եզան, յգ. էզնին՝ եզները, յիս՝ ես, յիփ՝ երբ, էշթվունք՝ երդում, էոսուն՝ երեսուն, էղումք՝ եղունգ են: Բառին մէջ կ'ըլլայ ե, ի, է. (Ե կը գտնենք յատկապէս Մալայի մէջ). ինչ. գ'իշեր՝ զիշեր, մեր՝ մինք, միք, միծ՝ մեծ, դէղ՝ տեղ են: Ո ձայնը՝ բայի վօվ, վէօվ՝ նվ, վէ՞օր՝ նը բառերէն, ուրիշ ամէն տեղ կը դառնայ ո, օ, էօ, իւ. օրինակ՝ գ'էղացոց՝ գիւղացոց, օչիլ՝ ոջիւ խընծիւր, խընծէօյ՝ խնձոր, ծէչօր, ծիւր՝ ձոր, չէօյս՝ չորս են:

Երկբարբառաներուն մէջ այ կը դառնայ սովորաբար է, Մա-

լայի մէջ ու օր. տօ, էծ՝ այծ, տս, էս՝ այս, ոլ, էլ՝ այլ, ալ ևն Միւսներէն ոյ և իւ կ'ըլլան ու. օր. լուս՝ լոյս, օնն՝ ձին:

Բաղաձայններուն շարբը երեք աստիճան ունի. թրթոռուն, թրթոռուն շնչաւոր և խուլ. պէտք է նկատել սակայն որ թրթոռուն ձայներն ալ հոս կատարեալ թրթոռուն չեն, այլ շատ կը մօտենան խուլի. քաղաքին քովի գիւղերը ունին միայն երկու աստիճան, պակսելով թրթոռուն շնչաւորը. Հին հայերէնի թրթոռուն ձայները սովորսրալ դարձած են թրթոռուն շնչաւոր, խուլերը թրթոռուն, իսկ թաւերը անփոփոխ կը մնան: Հետաքրքիր է ը ձայնին փոփոխութիւնները. ատամնականներուն քով կը դառնայ շ, միւս բաղաձայններուն քով յ, իսկ ձայնաւորներուն քով կը մնայ անփոփոխ. ինչ. մաշդ՝ մարդ, դայդագ՝ դատարկ, չիւս՝ չորս, նէրագ՝ երագ, էրիս՝ երես, սեռ. էյսի ևն:

Հուլովման մէջ նկատելի են յոգնակիի իր, նիր, նին մասնիկները.

Ո.	հացիր	ինձ'օյնիր, ինձ'օյնին
Ս.	հացէրու	ինձ'օյնուն
Բ.	հացէրուն, հացէրունմէնէն	ինձ'օյնէրէն, ինձ'օյնուն,
Գ.	հացէրօվ	ինձ'օյնունմէնէ

Հայցականը երբեմն ուղղականին, երբեմն ալ արականին նման է. եղակի բացառականը կ'առնէ չն կամ ը՞ն:

Դերանունները կը հոլովին հետեւել ձեռվ.

Ո.	յէս	դ'ուն	էս, ինս
Ս.	իմ	քու	էսու, ինու
Բ.	ինձի, ինձիգի	քէզի, քէզիգի	էսու
Հ.	»	»	էս, էսու, զըն
Բ.	ինձմէն	քէզմէն	էսուի, ինուի
Գ.	ինձմօվ	քէզմօվ	էսու հիդ
Ո.	մէք	դ'ունք	էնիր, ինիր
Ս.	միր, միյ	ձ'իր, ձ'իյ	էնուց, ինուց
Բ.	մէզի, մէզիգի	ձ'էզի, ձ'էզիգի	»
Հ.	»	»	էնուց, ինուց, զէնիր

Բ. մէզմէն ձէզմէն էնուցմէն, ինուցմէն
Գ. մէզմօվ ձէզմօվ էնուցմօվ

Յոդնակի գործիականը շատ բազմագան է. ինչ. Էնուցմօվ, էնուցմէրօվ, էնիցմէրօվ, լնիցմէրօվ, լնուցմէրօվ, լնուցմօվ. բայց չըսուիր ինուցմօվ. Ըստ այսմ կ'ըլլան միւսներն ալ. ինչ. էսիր, իսիր, էնուցմէրօվ, էսլուցմօվ, էսիցմէրօվ, էդուցմէրօվ ևն:

Ո. վէօվ վօրօք

Ա. Տ. վում ումինց, վումինց, վօրինց, վօրէօց

Բ. վումմէն, ումմէն ումինցմէն, վօրօցմէն, վօրինցմէն,
վումէցմէն, ումօցմէն

Գ. վում հիդ ումինցմօվ, վումինցմօվ, վօրօցմօվ.

Ո. ինքը ուրինք

Ա. ուր, ույ, ուրին ուրինց

Տ. Հ. ուրինը *

Բ. ուրմէն, ուրմըն, ուրինմէն ուրինցմըն

Գ. ուր հիդ, ուրինը հիդ ուրինց հիդ

Ո. վէօր վուրօքը, վուրօնքը

Ա. Տ. վօրին վուրօցը, վուրօնցը

Բ. վօրմէն վուրօցմէն, վուրօնցմէն

Գ. վօրօվ վուրօցմօվ, վուրօնցմօվ

Բայերուն մէջ կան շատ հետաքրքիր նորութիւններ. առաջին լծորդութեան ե ձայնաւորը եղ. ա. թ. և յոգ. ա. գ. դէմքերուն մէջ կը դառնայ ի. երրորդ լծորդութեան ա ձայնաւորը եղ. ա. և յոգ. ա. և գ. դէմքերուն մէջ կը դառնայ օ: Սահմանական ներկան և անկատարը կը կազմուին գ կամ զու մասնիկներով. առաջինը կը դրուի ձայնաւորով սկսող բայերու սկիզբը, երկրորդը բաղաձայնով սկսող բայերու վերջը: Շարունակականը կը կազմուի ոմի (տեղ տեղ նաև գունի) մասնիկով: Օր.

Ներկայ

գուգիմ բ'էրիմ գու

գուղիս բ'էրիս գու

գուղէ բ'էրէ գու

դուդիք	բ'էրիք գու
գուգէք	բ'էրէք գու
գուգին	բ'էրին գու

Անկատար

գուգէյի	բ'էրէյի գու
գուգէյիր	բ'էրէյիր գու, բ'էրէյդը գու
գուգէր	բ'էրէր գու
գուգաքը	բ'էրաքը գու
գուգեքը	բ'էրէքը գու
գուգէյնը	բ'էրէյնը գու

Կատարեալին կազմութիւնը հին ձևով է. միայն եղակի երրորդ դէմքին ձայնաւորը առաջին լծորդութեան մէջ կը դառնայի. ինչ. ավլից, աշից, թափից, բ'էրից են:

Ապանիին մասնիկն է բիղի, որ միշտ բայէն յետոյ կը դրուի: Ներկայ ապանիիին եղ. ա. դէմքին մ' ձայնին բով' մասնիկին նախաձայն ը հնչւնը կ'ինայ, անշուշտ նախապէս վերածուելով մ' և յետոյ կրծատուելով: Միւս դէմքերը ը ձայնը անփոփոխ կը պահնի:

բ'էրիմ իրի	բ'էրէյի բիղի
բ'էրիս բիղի	բ'էրէյդը բիղի
բ'էրէ բիղի	բ'էրէր բիղի
բ'էրիք բիղի	բ'էրաքը բիղի
բ'էրէք բիղի	բ'էրէքը բիղի
բ'էրին բիղի	բ'էրէյնը բիղի

Ստորադասականը կը կազմուի նա մասնիկով. ինչ. էգէրէմ բ'էրիմ նա «եթէ բերեմ», էգէրէմ բ'էրէյդը նա «եթէ բերէիր» են: Այս մասնիկով կը կազմուի նաև տեսակ մը յորդորական կամ մեղմ հրամայական. ինչ. բ'էրիս նա «եթէ կարելի է բեր»:

Յարակատարն ու գերակատարը կը կազմուին եմ կամ ունիմ բայով և -ած, -եր գերբայներով. ինչ. գ'նացիր իմ, գ'նացած իմ կամ ունիմ «գացեր եմ», ասկամ ունէյի «ասած էի» են:

Անորոշ դերբայներուն ել, իլ, ալ, ուշ վերջաւորութիւնը ջնջուած և ասոնց տեղ հնարուած է նոր մասնիկ մը ուշ, որ բոլոր լծորդութեանց համար ալ ընդհանուր է. ինչ. խօսուշ՝ խօսիլ,

էշղուշ՝ երթալ, բ'էրուշ՝ բերել են. հոլովուած ժամանակ կը դորձածուի դարձեալ նոյն մասնիկը.

Ո.	Հ.	բ'էրուշ	բ'էրուշնին
Ս.	Տ.	բ'էրուշի	բ'էրուշնուն
Բ.	Շ.	բ'էրուշըն	բ'էրուշնուն
Գ.		բ'էրուշօվ	բ'էրուշնէրօվ

Ինձ կը թուի թէ յիշեալ մասնիկը փոխառեալ է թրք. իշ, ըշ, ուշ և պրո. իշ մասնիկէն, որ նոյնպէս գերբայներ կը շինէ. օր. թրք. ալլշ-վէրիշ՝ առևտուր (այն է՝ առումն և տալն), պրո. առայիշ՝ հանգիստ, հանգչեն են.

Բացասական բայերը կը շինուին նախադաս չ, չի կամ յետազաս ուչ մասնիկով. այսպէս՝

Ներկայ

չիմ բ'էրիւ	չէյը բ'էրիւ
չիս »	չէյըր »
չի »	չիր »
չիք »	չմքը »
չէք »	չէքը »
չին »	չէյնը »

Կատարեալը ունի երկու ձեւ. այսպէս՝

չի բ'էրի կամ	բ'էրի ուչ
չի բ'էրիր	բ'էրիր ուչ
չի բ'էրավ	բ'էրավ ուչ
չի բ'էրաք	բ'էրաք ուչ
չի բ'էրիք	բ'էրիք ուչ
չի բ'էրին	բ'էրին ուչ

Ապառնին ունի երեք ձեւ. այսպէս՝

չի բիդի բ'էրիմ	բ'էրիմ ուչ բիդի	բ'էրիմ իդի ուչ
չի բիդի բ'էրիս	բ'էրիս ուչ բիդի	բ'էրիս բիդի ուչ են.

Հարցականը կը շինուի թէ մասնիկով, որ կրնայ զանազան գիրքեր առնել. օր. չի՞ն թէ գ'ալ, գ'ալ չի՞ն թէ, չի՞ն գ'ալ թէ հաւասարապէս կը նշանակեն «գալու չե՞ն», Սակայն եթէ բայէն առաջ հարցական միջակ անուն կամ մակրայ կայ, թէ մասնիկը

չի դրուիր. ինչ. քոնի՞ հօրի յիք քանի՞ հոգի էք», ի՞նչո էրիք «բնապէս ըրիբ», վէօր մաշղը էզավ «Թը մարդը նկաւ», հօ՛քօր օր գ'ալ չէյլը, օրի՞ խօսք գուղէ՛յլը՝ «երբ գալու չէիր, ինչու խօսք տուիր», ընդհակառակը կ'ըսուի էսա՞ դօմ թէ՛ այս տամ, մէ՞ք թէ՛ մ՛նք, դր՞մ գ'ացիր թէ՛ տեսն գացիր են,

Համշէնի բարբառը ունի նաև տարօրինակ յատկութիւն մը, որ աչ թէ ուրիշ հայերէն բարբառի, այլ կարծեմ ուրիշ որևէ լիդուի մէջ ալ գոյութիւն չունի:

Ինչպէս զիտենք, ամէն լեզու օտար փոխառեալ բառեր ունի. բայց այս փոխառութիւնները այնպիսի ձեի մը տակ առնուած են, որ փոխառու լիզուին մէջ իբր արմատ համարուելով՝ կրնան անոր քերականական կանոններուն հայտակիր! Փոխառութիւնները եթէ գոյական կամ ածական են՝ ուղղական պարզագոյն հոլովածեռվ առնուած են, եթէ բայ են՝ դերբայի կիրարանքով առնուած են, եթէ ուրիշ որևէ անփոփոխելի մասն բանի են՝ նոյնպէս պարզագոյն արմատական ձևով առնուած են. և այս բոլորը կրնան հոլովուի կամ խոնարհուի. ինչ. օր. զուտ թուրք փոխառութիւններով կազմուած հետեւեալ նախադասութիւնը. «Սա յէնիշէրին խալվախին թէքմէ մը յէրլէշովիրմիշ ընէմ թի թէքէր-մէքէր գա»։ հոս բառերը թուրքերէն են, բայց հոլովուած կամ խոնարհուած են հայերէնու Համշէնի բարբառին մէջ շատ կը պատահի որ փոխառեալ բայերը խոնարհուին թուրքերէն քերականութեամբ և այնպէս ալ կը նկրմուծուին հայերէն նախադասութեան մէջ։ Օր. Էնիր Խաչօզին ըիշ մը յարալաղիէր «անոնք Խաչոյին քիչ մը վիրաւորեցին»։ իրաց հէդ ույալում պիրարու հետ յարմարուինք»։ էղառ մէզի հէդ կօշղի «առաւ մեղ հետ միացուց»։ գ'եղ թէ գ'աս, իրաց հէդ դոլուշուրուք «եթէ զիւղ գաս, իրարու հետ կը կռուինք»։ դ'ունք շա՞դ փարա կազօնուրուազ «դուք շմտ դրամ կը վաստկիք»։ Այս խօսքերուն մէջ զուած թուրքերէն կանոններով խոնարհուած են յարալաղիէր (կատ. յոդ. գ.), ույալում (հրամ. յոդ. ա.), կօշղի (կատ. եզ. գ.), դօղուշուրուք (ներկ. յոդ. ա.), կազօնուրուածուզ (ներկ. յոդ. բ.), որոնք ուրիշ ամէն տեղ պիտի ըլլային՝ յարալամիշ ըրին, ույմիշ ըլլանք, դօղուչմիշ կըլլանք, կօշմիշ ըրաւ, կազանմիշ կըլլաք։ Բարբառին մէջ ուրիշ նշանաւոր երեսյթ մ'է նաև շեշտը Ինչպէս Տրապիզոնի, նոյնպէս և Համշէնի բարբառին մէջ շեշտը

ըստ օրինի վերջին վանկին վրայ է. բոյց արագ խօսակցութեան մէջ շատ անդամ կը պատահի որ երկու բարբառներուն մէջ ալ շեշտը բառին առաջին վանկին վրայ անցնի. Ասիկա Պոնտոսի ընիկ ժողովուրդին՝ Լաղերու լեզուին աղեցութեամբ է: Լաղերէնը կը շեշտէ առաջին վանկին վրայ. թէև շատ աել Լաղերը իրենց մայրենի լեզուն կորսնցուցած են և թուրքերէն կը խօսին, բայց թուրքերէնը կը շեշտեն իրենց նախկին շեշտով. այսպէսով լաղերէնի շեշտը անցած է թուրքերէնի և ասկէ ալ հայերէնի անցնելու վրայ է:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒԷՆ

1. ԶԷՓԱՆՈՒ գիտէն *

Երուց կալանդար (կաղանդ) է. էս օր էմէն մաշդիկ վերվէր, նէս-նէն գէշգօն գուլքօն. էմէն մաշդիկթուս ինթուս թոչի գուս էմօն գաղին գու օր՝ բըրդինքի մէջ գօյսըվին գու:

Էմէն մաշդ ժաժվի գու ասդի (ասացի), օր օնցած գարվօնէ ինչիդ մը բագաս թօղուն ուչ. յիս էլ բարար գողնիլ չիմ. նէշվիմ գու նէս նէն, ինձիգի ինչ բօն օր ասդած ին՝ զէն ընիմ իդի, օր էշգօմ միր դընվօյնուն (անողներուն) հիդ կալանդար ընիմ:

Կալանդարը բէդքը բօն է. ինցօ սիյդըս ֆըռֆըռա գու թէ յիփ հասնիմ իդի իրիգվօն. ինցօ բէդ գընիմ (կ'սպասեմ) թէ մէգ մը իրիգվօն հասնէի:

Գիդիմ ինչ բօնի հօմար գուզիմ կալանդարը. իրիգվօն չէրէզ շադ ուղինք բիդի. կալանդարի ձառ զայթարինք բիդի. իընձիւրի մէջ վարա դընինք բիդի. միր բէդքը (լաւ) յիզը գումէն դուն բէրինք աշինք բիդի սա՞ղ թէ սօլ օդքը նիյս դընէ բիդի. գօդոշվընուն ձէրը լուցած մէզրէ մում գըրցընինք բիդի. էրգու գոդօշնուն վրէն էլ սիմիթ օնցընինք բիդի:

Եքվօն կալանդար է ասդած ունիմ. հիմիջար միր բօնն է կալանդար էնուշի հօմար էմէն ինչիդ հազր ընուշ. միր բօնը շադ

չէթին էր, էնուր հօմար օր միր դընվօյնին քիչվօր էին, ու մէզ զիդի բօն շադ գէր (կար):

Միր ոնուր շադ մաշդ չի գէր. յիս ունէի ախրէր մը ու մէյըս. հէյըս իմ չիւյս դարէգօն էղաձ վախլըս մէռաձ էր. մէյս հօյս մէռնուցէն էրգու դարի յիդ՝ պընաց Վէրանա դարքըլէցավ. մէզիդի Ազօփ հօխըլէյս ըէհից, աշից ինչաք միջացօնք:

Շադ ըիջիլիդ էի. միդըս գուքաօր հօխըլէյս գարբըլէցավ. հօզօփինս Դուխլա գէղէն հայս բէրաձ ունէին. յիփ ձիէն վէր առին՝ թօխքը գլխուն նողավլ, ինձիդի զօքը նըղէցուցին. հօզօփինս ինձիդի օնթից ու բաքնից:

Հօխըլէյս մէզիդի շադ սիրէր գու. գասէր թէ իմ ախրօր դէղն ին. ամմա հօզօփինս էմէն դարբա մէզիդի ըէօթգէր գու. էմէն դարբա միր բօնը լացուշ էր:

2. Կիւշանա զիւղէն*)

— Բարիկս քէ, Աթօմ, մւսդի (վմայ գէղէն) գուղաս:

— Քախքըն:

— Ի՞նցո իս, թէդք իս թէ:

— Թէդք իմ, ի՞նչ ընիմ իդի:

— Բանիյդ ինցո ին:

— Գէշ չին. դ'մէնք ինցո էք. աս դարի ինցո օնցուցիք:

— Փովսարէ մաշդը ինչ գայնա ընիւ. զիդիս օր խէօղ չունիմ. մէկ գէօր մը խէօղ ունէյի, էն նէլ ըօրջին դէղ ձէռնէս առին. գնացի միր ալայէն մարաքալուղի հումար խաձ (բիչ, կտոր) մը խէօղ առի. էնու վրա էլ ընդպղար էմէղ էրի օր, նիշ նաըքի չի գ'ալ. փօրէցի, թօքը փէդէցի, իսդէցի, թէմիզ մը զիբլէցի, մէկ փարչըն լազուկ ցօնէցի, վէյս էլ լօրգլէ ցօնէցի, զընէցն էլ դնթում-մնթում սաղրէցի. դնթմընին ու լօրգէնին էվիէյի էդն ամա, լագր նիշ չէղավ. էղաձ իրաղն էլ դարի քաղաքը, ձախէցի, անջաք ընիցմէրօվ ըօրջիս գէսը գըվի. մէզէլ գէսն էլ բ'աց մնաց:

— Դունդ՝ քօնի հօքի յիք:

*) Այս և յաջորդները իմ հաւաքածներս են տեղացի ուսուցիչներէն և զիւղացիներէն:

- Վիզ հօքի յինք, յէս, գոօցը մէրը, չիւյս էլ դղաքը!
- Դղաքդ՝ մօնչ ին թէ ախչիդ:
- Երգու մօնչ, էրգու ախչիդ ին. ախչգընիս իրէք էինը ա-
մա, մէզը մէսավի:
- Դղաքդ, գաշդն գու թէ:
- Հա, հէլքէթ. մօնչիյն էլ գաշդօն գու, բուլգընին էլ (պու-
լիկ «աղջիկ»). միծ մօնչըս գասվիրէք դարէզօն է, բղդեգը դաս-
նըմէդ. առաջմէն սուլգընիս գաշդում գվուշի չուզէցի (ուզէցի
էօչ գաշդում գալ). «բուլգօն գաշդուշը ի՞նչ բէդը է» գասէյը՝
ամա քաղաքէն էկած վարջաբէդը (վարբէդը) շադ ասաց, շադ
թէրլիք էրավ, արըր արբէթ յէս էլ կանմիշ էղա, դահա ինչիդ
չմսդի:

Յ. Մալա գիտէն

- Գ'իրբէօր, արի, քիչ մը նսդիք, ի՞նչ մը հալլաշալում:
- Ի՞նչ հալլաշաջա'ղուք, մէք ինչիդ չիւդիք օր. մէզի հէդ
ի՞նչ հալլաշաջա'քուն:
- Բադմէ աշիք, ի՞նչօ էղավ Դալդարօնի բ'օնը:
- Մայիսին գիսուն էր՝ գնացաք էլաք Դալդարօնը. մեր
տձէյն ու օխչըյնին օնցընաքը բիդի. Թուրբերը չիք թօղուլ աս-
դին. ընդէղէն գ'արձուցին յէդ. ինչէլ մը յէդ էգաք, Թիւրդալօղին
գ'հողը էգաք. ընդէղը զարգին մէզիդի. մէք ու գրուցաք, էսիր
է, զբուցին:
- Վեւմ շադ ըյէօթգէցին,
- Կօքիս ու ըյէօթգէցին. կալիք ըի էսիր ևաչօգին քիչ մը
յարալաղիլէր. մէք ու էսից ըյէօթգէցաք:
- Ընդէղէն նի՞ւր օնցոք:
- Գ'իշերը փախաք օնցաք սարը էլաք իալսէցաք:
- Թուրքերը ինչիդ գայցին թէ իմօնալ
- Իսդի ինչիդ ու չիմացին
- Էդեւլ ի՞նչօ էրիք.
- Հիւքիսմէթին գ'օնպդաքը բիդի. Թուրբերը մէզի դէսօն,
ասդին հըն թէ մէք էշալ. գ'ունք մէզի ըյէօթգէցիք, մէք ու
ձէզի ըյէօթգէցաք, էրաք իալափօթ (ոռւս. իառնակութիւն)

մը. իրաց հէդ ույալում հը'ն ու հիւրիւմէթը չըդնիք (չիյնանք). միյ գ'ողցած մալիյն ոլ յէդ առէքի էնից խօսածը օնդօջ գ'րաք էօչ. ինչաք Գիւմիւշանաս. հուն Մըգըրդիչ էֆընդի մը գյար, գ'նացաք գ'գաք զոն. հալիյս էնու հասդընցուցաք. օնցավ այչի գ'իյս, էղառ մէզիգի, ու իրաց հէդ գ'նացաք հիւրիւմէթը. ընդեղ մաշնագ (Հ մարդնակ «լաւ») արզուհայլ մը դվաք. արզուհայն ոլ Մըգըրդիչ էֆընդին գ'րեց. բէդքը (լաւ) մաթ էր. օյէօլէ՛լիմ էնու միրվացը. Փօլիս մը, էրդու զաֆթիյա Մըգըրդիչ էֆընդին էղառ մէզի հէդ կօշղի, ինք էլ հէդվընիս, ինչաք Քիւրդալուղուն գ'նղը. զասը հաղիկ մալ էնից գ'ողցած մալերուն յէդ էղառ, մէզի էրեդ, էրեր քալիքի գ'լիմէն, ջօմփա էդէիր. օնցաք գ'նացաք էյլըն (թրք. արօտատեղի). շադ օյ դէսնու ըօլա թի: Բնդէջ դէդ բ'ռնէցաք, դուն շինէցաք. էղէք (կամ ընչաք) հիմի հուն իք:

4. Ապկիօն գիւղէն

Յէս Արգյօնցի իմ. մէք ունիք մէդ վարջադուն. խոչ (եկեղեցի). մէլ ունիք. ըթթուն գ'էղը չիւյս մահալս է. վարջադունը բ'աց է. ունիք իրէք վարժաբեդ. միյ դէղի իրադն է լազուդ, դաղին խօսիրը շադ իրադուզ ին. էդու հումար էղած լազդն էլ չի հէրքիր. Այդէրուն մէջ դահա գը'լի լնքէ, բ'օնչւար (կառամբ), ուրիշ յէ՛շիլուղ. Հէն միծ իրադը գաղինն է. Զոմոն բարաբ մացած վարժթը գ'էղացց բազին ցախուդիրը գ'օյձէլի գծնէն, խօդին էլ քէսադ (քիչ) ըլլուշին սէքարի՝ օմրօն գօվիրը էյլէն դօնին գոււ էյլըն մինըն էրդու օր հէու է. զօվիրը շարուկս չին գարի էշտալ. էդու հումար էրդու գ'իշիր գ'ոււսը մընօն գոււ, ուշինջի իրիգունը գեղ հասնին գոււ. իրէք օմիս գինուշըն (կինալէն) էղիմ՝ էլի վէր գոււգ'օն: Միր գ'էղացիք գօվ շադ բէ՛հին գոււ. շունքի զիբիլը (աղբ) շադ բիկու է. սադէ գաթէն բաշքա էլ մաշդը աւգէ չուզէ զիբիլին հումար բիդի վիրէ հօշդիր (հորթեր) ու գաթ չընօղ գօվիր: Միր գ'էղացիք շադ ֆուխարէ ին. էդու հումար շադիրը կուրքէթ գէշգօն, վարա կազօնմիշ ըլլուշի հումար. շադիյն էլ կուրքէթին մէջ զէրուր (թշուառ) ըլլուշէն մէսնին գոււ՝ թօղէլուկ շօլուի-չօջուկս էրիսի վրա: Ե՛յ զիուշ հէ՛յ, էղմօն քօնիք օջախ մէրած (մարած) է:

Մէ մէլ օր (մէկ մ'ալ որ) միք գ'էղացիք շադ ուղուզ (ուղ-

գէտ) ին, ինչիգէ (բանէ մը) խաքար չունին. էրգուս մը (մէկ-
երկու, մի քանի) գարի անջար գա օր քիչ նէհրած ին տուաչ էշ-
դալ. Միլ էլողիայնին ուղուց ըլլուշին սէրազի շաղ ժամասիր
ին. զու հավու բէս գրօնավօյնուն ասդածին (ըսածին) հավդօն
գու. նօրվէ գ'ալիք (նորելուկ) խէլաց մօդիգ բ'օն մը ասիս նա,
չին հավդալ. օնդան սօրա էլ դահա բ'արիկդ էլ չին առնուլ
դէ (թէ) էս գըղըն մաշթ չըլլի բեդի, յախօղ օնասդված է: Էդ
սէրէրին ըմըն սըրա հինի ու նօրի գոիկ գըլլի:

9. ՄԱԼԱԹԻՈՑ ԲԱՐԲԱԴ

Այս բարբառը կը խօսուի Մալաթիա քաղաքին և իր շրջակայի գիւղերուն մէջ՝ մինչև Ատիհաման կամ Հիւսնիմանսուր. իր գրաւած շրջանը կը ըսնէ Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Արարկերի և Կիլիկիոյ բարբառներուն մէջտեղը. Ասիկա ալ հայերէնի հարաւային սահմանապահներէն մէկն է, որովհետեւ Հիւսնիմանսուրէն հարաւ այլ ևս հայերէն չկայ. քրգերէնը, թուրքերէնն ու արարերէնը ըսնած են իր ասպարէցը:

Մալաթիոյ բարբառին համար ունինք փոքրիկ ուլուագիծ մը իր ձայնական դրութեան վրայ՝ թիւրակն թիւրթին մէջ (1900, էջ 118) և երկու փոքրիկ անբաւական հատուածներ (թիւրակն, 1898, էջ 620,—1899, էջ 772): Աւելի փոքրիկ բնագիր մալ կայ չիւնիմանսուրէն (անդ, 1900, էջ 331):

Հիմունիով այս բոլորին վրայ՝ կրնանք հետեւնել թէ Մաւաթիոյ բարբառը կը բռնէ Խարբերդի, Տիգրանակերտի և Կիլիկիոյ բարբառներուն մէջտեղ միջին դիրք մը. Եթէ համեմատենք առաջինին հետ՝ կը տեսնենք որ Մալաթիոյ բարբառը շատ փոփոխուած է, իսկ եթէ Կիլիկիոյ, յատկապէս Մարաշի հնաթարբարբառին հետ համեմատենք՝ Մալաթիոյ բարբառը բաւական մաքուր երեսոյթ մը կ'ստանայ:

Բաղաձայններուն դրութիւնը նոյն է Տիգրանակերտի բարբառին հետ. հին հայերէնի երեք աստիճանի ձայներէն երկուըը միայն կը մնան (թրթռուն և թաւ). թրթռուն և թաւ ձայները կը դառնան թաւ, իսկ խուլերը կը դառնան թրթռուն. օր, փարի՝ բարի, փարց՝ բարձ, փէրէլ՝ բերել փանցըր՝ բարձր, թիրզ՝ գիրք, թօռ՝ դուռ, թանագ՝ դանակ են:

Զայնաւորներուն և բաղաձայններուն մէջ Մալաթիոյ բարբառը հետեւեալ ձայնափոխութիւնները կ'ընծայէ.

Ե > ա. ինչ. մանձ՝ մեծ, փառ՝ բեռ, սրասո՞ւ սիսեռ, լառ՝ լիսու (լիս), յափ՝ երբ:

Ե > ի. ինչ. ցօրին՝ ցորեն (ցորեան), խիլը՝ խելք, ավիղիրան՝ աւետարան, սիվ՝ սեաւ (սե):

Ու > օ. ինչ. թօռ՝ դուռն, չօռ՝ ջուր, հօմ՝ սւմ:

Այ > է. ինչ. մէր՝ մայր, էս՝ այս, փէդ՝ փայտ, էրի՝ արդի, էրիլ՝ այրիլ:

Ե > ա. ինչ. ցան՝ ձայն, լան՝ լայն:

Ոյ > օ. ինչ. քօր՝ քոյր, լօմ՝ լրյո, փօն՝ բոյն:

Իւ > ի. ինչ. ախվիր՝ աղբիւր, հէրիր՝ հարիւր, էրին՝ արիւն:

(Այս երկու ձայնափոխութիւնները յատուկ են նաև Խարբերդ-Երզնկայի բարբառին, բայց Տիգրանակերտի բարբառին մէջ դոյտութիւն չունին):

Ե > օ. ինչ. սօն՝ սիւն:

Եօ. ինչ. ցէօն՝ ձիւն:

Քերականութեան մէջ չկրցանք գտնիլ առանձին յատկանշական ձևեր և եթէ հատարակուած հատուածները ճիշտ են, կը բնանք ըսել թէ Մալաթիոյ բարբառին քերականութիւնը առանձին նորութիւններ չունի:

ՆՄՈՅՇՆԵՐ

1. Մալաթիայէն *)

Դէվէէն ինգէր՝ հօփ հօփը ցառքէ թօղ չիդար:

Օչիլոդը կը քէրփի՝ անօթին զիւման գըյնի:

Հարսնէդունը չը քըդէ, շէրէփն առիր գը վազէ:

Յարա չունիս նէ ինչմւ գուջունմիշ գըսիս:

Գաղունէրը քացին, մուգէրուն ջանփա փացլէցավ:

Մէղալօրը ժամ չէ գէցիր, գայնիր է նէ մաղը աչքն է մղիր:

Զօռը (ջուրը) սանդը թիր՝ ձէձէ ձէձէ՝ զինէ չօռ:

Դանձը բէնց ձառը ձանդը է,

Զէմ ուղիր՝ ջէրս թրէք, չիմ գարքըվիր՝ ձոցս դվէք:

*) Տես Բիւրակն 1890, էջ 772.

Զօռը բարդաղը դէսնէս, դէրդէրը խուցը:
Իշուն չի հասնիր, փալանը զը ձէձէ:
Շանը զը զէնէս դէ զիւրուննէ գամչնան,
Իս գուղիմ շարգող՝ Ասված գուղա շալգէլիք:

2. Ատիեամանէն *)

(Թբք. Հիւսնիմանսուը)

Մուդ գդում, էրին սրջէս, ըէօն ըննաս. Խանադ խարապ ըննա. պատին տակը մնաս. էրէսիդ հայող չննա. պէմուրատ էրթաս. պապուդ գանկը կողը չճանդչի. Աստուծոյ խշմին էրթաս օղուլ ուշաղի տէր չննաս. կէտնին եօթը յատակը անցնիս. տունիդ պայխուշ խօսա աչվըներդ փաթը փաթը փաթլամիշ ըննա:

*) Տես Բիւրակն 1900, էջ 331 (գրութիւնը անփոփոխ պահած):

10. ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԲԱՐԲՈՌ

Այս ընդհանուր անուան առակ կուղենք ամփոփել Զէյթունի, Հաճինի, Մարաշի և ասոնցմէ աւելի հարաւ՝ Քիլիսի, Փայասի, Ալէքսանտրէդի, Անթաքիոյ և Սուետիոյ մէջ խօսուած հայերէնը: Թէս ասոնք իրենց մէջ կը ներկայացնեն բաւական տարբերութիւններ, սակայն ընդհանուր յատկանիշները աւելի մեծ ու հասարակաց ըլլալով՝ կարելի է զանոնք ենթարբառաներ համարել:

Գերոյիշեալներուն մէջ Զէյթունի և Մարաշի գաւառականները միայն գոհացուցիչ կերպով հետազոտուած են: Առաջինին վրայ ունինք Յ. Ալահոլէրտեանի Ուլնիս կամ Զէյթունը (Պօլիս, 1884): Այս գիրքը կը պարունակէ բազմաթիւ բնագիրներ Զէյթունի բարբառով և վերջը համառոտ բառարան մը Նոյն բարբառով ուրիշ փոքրիկ բնագիրներ հրատարակուած են Բիւրակնի մէջ (1898, էջ 144.—1899, էջ 18, 137, 443, 545.—1900, էջ 74, 228): Բազմավէտի մէջ (1897, էջ 467—73) հրատարակած իմ մէկ հէքիաթս հանուած է Ալահոլէրտեանի գրքէն:

Ասոնցմէ զատ ունիմ մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը Զէյթունի բարբառին վրայ, զոր պատրաստած եմ 1910 թուին ամառնային ճամբորդութեանս ժամանակ՝ Պօլսոյ մէջ, օգնութեամբ բնիկ Զէյթունցի և Պօլսոյ Կեդրոնական վարժարանի ուսանող պր. Օննիկ Մահտեսեանի և իշխանորդի Յ. Եալուալեանի:

Մարաշի ենթարբառը ուսումնասիրած է նախ համառօտիւ Մէլիք Ս. Դաւիթ թէկ՝ Հանդէս Ամսօրեայի մէջ 1896, էջ 43—45, 113—114, 229—232 և 354—357: Այս ուսումնասիրութիւնը՝ որ յետոյ աւելի համառոտ կերպով հրատարակուած է Փրանսերէն թարգմանութեամբ Mélanges de Harlez թերթին մէջ, պատրաստուած է Արաքս 1889, Բ. էջ 21—27 հրատարակուած նմոյշներուն վրայէն: Ուրիշ աւելի կատարեալ ուսումնասիրու-

թիւն մը և քանի մը բնագիրներ հրատարակած է բնիկ Մարտցի Յ. Վարժապետեան՝ Բիւրակն թերթին մէջ (1898, էջ 179, 360, 387, 425, 452, 465, 481, 535, 570, 585, 597, 693, 860, 888. — 1899, էջ 101, 314, 349, 405, 425. — 1900, էջ 185 և 363):

Հաճինի ենթարարառին վրայ ունինք նախ Հայկանուշ Պօյաճեանի բաւական ընդարձակ յօդուածը (Արաքս, 1889, Ա. էջ 47—51) և քանի մը մանր գրութիւններ Բիւրակնի մէջ (1898, էջ 779. — 1899, էջ 41. — 1900, էջ 331). Անտիոքի շրջակայ գիւղերէն Քէսապի և այլ գիւղերու լեզուին վրայ առա Բիւրակն, 1899, էջ 443 և 1900, էջ 731. Միւս տեղերու լեզուին մասին տեղեկութիւն չկայ բնաւ:

Կիլիկիոյ բարբառը՝ որուն ամէնէն գլխաւոր ներկայացուցիչը Զէյթունն է, կը պարունակէ — ա, ո, ե, է, ը, ՛, ի, օ, ո, էօ, ու, իւ ձայնաւորները: Ասոնց մէջ ը նոր հնչիւն մէէ, որ կը ներկայացնէ ը և ա ձայնաւորներուն միջին աստիճանը, Բաղաձայններն ունին երեք աստիճան Զէյթունի բարբառին և Հաճինի ենթարարառին մէջ (թթվուն, թթվուուն շնչաւոր և թաւ բաղաձայններ): հարաւային կողմը՝ այն է Մարաշի ենթարարառին մէջ թթվուուն շնչաւորները շնջուած են. Զէյթունի Շորվայեան թաղին մէջ կը գտնեմ նաև խուլ ծ, ն, պ, կ, տ, ձայնները: Անտիոքի գիւղերուն մէջ կան նաև օյ, էյ, իյ, այ երկրաբառները, որոնք ուրիշ տեղ գոյութիւն չունին:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ՝ ամէնէն յատկանշականն ու ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ տարածուածը ա ձայնին օ-ի վերածումն է շեշտի տակ: Օր.

Զթ. — օսկ՝ աստղ, այլուղօխ՝ առաստաղ, ք՝ անօլ՝ բանալ, Ասք՛օծ՝ Աստուած, անգ՛օն՝ անագան (ուշ), իշնօլ՝ իշնալ: Զէյթունի Եաղուբեան թաղը այս օ-երուն դէմ կը հանէ միշտ ո:

Մրշ. — բարօք՝ պարապ, բաղօք՝ քաղաք, գլնեօ՝ կըլլայ (կը մինի), մօրթ՝ մարդ, քօլ՝ քար:

Հճ. — զաշղօմ՝ կիրթամ, ըիգ՛զօմ՝ պիտի գամ, հազօր՝ հազր, հօր՝ հատ, քօրդք՝ պարտք են:

Անտ. — դօր՝ տատ (հայր), էխշօր՝ աշխարհ, զօ զինօմ՝ կը կինամ, ըննօ՝ լինի (ըլլայ), ըրօ՝ արա, ըօրդք՝ պարտք են:

Շեշտի տակ չեղած ժամանակ ա ձայնաւորը կը մնայ ա կամ կը դառնայ ո, ինչպէս նաև ու, էօ ևն՝ համաձայն զանազան

ձայնաբանական պայմաններու. Օր. Զթ. թոթովիր՝ թագաւոր, նոյէօյ՝ արօր, բւայող՝ բարտկ, էվլոշք՝ աւաչ (երգ), էշպիյդ՝ աշակերտ ևն:

Եւ է ձայները թէ միավանկ և թէ բաղմավանկ բառերու մէջ կը դառնան է կամ ի. օր. Զթ. իշգոն՝ երեկոյ, իս՝ ես, էռսուն՝ երեսուն, իյիս՝ երես, իյզօմ՝ երեկամունք, իյզօնք-քօյ՝ երկանքար, իյանի՝ երանի, իզիյք՝ եղք, ՀՃ. ծիք՝ երեք, թիթիվ՝ թեթև. Մրշ. զիշիր՝ գիշեր, իրիք՝ երեք ևն. Զէյթունի մէջ կը մնայ նաև և. ինչ, սիսեր, զեղ:

Ը ձայնին դէմ շատ անգամ Զէյթունի մէջ կը գտնենք մ, ի ձայնաւորը սովորաբար կը մնայ ի, բայց ձգարւմ ունի հետզհետէ բացուելու. Զէյթունի բարբառին մէջ տեղ տեղ դարձած է է, ը, ն, ա, Մարաշի մէջ եղած է ա. օր. միս> Զթ. մձա, Մրշ. մաս, կին, կնիկ> Զթ. զմնագ, Մրշ. զընագ ևն. Միւս ձայնաւորներուն մէջ ո > օ, իւ, էօ, ու > օ, իւ, իւ > ի, ն, է, ոյ > իւ, ի, այ > ո. Զէյթունի բարբառին և Հաճընի հնթաբարբառին մէջ հայերէնի թրթուն բաղաձայնները դարձած են թըրթուն շնչաւոր, խուլերը դարձած են թրթուն, իսկ թաւերը կը մնան անփոփոխ. Մարաշի հնթաբարբառին մէջ՝ ուր՝ ինչպէս ըսինք, թրթուն շնչաւորները կը պակսին, թէ թրթուն և թէ խուլ բաղաձայնները դարձած են թրթուն. Ը բաղաձայնը Զէյթունի շրջանին մէջ շատ տեղ դարձած է յ. ըուն Զէյթուն աւանին մէջ այս ձայնափոխութիւնը կը գտնուի Շորվոյեան թաղը, որ դաղթական կը համարուի. միւս թաղերը կը հնչեն ը: Նոյն բաղաձայնը Հաճինի մէջ տ ձայնին քով վերածուած է շ, ուրիշ տեղ յ:

Կիլիկիոյ բարբառին ընդհանուր մէկ յատկութիւնն ալ բառի մը մէջ գտնուած ըոլոր ձայնաւորներուն նմանացման ձգտութիւն է. օրինակի համար Զէյթունի բարբառով կ'ըսուի՝ գ'օնօց՝ գնաց, քօսուն՝ քսան, գօնզօն՝ կնկան, իսգի՝ ոսկի, իսգիյ՝ ոսկոր, սեռ. իսգիյի, գօրծօմ՝ կերթամ. Մարաշի հնթաբարբառով՝ իսիլը՝ ասոր (սորա), իւսիւս Քիլիլիաղիւս՝ Ցիսուս Քրիստոս. Ասոնց մէջ կը տեսնուի որ ը, ո, ե, ա, ի ձայնաւորները իրենց իրական ձեր թողած՝ վերածուած են յաջորդ վանկին ձայնաւորին:

Քիրականութեան՝ մէջ կան քանի մը նորութիւններ, իսկ ձայնաբանական օրէնքները յառաջ բերած են շատ տարօրինակ

ձեւր. Օրինակի համար՝ Մարտի ենթաքարտառին մէջ՝ որոշեալ ը և անորոշ մը յօդերը ստացած են՝ առաջինը ը, ի, ու, իւ և երկրորդը մը, մի, մու, միւ ձևերը, բառին վերջին վանկին ձայնաւորին համաձայն, այսպէս՝ շաբա՞զը շապիկը, փէ՞ղի՞ փայտը, ախշի՞նի՞ աղջիկը, դանօ՞զո՞ դանակը, մո՞ւզո՞ մուկը, խի՞տի՞ խոտը, շաբագ մը՝ շապիկ մը, փէ՞ղ մի՞ փայտ մը, ախշի՞ն մի՞ աղջիկ մը, դանօզ մո՞ւ դանակ մը, մուզ մո՞ւ մուկ մը, խիտ մի՞ւ խոտ մը, էօր մի՞ւ օր մը:

Հոլովմանց թիւը Խարբերդի և աւելի արևմտեան բարբառներուն հետ նոյն է. յոգնակին կը կազմուի իր, նիր (իյ, նիյ), նա, նը, դոր մասնիկներով. ինչպէս՝ ցիյիննիր՝ ցորեններ, ալարնը՝ սիսեռներ, սէօխողինա՝ սխորըներ, ճաղրզնա, ճաղրզնիյ, ճաղզնիյ՝ ճաղլիկներ են.

Դերանունները կը հոլովին հետեւեալ ճեռվ.

Զէյթունի մէջ՝

Ո.	իս	դ'օն	տն
Ս.	իմ	քու	էօնիւյ
Տ.	ինձե	քիզ	»
Հ.	մալդ	մզբիզ	զտն
Բ.	իմնեց	քիննեց	էնիգէց
Գ.	իմնէօլ	քիզմէօլ	էօնիւվէօք
Ո.	մինք	դ'օք	տնիյ
Ս.	մէյ, միյ	ձ'իյ, ձ'էյ	էօնիւնց
Տ.	միդ	ձ'իզ	»
Հ.	մզմիզ	մզձ'իզ	զէնիյ
Բ.	միյնեց	ձ'իյնեց	էօնիւցնե
Գ.	միյնէօլ	ձ'իզմէօլ	էօնիւնցմէօլ

Ո. իւկ չիյք, իւնչ

Ս. Տ. օմ չիյքու, իւնչի, ինչի

Հ. զիւկ չիյք, իւնչ

Բ. օմնեց չիյքեն, իւնչեն

Գ. օմ հիդ չիկբէօլ

Կը գտնենք նաև զըզիկ՝ դքեղ (երկու նախդիրով), օսօ,

օղօ, օնօ՛ այս, այդ, այն, սեռ. ընիր՝ անոր, իրինը՝ իրենք, յօր՝
որ, յօրը՝ ուր որ, չուրո՞ւ՝ բր. Մարաշի հնթարաբառակին մէջ՝
էս, ըսօ՛ այս, Էդ, ըդօ՛ այդ, Էն, ընօ՛ այն, սեռ. ըսիր, բց. ըսի-
գէմ, գրծ. ըսիզիւ, յգ. ուղ. ըսինք, իւսինք, սեռ. ըսինց, իւ-
սինց, բց. ըսինցմէ, իւսինցմէ, գրծ. ըսինցմիւ, իւսինցմիւ են,

Ահաւասիկ ես, դու, որ գերանուններուն ամբողջական հո-
լովումը Մարաշի հնթարաբառով.

Ո.	իս	դօն	իւրիւ
Ս.	իմ	քին	ուրուման
Տ.	իէս	քէզ	»
Հ.	յաս	ըսգի	իւրիւ
Բ.	իմնէ	քիննէ	ուրումէն
Գ.	իմիւ	քիննիւ	ուրումիւ
Ո.	մինք	գէք	իւրիրի
Ս.	միր	ձիր	իւրուրուն
Տ.	միզ	ձիզ	»
Հ.	միզնի	ձիզնի	իւրիրի
Բ.	միրնէ	ձիրնէ	իւրուրունէ
Գ.	միրնիւ	ձիրնիւ	իւրուրումի

Խոնարհման մէջ բայերուն սահմանական ներկայ և անկա-
տար ձեւերը կազմելու համար Զեյթունի բարբառը կը գործածէ
զօ մասնիկը, որ ձայնաւորով սկսող, ինչպէս և միավանկ բայե-
րու քով կրկնուելով՝ կը դառնայ շարունակական։ Մարաշի հն-
թարաբառը կը գործածէ կը, կի, կու մասնիկները. առաջինը՝
եթէ բային սուաջին ձայնաւորը ա, է, օ ըլլայ, երկրորդը՝ եթէ
նոյն ձայնաւորը ի ըլլայ և երրորդը՝ եթէ նոյն ձայնաւորը ու ըլ-
լայ. Թէ Մարաշի և թէ Հաճինի հնթարաբառներուն մէջ սահմա-
նականի մասնիկը չի կրկնուիր։ Օր.

Զթ. զօ ծախին՝ կը ծախեն, զօ գիփիմ՝ կեփեմ, զօ գուզիմ՝
կուզեմ, զօ գուզօն՝ կուտատ։

Մրշ. զը զարթօմ՝ կը կարդամ, զը զէնիմ՝ կը զարնեմ,
զի սիրիմ՝ կը սիրեմ, զու խումիմ՝ կը խմեմ, զիլէ՝ կելէ,
զառնու՝ կառնէ։

Հճ. զաշդօմ՝ կ'երթամ, զագ՝ զօմ՝ կուգամ։

Անկատարը Հաճինի հնթաբարբառին մէջ երկու ձև ունի. առաջին՝ պարզ ձև՝ որ կը յառաջանայ հայերէնի անկատարէն, և երկրորդ՝ բաղադրեալ ձև, որ կը կազմուի նոյնին վրայ աւելցնեալով իղի (թրք. id. անկատար կազմող մասնիկը). Ահա իբր որինակ երթամ և զամ բայերուն կրկին անկատարները:

Ա ծեւ

գաշդի	գագ'գի
գաշդի	գագ'գի
գաշդէ	գագ'գէ
գաշդինք	գագ'գինք
գաշդիք	գագ'գիք
գաշդին	գագ'գին

Բ ծեւ

գաշդի իդի	գագ'գի իդի
գաշդի իդի	գագ'գի իդի
գաշդէ իդի	գագ'գէ իդի
գաշդինք իդի	գագ'գինք իդի
գաշդիք իդի	գագ'գիք իդի
գաշդին իդի	գագ'գին իդի

Շարունակական ձևերը կը պակսին Հաճինի մէջ. բայց Մարաշի հնթաբարբառն ունի և կը կազմէ զօ մասնիկով. այս մասնիկը ձայնաւորին բոլ չի կրճատուիր. օր. զօ սիրիմ, անկ, զօ սիրա (կը սիրէի կոր), զօ իղլէ կելլէ կոր, զօ առնու կառնէ կոր ևս. Ապառնին Մարաշի հնթաբարբառին մէջ երկու ձև ունի. Հասարակ ապառնի՝ որ կը կազմուի լսա սովորականին ըիղէ (պիտի) մասնիկով և անմիջական ապառնի՝ որ կը կազմուի իղիլ (ուզիւ) բայով. օր. ըիղէ ըիրիմ՝ պիտի բերեմ, զիզիմ ըիրի՝ անմիջապէս պիտի բերիմ: Հաճինի մէջ ապառնիի մասնիկը կրճատուած դարձած է ը (Հալ), իսկ անցեալ ապառնին կը կազմուի վերոյիշեալ թուբական իղի մասնիկով. Ահա երթամ և զամ բայերուն կըկին ապառնիները:

Եերկայ ապառնի

բիշդօմ	բիգ'գօմ
բիշդօմ	բիգ'գօմ

բիշո

բիշոնք

բիշէք

բիշոն

բիշ'ո

բիշ'ոնք

բիշ'էք

բիշ'ոն

Անցեալ սապառնի

բիշի իդի

բիշին իդի

բիշէյ իդի

բիշօնք իդի

բիշէք իդի

բիշին իդի

բիշ'ոի իդի

բիշ'ոին իդի

բիշ'էյ իդի

բիշ'օինք իդի

բիշ'էք իդի

բիշ'օին իդի

Անցեալ գերբայը Մարաշի մէջ իր ձևն ունի, Հաճինի և Զէյթունի մէջ դարձած է իյ՝ ըստ տեղական արտասանութեան. աւելի շատ գործածական է օծ ($<$ ած) ձեզ. բայց կայ նաև մօն (յն. *τένος*) մասնիկը՝ կրաւորակերոց բայերու համար. Օր գիրիր է, զիրի է, զիրօծ է՝ կերած է, իփմօն-է՝ եփուած, փօնմօն՝ փուուած են:

* * *

Յայտնի է թէ կիլիկիայի արևմտեան մասէն սկսեալ մինչև Զմիւնիոյ և Նիկոմիդիոյ սահմանը հայերէն լեզու չկայ. տեղական լեզուն՝ թուրքերէնը՝ դարձած է նաև մայրենի լեզու. Սակայն քանի մը գիւղերու մէջ հայերէնը դեռ պահուած է. ասոնք են Սթանօզ (Էնկիւրիի արևմտեան կողմը), Սիվրիհիսար (անկէ հարաւ-արևմուտք), Նալլըխան (Սթանոզի հիւսիսային արևմտեան կողմը) և քանի մը գիւղեր Եօզդատի քով. Ասոնց վրայ տեղիկութիւններ կը պակսին. Սթանօզի լեզուին մասին քանի մը տեղեկութիւններ և փոքրիկ բնագիր մը կայ Բիւրակնի մէջ (1899, էջ 670 և 1900, էջ 233). Այս կտորները թէն բնաւ բաւական չեն յիշեալ տեղերու լեզուին ուսումնասիրութեան համար, բայց կը թուին ցուցնել թէ իրենք ալ կիլիկիոյ ենթաբարբառները պիտի կազմեն:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐՈՒՎ

1. ԶԵՅԹՈԱՆԻ ԲԱՐԲԱՐՈՒՆ *)

Թոքտիւյ մը ու վէզիյ մը թէփովի բ'իլիի գ'ացըն ու գ'է-
ղան (կամ տճկ. քէօյան) ջիւթը ախգ'ող միդի մը դանը իճօն.
տն գ'իշիյը դօնդիւիւչը գմնողը բօլուզ մը ունցօվ. իյինք ո հէօն
իշնալնըն փուշմօն էղօն. տն սահօթը նիքսէն (մառան) ղէլր-
ղանը մը մօդով, դ'օյս ելլիին իրէն թոքտիւյը բ'շպիլ զիմի
ասօց. «Ճանըմ, տօն չծց մօյդէ իս. մինք հէօս զըսդիլո բիլո գօ
գամըչնօնք ու գ'օն իգիյ նիքսէն մօյօյ»: Դէլլանմլին ասօց
«Ճանըմ, ինծօն ինծօն թոքտիւյէ մը զմնողը աշգին մ'ունցօվ
ու էօսիւյ ջագոդը կըյիցի թը տո բօլուզը տն աշգինը բիդի տո-
նուց: լին սահօթը թոքտիւյը շաշմըշ էղօվ թը «հէչ միգի՞ն է
յույ (որ) մէյ աշգինը էօսիւյ գօնք»: Սօնդրո թոքտիւյը ու
վէզիյը դանուշովս էյան թը «չծց թէվույ (կերպ) տդ' բօլուզը
գանընք ըսպանի օլա (արդեօք): Վէզէյը ասօց. «եյգօնը (էր-
կանը) ասինք թը մէզիս թոքտիւյ ինք, մէզս ո վէզէյ. տո
դէզգանըը թէփովիլ գո բ'իլինը թը իշտի (արդեօք) բօլուզ մը
գանընք գ'մնի (գնել). շինքիւ մէզս ո բօլուզ չունանք. մունդ
էղօվ. տօն չիւյ հինդ բօլուզ ունաս. կուհանօմ Ասպօծ. հումմօյ
ո (հիմայ ալ) տօն բօլուզ մը ունցօյ. ու գըյընիլո բ'օն չու-
նաս. քէլե օդո նիւյ էղօծ բօլուզը միդ ձախն. գօշոքօքը իսկի
գուգօնք»:

Իփը բօլուզը առըն ու քէօյէն տօյս կացըն, թոքտիւյը
ասօց վէզիյէն թը «զուրող զէսինք քայինք (ձգենք)»: Վէզիյն տ
ասոց թը «զէսիլօն՝ օսո ույմինան (թրը. օրման շանտառ) մեչը
քայինք, ինքիյէն գու մէռնա»: լին դէզմնմն շուրջոն մը դավօյ
գօդայձէյ. էծուն մէզը կոնօց, տն բօլուզը ձնցուց: Քէլէ յույ (արի
տես որ) տձը բառբուզօն մէյ. Իփը իյգօն էղօվ, չուզոնը դունը
գ'օնօց. բառբուզը ջէնչից շուրջունան վիյտն թը «Ասըձե չին վա-

*) Հանուած է Ալլանվէրտեանի Ուղիա կամ Զէյթուն աշխատութենէն
(էջ 159). այս նոր ձեին տակ պատմեց ինձ պր. Օննիկ Մահակեան և ես զըի
առի գիտական ուղղագրութեամբ: Խուլ ա, կ, տ, ծ, Շ ձայներուն տեղ ինքը
երբեմն, իսկ պր. Նաղուպեան միշտ կը գնէ թրթուն շնչաւող. վերջինը ո ձայնը
չի վերածեր յ:

խի. չոց իս մէզ էձուդ ունամ նը՝ ո՞ն դօ գմթիսաւ Զուբօնը առաց. «Մինձ անա, իս խարօյ չունամքաւ Ռւ իփը դանդնամազք էզօվ՝ տվտ չուրօնը այձիւ գ'օնօց. մյուզվմնե իգիք չուրօնը նը՝ տվտ բառբուգը ջէնչից. «Ճանըմ, տվտ՝ գմթիցիյ. չոց Ասըձե չը վախոնձ մէզ մ'իս էզի գ'օնօց. լին միգուլ էօյը բառբուգը դառընմիշ (նեղանալ) նոլէօվ՝ իլօվ էձունը իգիքը գ'օնօց. տձն տ այձիւն այձիւն իլօվ իւղիւյթ բնլրդան խէջը գ'օնօց ու դօ ձմձմնէյ. Բառբուգը ույախնիլէօվ տուկ բօլուգը՝ կունը գ'օնօց. ջօվօց գ'ըյացնիյը, ասոց թը «Ամա՞ն, չուրօնը չօ գմթիւ էզիյ է էձուգիս. իլլր (այլ) իմ էձուգը բնդիդ մը ունցիյ է։ Պս բօլուգը ձառիցին (խնամել), չիւյ մինձձօվ, Քօունքըանը հինգ դայմօն սոնդրու, ան թոքավիւյը ու վէպիյը պիլիլէն իգին տո բնլրդան թէօյը. գուդիսնուն յույ բօլուգ մը գո, ու էօնիւյ էձու գօղու գօզօվօն. Թոքավիւյը ասոց թը «Ճանըմ, չույնիւ էօղիւյ էձու գօղու գօջմվոք»։ Էնիյ տ էօնիւյ ասըն թը «Բառօք մը էձուգ մ'ունէյ. տո տձը դայիմ բայօք գուդէյ. ձմձը գոթ չէյ գինէյ. էօյ մը բառօքը գ'օնոց գիսօվ յույ տձը բբգիգօն մը էզեղը (վրայ) չուքիյ է՝ դօ ձմձցմնե. տուկ դունը բ'իյօվ ու ձառից, մօնձ՛ուց դէնի, դօ ջօվօն էձու գօղու։ լին ադինը թոքավիւյը ու վէպիյը դանուշուն էյան թը տգ մէյ չալուն մէշ քայօծ բօլուգն է. գ'եռ սող գիցիյ է, Մէգմիգի ասըն թը էօղիւյ ծոռը (ձ'տոը) թուխթ մը դօնք, խափինը ու գ'օլօխը. դօնք գմդիի. Ծը (ձ'ը) մը գմվմն, թուխթ մտ թը օսո դէ ֆօլոն թոքավիյէն սէյտն դօյ. տն տ իլօվ ծմն հէձօվ, թուխթն տ առօվ դայօվ, Բօլուգը իւղիւյթ սէյտն գ'օնօց. գօյթէյ նը՝ սային բէօվը բաշջո մը գէյ. էձուն դէղոն մմդբէօվը ասոց թը օսո թէշշոն բառգիմ՝ գու դանըմ զանայ (հարկտւ), Հէօն բառգին իրէն, թոքավիյէն բնդիդ աշգինը դիսօվ յույ բաշջին մէջը գմդումը մը բասգիյ է. աշգինը՝ գ'օնօց, գմդումըն բէօվը դանիցօվ. ու զոն հավակցօվ. դիսօվ յույ ձիւցը թուխթ մը գո. զոն բ'ացօվ, դայդօց, դիսօվ յույ մէջը կօյմօն է թը տո բօլուգը չիւյ իգ'ոն նը (հաղիւ հկած)՝ չսւխուսուցունիլէօվ թէլլոն գմդրիցէք։ Աշգինը տն գ'օյվօձը անցուց ու ինք տ գ'մլից թը սայիս (պալատիս) գ'էմը սայոյ մը շինիցէք չու բառաւեն էօյ հայոնըք էյէք, բնդիդ աշգինս տ էօսիւյ, ղղլէք. խմինից (պոցից), տվտ ձիւցը գ'օյօվ։ Զիւյ տն ադինը իլօվ, բօլուգը թուխթը սէյտն դայօվ, Թուխթը բ'ացըն, դայդ՝ ացըն, դիսօվ յույ թոքավիյէն ու վէպիյէն մէօնիկը

մէջը գո. գ'օյզօձը զիմի էյժն, Շինիցին սէյտն, քառասուն էօյ ու քառասուն գ'իշիյ հայսնքը էյան, տն բօլուզը տն աշգընան հիղը փսագիցին, Մէք-քանը՝ դայը՝ սօնղոո՞ թոքովիւյը ու վէղիյը իփը էկին, թիւմ (ամբողջ) քախըցըք գ'էմ գ'ացըն, իյ Էնիշղոն ու ըէօմէօլու (շատ) սանսալաթէօվ տէմ իլով, թոքովիւյը իփը տն դէղոն ջէնչօց, շաշմըշ էղօվ մօնօց, Իդքը ջօվօց իյ վէրիլիսօյջը ու ասօց. «Ղս պրնաձնըդ՝ շիյք է. տս բօլուզը չույժւ ինդտս էյլք», Զիւյ տն աղինը վէրիլիսօյջը թուխթը ձուցէն հանից, թոքովիյէն ու վէղիյէն ցօցոց. Էնիյ ու իփը թուխթը զիսօն, զալմացօն, Զիւյ տն աղինը թոքովիւյը թուխթը բաքօվ, գ'օլիսօն դ'օյօվ ու գմղան ասօց թը «Դ'օն ու իմ դէղոն իս. գ'օյզօձը չանցնը էղիյ է»:

2. Հաճինի ենթարարապուլ^{*)}

- Բ'արէվ բարաւ.
- Ասծօ ք'արինս.
- Ընչծց իստ.
- Էսինդ իմւ.
- Ուսդէ զապ'օս:
- Սէհէէնս.
- Ի'նչ գօ, ի'նչ չօգ'օ:
- Հաընդութինս.
- Բ'անվընիդ ընչծց էր:
- Է՛, զարօր չունէր:
- Բօբիդ ընչծց էր:
- Ա դարի քիչ մը քէֆլու է:
- Ասէլ է էփէյի բօրդք դըվիեւ:
- Փօռք Ասդըձու. Էրէշէրին դղին հազօր դրուշ բօրդք բարդօնք իդի, վկց հէրիրը դըվօնք՝ չօրս հէրիրը միօց. Փայիզն ա վրան գ'րօվ՝ ավա ինը հէրիր դրուշի սէնէդ մը զըվօնք, Թըասարդիսին դըղին ա ձիք (երիք, հմմտ, ննիջ, ժէք) հէրիր դրուշ բօրդք բարդօնք, Էշվընիս էրկու հօդ էր՝ մէզը դըվօնք, մասցածին ա ֆայիզէվի էրկու հէրիր իսուն դրուշի սէնէդ մը դըվօնք, վէրգունիս ա քիչ մը թիթիցընէնք նէ՝ մնէդ բուլաշընէվէն ա դընվընիս էշունքը գու լէցնինք, բըւրդէքէ բահօթ դէնէնս.

*) Տես Բիւրակն, 1899, էջ 41 և 1900, էջ 331.

* * *

Փէօյիդ խանձի. հէգ'գիդ խանձի. Ասդվօձ հէգ'գիդ առնօ. չղինօս զէնջութօնիդ խայից (Թրք. խայիր). խօգ մէռնիս. խօգ սաղգիս. մուրը բէլէվիս (մուրը պլուիս). չնամնիս զէնջութօն. սիյդիդ գ'ուուը թէգինօ (թող կինայ). օջախի անցնի. էջիդ գույնօ (աչք կուրանայ). թիվիդ խանձի:

3. Մարաշի ենթաբարբառով (**)

Գէղցա մը քաղօք իգիւ է, բէզօրու բիւմբւ-իթէն՝ դօլանդր-րըջը (խաբերայ) մը գօ հասգընօ թի իւսիւր բէօվիւ փարօ գօ, ու-յունիւշ գօննօ իւսիւր:

Յօր թի գէսնա «բէռա, բարիվ իգիր, չօց իս, ըունդ իս...» գօնէ:

Գէղցան է զըսէ թի «լա դղօ, իս քին բէռադ չիմ»:

— Զէ, իլլէ դօն իմ քէսաս իս. իս քիննէ չիմ անցնաւ ին-դէս գօսէ դօլանդրըջըն:

Էօր մէ գօսէ թի—Քէսա, իգօ խսկի (դքեզ) բէբաջուվա խա-նութ մու դանամ դէ՝ քիդ բէջօք մու գըրցնիմ:

Գէղցան էս լաօձու զիմի բէջ գօ էնէ. առչիվի գօ ընդսա՝ բարածօր գօրթօն:

Խանութու գօ մըդնան, իվիրի գօ իլին, բէջօքու ուտուլէն սօնրօ՝ դօլանդրըջըն գօսէ թի. «Քէսա, իվէր ըրթօմ դէ այրօն մու բիրըցնիմ (բերել տամ), խումինք»:

Իլլէր գօ ինա՞ բէբարըջըվան գօսէ թի առհա իս գօրթօմ, իվի-րի գինու մօրթէն փարէն օս (առ) դէ փոցու»:

Խոդէս գօսէ՝ հէրիֆի գօրս գօ իլլէ գօրթօ: Գէղցան մէգ բէրլէմիշ գօ էնէ, իրգու բէրլէմիշ գօ էնէ՝ սօնսօնու իվէր գօ իշ-նա, գօ դիսնա թի հէրիֆի գացիւ ա. բէբարըջուն է ինքիրնէ փա-րօ գօ ուղէ:

Գէղցան մէգ իրիսի լացօձ, մէգ իրիսի ձըձաղօձ՝ «հազօք լարու իս թին քէռադ չիմ ըսա դէ, չէ իլլէ դօն իմ քէռաս իս ըսօձ» ըսիլէն փարին ձրսրու գօ աճգէ:

**) Տես Բիւրակն, 1809, էջ 405 և 101.

* * *

Եօր միւ գէղցա մը ի ժամու դէրբարուն խուսդու վանիլ-
լիրէն գոսէ թի. «Դէրբօր, մօրթ մու սրանցի, էն մէխքի չիմ
համրի. մօրթ մու գէղցցի, էն է չիմ համրի. զուն մու բաղոցի,
էն է չիմ համրի. ամմա բօք (պահէք) Եօր միւ իշյաղը միմէն
շըրուխիս վառցի, էս մէխքաս հազճ դարու մէղօ. թուղութուն
դուր, գէրբօր»:

Դէրբօրն է գոսէ թի. «Ի՞ւ իւ, էդ մէխքն է իս չիմ համրի»:

4. Անտիոքի Քէսաալ գիտէն *)

Էօվ մեր բիւբը, սուրփ էղնի քէ տնուն, քէ թէքէվիւրու-
թիւնը թըղգո. քէ իրաղէթդ լննո, չիւց ըր թի իրզյանքը, թըր-
դէն էլ ի գէղինը. մեր ամէն էվիւր հօրցը դուր մեղ էս էվիւր էլ
մեր բօրդը մեղի բաղլամուշ ըրօ, չիւց ըր թի մենք դինօնք
մերօնցը, վէ զըգմեկ փօրցիության մի դանո. հարօ խալրոս ի
չարեն, չինքի քէ է թէքէվիւրութիւնը, շէրէֆը, դուլէթը, հավի-
դիյինս հավիդօնից ամօն:

5. Անտիոքի միւս գիտերէն **)

Իս ձ'ի գիւղիւրթ զիւղիւրթ զէսիմ թը ցէրինը հէօդ չին-
նէյը գ'իսէյն ու միոնայր, էնք բէս գօ. լմմը թը գը միոնա,
շիւդ մահսօլ գօ դու Ան ըր զէյը վիւջիւրը գը սիրից՝ զան գը
սիրի. օ ան ըր զէյը վիւջրդը գը գ'օդդի (կ'ատէ), յաս էխօր
էքէղի էօմըրէն գօ բըհի զան. ան ըր զէյս գը բաշդի՝ յէմ իպդը
զէյ գօ գ'ոււ. օ իս յէօր գօ գ'ինօմ, էյմ իշըզմէթշին է հօն զը
գինօ. թէ զէյս գը բաշդի, էյմ դօդն է էնիւր իքրամ զինի.

6. Սթանօզի Ենթաբարբառով

Մօյրամ, Մօյրամ, մօյր Ասկուծօ,
Թմւն էս մը դարթուն էս մը.

*) Տես Բիւրակն, 1900, էջ 731.

**) Տես Բիւրակն, 1899, էջ 443. Անոր վրայ տես և յաջորդ գլուխ:

Օչ օր բուն էմ, օչ օր զարթուն էմ.
 Գլշէրին զէսը մէգ էլած (երազ) դէսօ,
 Գըրագը ընդօ չօրէցօ.
 Դէնիզ ընդօ չը Խըդդըվէցօ,
 Անդի դինյօն դնացի՝ չը գօրսնըվէցօ:

Օհօն Օհօն էսպիրիտօն,
 Գարէս ամէն չարուս ըիրօն,
 Գ'ավազանը դուռիս վիրօն,
 Խաչը գուսդիս վիրօն,
 Փիլօնը օրթիգիս վիրօն,
 Թէօօթ հայրաբէդին աղօթքը
 Ամէնին վիրօն, ամէն:

11. ՍԻՒՐԻՈՑ ԲԱՐԲԱՐ

Հանդէս Ամսօթեայի 1907 տարւոյն մէջ էջ 27 կար փոքրիկ հատուած մը՝ Արամոյ գիւղի բարբառով։ Ըստ յօդուածագրին՝ այս փոքրիկ հայաբնակ գիւղը կը գտնուի Շուղր կամ Ճիսր-ի-Շուղուր գիւղաքաղաքին մօտ՝ Միւրիոյ մէջ։ Մէջ բերուած հատուածին լիզուն այնքան հեռացած է հին հայերէնէն, որ լեզուարանն անդամ գժուարաւ պիտի հասկնայ զայն։ Որովհետև յօդուածագիրը քիչ մը աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ տուած չէ։ ուստի չենք կրնար ըսել թէ արդեօք այս բարբառը միմիայն Արամօ գիւղին յատուկ է, թէ շրջակայքին մէջ ուրիշ տեղեր ալ կը խօսուի։ Վերջին պարագան շատ հաւանական կիրեալ։ Սուետիոյ դաւառականը՝ որ դրականութեան մէջ բացարձակապէս անծանօթ է, կրնայ նոյն ճիւղին պատկանիլ։ Արդէն Անտիոքի քանի մը հայ գիւղերու լիզուով մէջ թերուած հատուածը (տես էջ 210) շատ նմանութիւններ կը կրէ այս բարբառին հետ և եթէ աւելի մեծ հատուած մը ունենայինք մեր ձեռքը, կրնայինք թերևս ըսել թէ Անտիոքի յիշեալ գիւղերն ալ կը պատկանին։ Արամօյի բարբառին։ Այս պատճառով է ահա որ Արամոյի անունը բաւական չհամարելով՝ ուղեցինք աւելի ընդհանրացնել անունը և կոչեցինք Միւրիոյ բարբառ։

Դատիկ Հանդէսի մէջ յիշատակուած հատուածէն, որ և
քիչ մը վարը պիտի գնենք, կրնանք հետևյնել թէ Սիրիոյ բար-
բառը կը ճանչնայ ա, է, ը, ի, օ, ու ճանաւորնիրը. սակայն ու,
էօ, իւ կը պակսին: Վերջին կէտը շատ բնական է, որովհետեւ
արաբերէն լիզուն ալ, որ նոյն շրջանին բնիկ լիզուն է, չունի յիշ-
եալ ձայները: Ասոր հակառակ՝ Սիրիոյ բարբառը կը ճանչնայ
քանի մը երկբարբառներ, որոնք ուրիշ տեղ հազուագիւտ են կամ
նոյն իսկ գոյութիւն չունին, ինչ. այ, ար, աւ, էյ, ե, ուա:

Զայնական փոփոխութեանց մէջ հետեւալ կէտերը տչքի կը զարնեն.

ա > ու. օր. հաց՝ հուց, պարտք՝ բուրք, բաց՝ բուց, բերան՝ բէրուն, չար՝ չուր: Ե > ի. օր. միր՝ միր, միք՝ միք, զմեղ՝ ըզմի: Ը > ա. օր. հացը՝ հուցա, բերանը՝ բէրունա, պարտքերը՝ բուրքերա:

Ի > էյ. օր. երկինք՝ յէրգէյնք, հոգին՝ հօքէյն, զիս՝ յէյս:

Ու > աւ. օր. սուրբ՝ սաւրի, անուն՝ անաւն:

Հատուածին մէջ կը տեսնուի որ հայցականի համար կը գործածուի միշտ զ նախդիրը, իսկ բացառականի և ներդոյականի համար ի նախդիրը: Վերջինը խորունկ հնութիւն մ'ունի և աչ մէկ բարբառի մէջ կը դանուի. օր. ի զէղէյնքա՝ ի գետին, ըզմիր հուցա՝ գհաց միր, ի փուրցունքա՝ ի փորձանս, ի չուրքէյն՝ ի չարէն, զիմ բէրունա՝ զբերան իմ, զիմ՝ շարգումա՝ զթշնամին (զչարակամն) իմ են:

ՆՄՈՅՇ

ՍԻՒՐԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐՈՎ

Արամօ զիւղէն *)

Յա միր Դուգա իւ դուս յէրգէյնքա, սաւրի ըննու քու անաւնա: Ու ուբու քու ըրբայութէյնա ու ըննու քու ըաղադ չուսմա գու յէրգէյնքա հանց ըննու ի գ'էգէնքա: Զմիր հուցա ի ամէն ջուք դաւզա մի ըսցօր: Ու դղշէ զմիր բուրքա չուսմա միք դղինք միդա բուրքէրա: Ու չը սալմէս ըզմի ի փուրցունքա: Լարին նաջջի ըզմի ի չուրքէյն: Լալն քու է ըրբայութէյնա ու քու ւաթա ու ըծզահամակա լրի յէդդայնքա ամեն:

Յա Ասդուձ զիմ բուռնգունգա բ'ուց ու զիմ բ'էրունա նաղմի քու զօրշնութէյնա: Օրշնալ համաքում ու բըթթը հա-

*) Տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1907, էջ 27.

զաշ ընմբ լքմավագ սաւրփ էրորթօմէլէյնա զԴուգառ զ զջըթթա ու զէօբէյն սաւրփա համագալքի յէգգայն յէգգայնքա ամեն. անմայն

Յա Աստուծ շաղէրա էղէյն նէղէյն յէյս, ու շաղէրա էլայն
էր վաս: Շաղէրա ասէցայն զիմ զունձայն, թի չքաղիէր խալաս
էր Աստունձայն Լաքին դ'ուն, յա Դիր, նացըն իս ու զիմ օճն իս
ու զիմ դ'ըլունիս բ'անցրացնուղա դ'ուն իս:

Նրմությամի քուվ, Դիր, սաղգէցո զիմ չարգումա ու ղամբւ նէղի զիմ զուձա լալն իս քում արդին իմ:

Մաջդ Դուդա ու Ջրմթա ու Հեքէն սաւրփա:

12. ԱՐԱԲԿԻՐԻ ԲԱՐԲԱՐԻ

Արարկիրի, Տիվրիկի, Կիւրինի, Տարէնաէի, Խնչպէս և Կեսարիոյ պատկանող քանի մը զիւղերու հայերէնը՝ ունենալով բաւական հասարակաց զծեր՝ միացուցի մէկ անոււան տակ, զսր և կը կոչիմ Արարկիրի բարբառ, որովհետև Արարկիրն է այս շրջանին ամէնէն միծ կեդրօնը. Տիվրիկ, Կիւրին, Տարէնաէ և Կեսարիա կազմի անոր են թարաբառաները:

Բուն Արտաբիր քաղաքին բարբառը քննուած է մանրամասն կիրապով նոյն տեղայի լեզուարան Մէլիք Ս. Դաւիթ բէկի ձևորով (տես Հանդէս Ամսօրեայ 1900—1906 տարիները): Հոն կը դանենք նաև բանի մը բնագիրներ՝ բաւական ճշտութեամբ գրի առնուած: Արտաբիրի հանելուկներու հաւաքածոյ մը կայ Բիւրտկներ մէջ, 1900, էջ 135: Միւս ենթարբառներէն հետեւալ նմոյշները կան:

Կիւրինի հնիթաբարբառով—Բիւրակն, 1898, էջ 839.—1899,
էջ 410, 425, 478.—1900, էջ 331, 634:

Տարբենաէի ենթաբարբառով—Տիւրակն, 1899, էջ 295, 498

Կեսարիոյ գիւղերու ևնթարարքասով*)—Բիւրակն, 1898, էջ
331, 406, 454, 580, 647.—1899, էջ 74, 200.—1900, էջ 469,
636.—Բանասէռ 1902, էջ 174—5:

Տիվրիկի ենթարարառով—տես հմինհան Ազգագրական Ժողովածու, հատ. 9. էջ 206, 312, 327, 364, 378.

* Կեսարիա քաղաքը, ինչպէս և անհետ արևմտաւր ամբողջ հայութիւնը թրբախոս է. բայց կան քանի մը գիւղեր՝ որոնք հայերէն կը խօսին. այս գիւղերն են՝ էջերէ, էվլէկի, Թումարզա, Մունճուսուն, Նիգէ, Պալահէսի, Ֆէնէսէսի, Նոյնպէս է Նահ Յոզդատ. քաղաքը թրբախոս է, բայց ունի քանի մը հայախոս գիւղեր:

Արարկիրի բարբառը 7 ձայնաւոր ունի. ա, ո, է, ը, ի, օ, ու. բաղաձայնները երեք աստիճան ունին (թրթոռն, թրթոռն շնչաւոր և թաւ): Սակայն այս կողմէ Արարկիրի բարբառին ցրջանը երկու մեծ ճիւղի վերածելու է. առաջին ճիւղին կը պատկանին Արարկիրի բարբառն ու Տիվրիկի հնթարաբառը. իսկ երկրորդին կը պատկանին Կիւրինի, Տարէնաէի և Կիսարիոյ հնթարաբառները: Վերջին ճիւղին հիմնական տարբերութիւնն այն է որ բաղաձայններուն մէջն թրթոռն շնչաւորներու խումբը ամբողջապէս կը պակսի Նմանապէս մինչդեռ Արարկիրի բարբառը այս երկբարբառը կը վերածէ ա, Կիւրինի և միւս ենթարբառները կը գարձնեն զայն է:

Երկու ճիւղերուն և անոնց ենթարարառներուն ընդհանուր յատկանիշները հետևեանիներն են.

1. Գործիականի մասնիկն է օք (փսխանակ ըսելու ով): ասիկա դրաբարի ար բունին յոզնակի գործիականի մասնիկն է, որ հոս հղակի նշանակութիւն տուած է: օր. ճէռօքօք կամ ճէռօքօք ձեռքովի խօսէլօք՝ խօսիլավ ևն:

2. Սահմանական ներկայի և անկատարի մասնիկներն են զա, զօ, զու. ասոնք կը դրուին բայէն տուած կամ յետոյ և ձայնաւորով սկսող բայերուն քավ կը կրկնուին. ինչ.

Արբ.՝ դրգոտ զու՝ կը զրկէ, զլատ զու՝ կըսէ, զէթա զու՝ կերթայ, Կիւրին—զօ իրիսոյէս՝ կը խեղդես, զօ գէրթամ՝ կերթամ, զուղէ զօ՝ կուտէ:

Կիսարիս—զա գէրթամ՝ կերթամ, զա զուղէն՝ կուտեն:

Տարէնաէ—ըէրէմ՝ զա՝ կը բերեմ:

Թէ ձայնական փոփոխութեանց և թէ քերականական կուղմութեան մէջ Արարկիրի բարբառը նոր երեսոյթներ չ'ընծայիր և կրնանք ըսել թէ առհասարակ հին հայերէնին հաւատարիմ բարբառ մ'է, մանաւանդ երբ համեմատենք Կիլմիկոյ բարբառին հետո:

Միակ ձեզ որ կրնայ քիչ թէ շատ հետաքրքիր համարուիլ Կիսարիս հնթարաբառին մէջ անորոշ գերբային սեռականն է. ինչ. մընալույի, խօսէլույի, դալույի, էրթալույի ևն ինչպէս կը տեսնուի, ասոնք ստացած են կրկին սեռականի նշան (ու և ի), բան մը՝ որ ոչ մէկ բարբառի մէջ գոյութիւն ունի:

Արարկիրի մէջ շարունակականը կը կազմուի նը մասնիկով. օր. գէրթամ՝ նը, խմիմ՝ նը:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

1. Արաբկիրի բարբառով*)

Նասրէղդին խօջան յիր դան մէջը աղօթած վախողը ըսաց Ասձու. «Ծման Ասված բարա, ԲՇ զըլի գու, լընձի հարիր լիրա զըրգու. շագ բէքք ունիմ փարայի. Ծմմա թումամ հարիր լիրա լըլէլու տ, տգոր մէգ հագ մը բագաս՝ դօխսանը ինը հագ լըլ լին նո՞ չօթթէր. հոմ դո չէմ առնարաւ:

Խոջան յահուղի գ'րացին մը գունէնա դու վօր ան լսիւրտին գէնէրը նասէր տ էղէր. խօջային ձ'անը լուածին գիրի գէթա լընդաշ դ'ն գու յու լէքքէն ինք լիրէնը գըստ գու.

— Ժողովիա դօխսանը ինը օսպի դէսնա նո՞ իրավցընէ չառնա դի («պիտի») խօջան. էս լիրանէրը իսա բաջայէն վար ձ'ըրիմ դո դէսնամ ԲՇ դէնտ դի իրա խօջան:

Մէքքէն դօխսանը ինը լիրա ըէսոյի մը մէջը դ'նտ գու յու գուողա գու բաջայէն վե՛րթ... վար նէդո գու. լինք ալ հօնիդ բորբամիշ գէնտ գու թի դէսնա դէ խօջան ԲՇ դէնտ դի:

Խօջան հըմըն օջախը վազու սու յու դէսնա գու թի գ'ունդ բօխջա մը լընդէր տ ֆօն. թէզ մը գառնա գու, դէշոգի մը վրան նսդի գու, թէսոն բ'անու գու վօր՝ ԲՇ դէսնա... օսպի՛: Մէքքէն բաշլայու գու մէպիգ մէպիգ հարմէր. դէսնա գու թի դօխսանը ինը հագ էն օսպինէրը. մէյ մալ գու հարմէ, էրգուք գու հարմէ՝ բոլցի յաղըլմիշ էղա ըսէլօք. յոմմէն հէղ հըսար հնէլուն նօրէն դօխսանը ինը հագ գ'ըղնա գու. լէքքէն գըստ գու Ասձու. «Դ'ուն օր դօխսանը ինը լիրանէրը դըգէցիր լընձի՝ հոլբոթ մէգալ մէգ հտդնալ զրգէս գոււ:

2. Կիրինի ենթաբարբառով**)

Օրը շագ է քանց գորէգը,
Ասձուձու բըյհածը գէլլ չուգէր:
Ուգողը չի գիդէ՝ փշօղը գիդէ:
Կրգըրի տշք է հանէր՝ դիրուն հօքին:
Ուքը դէսածը դիրուն խէր չէներ:

*) Տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1900, էջ 251. Հեղինակին մէջ բերած ցուցմունքներուն համաձայն վերածած եմ գիտական ուղղագրութեան:

**) Տես Բիւրակն, 1899, էջ 410, 425, 473:

Փըշած օջախը ջուր չուզերու
 Խրադ խրադ լէռն ի վէր, յէս գո գէրթամ ձօրն ի գէր,
 էրթ դաս, գարի չուզէրու
 Մէզը մէզուն էրի մը դվեր է, էնի էնօր գիզ (ողկոյզ) մը
 հաղող չէ գըլերու
 Մայը փշէլով (մանր փշրելով) մօր չի գըշգանար:
 Ուզողուն մէկ էրեսը սեվ, չի դըլօղուն էրդու էրեսը,
 Գէդէն անցար ղէ գաւառը գո խըղղիս:
 Գօմիս մէուէր է, խարիս զըյէր է:
 Դուռիդ գօց բռնէ՝ դրացիդ դօրթ բռնէ:
 Բագը ծուռ է, գօվը գաթ գո չի դար:
 Սուր խէնթ էդէր է, վանքին հալէրը գուղէ գո:
 Զաղարջը ջուրն է դարի՝ չալչախ գո բռհա:
 Գագու չէղած մուր գո բռնէս:
 Թէմբէլութէնէն իշուն «քէոի» գո գըսէ:
 Սօխ գէրած չիմ օր սիրդիս էրի:
 Դանձ էրի նը հասար, խնձօր էրի նը գէյմբէցար:
 Զայը (ծանը) նադիր օր լիր գաս:
 Թէր ինկիզին (ընկոյզին) քար չի նէդէր:
 Մէյմէզի միս գուղէն գո:
 Թըքալին բէրնօվը վը գէրցնէ, գօթօվը էշքը վը հանէ:
 Սադգած էշ կը բռ՝ օր նալը քէշէ:
 Սօխին քարսը (քաղցրը) միլար:
 Մէյմէզի իշին (համար) դուշուն (գնդակ) դսմին գո (կը սեղմէն):

3. Տարէնտէի ենթարարքառով *

Զի համսած մարդդ շօրէր զուրցէ գա օր փօրդքօռօվը նէ-
 դէ դա:

Ասլած լէռը վը հայի՝ ձունն անօր գէօրէ գուղաւ.
 Վար թուքէս մօրուք, վէր թուքէս ըլյըգը.
 Հէյ սիրդդ սիրէմ Ասլած, գօմէշը գոդօշն լինչ ընէ:
 Բանին մէշ բան գա, մածունին մէշ թան գա:
 Հարսնիք գէրթամ, գաթա գուտէմ թէ դան նէ:

* Տես Բիւրակն 1899, էջ 498.

ԶԵՐԹԱՋԻՄ աղ Զաղարչը՝ չուղէիր աղ բաղարչը՝
Պօյաձ (կոտրած) ընդուղը հազարն անցավ:
Զուրը տէսնա ձուգ գըլլա, գաղուն դէսնա մուգ գըլլա:

* * *

Գնդուկ գնդուկ մաղարա, մէնք հարս մ'ունինք գը խաղա,
Չուրը ցըքէնք կը լողա, ջուրէն հանէնք գը դօղա, ձէոքը չամիչ
մը դանք նէ, մինչէվ իրիգուն գը խաղա.

Աղվընի, խպից զուրքաս.—Արիւնօդ ձօլէն.—Վըրադ օրին
արիւն չէ էղէր.—Ասդուձու հրամանօվ:

Արաբը փօնն ընդավ, գըլօիմը գուրսն ընդավ:

Քէօքը փէօղին մէչ, միշուգն էշին մէչ, գըլօիմը փօրուդ մէչ:
Աննէրդ գէրմուր՝ անդանագ բէրթուր (աքլորի կատար):

4. Կեսարիոյ ենթաբարթառով

ա. Մունճուսու գիւղէն *)

Մարթ մը մէգ հաղիգ աչգին մը ունէ զըլէմ, օր բաշխա
գէղի զիզիրի դղայի հէդ գը գարբէ: Օր մը էս մարթը գէլէ իր
աչգանը գունը էրթալու, փէսին հէդ, աչգինին հէդ գէսնը վէլույի:
Էրթալ իրէն ջամփան, լինչ զըսէս, դայայի մը արալլիսը՝ ասլա-
նի մը ձաքէրը՝ առչէվմին իրէք դարվան բըլուզ դղա մը առէլ
զա գուրգէն: Էս մարթը հէմէն գը վաղէ, շադ մը էզիյէթնէրօք
գը իրլասէ: Ինքը մէգ աչգինէն բաշխա զավադ չուննալրւյին
համտը:—«Իմ աօն օրիս Ասդված ինձի դղա մը դվավ» դէյի շադ
գը խընդա: Էնդից զօմղօրթ էդ իրլասած դղան գուջախը ա-
ռած, աչգանը գունը գէրթա:

Աչգինը խընդալէն, «Էէր, էս ավը մւրդէղէն ավլամիշ
էրիր» զըսէ:

բ. Պալահէսի գիւղէն **)

Աղէնօք Ուղուզէլի անուն գէղի մը հարուսդին մէգը հէշ չօ-
ջուկն չուննար էղէր, մէգ օր դիւշինմիշ գէնէ օր, աջաքա իմ

*) Տես Բիւրակն 1898, էջ 407.

**) Տես Բիւրակն, 1898, էջ 580:

գունին ջօմաաթը ըզմէն էզիյէթ քէւէլմընըյին համար մը Ասձ-
վաձ ընձը չօջուկն գա չի գա:

Էս ղիւշինգէյօք իսպէր աղային հէզը՝ թարդիլի ղրյաֆէթ,
բէլլէլու գէլէն, բէլլէն իրէն դավրիշի մը բասդ գուբան: Հա-
րուսգը բաղիկ գուբան դարվիշին, դարվիշին է՝ Ասձուձու բարին
ինեն, աղա գըսէ:

Հարուսգը դարվիշին:

— Դուն իմ իշխան ըլլալիս՝ էնօր է աղա ըլլալը ինչն գա
գիդէնսս, ըստաձը զիրի, դարվիշն է:

— Մէ կի գիդէմ օր, գըսէ, ինչ օր էս դարը չօջուկն չուն-
նալուգ համար, աշարա գունին ջօմաաթը ըզմէն էզիյէթ մը
գա քէշէ լէյի թարդիլի ղրյաֆէթ էզէր էք. ամմա քու գունիդ
մէշը գդնվօղ վիթին ջօմաաթը քէզմէն խօշնուդ է. էզէր քի-
շուգ մը առաջ էրթաք նա, ջուրը մը բասդ բըզը գուբան, ջուրը
ինձօր մը բըզը պէրէ, էդ ինձօրը առ՝ էրէսը ձիուդ գէրցուր,
մէջն է գնըգիդ:

գ. Էվերէկէն *)

Ժամէրնիս փըցըվաձ,
Սըրգէրնիս խըովաձ,
Ամբարը չըքա հաց...
Օրդնյալ էս, Դէր Ասկաձ:

Դուրսվիքը ձիւն ձըմէո,
Փագվէր է ջամփա լէո,
Նէ էգօդ, նէ էրթօդ
Զօրս դընիս վախ ու գօդ:

Ահանց գէ չօրս ամիս
Զը դըրինք բէրաննիս
Բաղառ մը միս, բուլլուր,
Համփիրթին մէզի դուր:

Զիձ ձըձօդ մէսիւնին
Ուդէլու գաթ չունին,

*) Տես Բահասէր, 1902, էջ 174:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԴՐԵՆԱԼԻՆ

13. ԱԿՆԱՑ ԲԱՐԲՈՌ

Ակնայ բարբառը կը խօսուի միայն Ակն քաղաքին մէջ՝ իր շրջակալ քանի մը հայ գիւղերով Այս բարբառով գրուած հատուածներ կը գտնուին Յ ձանիկեանի աղգագրական հարուսա ժողովածուին մէջ (Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895) և Մ. Ս. Դարրիէլիանի ընդարձակ, բայց ոչ գիւղական մէթոսով գրուած ուսումնասիրութեան մէջ (Ակնայ գաւառաբարբառը, Հ. Ա. 1908—1911 և շար.), Ուրիշ համառօտ բնագիրներ կան Բիւրակնի մէջ 1898, էջ 101, 330, 360, 393, 492, 557, 565, 601, 827, 895—1900, էջ 388, 695. Ակնայ բարբառով համառօտ խօսակցութիւններ կան նաև Տարեցոյց նշանՊէրպէրկանի, 1897, էջ 67—72. 1898, էջ 23—24, 147—1899, էջ 54—71, 1900, էջ 254—266, 1903, էջ 145—168 և «Երանոս Աղբար կամ Թապլաքեար վարժապետը» ու «Թապլաքեար Փիլիկ աղպօր աղջիկտեսը կատակերգական գրուածքները»:

Ակնայ բարբառն ունի 8 ձայնաւոր, ա, է, ը, ի, օ, էօ, ու, իւ և երեք կարգ բաղաձայն՝ Արաբկիրի բարբառին նման: Իր ձայնական փոփոխութեանց մէջ յատկանշական պարագաները հետեւալներն են:

Հին հայերէնի ա ձայնը ոնդականէն անմիջապէս առաջ գտնուած ժամանակ կը դառնայ օ՛ ինչպէս է և չամշէնի բարբառին մէջ. օր. ճանճ՝ ջօնջ, անալի՝ օլի, անձրկ՝ օրգէվ. — ու ձայնաւորը կը դառնայ իւ, իսկ ո և օ կըլլան էօ. ինչ. ունիս՝ ինիս, ութ՝ իւթ, չորս՝ չէօրս, դուռն՝ դէօոր, այսօր՝ ասէօր ևն:

Ակնայ բարբառին միայն յատուկ գիծ մ'է հ շունչէն անմիջապէս առաջ գտնուած ձայնաւորներուն քով աւելցնել յ կիսաձայնը. ինչ. մահ՝ մայհ, գոհ՝ գօյհ, շահ՝ շայհ, ահ՝ այհ ևն. Այս յատկութիւնը նոյն իսկ ուսեալ Ակնեցոց քով անխուսափելի է:

Երկբարբառներու փոփոխութեանց մէջ նկատելի են այշա, ոյշա, իւշա, ինչ. մայր՝ մար, հայր՝ հար, լոյս՝ լուս, արիւն՝ ալրուն, ձիւն՝ ծուռն են:

Բաղաձայններու փոփոխութիւնը ճիշտ նոյն է՝ ինչ որ Խար-
բերդի, Արարկիրի և Սերաստիոյ մէջ:

Ակնայ բարբարին քերականութիւնը չի ներկայացներ առան-
ձին յատկանշական գծեր. իսկ եղած ինչ ինչ տարբերութիւն-
ները յառաջացած են ընդհանուր ձայնաբանական օրէնքներու
աղդեցութեամբ. օրինակի համար սեռականի իւ մասնիկը. ինչ.
Ասլիւծիւն Աստուծոյ, հօրիմ՝ հոգույն, մէուլաւէրիմ՝ մհուներուն.
Նոյնպէս սահմանական ներկայի և անկատարի զիւ (կու) մասնի-
կը. ինչ. զիւ դամ՝ կու տամ, զիւ լամ՝ կու լամ. Բայական վեր-
ջաւորութեանց մէջ և ձայնաւորը ոնդականներու քով կը դառ-
նայ ի, իսկ ուրիշ տեղ կը մնայ անփոփոխ. օր.

զիւ խըրգիմ

զիւ խըրգէս

զիւ խըրգէ

զիւ խըրգինք

զիւ խըրգէք

զիւ խըրգին

Սերաստիոյ բարբարին նման՝ անկ. ու կատ. յոգ. աղէմքին
վերջաւորութիւնն է անը (հօս ան՝ օն ձայնափոփութիւնը տեղի
չունենար), որ աւելի նման է հայերէնի. ար վերջաւորութեան,
քան թէ միւս բարբարներուն ինը ձեզ. օր.

Հին հայ. ուսէաք > աշխ. կուտէինը — Ակն. զիւլէանք
Հին հայ. քերաք > աշխ. քերինը — Ակն. ք'էրանք.

Ագառնին մասնիկն է դի, որ ձայնաւորի ասջն կը կրծատ-
ուի և կ'ըլլայ դ. (ասիկա պիտի ձեին համառութիւնն է). օր.

Ներկ. ապ.

զիւ բ'էրիմ

զիւ բ'էրէս

զիւ բ'էրէ

զիւ բ'էրինք

զիւ բ'էրէք

զիւ բ'էրին

Անց. ապ.

զիւգէի

զիւգէիր

զիւգէր

զիւգէանք

զիւգէիք

զիւգէին

ՆՄՈՅՇ

Ակնայ բարբառէն *)

- Նըսդէ նայիմ, յէզէն Թօրօս, ինդէօր էս!
- Զառա իմ ա՛ղա, Ասված գէնք դա:
- Ի՞շ կա իշ չի կա, յէ՛զէն,
- Բաղվագան գէնթանությանդ դուվածի ինք: Հրամանքէդ իրիջայէ մի իմ էպէր, ըմմա չի գ'իդիմ ըի խարու գանէս:
- Հսէ նայիմ, խարիլիւ գ'օրծ է իսէ, փէ՛ր աղէգ:
- Վէր Ասդված, վար հրամանքըդ. գ'լէօխս նէղի գ'ա նը մւր գէրթամ. հէլբէթ հէօս դի գ'ամ: Թաջիզութիւն չի գանք, ա՛ղա, խընթիրքս աս է թը՝ առիւդիւր մի կա՝ դի անիմ. հազար դրուշ բագաս է. թէրէմ արէ դիւր, ֆայիզօվը գիւդամ:
- Թահվիլ մի գ'րէ, Դարաբէդ, առ աս բ'ալին, գ'նա նէրսի դօլաբէս հազար դրուշ բ'էր, յէզէնին դիւր, թահվիլը առ:
- Շինոյհրագալ իմ աղա, Ասդված իշխանության բահէ:
- Զարսի՞ն իշ կա իշ չի կա. առիւդիւրնէրը ինդէօր է:
- Ասդված թէրէթէթ դա, ըմմա առիւդիւրնէրը թէսադ է. ցօրէն, բանիր շադ գիւգ'ա, լարին թիւբէնջինէրը էսէչքը գէրթան, դիւր բ'էրին: Յասաւի գանին ըի էռէչքը մարթ չի գէրթա. մդիգ չին անէր գինէ գէրթան, էսնէֆը նէղը գիւր մնա, անիւնց թէր մի գիւդա գառնէ: Բ'էրօղը գուցէ իւր (որ) դընլօրին դա, ըմմա մդիգ անծդն օվ է. ջ'օրին բ'էռնօվ ձ'էսոքէն գիւր բաշին գառնին. քիչ մալ դ'իմանա նը՝ գիւր ձէձին. Հէղդս չէ ըլմա, չիլլեր իւր ժամը ձանիւցիւմ անին ըի անիւնցմէ բ'ան մ'առնէք. Հայն իւր անիւնցմէ չառնէ նը առաճնին չին գլնար ձախէր, ալ չին առնէր:
- Ադ ըստածդ էռէչ էր. ան վախիթը խասրին մէկը գամ իւրիշը գ'իշիւթիւն մի անէր նը՝ ժամը գանիճէյին թը ան մարթէն միս գամ իւրիշ բ'ան մ'առնէք, չէյին առնէր. մինչիւգ իւր գ'ար մէղա ըսէր, նէօրէն ձանիւցիւմ անէյին ըի, առէք: Հըմա էռչի միյափանութիւնը չիգա. աղէնդ բ'անէր ձանիւցիւմ չանվիր. անին ալ նը՝ վօրը մդիգ գանէ, վօրը չանէր: Դ'իւն բիւ գ'օրծդ գէսար նը մադ նայէ:

*) Տես Հնութիւնք Ակնայ, էջ 292.

14. ԱԵԲԱՍԻՆՑ ԲԱՐԲԱՐ

Այս բարբառը յատուկ է Սեբաստիա հայաշատ քաղաքին և
անոր շրջակայ բազմաթիւ հայ գիւղերուն, որոնք բանած են Ալի-
սի հովիաց, Սեբաստիային սկսեալ դէպի արևելք մինչև Զառաւ-
հարաւային սահմանն է Ուլաշ. այս գիւղէն սկսեալ մինչև Ման-
ճըլըգ և անկէ հիւսիս-արևմուտք՝ Թօնուս գաւառակը՝ մինչև Կէ-
մէրէկ կը պատկանի Կիւրինի հնթարբարապին Ալիսի հովիտին
գիւղերը քիչ մը կը տարբերին քաղաքին բարբառէն Առանձին
հնթարբարա մը կը կազմէ Բրդնիկ գիւղը, որ կը գտնուի քա-
ղաքէն մէկ ժամ հետո դէպի հիւսիս-արևելք՝

Սեբաստիոյ բարբառը ուսումնասիրուած է դեռ, զարմանալի է որ ընագիրներ ալ չկան հրատարակուած Առաջին անգամ Փարիզի մէջ առիթ ունեցայ քննելու Սեբաստական պայլթուցիկ ներու հնչումը Ռուսլո արբային ձայնախօսական գործիքներով, արգիւնքը հրատարակուած է իմ *Les explosives* աշխատութեանս մէջ Բարբարին վրայ պր. Կ. Գարիկեան ունի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը՝ որ վարձատրուած է Խզմիրեան մրցանակով, բայց գժրախտաբար դեռ տնտիպ է: Այս աշխատութենէն քաղելով՝ պր. Գարիկեան բարի եղած է ուզարկելու ինձ բարբարին ուսումնասիրութեան վրայ համառօտ տեսրակ մը և մի քանի էջ ընագիր, որ առաջ պիտի բերեմ քիչ յետոյ:

Սեբաստիոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը նման է Կարնոյ և Խարբերդ-Երզնկայի բարբառին։ Ձայնաւորներուն մէջ, բացի ա, է, ը, ի, օ, ու ձայներէն, կը գտնոնք նաև ո, ե, էօ, իւ և մ. Վերջինը Սեբաստիոյ յատուկ յատկանշական ձայն մ'է, որուն հնչիւնը մօտաւորապէս ուէ խումբին արագ արտասահնութեան նման է։ Կը գտնուի բառին սկիզբը և մէջը, բայց միշտ շեշտի տակ, իրբ շեշտէն դրկուի, կը դաւնայ պարզ օ. ինչ. գ' մրդ՝ գորտ, սեռ.

զ'օրդան. ը'թղթ՝ բողկ, սեռ. ար ը'օղակ, բց. ը'օղգէ, գրծ. ը'օղզ և ն. Ե (հնչուած ծանր իէ) աւելի սովորական է Ալիսի հովակին գիւղերուն մէջ. ինչ. մեր՝ մեր, Գարաքեղի՝ Կարապետ, զ'նացեր՝ գնացիր, ը'երան՝ բերան ևն. Քիչ անգամ կը դանենք ո. ինչ. ծ'տոր՝ ձեռք, մոռէլ՝ մեռեալ:

Բաղաձայնները ունին երեք աստիճան. թրթռուն, թրթռուն շնչաւոր և թաւ, որոնց փոփոխութիւնը ճիշտ այնպէս է, ինչպէս կարնոյ և Խարբերդի բարբառներուն մէջ. Հոս ունինք նաև յ ձայնը, որ շատ անգամ կ'աւելնայ ձայնաւորով սկսող բառերուն սկիզբը. ինչ. յագ'ի՝ ագի, յարէթ՝ արեթ, շալիս՝ Ալիս (գետը):

Ձայնական փոփոխութեանց մէջ կարեորները հետեւեալներն են.

Ե թէ միավանկ և թէ բաղմավանկ բառերուն սկիզբը երբեմն յէ և երբեմն է. ինչ. յէփ՝ երբ, յէզ՝ եզն, յէզէրէլ՝ եզերել, էրէս՝ երազ, ևն. Բառին մէջ է, ո, ե. ինչ. հէրուն հերու, ծ'տոր՝ ձեռք, ը'երան՝ բերան ևն:

Ո միավանկ բառերուն սկիզբը կ'ըլլայ մ, բաղմավանկներուն սկիզբը օ. շեշտի տակ մ, անշեշտ օ. ինչ. մվ՝ ով, մչ՝ ոչ, մրց՝ ործ, մրթ՝ որդ, մրի՝ որբ, գ'նրդ՝ գործ, սեռ, զ'օրդան, փեր՝ փոր, զ'օրծէլի՝ գործելի (ածուխ), ոսգօր՝ ոսկը, օշխար՝ ոշխար: Բացառաբար վեռ կամ յառ՝ յետոյք:

Երկբարբառներուն մէջ այ յա, իւ յու, ոյ յու, ինչ. մար՝ մալր, զ'ալ՝ գայլ, ալուր՝ ալիւր, արուն՝ արիւն, լրայ՝ լրյա, ընգուզ՝ ընկոյդ:

Բաղաձայններուն մէջ նկատելի են. ք դարձած յի, որ կը պատահի Ալիսի գիւղերուն մէջ. ինչ. վայն՝ վանք, իրէյն՝ երեք, փափայն՝ փափաք. — կ դարձած յ՝ բաղաձայնէ առաջ. ինչ. այնադ՝ ակնատ, հրըշդայնին՝ հըշտակներ, ջայ մը՝ ճանկ մը, ախջիյ դղա՝ աղջիկ-տղայ, ը'այլա՝ բակլայ ևն. Գ ձայնը՝ ուր որ ք հնչումն առած է, կը դառնայ նոյնպէս յի, իսկ ուր որ գ հնչումն առած է, կը դառնայ յ. ինչ. թայնվմը՝ թագաւոր, լոյցընէլ՝ լոյցնել զմել, զմյն՝ գոգ, նիյ՝ հինգ, զ'օյնօց գոգնոց, լոյնալ՝ լոգնալ, զայնիլ՝ կանգնիլ, հիյնօց՝ հինգնոց, ասոր համեմատ ալ շաբիյ՝ շապիկ (անցնելով շապիյ ձեւն):

Հ միավանկ բառերուն մէջ, այն է շեշտեալ ո ձայնին քով

կը դառնայ զ. ինչ. ֆնը՝ հոր, ֆնըն՝ հորթ, ֆնը՝ հոր, ֆնը՝ հոր, բայց հօրակ հոգալ, հօրէզէլը՝ հորի եղերք են:

Տը կը գերածուի յը և եթէ անկէ առաջ ոնդական կայ՝ կրնայ կորսուիլ, ինչ. զըյլէլ կորել զըյլուզ՝ կորուկ, զըյլիշ՝ կըտրիճ, հըլյլէլ ընտրել, մայյլը՝ ման(տ)լ, ծանտր, գոյլէլ կոտրել, թէլլէօս՝ Պետրոս են:

Բրգնիկի ենթարարրառին մէջ կը դառնենք ա > ս, օ ձայնափոխութիւնները, որ չկան Սերաստիոյ բարբառին մէջ. ինչ. բանիր՝ պանիր, Մօյյամ՝ Մարիամ, աղօնգ՝ ատանկ, այդպէս, խնչ՝ խաչ, ժօմանկով՝ ժամանակով են: Ո ձայնը կը դառնայ ա՝ վ, մ, ն ձայններուն քով. ինչ. Գավղուն՝ Կովտուն (գիւղի անուն), զ՝ամէշ կամ զ՝ավմէշ՝ զոմէշ, մինչեւ անդամ անթիր՝ 11, փոխանակ տճկ, ոռօրի:

Թերականութիւնը շատ նման է Պօլսոյ բարբառին. հոլովումը նոյն է: Դերանուններուն մէջ նկատելի են՝ ասի, աղի, անի, այս, այդ, այն, զըլիզագ՝ սո, զըզէ՝ ասկէ. ասոնցմէ նաև զանզըս, զըլիզանգ՝ այսպէս: Բայերուն պարզ ներկան կը կազմուի կարնոյ բարբառին նման՝ յետադաս զը մասնթկով, որ երեսն կրնայ առաջ ալ դրուիլ. ձայնաւորով սկսող բայերու քով կը դրուի գ նախամասնիկը, բայց զը յետամասնիկն ալ աւելցնելով շատ անդամ. ինչ. հարցնէ զը, ցըէ զը կամ զը ցըէ, գէլլէ կամ գէլլէ զը, գէրթա կամ գէրթա զը, զըսէն զը: Միավանկ բայերը կառնեն զու, իսկ զամ բայը գ՛ու. ինչ. զուլա, գ՛ուզա: Շարունակականը՝ որ կարնոյ մէջ գոյութիւն չունի, կը կազմուի Պօլսոյ նման զօր մասնիկով, բայց հոս զը մասնիկը միայն ձայնաւորով սկսող բայերու վրայ կ'աւելնայ. ինչ. բ'էրէմ զօր՝ կը բերեմ կոր, զընէք զօր՝ կ'բնէք կոր, զուլէյի զօր՝ կուտէի կոր:

Ապառնին կ'առնէ ըիդի մասնիկը, որ կրնայ բայէն յետոյ ալ դրուիլ և ձայնաւորի քով կ'ըլլայ թի. ինչ. թիդի դամ կամ դամ թիդի, բայց թի ընենք:

Խոնարհման մէջ ձայնաւորի փոփոխութիւն չկայ. միայն կատարեալը կը ցուցնէ յդ. ա. դէմքին մէջ անը, որ համաձայն է հին լեզուին. ինչ. գ'րէցանը՝ գրեցինք: Ալիսի հովիտին գիւղերը և Բրգնիկի ենթարարբառը այս եմ վիրջաւորութիւն տեղ կը դնեն իմ. ինչ. բ'էրէմ զը՝ կը բերեմ. բացասականի մէջ ն կը դառնայ ու. ինչ. շում ջօշնար՝ չեմ ճանչնար:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

Սերաստիոյ բարբառէն *)

1. Գլուխածը շավքրվիր

Ժամանագին թաքավօրին մէզը թէքղիլ գէլէ, Գոնալն իրէն էրման գ'էկ մը գէլէ յէռջէվը, Գ'էղը բ'ոնէ գ'որվէր մինչէվ աղը գէրթա օր էրգու մարթ թուղթ մը գ'րէն՝ ջ'ուրը ցրէն գօր:

— Ի՞շ գլնէք գօր—ղէյի հարցնէ զը նէ,

— Ի՞շ ըի ընէնք, աս ինչին ախչիգը աս ինչին դղին գ'րինք գօր. անինչին ախչիգը նախնչին դղին—գլսէն զը:

— Իմ արչիգս օրու գ'րէք բիրի — հարցնէ զը թաքավէօրը նէ:

— Թու ախչից ալ տնից դէզը չօքան մը զա, անէօր գղին գ'րէցանք—գլսէն:

— Վայ, թնչ ըսէլ ըլլա. յէս թաքավէօր մ'ըլլամ դէ, ախչիգս չօքնի մը դունի գ'րէք. ախշարը յախշրի գ'ան նէ ըլլալիք բ'ան չէ աղի.—գլսէ, նէրսօդի, շիդադ գէրթա չօքանը գ'դնէ, դունը միսաֆիր գլսա զը: Նոյի զը օր մտնչը օրէսորը մըշը՝ մըշը՝ քնանա գօր, Գընէ-չինէր՝ չօքնին մէրէն շինէ, դ'իմօքը (ծանրութեամբը) օսդի գիշտուէ, մանչը գ'նէ զը: Գառնէ ձ'մը մը դանի, «դէ, ախչիգս չօքնին դղին թօղ գ'րէն նէյիմ» զլսէ, մէշ-ըէն խոնչորը հանէ, մանչուն սիրդը դը խօթէ, հմն ցքէ, գասնի գէրթա զը: Մանչը մտուալ գ'իդնա զը:

Աղգէղվանք չօքնի մը սիրիւէն աղ մը յամմէն օր զադվի, գ'ուգ'ա մանչը ձըձցընէ գոշաթա էղէր. Աձը բառավի մըն է էղէր բառավը յամմէն յիրինգուն նոյի զը օր աձուն ձձէրը բարբաձէ. բուգ մը գաթ օր ըսէս չիգա: Անբաջառ չօքանը աս աձը գթէ գօր զլսէ, գէրթա հէղը ձէղգըվի զը:

Զօքանը յէրթում-բաղառ զըլլա, «Շան արուն-թարախ ըլլա, թո օր աձդ գթէմ գօր նէ» զլսէ. բառավը չավդընար:

Զէզգըվէլով թօղ ըլլան, հէղ մա նոյին զը օր, աձը սիրիւէն զադվէր, գ'լոխն առէր գէրթա գօր: Աձուն յէղէվէ հէղքիշուք

*) Գըի առաւ պը. Կ. Գաբրիկեան. վերածած ևմ գիտական ուղղագրութեան:

գէրթան, նէյին գը օր աղվէօր, բ'շգ'առ դղա մը՝ ածը վրան ձոէր ձգնէ գօր, Խէնչէրն ալ մանչուն սիրդն է. հանէն գը օր, բարարին էգէր, մանչուն նէշ բ'ան մըն ա չէ էղէր, Զարմանք կը մնան:

Զօրանը՝ «Բ'արի աշքօվդ դէսսմը հիմա օր ածդ յէս չէմ գթէր գօր էղէր, չէրթում-բարա գըլլայի գօր, չէիր ավգընար գօր» գլուխ:

Բառավը՝ «Թէս քէղ մէղա. մէղքդ մէնէի գօր, գըսէ, նոյէ դէս Ասսու. բ'անը օր՝ ածս գ'ուգ'ա դէ մէխսումը ձըձնէ գը էղէր. իշ գ'իդնամ. գ'իդէմ թէ գթէս գօր. օրմւ միք (միտք) գ'ուգ'ա. Ասվազ բահէր դէ, գ'ալագէր չէ էղէր» գըսէ:

Աս հէղու չօքանն ինէն բառավը բաշլիյէն գը յիրարու հէդ հաջագըսվիլ (հակաճառուիլ). ան թէ մանչը ընձի, ան թէ՝ ընձի. Էնգ յէրքը բառավը խօսքը գընէ. «Ա՛սղղէր աղէն է ածս ձըձնէ գօր էղէր, ընձի գըյնի» գըսէ, մանչը գառնէ, դուն գը բ'էրէ, դլա գընէ գը: Անունն ալ Բուլրուխ (թըք. գտանք) դ'նէ գը: Մանչը մէզնա, ուսուուլէօր (կայտառ) գըյիշ մը գըլլա:

Ասանգ միբը՝ մը (ատեն մը) գասնի: Թաքավէօրը օր մը զինէ թէբողիլ գէլլէ. յիրինգուն գըլլա, յնւր էրթամ, յուր չէրթամ, գ'ուգ'ա բառավին դունը գիշնէ գը: Նոյի գը օր մար վու դղա մըն էն. բառավը իշ գ'իդէ թէ թաքավէօրն է, լէնի-բ'արցը գը յըէ, թաքավէօրը նազի գը:

Բառավը բանի դղին «Բնալդուխ, գըվի բ'էր, Բնալդուխ, դըվի դար» դէյի անունը գուգա գը նէ, թաքավօրին միքքը կը բոչէ (կասկած արթննալ). հէղ մը մանչուն վրա նոյի գը, հէղ մը բառավին, «աս ասէօր դղան չըլմանիր գօր լմմա, հըլէ գէսնինք» գըսէ: հէղ մըն ա դ'էմը նոյի գը օր՝ չօքնին դղուն սիրդը խօթած ան իր խէնչէրը բարգը գ'ամէն գախված է: Խէլը դուն գընէ, ալ գը հասդընա օր ասի ան չօքնին դղան է: «Վայ, սադ մացէր է, գըսէ, պէցի աս հէղուն անանգ բ'ան մը ընէմ օր, ալ խալլսում չունէնա» գըսէ մըքօվը:

Բառավը դէղանը (անկողինը) գը յքէ, թաքավէօրը բառգի գը. առդըվանց գըլլա, թաքավէօրը գարթննա, մանչուն թուխթ մը գուգա, «շիդագ թաքավօրին դնախը դար, գըսէ, բ'էղ յանդէղ էյյա գընէն»:

Մանչը թուխթը գառնէ, իրէք օր, իրէք քիշէր գէրթա, դօ-

Նախին յէսչէվ հասնի գը: «Հէլէ քիշ մը հօքնութիւնս առնէմ» գըսէ, բագրագը նսղի գը: Հէղ մալ նոյիս՝ քունը դանի, քնար նա գը:

Թաքավօրին ախչիգը յօղան նսղէր՝ թէրգէֆ նաշխէ դօր էղէր. նսղաղ դէղը խէլը բարս գընէ (յանկարծ այնպէս մտածել), փէնջիրէն գէլէ, գ'արվար նէյէ գը օր, իշ գը նէյիս, աղվէօր աղվէօր դղա մը քնանա գօր. քէղի մէգ սարէն գըյյաձ գըյիջ. մանչուն զարնըվի գը: «Անբաջառ յէս աս դղան գանէմ» գըսէ, վար գիշնէ, նոյիէ գը օր թուխթը մանչուն ձօցուն դ'ուս է ընդէր. գառնէ նոյի գը օր հօրը գ'իրն է. բ'անա գարթա գը օր՝ հարը գ'րէր է թէ՝ «Աս դղան էգաձին բէս ջէլլադ ընէք»:

Ախչիգանը ձ'տուքը մղը դ'ող գէլէ. ինչ ընէ, ինչ չընէ. հրմղն «ջէլլադ ըրէք» ը «ախչիգանս հեղ նիրյան ընէք (պսակիցէք)» դընէ, թուխթը մանչուն ձմցը դ'ոնէ՝ գարթնցնէ գը:

Մանչը գարթնա, նոյի գը օր գ'իլուն վէրէվ ախչիյ մը գայնէր է ըմմա՛, բէղի մէգ հրըշտաք մը, օխդը բ'էրդ՝ արէգ'տղ աղվէօր: Մանչուն խէլը գ'իլէն թոփ գը. ախչիգը գըսէ գը թի «Մի գէնար, ձօցուդ թուխթը հօրս վէզիրին դար»:

Մանչը թուխթը գառնէ՝ վէզիրին դանի գը. վէզիրը նէյի գը օր թաքավօրին գ'իրն է, բաքնէ ջայդին դ'ոնէ, բ'անա գը գարթա օր՝ «Աս դղան էգաձին բէս ախչիգանս հեղ նիրյան ընէք» գ'րէր է:

Վէզիրը թէգ մը հաշնիքը գը բ'ոնէ. թէլլալ դանչէլ գուդա. քասուն օր հաշնիք, քասուն օր բ'աղնիք գընէն, մանչն ու ախչիգը բագէն, Անէօնք գը հասնին իրէնց մուրաղին, դ'ուք ալ հասնիք ձ'եր մուրաղին:

Օր յէղը, թաքավէօրը խարար գը դրգէ թի գ'ուգ'ամ գօր. դուն-դունօրթօվ գ'էմ գէրթան. թաքավէօրը հոռունչն նոյի գը օր էգօղնէրուն մէջ մէգը գա, ջանշաձը չէ. գը հասնին, վէզիրին հարցընէ գը թի, «Ադ չէ լմմա, մս մվ է» գըսէ մանչուն համար, վէզիրը թուխթը հանէ՝ թաքավօրին ձ'տուքը գուդա. «Թաքավէօր, արրազ գէնաս, փէսադ է, գըսէ. ասանդ ասանդ գ'րէր էիր թէ էգաձին բէս ախչիգանս հեղ գարթէք. մէնք ալ հրամանդ գէղը գարանք»:

Թաքավէօրը հասգնա գը օր ան դղան է, հէղ մը մյօրուքը

ձ'տոքը գառնէ, գ'լոկը զը փարփէ, ձ'ան չի հանէր. — ի՞նչ ընէ,
էղաձը էղէր է. «Իրավօր, գըսէ, գ'րվածը չավրըվիր էղէր»:

յէրգընուցը էրգու խնձօր յընդավ, մէգը ըսօղին, մէյն ալ
լսօղին:

2. Փէսա Ղազար

Գնդանը մէգը Ղազար անունով դղա մու փէսա մը ունի
էղէր: Աս գնիգը յամմէն օր ժամ գէրթա, «Ա'սվազ, դ'ուն Ղա-
զարիս օղօրմիս» ըսէլէն՝ սրդին ձէձէ դուլա գաղօթէ էղէր: Դղան
մէրախը մնա գը թի ըջամը աս մարս մը Ղազարին համար գաղօ-
թէ գօր: առդըվանց մը գանուխ քըզ մարն յտուաչ գէլէ ժամ
գէրթա, սէղանին յէղէվլ բարբըզի գը (կը պահվտի), նէյիս մարը
գ'ուգ'ա, «Ա'սվաձ, դ'ուն Ղազարիս օղօրմիս» ըսէլէն՝ դուլա գա-
ղօթէ նէ, դղան սէղանին յէղէվէն գամացէն մը՝ «մը Ղազարիդ
օղօրմիմ» գըսէ: Գնիգը գ'իդէ թի Ասվազ ձւոնը լսէց, «Փէսսա
Ղազարիս, փէսսա Ղազարիս» գըսէ: Դղան հասգնա գը օր փէսա
Ղազարին համար գաղօթէ գօր էղէր, սէղանին յէղէվէն գէլէ, աղ-
վէօր մը մարը ձէձէ գը:

մայ շահուած այ մաս մարտու այ ունակութեան պահան
աղջան ունակութեան պահան այ ունակութեան ա ունակ ունակ
ա ունակութեան պահան այ ունակութեան պահան պահան պահան

15. ԵՒՂՈՂԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Եւղողիոյ բարբարը կը խօսուի գլխաւորապէս Եւղողիոյ կամ
Թօքաթ քաղաքին մէջ, կը տարածուի մինչև Ամասիա, Մար-
սվան, Օրտու, Սամսօն և Սինօպ' իրենց շրջակայ գիւղերով
Վերջին երեք քաղաքներուն հայութիւնը գեռ նոր ժամանակի
գաղթականութիւն մը ըլլալով՝ չի կրնար բնականարար սեփական
բարբար մ'ունենալ. բայց որովհետեւ գաղթականութեան մհծա-
գոյն մասը Եւղողիայէն հկած է, ուստի յարմար համարեցինք
զանոնք ալ այս բարբարին տակ դասեր.

Եւղողիոյ բարբարը ուսումնասիրած է Յ. Գաղանճեան
բաւական ընդարձակ գործի մը մէջ (Եւղողիոյ Հայոց գաւառա-
բարբարը, Վիեննա, 1899): Ասկէ զատ նոյն բարբարին քննու-
թեան առթիւ յօդուած մ'ալ ունի Բիւրակնի մէջ 1898, էջ 317:
Եւղողիոյ բարբարով բնագիրներ կան Գաղանճեանի գործին մէջ՝
էջ 5—8, 95 ևու Ենթաբարբարուներէն զրի առնուած կտոր մը կայ
միայն Մարզվանէն (Բիւրակն, 1900, էջ 427) և քանի մը տե-
ղեկութիւն Օրտույի Ենթաբարբարին վրայ (անդ, էջ 73):

Եւղողիոյ մօտ է Գիրգորէս գիւղը՝ որ առանձին ենթաբար-
բար մը կը խօսի:

Եւղողիոյ բարբարին ձայնական գլութիւնը կը պարունակէ
ընդ ամէնը 31 ձայն. ասոնք են.

Ձայնաւորներ—ա, է, լ, ի, օ, ուէ.

Բաղաձայններ—ը, փ, գ, թ, դ, թ, ձ, շ, զ, ժ, ս, ւ,
ին, ղ, ճ, լ, մ, ն, յ, ը, ռ, վ, ֆ:

Ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի են.

1. Ե ձայնաւորը միավանկ բառերուն սկիզբը կը դառնայ
յէ, իսկ ուրիշ ամէն պարագայի մէջ կ'ըլլայ է. ինչ. յէս՝ ես,
էրգու՝ երկու, էփէլ՝ եփել, էլէլ՝ ելել. բայց յէփ՝ երբ և յէլ՝
ել՝ որովհետեւ միավանկ հն:

2. Ո ձայնաւորը բառին սկիզբը կամ մէջը յաճախ կը հըն-

չուփ ուէ երկրաբառային ճնշումով. օր. սոխ սուէխ, բողէ փուէղ, հուա հուէղ, որբ՝ վուէրփի, որձ՝ ուէրց, ոսպ՝ ուէսը, գործել՝ գուէրծէլ ևն:

3. Երկրաբառներուն մէջ այ կ'ըլլայ ա, ոյ > ու, իւ > ու. օր. այս՝ աս, այէ՝ ալ, լուս՝ լուս, ձիւն՝ ձոմն ևն.

4. Բաղաձայններուն փոփոխութիւնը շատ մեծ է. Եւդոկիոյ բարբառը Տրապիզոնի, Պօլսոյ, Զմիւռնիոյ և Արքմի բարբառներուն նման հին հայերէնի բաղաձայններուն երեք շարքերը վերածած է երկուքի, չնշելով խումբը և պահելով միայն թրթոռները և թաւերը: Թրթոռն շնչաւոր բաղաձայնները գոյութիւն չունին հոս: Ըստ այսմ հայերէնի թրթոռն և խուլ ձայները հաւասարապէս վերածուած են թրթոռնի, իսկ թաւերը կը մնան անփոփոխ:

5. Ռ ձայնէն առաջ գտնուած ատամնականը կ'իյնայ՝ յաջորդը ո դարձնելով. ինչ. կտրել՝ զլոէլ, կոտրել՝ զօռէլ. Եթէ ատամնականէն առաջ ն ձայնը կայ՝ նոյնպէս կիյնայ. ինչ. սանտր՝ սառ: Վերջինիս համաձայն հայերէն վերջածայն նը ձեր, որ ատամնականի յաւելմամբ դարձած է նդը, Երդոկիոյ բարբառին մէջ կ'ըլլայ պարզապէս ո. ինչ. ծանր՝ ծառ, մանր մունը՝ մատ մուռ:

Եւդոկիոյ բարբառին բերականութիւնը նորութիւններ չի պարունակիր և լիովին համաձայն է Պօլսոյ բարբառին ու արևմտեան գրական լեզուին: Միմիայն հազուագիւտ տարբերութիւններ կան. ինչպէս բայերուն եղակի և յոգնակի առաջին դէմքին մէջ ե յանդին ի դառնալը, մինչդեռ միւս դէմքերը անփոփոխ կը պահեն դայն. օր.

զը սիրիմ	զը սիրինք
զը սիրէս	զը սիրէք
զը սիրէ	զը սիրէն

Եւդոկիոյ բարբառը ունի շարունակական ներկայ և անկատար, որ կը կազմէ Սեբաստիոյ և Պօլսոյ բարբառին պէս կորամասնիկով, օր. զուղիմ՝ կուտեմ, զուղիմ գօր՝ կուտեմ կոր, զը ուէրէյի՝ կը բերէի, զը բէրէյի գօր՝ կը բերէի կոր ևն: Կը կարծուի թէ յիշեալ կոր մասնիկը ծագած է թուրբերէն հոմանիշ:

յօր ձեւն՝ հմմտ. getiri-yor-ամ «կը բերեմ կոր», getiri-yor-ամ «կը բերէի կոր» ևն Ամասիա և Մարալան կոր-ի տեղ ունին զամանիկը. ինչ, զրէմ զա, զէրթամ զա:

Ապառնին կը կաղմուի բիղի ձեռվ, որ ձայնաւորի քով կ'ըլլայ ըիդ. Օրուուի ենթաբարբառը վերջին պարագային կը գործածէ պարզապէս ք. ինչ, զէրթամ՝ պիտի երթամ:

Հարցական բայերուն վրայ կը դրուի մը մասնիկը, որ թուրքերէնի մի, մը ձեւն փոխանակ է. օր. գուղա՞ս մը՝ թրք. վէրի՞ր մի սին, զառնէ՞ս մը՝ թրք. ալը՞ր մի: Պօլոյ բարբառը նոյն պարագային կը գործածէ մի. օր. գուղա՞ս մի, զառնէ՞ս մի:

ՆՄՈՅՑՆԵՐ

1. Նողոկիոյ բարբառէն *

Վախթին-ժամանագին էրիգ-գնիկ մը գան էղէր, ութ-դասը դարվան ախջիդ մը, էրգու-իրէք դարվան ալ մանչ մը ունին էղէր: Ասուէնք շադ ախքադ, օրէ բանօղ, օրէ ուղօղ մարթիդ էն էղէր: Էրիգը դուրսը ըռոլլորութին գանէ, գնիկն ալ գունը դէղգէն գը գուէրձէ էղէր. ասանգով էրիգ-գնիկ վասղղդածօվին անջան նէղ-նըլվազ, ցամաք-հաց, գըձու-սուէխ աբրուսդ մը գը շարէն էղէր:

Իրինգվանը մէկը էրիգը բանէն էլլէլօվ դուն քալու աղէնը գը նէի քի շարսուն աղվուրիդ նախշունիդ հավ մը զը ձախէն գօր:

Մարթը հավուն աղվուրգութանը գը հավասի, մըգքէն գըսէ քի՝ յէս աս իրինգուն դուն հաց չէմ դանիր. թէք աս իրինգուն անօթի գը գէնանք, իլլէ սի հավը գառնիմ: Ասանգ ըսէլօվ ան օրվան առաձ օրչէքը գուղա, հավը գառնէ, դուն գը դանի, օղային լուաֆիզը գը դընէ, գէր գը թափէ էռչէվը: Նաշխունիդ հավը գըդ-գըդ գըդ-գըդ անէլօվ գէրը գուղէ, ըռափին վրա գը ըսէլօվի: Գնիգը գըսէ քի «Քա», աս հավը ինչմետ առիր».—«Իշմէ բան մըն էր արի. աղուրգութանը հավասէցա դէ առի», գըսէ էրիգը: Ի՞նչ է նէ՛ անիրինգունը էռչէ օրվան հացի էվէլցուք գըդըրդուքնէրօվ էօյին գանցունէն, անգի վէրչը դղաքը հավը գը սիրէն, անգի ալ գը

*) Այս պատմութիւնը հաղորդած է ինձ Եւգոկիացի պր. Յովհ. Գաղանձեան՝ հայ բարբառագիտութեան հուանդուն հետևորդը՝ իր մէկ ընդարձակ նամակով (Տ հոկտ. 1897, Եւգոկիա): Ուղղադրութիւնը գիտական ճշտութեամբ է:

բառգին զը քնանան: Մէ մըն ալ բիշերը գարթննան թի օդան լուսավօրվէր է: աս ի՞նչ էջէյիք լուս է՝ ըսէրօլ՝ գէլլէն զը նէյին թի հավը հավգիթ մըն է աձէր, անդար ջէրմագ, անդար փառ-լաին հավգիթ մը թի՝ էլմասի թէս փառ-փառ դը վառի, օդան լուսավօրէ գօր: Երիգ-գնիկ շադ զը զարմանան թի աս ի՞նչ թէվիր հավգիթ է: Անգի վէրչ ամմէն օր հավը ադանգ մէ մէդ հավգիթ գաձէ: Ավուրը մէզը մարթը գըսէ թի «Գնիկ», էգու սի հավգիթ-նէրէն քանի մը հադ շարշոն դանիմ դէ ձախիմ, թէրի քանի մը փարա բըսնէց: Գնիկն ալ «գար դէ ձախէ» գըսէ, երիգը դառնէ քանի մը հավգիթ, շարշոն դանէլու ադէնը դույումջի մը գը դէմնէ, հէուոյէն գը դանէց զինքը: Մարթը գէրթա դույումջուն բօվ դույումջին գըսէ թի՝ «ադ հավգիթնէրը ձախէս մը գօր»: — «Հա, ձախիմ գօր. քանի փարա գուղաս», գըսէ մարթը: Դույումջին հավգիթը ձէոքը դառնէ, զը նէյի թի խալիս էլմաս է: մարթուն գըսէ թի՝ «հազար դուրուշի գուղամս մը», Մարթը ի՞նչ քիդէ հավգիթին էլմաս ըննալը, գըսէ թի «Ա՛խրար, ընձի զէր-լէնմի՞շ մը դանէս գօր», — «Զէ, ի՞նչ զէրլէնմէ է. քիչ է նէ էրզու հազար դամ»: — «Ախրար, ի՞նչ գըսէս գօր, ընձի զէրլէնմի՞շ մը դանէս գօր»: «Ե՛, իրէք հազար դամ անանգ է նէ»:

Մարթը զը մգաձէ թի էջէր դույումջին իրմզ մը գըսէ գօր՝ շախսա մը. հէմէն գըսէ թի «զնւը փարան»: Դույումջին իրէք հազարը զը հանէ գուղա, հավգիթը դառնէ: «Աս հավգիթէն դահնա գմ մը» գըսէ: — Հարթ, զա: — «Անանգ է նէ ի՞նչը ար ունիս նէ ընձի բէր. յէս հադը իրէք հազարագանի դառնիմ»:

Մարթը ինդումէն ձաղիգը բառէլօլ (իմա ծաղիկը պատոիւ «չափազանց ուրախանալ») դուն գէրթա. «Գնիկ, մէնք էնյալլիր դդանք՝ լսէլօվ գնդանն ալ բանը գիմացնէ. գնիկն ալ շադ գուրախանա: Ալ զը հասգընան թի հավէրնին էլմաս աձօղ հավ է էղէր. ալ անգի վէրչը էրիգը ըրողըութինը, գնիկն ալ դէզգէն գուէրձիը վար զը ցըէ: հավուն հավգիթնէրը ձախէլօվ գուղէն զը խմէն, զյանք-գէնթանութին ժամանագ գանցունէն: Վախիթ վէրչը դօնախի թէս սիւլիւ դուն մըն ալ շինէլ գուղան, մէշը զը նադին Զադդըվան օր մը քախքին վարթարէդը փօքրավօրին հէդ մէգդեղ դուն-օրհնէնքի գուղա մարթուն դունը: Օրհնէլու աղէնսին փօքրավօրը ըուաֆին վրայի հավը զը դէմնէ, զը նէյի թի հավուն դանաղին վրա գիր գա. զը գարթա թի սըլիսանգ գրված

է. և Աս հավուն ու էղքն ու դօղը վաղան (լաւ վազող) զըննա, սիրդն ու դօղը իմասղուն գըննա, դլօին ու դօղը թաքալու էր զըննա, Փօքրավօրը գը մդաձէ թի սի հավը ինչը անիմ դէ ձէռք ցրիմ. Մէր (թըր. մէզէր) մարթուն գնիկն ալ անթիէն փօքրավօրին գէնչութանը զէրնըվէր է (սիրահարուիլ). աչքով ունքով նիշաննէր գանէ էղէր. փօքրավօրը բանը հասղնալով դամաց մը գնդանը քօվը գէրթա. զնիզը դամացուգ մը զըսէ թի «Վաղը մէզի էգու» փօքրավօրն ալ զըսէ թի «Եղէր» (հթէ) զի (այդ) հավը զը մօրթէս զէփէս նէ գուբամ» «Փէր աղէդ, զը մօրթիմ, գէփիմ» զըսէ զնիզը էրթէսի վանգուցը (ասաւառ) էրգանը էրթալէն վէրչը գնիզը զը բանէ հավը զը մօրթէ, թէնզիրէն զը զընէ գէփէ, Մէմն ալ փօքրավօրը գուքա. զնիզը դդաբը զլիչն ջամփէլու համար՝ ախջիգանը զըսէ թի «սի ախրարըդ մա դէ բըգըցուըր» Ախջիզն ալ ախրարը զըրգած օղայէն գուրս գէլէ, դանը մէջ վէր վար գառնալու ագէնը օջախին գլօխը գէրթա. դդան օջիխն վրայի թէնզիրէն գէսնէլով զը նէղէ քուրը թի անդից բան դա դէ ուղէ. ախջիզն ալ թէնզիրէն զը բանա, հավուն գլօխը տիսրօրը զը գէրցնէ, սիրզը ինէն ու էղքէրն ալ ինքը գուդէ. մէ մն ալ վրան իմասղութին քալօվ զը մդաձէ թի «յէս ինչն սա հավէն գէրա. հիմա մարը» զը նէրսօդի, զիս զը ձէձէ. ըսէլօվ մօրը վախուն դդան գիրդը՝ դոնէն դուրս գընդնի, վազէլով զը փախչի. Ախջիզը հավուն սիրզը ինէն ու էղքը ու դէլով նէմ իմասղուն էղէր էր, նէմ վազան. Կը վազէ զը վազէ, շադ շադ գէդ վազէլէն էրթալէն վէրչը՝ լէոթը զը բանի (լետրդը պատաիլ «չափազանց յողնիլ») զը մնա. զը նէյի թի մէյդան զէդ մը դալարալիս մը գա, մէդ ձաք (ձաք՝ Եղոկիոյ քարբառով կը նշանակէ «թուզուն») մը թոցնէն գոր, թնչ է դէյի քօվէրնին գէրթա. մէ մըն ալ ձաքը գուքա զրգի ախրօրը գլխուն գը նազի. Մարթիզը ասի չէղավ, ասի չէղավ ըսէլօվ ձաքը զը բըսնէն, նօրէն զը թոցնէն, նօրէն գուքա դդուն գլխուն գը նազի. ճնօրէն չէղավ, նօրէն չէղավ» ըսէլօվ նօրէն ձաքը զը թոցնէն, զինէ գուքա դդուն զիխուն զօնմիշ գանէ: Մարթիզը զը նէյին թի ըննալիք չունի, «էյ, թաքավուէրնիս զահիր ասի է էղէր» ըսէլօվ՝ դդան ախջիգանը հէդ գառնէն իրէնց քաղաքը, սէրայը զը դանին, թաքավուէր զը նազէցնէն: Մէր ադ ըակին թաքավուէրը մէռաձ է էղէր, ադ ձաքն ալ դէօլվէթ դուշի է էղէր թի գօրու գլօխ նադի նէ՝ անի

թաքավուէր ըննա. ադ քախքին էղեթը աղանդ է էղէր, Ադ բը-
դրդիկ դղան թաքավուէրութին գայնամ մը անէր. ըմմա քուրը
իմասդութինովը ախքօրը գէղը թաքավուէրութինը գանէ, ան-
դար աղէդ գանէ թի վախիթ անցնէլով աս ախջան իմասդու-
թինը ամմէն թարափ շան գուգա, մէնձ անուն գը հանէ:

Թանք հիմա հօրը մօրը,

Հարը ան իրինգունը գունը գուքա թիհավը չի գա. «Դնիգ,
հավը վներ է», գըսէ նէ, «Ի՞նչ գիղնամ» գըսէ գնիգը. մէ մն ալ
մարթը գը նայի թի դղաքն ալ չի գան. «Քա դղաքը վներ էն»,
գըսէ նէ գնիգը անօր ալ «չիմ գիղէր» գըսէ. Մարթը խէվի ըէս
սօխզինէրը գընդնի դղա փնդուէլու, հավ փնդուէլու, ըմմա նէ
դղո գը գըգնէ, նէ՝ հավ Մարթը շադ մէրաք գանէ, քիշէր յօ-
րէդ ծփ իմբափ անէրօվ մղաձէլ գէնալն իթէն՝ մէ մն ալ գիմանա
թի հէսու քաղաք մը իմասդուն ախջիդ մը գա էղէր, թաքա-
վուէրի քուր, ամմէն բան գիղէ էղէր, լինչ հարցընէս նէ
ջուղարը գուղա էղէր. Մարթը քանի մը հավգիթ ձօցը
դնէլով՝ գէլէ ադ ախջիգը փնդուլու. գէրթա. գըսէ թի էկրթամ
ադ ախջիգանը սի հավգիթնէրը հէղիյէ դամւ ցավըս բագմիմ,
ըէթի ընձի ջար մը գը ցըցընէ»: Ասանդ մդաձէլօվ շադ ջամփա
էրթալէն վէրչը ադ քաղաքը գը հասնի, սէրայը գէրթա. Ախջի-
դը ախքօրը հէդ նոդաձ դէղը գը հասգընա թի հարը գուքա գօր,
ախքօրը խաքար գուղա. Էմիլը դանէն, նէրս գուքա. հարէրնին խօ-
րաթձնէնէն վէրչը՝ «մէնք քու փնդուած զագրընէրդ էնք» լսէ-
լով գէրթան վիզը գը ըըլլըվին. հարն ալ խնդումէն լալ գը բաշ-
լլյէ. Լն վէրչը իրարու հէրսէթ առնէլէն յէղքը՝ հօրէրնուն գը-
սէն թի «Գնա գուն, դնօվ դէղօվ աս քաղաքը մէր քօլն էկու,
ֆէս (հոս) գէնանը»: Մարթն ալ գէրթա, գուն դէղ գը ձախէ գը
ձախվօրի, գընդանը հէդ գէլէ դղօցը թօվ գուքա: Ան վախիթը
ախջիգը մօրը գըսէ թի «Մարթա, հավը լինչ էղավ, մէզի թիդ՝ ըսէս».
անի ալ գըսէ թի «Ի՞նչ գիղնամ, գօրավա»: Ան ադէնը ախջիգը հօրը
էոչէվը մէգիդ մէզիդ գը բագմէ մօրը արուրքը («արարք»), հավը
մօրթէլը, փօքրավօրին քալը, հավուն գլոխը, սիրդը, ուէղքէրը ու-
ղէլնին, վախէրնուն դնէն փախչէնին, մինչի թաքավուէր ըննալնին:

Մարը ասուէնք լսաձին բէս գաս-գաբուր գըննա գընդնի գը
մէունի. դղաքը հարէրնին մէնձ բագիվակրօվ գը բահէն, օրէրնին
էրչանիդ գանցընէն:

2. Մարզվանի ենթաբարբառով *

Երիկունը գրի մաղ մը հաղիթ՝ վանդուց չդար հիշ մէդ
հաղիկ (աստղեր):

Ինքը սէվ, էրէսը ջէրմագ (սուրճ):

Եվէլ բարին աշք չի հանիր:

Եզր չգէրած խօղը ուղէ նէ փօրը զը ցավի:

Ցօրէգին ձութ զը ձամէ քիւէրը ձէթ զը վառէ:

Երէսին զէօրէ սիլլէ զը ղարնէն:

Չանրը նաղիր օր լըռ գաս:

*) Տես Բիւրակն, 1900, էջ 427:

16. ԶՄԻՒՆՆԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Եւդոկիոյ, Սեբաստիոյ և Կիլիկիոյ շրջանէն անդին դէպի արևմուտք գտնուած հայութիւնը թրքախօս է, ինչպէս գիտենք: Բայց երկու խոշոր զաղութիւններ բացառութիւն կը կազմէն ընդհանուր Փոքր-Ասիոյ մէջ և հայկական առանձին բարբառներ կը խօսին. ասոնք են Զմիւռնիա և Նիկոմիդիա:

Զմիւռնիոյ բարբառը կը խօսուի ոչ միայն Զմիւռնիոյ մէջ, որ շրջանին մհետպոյն և նշանաւոր կեդրոնն է, այլ և իր շրջակայ քանի մը քաղաքներուն մէջ, որոնք են՝ Մանիսա, Գասպար, Մէնչմէն, Պայշտալը, Գըրգաղաճ և քաօնի մը ուրիշ գիւղի ալ:

Զմիւռնիոյ բարբառը ամենելին ուսումնասիրուած չէ. դեռ կայ միայն կարճ բնագիր մը նոյն բարբառով՝ Թօսեանի «Հայը ի Զմիւռնիա և ի շրջակայս» աշխատութեան մէջ (Վիեննա, 1899, էջ 300). Այս հատուածը կը դնենք իբրև նմոյց:

Հատուածէս կերևայ որ Զմիւռնիոյ բարբառը Պօլսոյ, յատկապէս Եւդոկիոյ բարբառին հետ չափազանց նման է, և ինչ ինչ կէտերու մէջ միայն տարբերութիւններ կ'ընծայէ:

10082

Զմիւնիոյ բարբառէն

— Թա եավրում կիւլիցա, ինտե՞ր իս:

— Վիրէդ քարի, Համաս ղատղն. հայես նէ հաղկէկ կը խօսամ. մէկալ օրվան անձրեւ չէրչիֆնէնէրուն արալլիսն ներս վազէր օտին քանափին պիս պիտին թրջեր էր. շարժին ելած էի մահսուս զատկին հէմար ալանա գնիլու, տուն դառնալքն իսապէրսից քանափիէն վիրէն են եկայ քիչ մը հանդչելու. ինչ հա-

յիս, նէմլախը զէնիրի պէս թախս ուկրներս անցեր է, երկու օրէ վեր հալ չունիմ, երէկ երկու հեղ պայլմիշ եղայ. եավրում, այս բնչ ծանտր բան է. չօճողները օրթան մնացեր, հայող չունին:

— Թա ատ ինչ լավըրտը, վայ գլխուս, աղջկեդ Հովիսիմէն
ուր է. անոր խելքը հիմա պիտի ին է, թող չօճողները ան հայի. դուն
հիշ տիշիմնիշ մըլլար, թեզի պաշխա կլան չկայ. րամաթ տեղդ
նստէ, զենէնքիլ քէօքը դայնաթմըշշ ընել տուր աղկէկ մը խմէ,
ատոր գուլէթը պինդ պաշխա բան. է տիշիմնիշ մըլլար, քէֆ-
արզլըդդ կանցնի. հիմա իզմիր աղկէկ է. կըսին. կհլենք տէ
մհնք ալ մէկ աղկէկ փարլադ դատիկ մը կընհնք:

ուղարք սկզբի և սահմանական շահեց առաջար զատկան
մեջ ու մայուսացած ուժեցար դառն այս պահ
ըստայցած միջական առաջար և ՀՀ բարձր-պատ ի ուժություն

17. ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ ԲԱՐԲԱՐ

Այս խիստ հայաշատ շրջանը՝ որ Փաքը-Ասիրյ հիւսիսային արևմտեան ծալրը աննկուն կը պահէ դեռ հայ լիզուն, երկու դըլ-խուռոր քաղաք ունի. Նրիոմիթիւս (տճկ. Իզմիտ կամ Իզնիմիտ) և Աստավազար. Ասոնց շուրջը ցրուած են բազմաթիւ և մեծ մեծ հայ գիւղեր, որոնց մէջ յիշատակելի են Եալովա, Ասլանըէկ, Պարտիզակ (տճկ. Պահէճիկ), Բաղարքէօյ, Կէյվէ, Օրթաքէօյ, Աէօլէօզ, Պէնիկ, Իզնիկ (հինն Նիկիա) են. Այս զանազան գաւառականներով քանի մը բնագիւներ կան հրատարակուած Բիւրակնի, մէջ որոնք են՝

ԿԵՐԱՎԵՐՈՒՄ—1900, էջ 563, 579, 598, 618.

Պարտիզակէն—1898, էջ 396, 471.

Օվաճըքէն.—1898, էջ 473, 540.

Առավագարքն—1898, էջ 597, 887,—1900, էջ 676:

Պէնլիէն—1898, էջ 120,

Ճշմարիտ է թէ այս բարբառաները կը ներկայացնեն իրենց մէջ զանազան տարբերութիւններ, բայց կը թուի թէ պէտք է զանոնք միացնել մէկ խումբի մէջ և բաժնել քանի մը ենթաբարբառաներու Մեր ձեռքն ունեցած բնագիրներուն անկոհացուցիչ վիճակը և անոնց գիտական անծառաւթիւնը թոյլ չեն տար մեզի այս բաժնումն ընելու և իւրաքանչիւր ենթաբարբառի սոհմանները սրոշերւ:

Շրջանիս ենթաբարբառներուն մէջ ամէնէն իսկատիպ և խիստ յատկանշական երևոյթներ ընծայողը Ասլանըէկի ենթաբարբառն է. և ահա ասոր համար է որ Փարիզի մէջ քննութիւնն առի նոյնը՝ Ասլանըէկցի երիտասարդ պլ. Ալեքսան Նալբանդեանի աշխատակցութեամբ. Ուսումնակիրութիւնս տպուեցաւ նախ Բազմավիշտի մէջ, յիտոյ այ հրատարակուեցաւ առանձին

հատորով (Քննութիւն Ասլանբէզի բարբառին, Վենետիկ 1898): Ասկէ զատ քննութեան առի նոյնպէս յիշեալ երիտասարդին ձայնը՝ Արբա Ռուսլոյի ձայնախօսական մեքենայով, որուն արդինքն ալ հրատարակուած է իմ Les Explosives de l'anc. arm. (Paris 1899) աշխատութեանս մէջ:

Ասլանբէզի հնթարաբբառին ձայնական գրութիւնը կը պարունակէ հետեւեալ հնչիւննիրը.

Ձայնաւորներ—ա, տ, ՛, է, է՛, ը, ի, օ, էօ, իւ.

Բաղաձայններ—ը, փ, զ, ք, դ, թ, ծ, օ, ժ, գ, չ, պ, ռ, լ, լ, մ, ն, վ, ֆ, խ, դ, ս, շ, յ,

Ասոնց մէջ ՛ կը ներկայացնէ ռնդային ալ ձայնը. Է՛ կը ներկայացնէ շատ բաց է ձայնը, իսկ էօ, իւ շեշտէ ասաջ սովորական գոյութեամբ, իսկ շեշտի տակ շատ բաց կարատասանուին, իբր էօս, իւր:

Ձայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի են. ա > տ ասանց որոշ կանոնի. ռնդականի քով կը լայ ՛ ա. երբ ռնդականէն յետոյ ու, օ ձայնները գանձ՝ ա կը դառնայ է. օվ. էնիւշ՝ անուշ, էնիւն՝ անուն, էնէօթի՝ անօթի, էնիւր՝ ամուր. երբ ռնդականէն յետոյ յաջորդէ ը ձայնը՝ ա կը դառնայ օ. ինչ. մօրյը՝ մանր, ծօրյը՝ ծանր, սօրյը՝ *սանր, սանդր. երբ ռնդականէն յետոյ երկու բաղաձայն միասին յաջորդն՝ ա ձայնը կը դառնայ էօ, իսկ ռնդականը կը ջնջուի. ինչ. գէօշնալ՝ ճանչնալ, ճանաչել, էօրգում՝ անձրև, թէօրզը՝ թանձր:

Ե բառերուն սկիզբը կը լայ է, ուրիշ տեղ է՛: Օ ձայնը սովորաբ կը լայ էօ, բայց ռնդականի քով կը դառնայ ա. ինչ. զամէշ՝ գոտէշ, Միւսներուն մէջ ու >իւ, ոյ >իւ, իւ >իւ, այ > ա (շեշտի տակ), է (ասոնց շեշտի). ինչ. հար՝ հայր, էրէլ՝ այրել:

Բաղաձայններու ձևափոխութիւնը շատ հետաքրքիր է. առհասարակ խօսելով՝ Ասլանբէզի հնթարաբբառին համար պայթուցիկ + բաղաձայն խումբերը տանելի չեն: Երբ այսպիսի խումբեր պատահին բառերու մէջ ի բնէ (ինչ. ոտք, ձեռք, մարդ, կոճկել, մեծնալ, կանգնիլ, ծնկվըներ) կամ պատահաբար խօսքի մէջ երևան գան պայթուցիկ ձայնով վերջացող բառի մը և բաղաձայնով սկսող բառի մը իրարու հետ հանգիպման ժամանակ (ինչ. հաց տուր, գուր զայէք, մենք քեզի ըսինք, կրակ վառէ, ուր հց, զգ, ըզ, կվ խումբերը երևան եկած են), այս պարագա-

յին բազտձայններուն մէջէն առաջին պայթուցիկ ձայնը հետևեալ փոփոխութիւնները կը կրէ:

1. գ կը գառնայ յ կիսաձայնին. օր. միւյ մը՝ մուկ մը, հիյդասը՝ հինգ-տասուր:

2. թ, թ, փ, դ, թ կ'իյնան, բայց իրենց տեղը կ'որոշուի շունչի յանկարծական ընդհատումով և կոկորդի սեղմումով, զոր կը նշանակենք * նշանով: Այս ձևափոխութիւնը խիստ հետաքրքիր է ընդհանուր ձայնախօսութեան տեսակէտով և կը ցուցնէ թէ բաղաձայնները խսպառ կորսուելէ տուաջ բնչ ճամբով կ'անցնին. օր. շար* մարթ* շատ մարդ, փաք* զամ* փայտ կայ. էօթը* սոպը են:

3. Շչակոն թ, ջ, չ, ծ, ծ, ց ձայնները իրենց ատամնուկան պայթուցիկ մասը կորսնցնելով պարզապէս ժ, շ, զ, ս ձայններուն կը վերածուին: Օր. մըզ մարթ* մեծ մարդ, վէ՛ս դղու՛ վեց տղայ, դաժգլնալ՝ տաճկնալ:

4. Այս երեկ պարտգային ալ եթէ պայթուցիկ ձայնէն առաջ սնդական ն ձայնը կայ՝ կը ջնջուի անհետ. օր. իյնալ՝ ինկնալ անկանել թէօրզը՝ թանձր, բարսը՝ բարձր, ջաժ մը՝ ճանճ մը, աւնիլ՝ անցնիլ:

5. Ինքնին հասկանալի է որ երրորդ պարտգային եթէ շչականները իյնան անհամապատասխան աստիճանի բաղաձայններու քով՝ անոնց աստիճանին կը վերածուին՝ խուլը թրթոռուի և թրթոռունը խուլի դառնալով: օր. զարշ ըիթ* կարճ ըիթ. ըսասս է՝ ասածո է:

Քերականուկան ձևերը նման են սղուականին, սոկայն բայերուն խոնարհման մէջ և վերջաւորութիւնը սնդականի քով կը փոխուի իւ Անկատարն ու կատարեալը Եւդոկիոյ բարբառին նման հին հայերէնի ար (նոր հայերէնի ինք). վերջաւորութիւնը կը դարձնեն անը: Շարունակականը կը կազմուի միշտ հայէ մասնիկով: Ահա սիրեմ բային յիշեալ ձևերը.

Ներկայ

Ներկ, շար:

կը սիրիմ	գը սիրինք	կը սիրիմ հայէ	գը սիրինք հայէ
կը սիրէ՛ս	գը սիրէ՛ք	զը սիրէ՛ս »	գը սիրէ՛ք »
գը սիրէ՛	գը սիրին	գը սիրէ՛ »	գը սիրին »

Անկատ.

Կը սիրէի

Կը սիրէիր

Կը սիրէ՝ր

Կը սիրէանք

Կը սիրէիք

Կը սիրէին

Անկ. շար.

Կը սիրէի հայէ

Կը սիրէիր »

Կը սիրէ՝ր »

Կը սիրէանք »

Կը սիրէիք »

Կը սիրէին »

Կատ.

սիրէցի

սրբէցիր

սիրէց

սիրէցանք

սիրէցիք

սիրէցին

Միւս ժամանակները կը կազմուին ասոնց համեմատ. ինչ ապառնի՝ թիղի սիրիմ, անցեալ ապառնի՝ թիղի սիրէի, հրամ. սիրէ՝, ստոր. ներկ.՝ սիրիմ նը, անցեալ սիրէի նը ևն.

Նիկոմիդիա քաղաքին մէջ շարունականը կը կազմուի յօր մասնիկով, որ ճիշտ թրք. յօր մասնիկէն փոխառեալ է.

Նիկոմիդիոյ շրջանին մէջ խօսակցութիւնը առհասարակ շատ երկար շեշտով է. ամէն բասի կամ խօսքի ծայրը Շամախեցոց նման կ'երկնցնեն երգելու եղանակով. թիղի էրթա՛ս..., անունդ ի՞նչ է՛՛.

ՆՄՈՅՇՆԵՐ

ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ ԲԱՐԲԱՌԵՆ

1. Ասլանքէի ենթաբարբառով (*)

- Փար իրգիւն, Խաշդիւր ախբար:
- Խէը ըլլ' լու:
- Օվագէմ բարային քլիխւն էգաձը իմացմբ, էրիին մասնաթը:
- Իրավ էօր էրէգ իրգիւն ագայ լաֆ մը գար հըմը, ըսի* մը չիյգիմ:
- Երին քէօդ էգէ՛ր է՝ ով Ալոգէ՛րը մնանգիւյ գէօգըր-գէ՛ր ին:

— Զիւ ըրը թշ դայնէ՛ր է՛ք, ցիյէ՛րը քաշէցէք ոը իզը իշնք. աս վահնը ընէօղը լազէ՛րը ըլլ' ալիւ ին. տոչի էօրն ավարթան ոմջիւն էրին ըրէ՛ր ին. թիւն քընը Գարըբէդին իլէն Սինանին գանչէ՛, էս ա էրգիւ հա* ըէզիրջի ջարիմ:

*) Քննութ. Ասլանքէգի բարբառին, էջ 35.

Մանիւզը զիս Գարըքէգին զիւնը.

— Փարի լիւյս, Բայձառ, Գարըքէգը վլըն է՛ւ

— Խոր ըլ՛ւա, Խաշդիք ախրար, վերն է՛ւ

— Թէող չիւֆղոն առնէ՛ ղլ քաւ

Բայձառը վէր զիս,

— Մար*, գըմէ՛, էլի չիւֆղոն առ ղը վար քնը!

Գարըքէգը գը սա*գէ՛, չիւֆղոն տմիւզը գը դարնէ՛, գէնէ

Բշ դա ըջըթ, գըսէ՛, վար գիշնաւ:

— Փարի լիւյս, Մանիւզ ախրար:

— Աս*ձիւ գարին, քընթ սահնաթէն վար գիշնաւ. մնչիգը

դայշոն ին. Լազէ՛րիւն բեզի իշնը:

— Շա*զիյանիւթին ըըէ՛ւը ին:

— Ախրար, հալէօղնէ՛րը իւդէլնին հա՛ղէ զարար չիւնի

ըսինք, գէօջէ՛րն ա տնլնիւ* գէօղրգէ՛ր ին:

— Անանդ է՛ նը քընի մը հադ ա ցի առնէլիւ է՛:

2. Պարտիզակէն *)

Էլանք գացանք Գալիլիա,

Գալիլիան ծով մը կար,

Սովուն մէջ ծոտ մը կար,

Սառին վրա բուն մը կար,

Բընին մէջ հավկիթ մը կար,

Հաւկթին մէջ ձագ մը կար,

Ան ձագը անդանակ մօրթեցին,

Անկրակ հփեցին,

Ով կերաւ զարմացաւ,

Ով չկերաւ ճաթիցավ:

Աչք ընողուն աչքը ճաթի:

Աղէկ շօնուխին օրնէն (օրլանէն) կառնին,

Աղէկ կրիյճին (կարիճին) վիշըլմէն կառնին,

Աղէկ եղան լիծէն կառնին,

Աղէկ գոմշուն կոտոշէն կառնին:

Աչք ընողուն աչքը ճաթի:

*) Տես Բիւրակն 1898, էջ 398.

Երսուն երկու ձի ու ջորի,
Եկան անցան յիսուս պատշաճն,
Կարմիր կողը մորթեցին,
Վէլ կերաւ զարմացաւ,
Վէլ չկերաւ ճաթեցավ:

3. Օվանըթէն *)

Հարիկ չունէր, մարիկ ունէր,
Զըմարկուք (զոյգ) քըրվըստանք ունէր,
Նէ հարիկ ունիմ, նէ մարիկ,
Ունիմ միայն մէ աղբարիկ:
Մարիկ չունիմ, աղբար չունիմ,
Մէկ հատիկ քուրիկ մ'ունիմ:
Մօրկանս սիրելին էի,
Հօրկանս գանձապահն էի:
Մօրկանս մէկ հատն էի,
Եղբօրս սրտաշն էի.
Որ շարած մարգրիտ էինք,
Շարքուկ շարքուկ քակրվէցանք:
Մինք չուխթ մի կէօվէրմին էինք,
Որըս սար ելանք, որըս ձոր:
Որ ծալած դումաշիկ էինք,
Մալուկ ծալուկ քակրվեցանք,
Զեն արժան տեղանքներ ինկանք:
Մեր քուրը հարմնիք է բռներ,
Աղբօրը մոմ մը չէ զրկեր,
Ղրկեր է տեղը հասեր:
Այս աշխարհըս առին տարին, ձարան ոչ
Աղջիկ աղին հացն էր հարամ:

4. Ատափազարէն **)

Աղբար աղբարուկ էանք,
Խմելու պաղ ջուր էանք.

*) Տես Բէլըակն 1898, էջ 475.

**) Տես Բէլըակն, 1900, էջ 676.

Բատամոլէն հէրիմ բերէք, հաղիկաց ցոցուցէք,
 իմ հալիկս հալիկ չէ, բարձիկս դարձուցէք:
 Ես որ մեսնիմ, մայրիկ, փոստ խորոնկ փորեցէք:
 Իմ քաշած չարչարանքներս վրաս գրեցէք:
 Խարիկութան բանը եաման գիտարէք,
 Աշխարհս լուս արեա մեզի տուման է:
 Մի լար, մայրիկ, մի լար, աշվիր կաւրի:
 Մէրտիվէնէն վար իշնամ նէ սրափիդ կը մարի:
 Իմ սէրս քու սէրդ դատաստան մնաց,
 Շատ մուրազներ ունէանք՝ կիսկատար մնաց:
 Մէրթար օղուլ, մէրթար, մինակ կը մնանք,
 Կերթաս ալ չես ի գար՝ կարօտ կը մնանք:
 Փէշերդ սօթտեցիր, գոտիդ խօթեցիր,
 Քու ղարիկուկ հայրիկդ ու մայրիկդ որի՞ ձգեցիր:
 Մի լար, մայրիկ, մի լար, էս կէնէ կուգամ,
 Ասկէ տասնը հինգ օրէն երազդ կու գամ:
 Օ'ղուլ, երազով կարօտ չառնուիր,
 Երկիրմով ալ մուրազ չառնուիր:
 Մի լար, մայրիկ, մի լար դու ինծի համար,
 Ինչնու մեզ աշխարհք բերիր, մեսնելու համար:
 Մէրտիվէնէն վար իշնամ նէ ետեէս նայէ:
 Դուռնէն դուրս ելիմ նէ լընուտդ կըրեէ:

5. Պէնլիէն *)

Աբաերը փուսեր է փուսը,
 Վէրուսազում էլավ լուսը.
 Հոռովսիմա Մարյամ կուսը
 Օրնէ ըս մէր թողավէօրը:
 Քահանանին անցան տասը
 Բաժնեցին խօվէօրդն (հաղորդ) ու մասը.
 Երկինքէն կախվեր է փուկը,
 Ի՞նչ ընեմ աշխարքիս միլը.
 Հուզոդագէս վարեց ծովը,
 Տասվիրկու աշակերտ քովը,

*) Տես Բիւրակն, 1898, էջ 120.

Վայ անհայտություն չունա՞յ մայթայ ամեայալային

առաջ և մասնաւու մասնաւու անդա մայթայ ամեայալային
այս անհայտություն մասնաւու անդա մայթայ ամեայալային 3 առաջ
առաջ բայտու պատու և մասնաւու անդա մայթայ ամեայալային մասնաւու

18. ՊՈԼՍՈՅ ԲԱՐԲԱՌ

Պոլսոյ բարբառը կը խօսուի Կոստանդնուպոլիս քաղաքին և
Վասփորի ու Ոսկեղջիւրի երկու եզերքները ցրուած գիւղերուն
մէջ: Խնչպէս Թիֆլիսը արևելեան գրականութեան, նոյնպէս և
Պօլիսը արևմտեան գրականութեան կեղրոնը ըլլալով՝ Պոլսոյ
բարբառը ծառայած է իրեկ հիմ՝ արևմտեան գրական լեզուին
կազմութեան համար: Այս մեծ գերը ի նկատի ունենալով՝ շատ
դարմանալի է որ Պոլսոյ բարբառը գեռ մանրամասն ըննու-
թեան առնուած չէ: Սակայն անթիւ են այն գրուածքները, որոնց
մէջ Պոլսոյ բարբառը քիչ կամ շատ հարազարութեամբ գրի առ-
նուած է: Երբ առաջին անգամ հիմնուեցաւ աշխարհաբար հայ
լեզուն, թէ Պօլիս, թէ Վենետիկ և թէ Զմիւռնիա հրատարակ-
ուած թերթերն ու գրքերը կը գրուէին Պոլսոյ ժողովրդական
ուամիկ դասին խօսակցական լեզուով: հայ հեղինակները քիչ քիչ
զայն մաքրեցին գրաբարի միջոցով և շինեցին նոր գրական լե-
զուն:

Պոլսոյ բարբառին ձայնական գրութիւնը կը պարունակէ
հետեւալ 8 ձայնաւորները. ա, է, ը, ի, օ, էօ, ու, իւ—ո ձայ-
նաւորը՝ որ շատ ուրիշ բարբառներու մէջ գոյութիւն ունի, նոս
կը պակսի. նոյնպէս ե, է և ո, օ ձայներուն տարբերութիւնը ան-
ծանօթ է. իւ կը զանուի թուրքերէնէ փոխանեալ բառերու մէջ,
բայց Պոլսոյ գրական լեզուն կը գործածէ զայն հին հայերէնի իւ
երկրարարութիւն փոխարէն՝ բաղաձայնի քով. օր. ծիւն, սիւն բա-
ռերը Պոլսոյ գրականով կը հնչուին ցիւն, սիւն (սնո, սնո),
թէն ուսմիկ բարբառը կը գործածէ ծուն: Ընդհակառակը էօ ձայ-
նաւորը կը պակսի զրականին մէջ, իսկ ժողովրդական լեզուին
մէջ կայ և կը փոխանակէ է, օ ձայները՝ եթէ ասոնք իրենցմէ
առաջ կամ վերջը օ և է ձայներն ունենան. օր. ցէօրէն՝ ցորեն,
ցորեան, ցէօրէգ՝ ցորեկ, թէօրէօփէ՝ թերովքէ, Սէօրէօփէ՝ Սի-
րովքէ:

Երկրաբառներ չկան Պօլսոյ բարբառին մէջ:

Բաղաձայններն ունին երկու աստիճան. թրթոռն և թաւ զէաք է սակայն նկատել որ Պօլսոյ թրթոռն բաղաձայնները նման են գերմանական թրթոռներուն և օրինակի համար՝ ֆրանսական լսողութիւնը զանոնք իբր խուլ կըմբռնէ: Երբ ուզուի ձայնին սաստկութիւն տալ՝ այն ժամանակ թրթոռմը կրնայ աւելինալ և մօտենալ ֆրանսական թրթոռն ձայններու աստիճանին: Այնպէս որ շատ անգամ մինսոյն մարդը մինոյն բառը երբեմն կ'արտասանէ խուլ և երբեմն շատ թրթոռն: Ասոնց մանրումանութիւնը և արտասանութեան մէջ կոկորդի քննութիւնը տես իմ! Les explosives de l'anc. arm. աշխատութեանս մէջ:

Զայնական փոփոխութիւնները մէծ չեն Պօլսոյ բարբառին մէջ: Թէև հայ երկրի սահմաններէն շատ հեռու, սակայն շատ աւելի հաւատարիմ է նա հին հայերէնին, քան թէ հայ երկրի բարբառներէն շատերը: Զայնաւորներն առհասարակ հին արտասանութիւնը պահած են. ա > ա, ե, է > է (ամէն պարագայի մէջ), ը > ը, ի > ի, ո, օ (ու.) > օ (ամէն պարագայի մէջ), ու > ու. Երկրաբառները դարձած են պարզ ձայնաւորներ. այ > ա, եա > է, իւ > ու, ոյ > ու. օր. հայր՝ հար, սեաւ սէվ, ձիւն՝ ծով, լոյս՝ լուս, քոյր՝ քուր. ձայնաւորի քով կամ անկախ ասոնք կը դառնան ձայնաւոր + բաղաձայն. ինչ. հայու, նայիլ, հիվանդ են: Բաղաձայններուն մէջ թրթոռները կը մնան թրթոռն: բայց ը ձայնէն յետոյ կը դառնան համապատասխան թաւ աստիճանին. խուլերը ամէն տեղ դարձած են թրթոռն: Թաւերը անփոփոխ կը մնան:

Պօլսոյ բարբառը բառասկիզբը դ ձայն չի ճանչնար և ամէն անգամ որ նոյն ձայնը կը պատահի բառին սկիզբը, կը վերածէ իւ. օր. զրկել (ուղարկել) > խրկէլ.* զուրել (ուղևորել) > ինավորէլ, Ղուկաս > Խուզաս, Ղազարոս > Խազարօս. նոյն իսկ դ գրին անունը դարձած է իւաղի:

Հոլովման մէջ մտցուած է խիստ պարզութիւն. կայ միայն չորս հոլով. ուղղական—հայցական, սեռական—տրական, բացառական և գործիական, յոզնակին կը կազմուի էր կամ նէր մասնիկով: Ահա հոլովման ընդհանուր պատկերը.

Ո. Հ.	հաց	հաց-էր
Ա. Տ.	հաց-ի	հաց-էրու
Բ. Տ.	հաց-է	հաց-էր-է
Գ. Բ.	հաց-օվ	հաց-էր-օվ

Բայցի բանի մը սակաւաթիւ բացառութիւններէ, որոնք մասնաւոր հոլովմանց խմբակներ կը կազմեն (ասոնց մէջ յատկապէս նկատելի են -ութին՝ -ութիւն վերացական մասնիկով կազմուածները), մնացեալ բոլոր բառերը այս հոլովման վրայ կ'երթան, նոյն իսկ շուն, տուն, մուկ, ծուկ բառերը և ի յանդով ձեւերը. ինչ շունի, մուգի, դունի, ծուգի, տունէ, ծուգէ, զինիի, գարիի են:

Ահա և գերանուններուն հոլովման պատկերը.

Ո. էս	մէնք	դուն	դուք
Ա. իմ	մէր	քու	ձէր
Տ. ընձի	մէզի	քէզի	ձէզի
Հ. իս, ընձի	մէզի	քէզի	ձէզի
Բ. իդմէ	մէզմէ	քէզմէ	ձէզմէ
Գ. իդմօվ	մէզմօվ	քէզմօվ	ձէզմօվ
Ո. ան	անօնք	ոա	ս(ա)վօնք
Ա. անօր	անօնց	սըվօր	ս(ա)վօնց
Տ. անօր	անօնց	»	»
Հ. ան	անօնք	սըվիդա	ս(ա)վօնք
Բ. անդէ	անօնցմէ	սըվ(վ)գէ	ս(ա)վօնցմէ
Գ. անօվ	անօնցմօվ	սըվօվ	ս(ա)վօնցմօվ

Կան նաև սա, աղ, սովհա, աղիզա, անիզա, ասիզազ, ա-վիզազ, անիզազ, դա, նա, սավիզա, դավիզա, նավիզա, սա-վիզազ, դավիզազ, նավիզազ, սվիզա, դվիզա, նվիզա, սվիզազ, դվիզազ, նվիզազ ձեւերը, որոնք բոլոր կը հոլովին պարզապէս աս, սա գերանուններուն վրայ:

Բայցերու լծորդութեանց մէջ կը մնան միայն էլ, իլ, ալ և նէլ, նիլ, նալ. կը դնենք հաս սիրեմ բային խոնարհումը՝ իբրև օրինակ առաջին լծորդութեան:

Ներկ.

Կը սիրէմ	սիրէցի	Դեղ. ապառ.
Կը սիրէս	սիրէցիր	» սիրէիր
Կը սիրէ	սիրէց	» սիրէր
Կը սիրէնք	սիրէցինք	» սիրէինք
Կը սիրէք	սիրէցիք	» սիրէիք
Կը սիրէն	սիրէցին	» սիրէին

Շար.

Յարակ.

Հրամ.

Կը սիրէմ գօր	սիրէր էմ	սիրէ
Կը սիրէս գօր	» էս	մի սիրէր, մը՝ սիրէր
Կը սիրէ գօր	» է	սիրէցէք
Կը սիրէնք գօր	» էնք	մի սիրէք, մը՝ սիրէք
Կը սիրէք գօր	» էք	
Կը սիրէն գօր	» էն	

Անկատ.

Դերակ.

Ստոր. Ներկ.

Կը սիրէի	սիրէր էի	սիրէմ
Կը սիրէիր	» էիր	սիրէս
Կը սիրէր	» էր	սիրէ
Կը սիրէինք	» էինք	սիրէնք
Կը սիրէիք	» էիք	սիրէք
Կը սիրէին	» էին	սիրէն

Շար.

Ապառ.

Ստոր. անց.

Կը սիրէի գօր	բիդի սիրէմ	սիրէի
Կը սիրէիր գօր	» սիրէս	սիրէիր
Կը սիրէր գօր	» սիրէ	սիրէր
Կը սիրէինք գօր	» սիրէնք	սիրէինք
Կը սիրէիք գօր	» սիրէք	սիրէիք
Կը սիրէին գօր	» սիրէն	սիրէին

Դերք.

սիրէլ

սիրած, սիրէր

սիրէլու, սիրէլք

Դերբայներուն մէջ սիրած և սիրէլու ձեերը կը կազմեն
խիստ բաղմաթիւ բաղադրեալ ձեեր ասոնք են.

սիրած էմ

- » էմ էղէր
- » գըլամ
- » գըլամ էղէր
- » գըլամ գօր
- » գըլամ գօր էղէր
- » ըլամ (նէ)
- » ըլամ (նէ) էղէր
- » էղա
- » բիգի ըլամ
- » բիգի ըլամ էղէր
- » ըլալու էմ
- » ըլալու էմ էղէր
- » ըլալու ըլամ (նէ)
- » ըլալու ըլամ (նէ) էղէր

սիրած էի

- » էի էղէր
- » գըլայի
- » գըլայի էղէր
- » գըլայի գօր
- » գըլայի գօր էղէր
- » ըլայի (նէ)
- » ըլայի (նէ) էղէր
- » բիգի ըլայի
- » բիգի ըլայի էղէր
- » ըլալու էի
- » ըլալու էի էղէր
- » ըլալու ըլայի (նէ)
- » ըլալու ըլայի (նէ) էղէր

սիրէլու էմ

- » էմ էղէր
- » գըլամ
- » գըլամ էղէր

սիրէլու. գըլլամ գօր

- » գըլլամ գօր էղէր
- » ըլլամ (նէ)
- » ըլլամ (նէ) էղէր
- » էղա
- » բիդի ըլլամ
- » բիդի ըլլամ էղէր

սիրէլու. էի

- » էի էղէր
- » գըլլայի
- » գըլլայի էղէր
- » գըլլայի գօր
- » գըլլայի գօր էղէր
- » ըլլայի (նէ)
- » ըլլայի նէ էղէր
- » բիդի ըլլայի
- » բիդի ըլլայի էղէր

Ինչպէս վերը ըսինք, Պօլսոյ բարբառը դեռ ուսումնասիրսուած չէ. նոյն բարբառով գրուած անթիւ բնագիրները (թերթեր, վէպեր, առակներ, առածներ, ժողովրդական երգեր, մասնաւորապէս զաւեշտական գրուածքներ և կատակերգութիւններ) առհասարակ պէտք եղած գիտական ճշտութիւնը չունին: Վերջին պայմանը կրնոյ լրացնել իմ Պօլսահայ բանաւոր գրականութեան հաւաքածուս, որմէ մաս մը միայն տպուեցաւ Ազգագրական Հանդէս, թ. էջ 160—196: Իբր նմոյշ կը գնեմ հոս հետևեալ իրական դէպքը՝ որ իմ մէկ նամակս է գիտական ուղղագրութեամբ:

ՆՄՈՅՇ

Պօլսոյ բարբառէն

Ան իրինգունը Բէօյիւք-Դէրէ գացէր էի, ձօվին քէնարը վէր վար փիյացա (պտոյտ) գընէի գօր, Բանէ մը խաբար չունինք: Մէյ մըն ա դէսնաս ըաֆօրը էգավ, մէշէն խընջախընջմարթիքը դուրս թափէցան, ամմէնուն ըուէնգը նէղէր, քէնզը-

բէթը դէղնէր, իրարու հէդ խօսէլ-խօրաթէլ բիլէ չիքա (չկայ), Հրանդը դէմս էղավ. մօղէցա, ձառքս օմուզին դրի, — ի՞նչ դա, ախբար, ըսի!

— Սուր էղիր, ըսավ դամաց ձանօվ մը, բան չիքա, դամաց խօրաթէ, բադին վրա ջանջ դա (ծածկաբանութիւն որ կը նշանակէ «լոտո օտար մարդ կայ»):

Երդուքնիս քով քովի՝ բէրաննիս բարընձաձ՝ իսգէլէէն անցանք փիյացան: Օրթալընը մարթ-մարթասանք չմնաց. ամմէն մարթ դուն վագէց: Նայէցա թի մէզի լոտ չիքա, նօրէն դարցա Հրանդին.

— Ե՛, Հրանդ, ըսէ նայինք, լէզույիթ դագը բան մը դաամա, զը բահէս գօր:

— Ցույց էղավ, ցույց... ըսավ դամաց ձանօվ մը,

— Զօ ի՞նչ գըսէս, ցույց մի...

— Հա, Հնչադյաննէրը Բարա-Ալին գօխէր էն, քանի մը ասգէր մէսցուցէր էն. Դաջիգնէրը դուրս թափէցան, զարգին, ջարթէցին, հազարէն էվէլ հայ մէսցուցէր էն. անջախ խանութնիս գոցէցինք, թէօփրիւ փախանք, ինքըզինքնիւ բաֆօր (շուկենաւ) նէգէցինք:

— Զօ ի՞նչ գըսէս թէ: Ադ ի՞նչ գէշ խաբար գուվիր ի՞նձի:

— Ասիդա զաթը շագօնց ըլլար բիդի. ինգիլիզին զլոփալը էգաձ շարգաձ էն Զանախ-Խալ լէին թէնարը. չըթի մը զը թէրլէէին գօր. աս ցույցը մա՛խաստան ըրին թի, Դաջիգնէրը էլւան հայէրը ջարթէն, ինգիլիզնէրն ա «Վայ, դուն հայէրը գը ջարթէ» գօր միս ըսէլօվ էլլան, յալլան, Զանախ-Խալէն գօխէն, ոիլու Սդամբօլին վրան...»

Սիրդս թըփը թըփը նէդէլ բաշլայէց. խնդմմ մի՝ լմմ մի. ան թաքքէին գուզէի թի Հրանդին փաթդըվիմ էրէսը, բէրանը բաքնէմ:

— Աս թէշէր ջամփա բիդի էլլան, ըսավ, էյէր թի դէս քիշէրին թօփի-թիւթէնզի ձանէր առնէս նէ, հիշ չվախնաս, ինգիլիզնէրն էն. մէզի աղադէլու բիդի գան:

Ասանդ խաբար մը զը բահվի. դուն վագէցի. նայէցա թի սուփրան դրէր էն, հարըս, մարըս, Հէրսիլյան, Արմէնույին, Հայզը նոտէր էն, ընձի զը թէրլէէն գօր: Բանէ խաբար չունին:

— Ամօր վարը գուիվ էղէր է. հայէրը Բարա-Ալին առէր էն.

հաղարէն էվէլ հայ ջարթըմէր է. ամա վախնալու բան չիքա, առ քիշէր ինզիլիզին զլոկլըմնէրը Զանախ-Խալէն բիդի գօլէն, Բօլիսին վրա բիդի գան, քաղաքը բիդի առնէն, մէզի թաքավօրութին բիդի գան:

Ամմէնը գէղէրնուն վէր ցաթգէցին, ուրախութաննուն ինչ ընէլնին չլյդէն. Հայդը բաշլայէց ձառքվընէրը իրարու զարնէլ հարըս «ԱՌէրիմ հայէր, ըսավ. տէսմոր մի, գնիդ, էս քէզի չէլ ըսէր գօր թի աս դարի մո՛թլախա տզաղութին մը բիդի ըլլա», — «Ե», ըսավ մարս ա, էս ա չէլ ըսէր գօր թի աս աշգըս քանի մը օր է կը խաղա գօր. բան մը բիդի ըլլա ամմա, ինչ ըլլամիքը չլյդէից:

— Թօղ ըլլա, թօղ ըլլա. աս ձէրութանս՝ բաց աշգօվ մէյ մը սա թաքալօրնիս դէսնամ դէ, բաշխա բան չէմ ուզէր Ասձուձմէ... հիշ բան մը չգըրնամ ընէր նէ. հիշ չէ նէ բիդի էրթամ ասգէրնէրուն համար փրինձ ըսդըգէլու:

Հայցէրնիս դէրանք, էս իմ օղաս քաշվէցա, հարս, մարս, բուրէրս, ախրարս ալ իրէնց գէղէրը քաշվէցան բառգէցան: Ամա վօլին քունը գը գանի: Աշգըս բաց գը թէրլէկմ գօր թի հա հիմա զուքան ինզիլիզնէրը, հա հիմա:

Դէս քիշէրը անցէր էր. մէյ մըն ալ բումբ... ձան մը էլավ. մդիդ ըրե. ձանը կըլրէցավ. աջարա անդաջիս էգավլ գըսէմ. զիշ մը թէրլէկը, դէսա թի չէ, բումբ... ձան մը դահա էլավ. բում... գէնէ էդէվէն, գէնէ էդէվէն...: Ալթրիս շիսիէ չմաց:

Հարս անթիի օղայէն ձան դուվավ.

— Ձօ, Հրաչյա, արթմէն էս...:

— Արթուն էմ, հայրիդ...:

— Գը լսէմ գօր, ինչ է աս...:

— Գը լսէմ գօր, անծնը էն...:

Զանէրը էդէվէ էդէվ շաղձան. դէօշէզնէրնուս ցաթգէցինք, փէնջիրէին առչէվը վաղէցինք, ձօլին հէռունէրը գը նայինք գօր... խօրունպէն էդամ ձան մըն էր, թամամ զրագին թօփին ձանը գըլմանէր... ձանէն յէթն ալ բարագ լուս մը գէլլար, ձօվին վրայէն խըզըլըմի բէս գը զարնէր գամնէր գօր:

— Խնզիլիզին թօփիրն էն, ըսինք. Զանախ-Խալէն առին...:

— Ե Զանախ-Խալէն մինչէվ հօս թօփի ձան գուբամ. բանի սահալթվան ջամփա-յ-է:

— Օր մը գը բաշէ ամա, ասօր ինգիլիք գըսէն... ինգիլիքին ինչ ըլլալը գիւղէն...

— Ազօր խճաք գա. . ըէլքիյ-ա զի (թէրես և) Զանախ-Խալէն անէր էն դէ, Սիլվաբեկն յա Զաթաղյակն բացէրն էն:

— Աղանդ բլալու է:

Խնդրումնիս փօրէրնիս բահած, հէմ վախօվ, հէմ ուրախումնիսով սիրդէրնիս լէցունդ, ինչ ընէնք չիյդէնք. աշվընէրնիս ձօվին դնդէր գը ըէցլէէնք գօր, Զանէրը էրթալով շաղձան... Մէջ մըն ալ մէդ օրողում մը, մէդ զիւրիվլթիւ-փաթըրը մը, խըզըլ-ջրմ, սաղանախի բէս արգէվ մը, արգէվ մը թի դունէրնիս հէմէն դէղէն քչէ՝ դանի ձօվը լէցունէ բիդիւ. Արգէլին խըզէն օլուիմնէրը թէվէրու բէս նէգէլ բաշլայէցին, թավանին հին ու մին դէղէրէն ջուրը շառըլ-շուռուլ գը վազէ, ասդին դօցէնք՝ անթին գը վազէ, անթին դօցէնք՝ ասդին գը վազէ:

— Առի՞ւ մի հիմա ինպիլիզը, բայց հարրա:

Հէռույէն էպաճ ձանէրը օրօդումի ձան է էղէր, լուսն ա խըզըլըմին իլէն շըմշըրախին փառըլթըն... մէնք ա ինզիլիզ էգավ բաէլէն՝ դր թէրէլէնք դոր:

Ինչ օր քեզի ըրեցի նէ մինագ մէզի չէղալ. ամմէնուն գունն ա ասանգ էղալ, հէմ հայ, հէմ դաջիու վարը (Վոսփորի հայերը այսպէս կը կոչեն բուն Պօլիսը) դանա խոյախ էղեր է. փիլթիմ դաջիպնէրը հայերուն գունէրը լէցվէր էն, ոչիմա ինզիլիզը բիզի դա՝ փիլթիմ դաջիպնէրը ջարթէ բիզի, Ասձունու սիրուն, ասդար դարգան դրացնութան սիրուն մէզի ձագ մը խօթէցէր բահէցէր բուչէն:

19. ՌՈՏՈՍԹՈՅԻ ԲԱՐԲԱՐ

Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ միակ հայ գաղթականութիւնը՝ որ հայերէն լեզուն գեռ անկորուստ կը պահէ, Ռոտոսթոյի և Մալկարայի գաղութին է. երկուքն ալ գրացի և հայտշատ քաղաքներ, միւս տեղերը՝ ինչպէս Սիլիվրի, Չաթլան, Չօրլու, Կիւմիւլճինա, Էտիրնէ ևն բոլորովին թրքախօս են:

Այս շրջանի հայոց բարբառը ուսումնասիրուած չէ գեռ: Ռոտոսթոյի լեզուէն տող մ'իսկ գրի առնուած չէ, միայն Մալկարայէն կայ ժողովրդական աղօթք մը՝ հրատարակուած Բիւրակնի մէջ, 1898, էջ 756:

1910 թուի ամառը՝ յատկապէս բարբառին ուսումնասիրուածիան համար անցայ Ռոտոսթօ, ուր հայկարան և բանասէր Մեծ. Տիգրան էֆ. Պաղտիկեանի աշխատակցութեամբ կազմեցի բարբառին քննութիւնը: Այս անտիպ աշխատութենէս կը հանեմ հետեւ եալ համառօտ ուրուագիծը:

Ռոտոսթոյի բարբառը շատ չի տարբերիր Պօլսոյ բարբառէն, ձայնական դրութիւնը արդէն միևնույնն է, բաղաձայնները հոս ալ երկու աստիճան միայն ունին՝ թրթուն և թաւ: Սակայն Ռոտոսթոյի և Պօլսոյ բարբառներուն մէջ շատ խոշոր տարբերութիւն մը կայ: Մինչդեռ հին հայերէնի խուլ ձայները հոս թրթուն դարձած են և թաւերն ալ միւս բարբառներուն նման՝ թաւ մնացած են, ընդհակառակը թրթուն բաղաձայնները վերածուած են թաւի: Այս ձայնափոխութիւնը՝ որ յատուկ է նաև Տիգրանակերտի և Մալաթիոյ բարբառին՝ շատ հետաքրքիր է արևմտեան գրական լեզուին արտասանութեան տեսակէտով: Ինչպէս գիտէնք՝ արևմտեան գրական լեզուն հայերէնի թրթուն բաղաձայնները թաւ կը հաչէ (թ-թ', գ-կ', դ-է՛ ևն), հակառակ նոյն իսկ Պօլսոյ ժողովրդական լեզուին՝ որ նոյն բաղաձայնները

կը վերածէ թրթոռոն ձայներու. այնպէս որ հնչման երկոռթիւնը ամենասովորական երեսյթ մըն է արեմտեան հայոց համար. Պօլ սեցին երբ տան մէջ կը խօսի՝ կը հնչէ զուռը բաց, զուռը զօցէ, իսկ երբ գրական անձի մը հետ կը խօսի՝ գրական արտասանութեամբ կ'ըսէ թուռը փաց, թուռը քօցէ. Այս արտասանութեան երկոռթիւնը զարմանալի երեցոծ է միշտ ուսումնասիրողներուն. ամէն մարդ այն կարծիքն է ունեցած որ իրը թէ Պօլսոյ գրադէտները արտեստական կերպով հնարած են յիշեալ արտասանութիւնը. Սակայն Ռոտոսթոյի արտասանութեան եղանակը՝ միացած Տիգրանսակերաբի և Մալաթիոյ հետ՝ կուգայ վերջապէս այս տարապտրա կարծիքը ջնջելու և ապացուցանելու թէ Պօլսոյ գրական արտասանութիւնը՝ այս կողմերէն եկուծ հայ գաղթականութեան մը դորձն է. Պօլսոյ տուաջին գրազէտները կը պատկանէին անշուշտ նոյն գաղթականութեանց և իրենք ալ ներմուծած են իրենց արտասանութեան եղանակը, ինչպէս որ հիմոյ ալ Պօլսեցիք կը տարածեն զայն զաւառները.

Կը մնայ հարցնել թէ արտասանութեան այս թաւութիւնը Ռոտոսթոյի, Մալաթիոյ և Տիգրանսակերաբի բազբառներուն մէջ բնչպէս յասաջացաւ:

Իմ կարծիքով այս ձայնաշրջութեան ճամբան թրթոռոն շնչաւոր բաղաձայններն են. Թէ Ռոտոսթոցիք, թէ Մալկաբացիք և թէ Տիգրանսակերացիք ունէին կանխապէս թրթոռոն շնչաւոր բաղաձայններ՝ փոխանակ հին հայերէնի թրթոռոն բաղաձայններուն. Թրթոռոն շնչաւորները իրենց պարոնակած շունչին պատճառաւ (bh, gh, dh, jh) դեռ այսօր ալ որոշ թաւութիւն կը ներկայացնեն, այնպէս որ անվարժ ականջ մը զանոնք իրը թաւ կը լսէ. այսպէս Փրանսացիք նոյն ձայնները թ, կ, և են լսեցին. Աևս այս շունչն էր որ բիչ մը աւելի զօրանալով՝ նախորդ տարրը աւելի խուլցուց, որով յասաջացաւ թաւ բաղաձայններու խումբը:

Զայնաւորներու և երկարբառներու փոփոխութեանց մէջ կը նկատենք՝ ե > է (ամէն պարագայի մէջ, բացի յէս՝ ես, յէփ՝ երբ և յէրը՝ ելք բառերէն). ո միավանկ բառերու սկիզբը կը դառնայ վօ, ուրիշ ամէն տեղ օ. այ > ա, ոյ և իւ > ու:

Թերականութեան մէջ հոլովմունքը բնաւ տարբերութիւն չունի Պօլսէն. -ովմիւն վերջացող բառերուն բացառուկանը միայն կ'ըլլայ կրկին նով. ինչ. մէնձութէննէ, Թուական ածականնե-

րուն մէջ հետաքրքիր է յէթմիշ, սէրսէն, դօխսան (70, 80, 90), որոնք բէկ Պօլիս և ուրիշ տեղիք ալ կան, բայց տառնց մէջ համրանքի ժամանակ կը պահանջէն ճայերէն միաւորներ. ընդհանականը Ռոտոսմթոյի մէջ միաւորն ալ Ռուբքիրէն կ'ըլլայ. օր յէթմիշ թէշ, սէրսէն թիր, դօխսան իւշ (75, 81, 93). Ան մինչդեռ միւս տասնաւորները (10-60) կ'առնեն ճայերէն միաւոր.

Դերանունները նոյնակէս Պօլսոյ հետ նոյն են. հոս կը զբաննք առաջն գէմքի հայցականը յէս՝ զիս. միւսներուն համար նկատելի են ինձնօի, մէզի, թէզի, ցէզի ձեւերը՝ որոնք Պօլսոյ մէջ թէ տրական են և թէ հայցական, բայց Ռոտոսմթոյի բարբառին մէջ միայն արական են. հայցականի ձեւերն են՝ մէզ, թէզ, ցէզ: Երրորդ գէմքի գերանուններէն կը յիշենք աս, ասիզաս, ասիզազ, ասիզազը, որվիզա, որվիզազը, ասօնք, ավօնք են.

Խոնարհման մէջ ե ծայնաւորը անդականի քով կը դառնայ ի. ինչ. զը սիրիմ, զը սիրէս, զը սիրէ, զը սիրինք, զը սիրէր, զը սիրին: Շարունակականը կը կազմուի զօր մասնիկով, որուն գէմ երբեմ կը գտնենք զօ կամ օր. ինչ. զուղիմ զօր, զուղիմ զօ, զուղիմ օր: Սնկատարին և կատարեալին յագ. ա. գէմքը Սերասաիր և Սկնայ բարբառին նման ունի ա ծայնաւորը. զը սիրէանք, սիրէցանք, Ապառնին կը շինուի բըղը մասնիկով, որ կրնայ բայէն յիտոյ ալ գրուիլ, և ծայնաւորի քով կը կրճատուի կ'ըլլայ ըրդ. օր, ըլլզ սիրիմ, սիրիմ բըղը, ըլլդ անիմ: Հիները ունին նաև ըրզըր, որ կը ծագի «պիտի որ» ձեէն. ըրզըր սիրիմ, ըրզըր սիրէյի:

ՆՄՈՅՑՆ ԵՐ

Ռոտոսմթոյի բարբառէն *)

1.

Դարի մը մէնք չէթէյօվ (խումբ) էլանք Իշմէն քացանք. ջանփան ջուղջինանիս (մեր խեղկատակութիւնը) շատ ղլյախ էր. արաբային էռշին լուէյիզը նսղած էր. սահալթը քիշէրվան ալ օխոն ու գէսը գար. ըռէյիզը թէնցիրէ մը զափուսիսն ցառքը փոնած

*) Այս երկու հատուածներն ալ յատկապէս ինձ համար պատմեցին Ռոտոսմթոյի զուարթ երիտասարդներու մեծ խումբ մը, որոնց զուին էր նպարավաճառ պը. Յակոբ Մալաքեան. գրի առի գիտական ուղղագրութեամբ:

էր. ան բանի արարան գէրէրա գօ նէ իշղար մէջը յէղ գտ նէ վրան քլօխը մէյ մը տրավ, ինչ է նէ. վէլաւըլ (վերջապէս) Աղալին ախափուրը հասանը. Օնդողոցը մէք արարաջին իշղիւզարութին մ'անէլ ուզէց, մանղանէրուն շրլրըրէն (ռանձ) փոնէց, իշղար դովլիթ ունէր նէ քաշէց էշողլուն, Գուզէս արարան բաթմիշ ըլտ շամուտին մէջը. Մանղանէրը բաթմիշ էղան, բօյոնդուրընը (լուծ) գոյրէցավ, մէնք ըսէս նէ անմէննիս ա մէգիդ մէգիդ՝ փաշանէրնիս սօթդաձ շափուու շուրէրէն թուս էլանը. Հիմա բաշլէցանք Զիրիշին փօթուուն ղալայը գօխէլ (հայհոյել). Զիրիշ ըստածս ա՝ դաթըրը մը դա նէ վէրը՝ ան հայվանն է, ինչ է նէ. չերպընցնինը, թէրէրէլթ աս արարաջին առիսադաշը՝ Զըմբըն ալ մէգգէդ էր. Շըմփոյիի (խսկոյն) անօր Էօքիւզնէրուն բօյունդուրուխնէրը աս մէրինին թախմիշ տրանք. աս էշողլուն ալ զէնէ գոյրէցավ. Յէթքը քացանք քօվի հարմանէն բօյունդուրուխն մը քէրվէցանք (ծծկ. գողնալ). Բէրէրէլթ անօր վօր մէզ զէօլէն սէլամէթը հանէց. Ալթըն ջանփանիս ըռահաթ ըռահաթ քացանք. Լարին քիշ մ'անթին գուզէս բայիրէն վար թախըն թուխուու արարան թօնդուցավ, թէրիրլախին մէգը գոյրէցավ...

2.

- Զէ Արթին, վժւրդէ գուքաս գօր. Շաղօնց է քէղ գէսաձ չէյի.
- Հօս էյի վօր դէսնայիր.
- Հարա վժւր էիր.
- Զիյդէս... Բօլիս չէյի՞ յա՞.
- Յէ՞ քացիր:
- Զանըմ. Հսթանքուէն քօսթանչի մը էպէր էր մալ առնէլու համար, յէս խսնդրմիշ տրավ՝ ըստվքի հաս դարի խարփուզը վէրը աղէգ գը փոնըվի գօրը. շիյդագը նէմն հավդըցա. էրպու խայընի փոնէցի, խարփուզնէրը լէցուցի, յալլան Հսթանքու. Իրիգվան թէմ, սահաթը սանգ գէսի վրա էր, ջանփա էլանք, ինչվանք էրէյիլ փացէրը ըռահաթ քացանք. է՛ն, իշղէ մութը աղէգ մը գօխսած էր, մէյ մըն ա խըյախ լողոս մը բաշլայէց փչէլ... Հիմա ինչ անինք... Բէրէրէլթ խսփդաննիս իշղիւզար մարթ էր. շաշըմիշ չարավ. դիմէնին բլօխը անցաձ խայընը աղէգ քշէց. անանդ վօր զիւքէլէպիւ ինքըզինքնիս Սիւթիվի նէղէցինք. Ան քիշէրը հօն լուսուցանք. էրթէսի օրը ուզած հավանիս քդանք,

քանի մը սահթըվան մէջ Ըսթանրօլ՝ Սանդըր-Բուրռն էրգաթ նէզէցինք, ինչ է նէ, էլանք, խարփուզնէրը բարբէցանք, էզու դէս թի, ինչ փիյացա... չըսէս թի հարցունող էզմալ մի... մէկը իսէ աս դարի հիվանդութին գա ըսէլով՝ ժօղովուրթը վախցուցէր ին, անմէն մարթ խարփուզ ուղէլը գը վախնա գօ. անանգ վօր իրէք հարու հիսուն խոտուշ զէնօվ ցէսպէնուս դէֆ արինք քացալ:

— Ե, հիմա ի՞նչ քըդ անէս:

— Ի՞նչ քըդ անիմ... զէնէ յէս իմ թէոլիքջութանս նոյիմ. ախփար, զէնաաթէն աղէկ փան գան. «զէնաաթը էլմաս թիլզիկ է» ըսէր ին նէ թօշ դէզը չէյա: Զամթէն էոչի վարբէզս ա յէս դէսաձին լէս զէնէ քովը դանչէց, յէթմիշ թէշ խոտուշ հափթալրիսօվ, ի՞նչ մէխքըս ըահիմ. նօրէն զէնաաթիս քըզը նողիմ վէսսէլամ:

3. Մալկարայէն *)

Հանսա երթանք Գալիլիա,

Գալիլիա լեռ մը կայ,

Լեռան մէջը ծով մը կայ,

Ծովուն մէջը ծառ մը կայ,

Ծառին վրայ բուն մը կայ,

Բունին մէջը օձ մը կայ,

Օձն օխտը պտուկ ունի.

Կթեցինք մակրդեցինք,

Տիկ մը պանիր կոխեցինք.

Ոզ կերաւ՝ պարմացաւ,

Աչք տուղին աչքը ճաթի,

Զար աչքը, չար պտողը ճաթի.

*) Տես Բիւրակն 1898, էջ 756.

20. ԽՐԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Այս բարբառը առաջ կը խօսուէր միայն Խրիմի մէջ: 1779-ին միծ հայ գաղութ մը թողուց Խրիմը և գաղթեց հարաւայի: Խոսսիա, ուր հիմնեց Նոր-Նախիջևան քաղաքը՝ իր շրջակայ 5 հայ գիւղերով: Ասկէ տարածուեցան հայերը նաև մօտաւոր ու հեռաւոր այլ ռոռատկան քաղաքներ, ինչպէս Խոստով, Ստաւրոպոլ, Մայկոպ, Եկատերինոպար, Եկատերինոսլավ, Թաղանրով, Դները, Նողայսր, Նովչերքասք: Այս տեղերու փոքրիկ հայ գաղութները կը խօսին Նոր-Նախիջևանի բարբառը: Խրիմի մէջ հայաբնակ բաղաքներն են հիմայ՝ Թէողոսիա, Սիմֆէրոպոլ, Ղարասուրագար, Բաղչէսէրայ և Եւպատորիա, որոնք կը խօսին նոյն հայ բարբառը: Սակայն Կիրչ, Եալթա և Սևաստոպոլ, ինչպէս տեսանք, աւելի Տրավիկոնցի գաղութ մը կը ներկայացնեն:

Խրիմի բարբառը Պօլսոյ բարբառին շատ մօտիկ է. վերջինիս նման ունի ա, է, լ, ի, օ, ու, իւ ձայնաւորները: Իւ կը գործածուի միայն թուրքերէնէ և թաթարերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ: բաց էօ ձայնը կը պակսի. այս ձայնը պարունակող թուրքերէն բառերը գարձած են է. ինչ. թէրէք՝ թրք, եօրէկ ևն երկրարբառներ չկան: Բաղաձայնները երկու տարին միայն ունին թրթուն և թաւ: Հայերէնի թրթունը և խուլ բաղաձայնները գարձած են թրթուն, իսկ թաւերը կը մնան:

Շատ հետաքրքիր է ը ձայնին գործածութիւնը Նոր-Նախիջևանի մէջ: Հիները զայն կ'արտասաննեն ամէն պարագայի մէջ ալ ը. բայց նոր սերունդը այս արտասանութեան մէջ կը կազայ. ասոնց մէջ ը ձայնը սովորաբար խիստ կակուղ, դրեթէ ժի մօտիկ արտասանութիւն մը ունի, զոր պէտք է անշուշտ առանձին ձեռվ նշանակել (ը): Այս ը՝ ձայնը նախորդ և յաջորդ հնչմանց համեմատ կը փոխուի. ի և ե ձայնիրւն մէջտեղ պարզ և յայտ-

նի ժ գարձած է. ինչպէս են՝ ժէք՝ իրեք, երեք, ժէնք՝ իրենք, ժէնց՝ իրենց, թաւ ատամատական թէ-ի քով կը գառնայ շ, ինչ. էշ-թալ՝ երթալ, մաշթ՝ մարդ, մօշթի՝ մորթ, ներկայ հնք նոր ձայ-նական օրէնքի մը կազմութեան՝ որ գեռ լիովին տիրապետած չէ:

Հորովումը և խոնարհումը Պօլսոյ բարբառին նոյնպէս շատ նման է, միայն թէ հայցականը Ում ճիւղին պէտք տրականի հետ նոյն է: Հոս կը գնենք գերանուններէն անոնք որ ինչ ինչ ասր-բերութիւններ կը ներկայացնեն Պօլսոյ բարբառէն:

Ո.	յէս	դուն	նա
Ս.	իմ	բու	նարա
Տ. Հ.	ընձի	բէղի	նարան
Բ.	ընձիմէն	բէղիմէն	նարամէն
Գ.	ընձիմօվ	բէղիմօվ	նարամօվ

Ո.	մինք, մէնք	դուք	նաքա
Ս.	մէք	ձէք	նացա
Տ. Հ.	մէզի	ձէզի	նացա
Բ.	մէզիմէն	ձէզիմէն	նացամէն
Գ.	մէզիմօվ	ձէզիմօվ	նացամօվ

Ո.	իստ կամ աս, ասվիթզը կամ սա		
Ս. Տ.	իսըզօր ասօր, ասըզօր սըզօր		
Բ.	իսըզօրմէ ասօրմէ, ասըզօրմէ սըզօրմէ		
Գ.	իսըզօրմօվ ասօվ, ասըզօվ սըզօրմօվ		

Կ'ըսուի նոյնպէս իղա, աղ, աղըզօր, ինա, ան, անըզօր, որսոր նոյն ձևով կը հորովին:

Դասական թուականները կազմելու համար կը գործածուի ում մասնիկը. ինչ. էրզուառմ, ժէքում, չօրսում՝ «երկրութ», եր-րորդ, չորրորդ» ևն. այս ում մասնիկը պարսկերէն -ստ մասնիկն է: նոյն գործածութեամբ:

Խոնարհման մէջ պէտք է նկատել նախ ներկայի և անկատա-րի գ, զը, ըը մասնիկները. ասոնցմէ առաջինը ձայնաւորով սկսող բայերու համար է, երկրորդը թրթուան բազաձայնով սկսող բայերու համար, իսկ երրորդը թաւ բազաձայնով սկսող բայերու համար: ինչ գէշթամ՝ կ'երթամ, զը ըէրիմ՝ կը բերեմ,

թը սիրիմ՝ կը սիրեմ։ Բայական ե վերջաւորութիւնը ամէն տեղ դարձած է ի, բայց ներկայ եղակի երրորդ գէմքէնու։

Անցողական բայերը կ'սատնան ցնուլ վերջաւորութիւնը և կը կազմին չորրորդ լծորդութիւն։ ինչ անցընուլ, հարցընուլ, հաւըցնուլ են։

Ահաւասիկ սիրեմ բային ժամանակներէն կարեսրները,

Ներկայ	Գնրակ.	Ստոր.
քը սիրիմ	սիրիլ էի	սիրիմ
քը սիրիս	» էիր	սիրիս
քը սիրէ	» էր	սիրէ
քը սիրինք	» էինք	սիրինք
քը սիրիք	» էիք	սիրիք
քը սիրին	» էին	սիրին

Անկ.	Ապառ.	Անց.
քը սիրէի	բիդի սիրիմ	սիրէի
քը սիրէիր	» սիրիս	սիրէիր
քը սիրէր	» սիրէ	սիրէր
քը սիրէինք	» սիրինք	սիրէինք
քը սիրէիք	» սիրիք	սիրէիք
քը սիրէին	» սիրին	սիրէին

Կատար.	Անց. ապ.	Դնբարայներ
սիրէցի	բիդի սիրէի	սիրէլ
սիրէցիր	» սիրէիր	սիրիւ, սիրաձ
սիրից	» սիրէր	սիրէլու
սիրէցինք	» սիրէինք	
սիրէցիք	» սիրէիք	
սիրէցին	» սիրէին	

Ցըրակ.	Հըրամ.
սիրիլ իմ	սիրէ
» իս	մի սիրիլ
» է	սիրէցէք
» ինք	մի սիրիք
» իք	
» ին	

Խրիմի բարբառին վրայ որ և իցէ ուսումնասիրութիւն չկայ. բայց ունինք բանի մը ընտիր բնադիրներ. ասոնք են՝

Կ. Պատկանով, *Մատերիալы для изученія арм. нарѣчій, I. Говоръ Нахичеванскій, Գևերը. 1875.*

Ա. Պատկանեանի Ընտիր երկասիրութիւնները, Ա և Բ. Գևերը. 1893. մանաւանդ Գ. Հ. Ռուսով, 1904:

Տիգրանեան Գ.—Անածք, ասացուածք և զրոյցը Նոր-Նախիջևանի. Ռուսով, 1892:

Կան նաև բանի մը հէքիաթներ Տիգրան Նաւասարդեանի Հայ ժողովրդական հէքիաթներու շարքին մէջ և շատ մանր մունը գրուածքներ Նոր-Նախիջևանի Նոր Կեանք, Մեր ձայն և Լոյս թերթերուն մէջ (հրատարակւած 1906—1911):

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

Նոր-Նախիջևանեն *

Ազիաթի հայէրուն գունը մէկ խուջուռ բան է. մէզի բէս ազբար (բակ) չունին. նացա գունէրուն թէփէն գէղինի բէս դիւզ է. սիրդէրը նէղանա նը՝ գէրթան, թօողայնէրու բէսնագ՝ զունէրուն թէփէն գը նըսդին. .

Նացա հացի փուռն ալ—անունը գիգէի ամա՞ մօսցիլ իմ—խուջուռ բան է. ազբարին օրթան, շաղէրուն ալ գունէրուն մէշը, մէքամ գուլօր փօս քը փօրին, մէշը սըլվա գանին, շղէ դացա փուռը Հաց էփէլու լան նը՝ իդա փօսին մէշը նօմայ չօր փադ, խօսայ (չոր խոփ) զուլուն, գագէն գը բըսնդէցնուն, յէթգէն գառնուն խումօրը աղլի փուռին բադէրուն գը ձէփին. շղէ իմացիր դացա հացին ֆասոնը. —աղէթօվ լաթ, մէղայասծու մէզաւ Աղ դահա նէշ, Փուռին հացը գը ժօղոդին նը՝ քը հանին վրայի աղգոդ շարիդնէրը վարդիդնէրը, իդա փուռին մէշը քը թօթվին, օչինէրը քը թափթիդին մէշը, ուռէլի (ոլոռն) բէսնագ շլթը ըլթը գը բօնըրվին, աս ալ դացա լըվացըն է. թիւֆ... շատ մոմառ հալլս ին իդա ազիաթի հայէրը... .

Թափեայի հայը ա՛սլը ջիմարէթ է. մէրէրէն շադ վար է. մէրէրէմ բարթու սըրա մարթ ին. նաքա՝ ինա մաշտու-

* Տես Պատկանեանի Մատերիալы էջ 71-73. ասիկա կը ներկայացնէ հին լեզուն, այն է մաքուը ը ձայնով: Նոր-Նախիջևանի մէջ ստուգելով վերածած եմ գիտական ուղղագրութեան:

արարայով Խրբըմէն նօղայնէր բուքաննը՝ աղէթօվ նաքա ին. էրէննէրը խաչ չի հանին նը՝ հայ էղաձնէրը բէլի յալ չէ. Փամիլիլը, հէղնէրը թէմիզ հայնագ զալաջի գանիմն չին հասքընալ. վիշուավնօ իսա բադը. գուէլի ըէս էրէսը գը նայէ «իսաքար չիմ» իմիշ. զօյա գուղէ ասէլու թի՝ ասածըդ չիմ հասքընար... գընա գըգիր նարա լիւղիւով թնչ ասէլ է «էձը ձօրը ընդէլ ա, գէլը էղէլ ա գէրէլ ա». զօյա գուղէ ասէլու թի աձը հէնդէրը ինդիլ է, գուլը էղիլ է նարան գէրիլ է... էրէսդ խավարի. հայնագ ասա—դա. աձին ինչու էձ զասիս—օր, թըլվադ բէրան. փոյամը աձ ասա—դա. ձօրը վօրն է, հէնդէր ասիս նը չմըլալ. «էղէլ ա գէրէլ ա». ֆուանցուզնմդ զալաջի գանիմ՝ թնչ է. էղիլ է գէրիլ է ասիս նը՝ անդից աղէդ չը ինչ. բարէմ թէմիզ հայնագ է խօմ... Շղէ սիրէս խէնթ ին... Նաքա փող չին ասիլ՝ իրող գտսին հավող չին ասիլ՝ խաղող գտսին. խույի չին ասիլ՝ շըրհօր գտսին. չիշագ չին ասիլ՝ ձաղիկ գտսին շարշիրն, հէշ շիշագը ձաղէդ գլւմ. ձաղէգը ան է, վօր էրած փաղէն յա թէկարէն քը մընա. ան՝ բաշջային մէջի էլածը շիշագ է. վօրին գուղիս հարցուր, թէմիզ հայնագ է... Հնջամը, շղէ ասրէս փողթիթ արիլ ին իրէնց լիւղիւն. ամ-րէս օր՝ ամիսնէրօվ հէղնէրը բիգի գէնաս, լիւղիւդ ալայ-մալայ բիգի ձըոմըսգրգիս, վօր գուղօր մուղօր բան գըրնաս հասքըցնէլու... Էրգու շափաթ էրէվան գէցա, ասվածային իր օրը հէղնէրը ջէնգ զանէի, թէմիզ հայնագ քը ասրվէցնէի իդա մունդառ ազի-ամէնէրուն...

Ինչըէս ակիլու փաթլամիշ չիլաս. մէմը իդա ալէվալէնէ-րուն նայէ, մարթ չին համսիլ. մարթու վրա քը խընդան. լիլէրի մէր Նաշշուվանցինէրուն վրան՝ դայմա քը խընդան. իմէշ՝ մէնք լիւղիւնէրը փողթիթ արիլ ինք, մօոցիլ ինք թէմիզ հայնագը...

Խրիմէն *)

Ատենակով ժամանակով մէկ մ' կար, մէկ մ' չի կար՝ մէկ հատ թագաւոր կար. Ադ թագուարը ունէր մէկ հատ տեսօք աղ-ջիկ. Ադ աղջկանը անխատար մարդ կուզինայ էղիլ է, ամա մէկին տուած չէ:

*) Տես 8. Նաւառարդեանի Հայ ժողովրդ. հէքիաթնէր, է. էջ 70—73.

Մէկ օր մը թագաւորը էլած տունը չիօլին մէջ մէկ հատ ժեր մարդ կը տեսնէ նստիլ է՝ փատ կը ճղաէ էղիլ է: Թագաւորը կը մօտիկնայ քովը ու կը հարցունէ.

— Հսա թնչ կանիս:

— Ի՞նչ անիմ, ասից ծերը, խսմէթ կը պամնիմ: Թագաւորը կը հարցունէ.

— Խսմէթ թնչես կը պամնիս:

— Տեսօքը չիօրինին կուտամ, ֆխարէն զէնկինին: Թագաւորը կը հարցունէ.

— Իմիս աղջկանս խսմէթը վճվ է:

— Քուկդ աղջկան խսմէթը քու տունիդ խզմէթթէր Արաբն է:

Թագաւորին սիրով կելլէ. կուզայ տուն, միտք կանէ թէ՝ թնչես Արաբին հնացունէ տէյին: Վերջը մէկ զիր կը զրէ ու կուտայ Արաբին ու կասէ. Ծամր իսա Ասծուն տուրա: Նա եալ կառնէ կելլէ կերթայ: Արաբը էրթցած ժամանակը մէկ հատ տուն կը տեսնէ. կը մտնէ նսո կը տեսնէ, որ մէկ հատ կին մարդ նստիլ է ու ադ տունին թէլիէէն ալ շոռ շոռ օսկիներ կը թափի կին մարդը Արաբին կը հարցունէ.

— Վժւր տեղ կերթաս, կասէ:

— Ասծու կերթամ, կասէ Արաբը:

— Ծանըս, կասէ կին մարդը Արաբին. ասա Ասծուն, կլայ ինձի տսխատար տուած օսկին, ամեն օր արագա-արապա մորգոց կը պամնիմ կէնէ շատ է:

— Ազէկ, կասէ Արաբը ու կելլէ կերթայ: Գնացած տաենը կը տեսնէ ճամրին մէջ մէկ կուր մարդ նստած կեցիլ է: Կուրը կասէ Արաբին.

— Վժւր տեղ կերթաու:

— Ասծու կերթամ, կասէ Արաբը:

— Ծանըս, կասէ կուրը, ասա Ասծուն, մինչուանքի երբ պիտի նստիմ թոստըղանը (ողջնձէ թաս) դիմացու: — Արաբը կինէ կերթայ ու գնացած տաենը կը տեսնէ մէկ մարդ թէլք շամուռը պաթած կեցիլ է ու կը հարցունէ Արաբին.

— Վժւր տեղ կերթաս:

— Ասծու կերթամ, կասէ Արաբը:

— Ծանըս, ախտարս, կասէ ադ մարդը, ասա Ասծուն՝

մինչուանքի Երբ աս տեղը պիտ կենամ. արդյին քառսուն տարի
է հոս մնացիլ իմ, բնչ էլնել կը կընամ՝ բնչ մէջը մտնիլ:

— Աղէկ, կասէ Արարը ու կելէ կերթայ, Մէյ մ' ալ տհա-
նիս տաղին (անտառ) մէջը մէկ հատ ծեր մարդ ուստ կուգայ:
— Վաւը տեղ կերթաս, կասէ ծերը:
— Ասծուն կերթամ, կասէ Արարը:
— Ի՞նչ պիտի տնիս Ասծուն, կասէ ծերը:
— Թագաւորս ինձի զիր տուից, պիտ նարա տանիմ, կ'ասէ

Արարը:

— Թուղթը ինձի տուր, կասէ ծերը ու ծեռքէն կառնէ:
Արարը նարա կը պատմէ ճամբան ուստ էկած կին մարդու,
կուրի ու շամուռի մէջ ալսմած մարդուն ասածները, Մէրը կասէ
Արարին. «Դարձած տահնդ կ'ասիս կին մարդուն. — Երբ որ փառք
Ասծու չ'ասես նէ՝ ան տահնը օսկին թէվիէն թափելէն կը դադրէ:
Կուրին ալ կ'ասիս, որ նա հալ քովի կետինը թող փորէ, մէջէն
ջուր կելնէ. ջուրը տանէ աչքերը թնդ լուսնայ՝ ան սհամթը աչ-
քերը կը պացուին. հապա ան մարդուն ալ կասիս, որ քառսուն
տարի տա՛հա թող կենայ չամուռին մէջը:

Արարը հա կը դառնայ, կերթայ ան կին մարդու քովը ու
կասէ. — Ասուած ասից, որ երբ փառը Ասծու չասէ նէ, ան տ-
ահնը օսկիները պիտ դադրի թափելէն: Արարը կ'էնէ կերթայ
կուրին քովը ու կասէ. — Ասուած ասից, որ քովի գետինը թնդ
փորէ, ջուր կէնէ, աչքերը թնդ լուսնայ՝ կ'աղեկնայ: Կուրը դար-
ձաւ ու Արարին ասից. — Պուն ինքդ փորէ: Արարը քիչ տեղ փո-
րեց՝ էլած ջուրէն ձեռքերը ճերմակ էղան, քիչ մ' ալ փորեց՝
ալայ-յ-մալայ՝ ճեպճերմակ էղաւ, թէր մէկ հատ կօտիին տեղը
ու մնաց: Անկից Արարը շիտակ թագաւորին կերթայ:

Թագաւորը Արարին հիշ չի ճանչնայ, ամա նարա խիստ կը
համնի, իրեն աղջկանը հետ կը պսակէ, քառսուն օր, քառսուն
զիշեր հարսինք կ'անէ: — Ես ալ հոն էի. զինի խմեցի, պուփիմէս
վազեցաւ, պիրանս չը դնաց:

21. ԱԽՈՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԻՈՅ ԲՈՐԲՈՈ

Լեհաստանի, Պուրովինայի, Թրանսիլվանիոյ և Հունգարիոյ գանական կողմիրը ցրուած մեծ ու փոքր հայ գաղութները, եթէ հայ լեզուն մոսցած չեն, կը խօսին բարբառ մը, զոր յարմար դատեցինք կոչել ընդհանուր անունով Աւստրօ-Հունգարիոյ բարբառ: Լեհանայ գաւառականը ուսումնասիրած է Հանուշ հայագէտը իր երկու դորժերուն մէջ (Sur la langue des Arméniens polonais, I. Mots recueillis à Kutl, Cracovie 1886 և Beitrage zur Armenischen Dialektologie): Սուչավայի բարբառը ուսումնասիրած է ինքս Բազմավէտ թերթին մէջ (1899, էջ 112, 218, 325, 516 և 557), որ դժբախտաբար կիսատ մնաց:

Որսվիետե Սուչավան աւստրիական հայ գաղթականութեան ամէնէն հայախօս ներկայացուցիչն է, ուստի հարկ կ'ըլլայ մեզի տալ հոս իր բարբառին նկարագիրը:

Սուչավայի բարբառը կը ճանչնայ հետեւալ ձայնաւորները. ա, է, ը, ի, օ, ու, երկրարբառները շտա են. մինչդեռ բոլոր հայ բարբառները առհասարակ ջնջած են գրաբարի երկրարբառները, ընդհակառակը Սուչավայի բարբառը վերսախն նորոգած է զանոնք. այսպէս աւ, իւ, օւ, ե, ինւ, իը (կարգա առւ, իսւ, ծու, իէ, իյէու, իյը): Ասոնցմէ աւ և իւ հին հայերէնի աւ, իւ երկրարբառներուն ներկայացուցիչներն են. ինչ. հայ. ցաւ > Սչ. ցաւ, հայ. պատիւ > Սչ. բաղիւ: Ե կը ներկայացնէ Ե ձայնաւորը, ինչպէս է Մշոյ և Վանայ բարբառներուն մէջ. բայց հոս համակարգութիւնը թերի է, որովհետեւ ո (կարդա ուօ) երկրարբառային ձայնը կը պակսի: Սուչավայի իը ձայնը՝ որ կը ծագի հայերէնի ի ձևէն, մօտիկ է գերմանական և ձեին. օր. Սչ. սիլլրդ < հայ. սիրտ. հմմտ. գերմ. Bier:

Բաղաձայնները երեք աստիճան ունին. թրթոռն, թրթոռն

շնչաւոր և թաւ: Հին հայերէնի թրթոռն բաղաձայնները դարձած են թրթոռն շնչաւոր, խուլերը դարձած են թրթոռն, իսկ թաւերը կը մնան թաւ:

Ցողնակիի նշանն է եր, ներ. բայց կայ նաև սղան մասնիկը՝ ինչպէս Կարնոյ բարբառին մէջ. հայցականը միշտ զ նախդիրը կառնէ: Գործիականի մասնիկն է ու՝ փոխանակ ով ձեին:

Դասական ածականները կը կազմուին նորանախիջևանի ձեւով. օր. էրգուսում, իրէրում՝ են:

Դերանուններուն մէջ կը նկատենք հետեւալները.

Ո.	յէս	մինք	դ՛ուն	դ՛ուք
Ե.	զիմ	մեր	զքու	ձ՛եր
Տ.	ինձի	մէզի	քէզի	ձ՛էզի
Հ.	զիս	սմեզ	սըհզ	սձ՛եղ
Բ.	զիմմէ	մէրմէ	զքումէ	ձ՛էզմէ
Գ.	ինձի հէդ	մեր հէդ	քէզի հէդ	ձ՛եղ հէդ
Ո.	ինքը	իրօնք	դ՛աս, ադ	ադօնք, դ՛աքա
Ե. Տ.	իրեն	իրհնց	դ՛արա	դ՛ացա
Հ.	զինքը	զիրօնք	»	»
Բ.	իրէնմէ	իրէնցմէ	դ՛արամէ	դ՛ացամէ
Գ.	իրեն հէդ	իրէնցմօւ	դ՛արա հէդ	դ՛ացա հէդ

Խոնարհման մէջ ներկային և անկատարին մասնիկն է զի. բայցական վերջաւորութիւնց ե ձայնաւորը կը դառնայ ի. անկատարին եղակի երկրորդ գէմքը ներկալին նմանողութիւմը կ'առնէ ս. այս բանը և ոչ մէկ բարբառի մէջ գոյութիւն ունի. ինչ.

զի սիրիմ	զի սիրէի
զի սիրիս	զի սիրէիս
զի սիրէ	զի սիրէր
զի սիրինք	զի սիրէինք
զի սիրիք	զի սիրէիք
զի սիրին	զի սիրէին

Շարունակական ձեերը կը պակսին:

Ասլանին կը կազմուի ըիդօր մասնիկով, բայց Հունգարիոյ հայերը կը գործածեն ըի ձեւ՝ որ պիտի-ին համառօտութիւնն է և ձայնաւորի քով կ'ըլլայ ը. օր.

Սուշափս Հովնազրիա

բիգօր սիրիս	բի սիրիս
» սիրիս	բի սիրիս
» սիրէ	բի սիրէ
» սիրինք	բի սիրինք
» սիրիք	բի սիրիք
» սիրին	բի սիրին

Անցեալ գերբայը կը կազմուի իլ մասնիկով, որով և կը կազմուին յարակատար ու գերակատար ձեւերը Բայց հս Սուշավայի բարբառը շատ հասաքըքիը նորութիւն մը ունի: Խնչպէս յայտնի է, Եւրոպական նոր լիզոններէն շատերը բայական ժամանակներուն մէջէն կատարեալը ջնջելու վրայ են: Օրինակի համար ֆրանսէրէն յ'ամայ, tu aimas, il aima, nous aimâmes, vous aimâtes, il aimèrent ձեւերը միայն գրական լիզուին մէջ գոյութիւն ունին, իսկ ժողովուրդը չի ճանչնար զանոնք և անսոց փոխարէն կը գործածէ յարակատարը (յ'ալ ամէ, tu as aimé' են): Այսպէսով արհմն յարակատարը իր բուն նշանակութիւնը կորսնցուցած և անցած է կատարեալին տեղի նոյնը տեղի ունցած է նաև Սուշավայի բարբառին մէջ: Այս բարբառը կատարեալ ժամանակը (սիրեցի են) գործածութիւնէ ձգած և տեղը դրած է յարակատարը՝ նոյն իմաստով: Ահա երկու ձեւերուն խոնարհումը:

սիրիլ իմ	սիրիլ էի
» իս	» էիս
» է	» էր
» ինք	» էինք
» իք	» էիք
» ին	» էին

Աւտորո-Հունգարիոյ բարբառին զանազան ճիշերովը գրուած բնագիրներ կարելի է գտնել հետեւեալ աշխատութեանց մէջ:

Հ. Գ. Գովը բիեան-Երանսիլուանիոյ հայոց մետքաղոլիսը, Վեննա, 1896

—Հայք յԵղիսաբեթուղուիս, Վեննա, 1893:

L. Patrubány—Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, I & II.

ՆՄՈՅՑՆԵՐ

ԱԻՍՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԻՈՅ ԲԱՐԲԱՌԻ

1. Սուշավայի բարբառով *)

- Բւարի լուս. ի՞նչը էս էք:
- Շընօրհազալ իմ. աղէգ:
- Ի՞նչը էս, հանդչիթ իս աս գ'ըշէր:
- Զօր աղէգ բառուի իմ. նումայ ը՛ուրիջները ինձի ը՛օզգոյ չին գումի. նիմքի (հիմայ) մւրուխ (աւր) բիգօր էրթաս. Ի՞նչ բիգօր անիս աղէս (այդպէս) գանուխ:
- Բէդգէ է էրթամ ը՛օշդան, վօր դ'էլէզրաֆ անիմ:
- Ի՞նչ դ'էլէզրաֆ:
- Ներօ՛ողըս գ'ըրիլ է ինձի թէ աս օրերուն գուրէ մեր մօդ իգ'ալու. ու գուղէ համ ըղճարսը բ'էրէ վօր ասդեղ փասդվէն: Դէրդէրը ինձի ասիլ է զ'օ չի գարնա զիրէնք փասդէլու, իլաւու վօր ասքէր (ապդական) ին. Նիմքի գուղիմ դ'էլէզրաֆադէ անիլու, վօր չիքա, զուրի (իզուր) խարջ անէ մընքինը (խեղճ). գափսընամ շատ վօր տի խրդա՛րը խարջ արիլ է: Բ'օլօր բ'անը հաղի՛ըր էր. քըրչէրը հաղի՛ըր էին. մողիգ'անթները վարցած էին. բամէցէրի ըիլէդները խըրգած էին. գարջ ասիմ ամմէն բ'անը հաղի՛ըր էր:

— Ցէս գի մըդքիմ վօր բագրիտքարանը դ'էլէզրաֆադէ անինը. յէւ խընդ՛րինք վօր ը՛օզվոլիիդէ անին. յէւ ամմէն բ'անը բագմինք դ'էլէզրաֆի մէշ. թէ բ'օլօրը հաղի՛ըր ին. ը՛օզվոլիդէ անէ քահանայուն վօր աս անդ'ամլ փսագէ:

— Աղէգ է. անինք. Ի՞նչ խրդար ժամանագի մէշ գըլա բադախանը իգ'ալու օըլնմեղէ:

— Ասօր հինքշափթի յէ. ինչփանի շաբ'աթ օր գըլա բադախանը իւս ի հօս:

Ուրբ'աթ իրգուն դը հանդըրին իրենը ա՛լվըշ:

— Բւարիգուն. է, ի՞նչ է խաբարը. բադախան դ'ըդնըլլիլ իք:

*) Պատրաստած եմ Սուշավայի քահանայ Տէր Կարապետ Կայսայեանի հետ զիտական ուղղագրութեամբ:

— Հարա (այս). աղէդ է. բաղրիարը քօզիլիդ արիլ է քահանայուն վօր փապէ. հիմրի զէրթամ դէլէզըրափալ անիմ վօր իդան:

— Ասա մէ ինձի. ձանուցումները յէփ բիդօր անէ:

— Աղօր համար էզիլ իմ գէրբէիլը նիմինէն, յէւ խընդէրիլ իմ վօր բօզիլիդ անէ մէդ դարբա (անգամ) իրէքի համար. յօ խօս դացիլ է թէ բօզիլիդ գանէ, յօ քահանայուն դըրու դիմացնու, հիմա մէքալ վաղը (միւս օրը) գիրազի է. առվազուն քահանան ձանուցումները գանէ, յէւ գիսապօր յէզիւ փապ:

— Զօր աղէդ է. հիմրի նայէ նումայ վօր օզզա բ'աները հաղի'ըր իւն. խաղալու սալօնը արանմա՞ղէ. բօղիալները վլզւ սուիդէ ին:

— Հարա, բ'օլօր բ'անը հաղի'ըր ին. նումայ չիյգիմ ըզվօ իւրգիմ իւրինց դէմաց վաման վօր նպարժիդ չանին վիրօնք:

— Խըրգէ ըզվերի Գ'օգ'օրը (Գրիգոր). իլլալու վօր ինքը շանջ'փօրներ ունէ:

— Աղէդ գասիս. զինքը զը խընդէրիմ վօր էրթա երգուսում օրը՝ շաբ'աթ օր ա'լիլյօ զը հանդքրին:

— Բ'արի լուս:

— Բ'արի լուս. աչֆըները լուս. էզիլ ին հարսնավորաքը:

— Էզիլ ին աս առվագու. հիմրի գըցել (սկսել) է բ'անը, զնա հօնա հօն. աս բէզգէ է, ան բէզգէ է. յօւ բ'օլօր բ'անը զիմ գըլիսուս վրա է, չունիմ վօչ մէդ աժուղօր մըր:

— Նումայ համբ'երություն, բ'արեգան, բ'օլօր բ'անը գի դ'առնա. թօխ գամաց, քանում սահամն է փապը:

— Վեցին:

Բ'ախգ'ը (ամսւսին) դուն գուգ'ա յէւ գնապանը հէդ աղէս գը գուրուցէ:

— Է՛ Ռուժիզէ, հաղրավիքը... հարսնիքը մուղիզ'ը ուժէ գի փչէ. բէզգէ է էրթանը:

— Յէս հաղի'ըր իմ. գ'ուն ալ շուտէ (շուտ) սկ քըրչերը՝ հաքիքը. յէւ մընուշաները հանէ շուփլալէն. յէւ գ'իըզ գ'օնջուզը վօր չի մօռնաս:

— Ռո՛ւժիզէ, գ'ուն վծը քօդէինսերը գի հաքնիս... հաքիքը չէրմագ գաղու (մետաքս). իլլալու վօր չէրմագ գաղու օրօգ'լան հաքիլ իս. չի մօռնաս ըըրօշը ու ըրանզօլէդ'ան առնուս... օրօգ'-

լիու շերեք շադ յէրդան է. բէզզի էր զինքը գոնէօյդօրին դաս՝ վօր զըզրէ:

— Դնան ինչ գ'իդիս, ասրէս է մօդան. Խըդէ չուսդէ ֆիա- գ'րին դէվանց վօր իդ'ա:

— Թալէ... ֆիազ'րը զի բ'օհէ (սպասել):
Երդուսն ա զի նըսդին ֆիազ'րի մէջ, յէւ գէրթան հարմնի- թին դունը:

— Բ'արօւ էզիլ իր:

— Գը շընափօրինը. Ասված դա խըսմլթօւ ու զօլվըթօւ իւա: Եընօրհագալ ինք. դառուսը նէմ ձ'եր զավագացը գ'օլօ- ջ'ին... բամէցէք, խընդ'րիմ, բամէցէք ալ վիր, խաշլումօրը քօւ:

— Դ'էս չին էրթա փըսագ:

— Ա'ս բաս (այս պահուս). Նումայ քահանան իդ'ա... հա, բահանան էզիլ է, է, բամէցէք, դ'ըրըստուրաները գո բ'օհ'ին. ա- սաչի դ'ըրըստուրային մէջ զէրթա քահանան, յէւ ըիթա իրից- գ'ինը. էրդուսումին մէջ հարսը խաշլու մօրը նէդ. իրէքումին մէջ փէսան խաշլուին նէդ. յէզդ'ը մէգալօնք. զի խընդ'րիմք վօր բ'րէ- ջ'է դ'ըրըստուրաները. էրթան, զէ (զի) գան ոփառուլ:

Գամաց գամաց սէրէ գասը զամ գամնընդինդ դ'ըրըստուրա ոդինդօւ ժամ գէրթան, յէւ փսագը զի գըցէ. փսագէն ալվըշ հարսինը գունը զէրթան յէւ հարդըվէլուն էզէվանց զի գըցին սլուզինը փոէլու. յէւ զի դ'ըրըին մուսափիրները սղ'օլ. զի հասգըցվի վօր հարսը յէւ փէսան սղ'օլին ջագադը յէւ իրինց դէվանց խաշլուն ու խաշ- լումարը. անօր դէվանց բ'րէջ'ը ոլընդօւ. հիմքի զի գըցին բ'ա- րեգենացները:

— Զօր բիդօր անդ'ընվի (ուշանալ) սղ'օլը. քանի՞ յէ սա- հադ'ը:

— Ուժէ ինը անցիլ է:

— Բ'էզզի է խընդ'րինք զըահանան վօր ալ չուսդէ անէ. սլ- լիդ' անէ բ'արհգենացներօվը, իւսլու վօր զըզաները ուժէ չունին համբ'երություն:

— Ունին ժամանագ համ խաղալու դիմուուլ, ինչփանի առ- փագու:

— Ա'հ, աս է յէդգ'ի բ'արհգենացը. զի լըմընցվի սղ'օլը:

— Եընդ'րիմ թօղություն:

— Խընդ'րիմ թօղություն:

— Հիմրի ինչ դանինք, զԵրթանք սալօնը. մուզիզ' զայի
է փշելու... ղիսղով մնձ է սալօնը. ու ոինդ լրտինալու է, դառը
զօր դաք է. զըզաները չին իմանա. գութի (կը թուի) թէ չին
դիմու ու չին լսի օզզա բ'ան իբմընա (իմն ինչ). Ասրէս ին
զզաները, զի բ'ըսնիս միզըգ յէփ դ'ուն ա դդա էիս. յէւ զի
խաղան յէփ վալց, յէփ գ'աղրիլ, յէփ հօ'րա. Հիմրի գուզին մա-
զուր խաղարու. զօ արանժաղու գանէ,

— Ինձի գութի թէ աղաչա Օվանէով զօր ոինդ մազոր
արանժաղու արիլ է. դարը ալվրշ վալց գուզին խաղարու. բէդգ'
է անգ'ան իլաւ.

— Սահաղ' չօրս է, յէւ դ'րուսղըս (գուստը) չուզէ եր-
թալու. ամմէնը զի խնդ'րէ ալա (էլի) քիչ մը, ալա քիչ մը. ու
զօր դ'րուղիղ' իմ.

— Ադէս գանէ համ օրդ'իս, յէփ դասիմ իրեն քալէ դուն,
ղիսղով է, զի խընդ'րէ նումայ զաս գ'աղըիլլ ալա. գ'օ անզա-
ժաղ' իմ. գ'աղրիլին դէվանց օզզա վալց ա օզզա'լլ յէւ սրվր-
շիդէ չունի. հանա գի լուսանա... ումէ ջիրախնիրը զի փօխին.
դարը հիմրի գերթանը... նայեցէք դդաք, հաքնըվէցէք աղէգ.
փաթըլէ Հըսէփսիա... Կարտրիդ, հաքիլը ըգիթըլըշիլըը, վօր չի
բազիս. բըրզընաձ էս... հիմրի տանսնք բ'արու մնա դան մար-
դ'իգ'օցը մօղէ... հմանա, հօս ին.. բ'արի գ'ըշէլ բիրա վարդ'է-
նիք, բ'արի գ'ըշէր աղաչա Դյօրգէշ, աղաչա Լուսիգ.

— Բ'արի գ'ըշէր ձ'իր հրամանօցը!

— Ասված զա դուլվրթօւ ու իւլմըթօւ իլաւ.

— Շնօրհագաւ ինք աշխադանքին:

ԲԱՌԵՐ

1. Զօր. թրք. զօր' շատ.
2. Նումայ. ուռմ. ումայ միտյն թէ.
3. Բ'ուրիջ'. ում. purici' լու.
4. Բ'օգ'օյ. լիհ. pokoi' հանգստութիւն
5. Բ'օշդ'ա. ում. posta' համակառուն.
6. Դ'էլէգրաֆ. ում. telegraf' հեռագիր.
7. Ներօղ'. ում. nerot' հօրեղմօրորդի.
8. Գ'օ. ում. օհ' թէ, որ.
9. Հաղիը. թրք. hazər' պատրաստ.

10. Թուրջ՝ զգեստ.
11. Մուզիկանթ. ոմ. *musicant'* նուազածու.
12. Բիլէղ. ոմ. *bilet'* տոմսակ.
13. Բ'օգլօլիդ. լեհ. *Bojłasztar*.
14. Օրբնձեղ. յետու.
15. Արվշ. ոմ. *earasi'* դարձեալ.
16. Գ'ըրիդ. ընիա. ոմ. *câpitania'* թաղապետութիւն.
17. Արանժակ. ոմ. *aranjat'* կարգաւորեալ.
18. Բ'օդիալ. ոմ. *podeal'* տախոսակ.
19. Վըգ'սուիդ. ոմ. *vacsuit'* մոմած.
20. Վամա. ոմ. *vama'* մաքսատուն.
21. Նըգ'ըժիդ. ոմ. *necajit'* նեղել.
22. Վերի. ոմ. *ver'* հօրեղօրորդի.
23. Աժուղ'օր. ոմ. *ajutor'* օգնական.
24. Ռուժիդ. լեհ. *Ruza'* վարդուհի.
25. Մուզիդ. գերմ. *Musik'* նուազ.
26. Ուժէ. լեհ. *uze'* արդէն.
27. Մուշչա. ոմ. *manusa'* ձեռնոց.
28. Շուֆլակ. ոմ. *sufladâ'* դարան.
29. Գ'օնջուկ՝ գրպան.
30. Բօդ'ին. ոմ. *botin'* կօշիկ.
31. Օրօդ'լան. ոմ. *rochie'* շրջազգեստ.
32. Բրօշ. ոմ. *brosu'* մանեակ.
33. Բրանզոլէդ'ա. ոմ. *branzoleta'* ապարանջան.
34. Շլէր. գերմ. *Schlepper'* քղանցք.
35. Գ'ոչօյդ'օր. ոմ. *croitoriu'* գերձակ.
36. Ֆիադ'ր. գերմ. *flacker'* կառք.
37. Գ'օլօջ. գլուխ.
38. Գ'լըատրա. ոմ. *trasura'* կառք.
39. Բիքա. տիկին (լեհ. կամ հունգ.).
40. Խաշլու. կնքահայր.
41. Խաշլումար. կնքամայր.
42. Բ'րէջ'է. բոլոր.
43. Դիսղ'ու. ոմ. *distul'* բաւական.
44. Ռընդ. ոմ. *rondu'* կարգ.
45. Սդ'օլ. լեհ. *stol'* սեղան.

46. Սլիդ. ոմ. salit' շտապել.
 47. Լումինադ. ոմ. luminat' լուսաւոր.
 48. Դարը. ոմ. dara' բայց.
 49. Դրուգիդ. ոմ. truditu' յոդնած.
 50. Սվերշիդ. ոմ. sfarsitu' վերջացած.
 51. Իբբրյիբը. գերմ. Überzieher' վերարկու

2. Հոնզարիսյ Կերլա Հայաքաղաքէն *)

Զարկիլ է ուժեմ կենացս վերջին սընաթըլ—կասէ հոգեարք հայրը էրկու որդուն: Իմ էտէվանց միայն գուք կի մսաք: Ինչ որ բոլոր կենացս մէջ, հարկիւորութեամբ բաղիլ իմ նա՛ ձեզի՞ կի թողում: Ապրեցէք միամիտ, հանդարտ ու մէկտեղ: Զի բաժնը-վիք մէկը մէկալէն, զէրամ բաժնըված կարող չի պիլաք միծ արտատուք անէլու: Ըզձերը մի թողուք: ըզօզկայինը մի կամենաք, Կանուխ ելեցէք, արաջը ժամ գընացէք, պատարագ լըսելու: անոր էտէվանց բացէցէք պօլը: Թէ որ մէկ օրը տասը կրօշ վաստեցիլ իք նա, միայն ութը խարճեցէք: Երբ շողուտոլ (տօնավաճառ) երթաք, տարեցէք ձեր հետ ըզբաղըըը (մէր ողորմեա) ու ամարը համ պղունտա (մուշտակ): Ճամբօվը օտար մարդիկաց հետ մի բարեկըմվիք: ցանցառ մարդ ըլլա զւմ դիմաց ըզմըրտերդ բանաք: Սիրեցէք զԱստված, ըըրնեցէք ըզիրեն պատվիրանքները, եղեցէք ողորմատիրու: Պահեցէք ըզիմ անունը ու յիշատակը, ու տէրն մէրը, ում դիմաց հիմպիկ կերթամ, պի օրհնէ զձեղ:

Ճորով թաղիլ ին ըզմնաածը, միծ աղբաըը մորցվիլ է վողորմած հոգի հոյրը խօսքերուն վրայէն ու վարիլ է տանէն ըզպիզտիկը: Զի տուվի իրին իքմին ալ, միայն մէկ կով մը: Թիշ ժամանակի վրա զան ալ ետ ուզիլ է: Զի տուվի նա, դատըստընով արիլ է: Հիմպիկ աղբատ աղբարը կառնու ըզաշմարհը ափը: ու ճամփա կիէլ: Կի երթա շատ ու քիչ: Կի կտննի ու մէկ ծարի մը տակ կի հանգչի:

Կուգա էրկու ագրաւ ու ան ծարինը կի նըստին կի կըցին զուրուցէլու:

- Ի՞նչ նոր կա ձեր էրկիրը:
 — Կի մերնին մարդիքը ծարվում:

*) Տես Գովրիկեան, Դրանսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը, էջ 312:

— Եշտ (հեշտ) պիլար ատորը աջողելու, թէ որ պազարը մէկ փըս մը փըրէին. ու մէկ ձիւաւոր մարդ մը զան բոլորէր նա, ջուր պի էնէր:

— Ու ձեր մօտ չիգան իքմըն ալ նոր բան:

— Թագաւորը զօր հիւանա է ու չիտէ մարդ ա զինքը լաւ-ցընէլու:

— Կա հարնին (ախոռ) սէմին տակը մէկ գորտ մը, թէ որ անոր եղովը բըսէին զինքը նա, պի լաւնար:

Աղքատը, վով ծարին տակէն ամէն խօսք աղէկ կի լսէր, ալ ինտան կերթա: Կի հասնի ան բազարը ուրուխ ջրի պաքսութիւն ունացիլ ին: Կանէ մէկ ջլշվըր (ջրհոր) մը, որին մէջ անխա ջուր բարվիլ է որ դուս ալ վոթիլ է: Ընդունած շատ պաշխլշովը, կերթա մայրաբաղարը ուր թագաւորը բնակիլ է: Կի լաւցընու զինքը: Ան-իսա գանծ կուտան իրեն, որ ճորով կըլայ տուն տանէլու:*)

Հոս պէտք է յիշել նաև հայ բոշայերէն լեզուն, որուն բա-ստարանն է միայն բոշայերէն, իսկ քերականութիւնն ու ձայնա-բանութիւնը հայերէն է և կը վերաբերի կը ճիւղին: Բոշայերէնի մասին կան զանազան գրութիւններ, որոնց լիակատար ամփո-փումն է հայագէտ Ֆինքի Die Sprache der Armenischen Zigeuner (Քրտտար. Записки de l'Acad. de S. Pétersbourg, պտմ-փիլ. ճիւղ. VIII, № 5):

*) Այս առակը ապոււած է նաև Sprachwissenschaftliche Abhand. թեր-թիւն մէջ, 1. էջ 117-8, հւրովական տառապարձութեամբ. վերջինը թէկ աւելի ստոյդ է, բայց դարձեալ բոլորպին ճիշտ չէ, ուստի հայերէն օրինակը անփո-փոխ պահեցի:

19. **2.** *Городской землемерный план губернии*

ԵԼ Տիւղը սնի երեք բարբառ.

Եւ ճիւղը ունի երեք բարբառ.

1. Մարազայի բարբառ

2. Խոյի բարբառ.

3. Արթվիճի բարբառ

1. ՄԱՐԱԴԱՅԻ ԲԱՐԲԱՐ

Մարտազայի բարբառաը կը խօսուի Ուզմիոյ լճին երկու երեսները. արևելիան երեսը կը գտնուի Մարտզա քաղաքը, իսկ արևմտիան երեսը Ուզմիա քաղաքը՝ իբ խումբ մը հայ գիւղերով որոնցմէ մաս մը թրքախոս է: Այս խիստ հետաքրքիր բարբառին վրայ աչ ուսումնասիրութիւն և ոչ տող մ'իսկ բնագիր հրատարակուած է: Պարակասատան ևզած ժամանակս ուսումնասիրեցի զայն՝ Մարտազայի երկու հասուն աշտկերտներուն հետ (ՊՊ, Պետրոս Հայրապետեան և Գրիգոր Մնացականիան): Այս անտիպ ուսումնասիրութեան համառօտութիւնն է որ կը ներկայացնիմ հոստ

Մարտազայի բարբառին ձայնական զբութիւնը շատ հարուստ է ձայնաւորներու և երկբարբառներու կողմէ (ընդ ամէնը 13 հատ). ահա ասոնց շաբթեա:

w, m, p, \hat{p} , b, o, \hat{b} , u, \hat{u} , ph, \hat{ph} , n \hat{u} , $\hat{p}\hat{b}$, $\hat{n}\hat{u}$:

Բաղաձայնները նոյնպէս հարատացած են քանի մը նոր ձայններով. թ, ալ, փ, զ, կ, ք, գյ, կյ, թյ, դ, ծ, ծ, ց, ճ, ճ, չ, զ, ժ, ս, շ, լ, բ, ու, լ, փ, ւ, ֆ, խ, դ, ն, նյ, մ, ն.

Այս ձայնիրուն մէջ առանձին բացատրաթիւն արժանի են՝ որ կը ներկայացնէ սուսական և ձայնը, այսինքն խուլ և գոց արտասանուած ը. ըի, ուի, ըէ, ուէ կը ներկայացնեն մօտառարարէս ըի, ուի, ըէ, ուէ ձայները՝ արագ արտասանուած։ Բաղաձայնիրը՝ ինչպէս կը տեսնուի, ունին Յ աստիճանն (թիթունն, խուլ և թաւ), բարբառու կը ճանչնայ նաև գյ, կյ, թյ, նյ քմականները և ւ կիսաձայնը՝ որ ունի անգլիական և գրին արտասանութիւնը։

Զայնական փոփոխութեանց մէջ նկատելի են.

$U \geq U_{\text{eff}}$, u is bad

$b > j\zeta$ (միավանկ բառերու սկիզբը), է (բաղմավանկ բառերու սկիզբը), իսկ բառի մէջ է, ոէ, ի:

Ի > ի, էե, ը. օր. գարե՞ կյորը, գոկի՞ տըպըեր.

Ո > վլի (բառերուն սկիզբը). ինչ, ոսպ՝ վլիսալ, որդի՞ վլիքը են. բառերու մարմայն մէջ կը գասնայ օ, էօ, ըե, ուէ, ուե մասնաւոր պայմաններու համաձայն. օր. գործ՝ կուերծ, խոռ՝ խուժտ, հող՝ խուչդ, հոգի՝ խօթը, զլորել՝ կյիւլէօրէլ, հպիսկոպոս՝ յըպալսկապըս են:

Ու > ու, ուե, իւ. ինչ. ջուր՝ ճիւր, տուն՝ տիւն, խուրծ՝ խուլըց:

Այ > է. ինչ. հայր՝ խէր, ձայն՝ ծէն.

Իւ > իւ, ի. ինչ. հարիւր՝ խորիր, ճիւն՝ ծիւն.

Ոյ > իւ, ուե. ինչ. լոյս՝ լուս, քուս՝ քյիմս.

Բաղաձայններուն փոփոխութիւնը ճիշտ նոյն է Վանայ կամ Ղարաբաղի բարբառին հետ. Դ դարձած է միշտ լի:

Քերականութեան մէջ ամէն ինչ հիմնուած է նմանութեան օրէնքին վրայ. անուանական ու բայական մասնիկներն ու վերջաւորութիւնները կը փոփոխին իրենց ձայնաւորը՝ բարին պարունակած արմատական ձայնաւորներուն համեմատ. Օրինակի համար որոշեալ յօդը կ'ըլլայ ա՛ եթէ բառին վերջավանկին ձայնաւորը ա կամ ու է. բայց կը դառնայ ո՛ եթէ նոյն ձայնաւորը ու, է կամ իւ ըլլայ: Սեռականին մասնիկն է ը՛ եթէ բառին վերջավանկին ձայնաւորը ա կամ ը ըլլայ. բայց նոյն մասնիկը կ'ըրլայ իւ եթէ ձայնաւորը իւ կամ էօ է. դարձեալ ու կըլլայ՝ ու, օ ձայններուն առջե, ի կ'ըլլայ՝ ի ձայնաւորին առջե են: Մինչև իսկ էական բայց ենթակայ է այս նմանողական ձայնափոխութեանց: Յոգնակիին մասնիկներն են իր՝ միավանկ բառերու համար, նիր՝ բաղաձայնով վերջացող բազմավանկ բառերու համար: Հուլովման մէջ ձայնաւորի անկում կամ սղում գոյութիւն չունի. քթի՝ քիթի, մսի՝ միսի, սրաի՝ սիրսի: Բարբառիս ճանչցած հուլովներն են՝ ուղ., սեռ.-ար, հայց., բաց. և գործ. Ներկոյականը գոյութիւն չունի հոս, հայցականը Ում ճիւղին նման է. իսկ բացառականը կը կազմուի էն մասնիկով:

Ինչպէս վերը ըսած ենք, Ել ճիւղին մէջ ներկային բունը կը կազմուի բային անորոշ ժամանակէն՝ անոր կցելով կամ հետը խոնարհելով օժանդակ բայց. Մարբաղայի բարբառով կըսուի օր. իւզէլի իմ՝ կամ իւզէլիմ՝ փոխանակ ըսելու կուզեմ, ուզում եմ՝

(կամիմ), կը մասնիկը կը գործածուի միայն ապառնիին մէջ, Ամէն անցեալ ժամանակ կը կազմուի ներկային վրայ աւելցներով կը մասնիկը՝ առանց դէմքի և թուի խտրութեան կատարեալի համար հնարուած է նոր ձեւ մը:

Ահաւասիկ ուզեմ (կը նշանակէ սիրեմ) բային ամբողջական խոն խոնարհումը.

Ներկ.

Յար. Բ.

Անց. ապ.

իւզէլիմ	իւզած իմ	կիւզիւմ էր
իւզէլիս	» իս	կիւզիս էր
իւզէլի	» լ	կիւզէլ
իւզէլինքյ	» ինքյ	կիւզինքյ էր
իւզէլէքյ	» էքյ	կիւզէքյ էր
իւզէլին	» ին	կիւզին էր

Անկատար

Գերակ. Ա.

Յարդ ապ.

իւզէլիմ էր	իւզիր իմ էր	իւզօլու իմ
իւզէլիս էր	» իս էր	» իս
իւզէլէքյ	» էքյ	»
իւզէլինքյ էր	» ինքյ էր	» ինքյ
իւզէլէքյ էր	» էքյ էր	» էքյ
իւզէլին էր	» ին էր	» ին

Կատար.

Գերակ. Բ.

Անցեալ

իւզում	իւզած իմ էր	իւզօլու իմ էր
իւզիր	» իս էր	» իս էր
իւզից	» էր	» էր
իւզունքյ	» ինքյ էր	» ինքյ էր
իւզուքյ	» էքյ էր	» էքյ էր
իւզուն	» ին էր	» ին էր

Յար. Ա.

Ապառ.

Հրամ.

իւզիր իմ

կիւզիւմ

իւզիւ

» իս

կիւզիս

մի իւզիր

» է

կիւզիլ

իւզէքյ

» ինքյ

կիւզինքյ

մի իւզէքյ

» էքյ

կիւզէքյ

կիւզէքյ

» ին

կիւզին

Սոոր.

Անց.

իւզիւմ	իւզիւմ էր
իւզիս	իւզիս էր
իւզիւ	իւզիւ էր
իւզինքյ	իւզինքյ էր
իւզէքյ	իւզէքյ էր
իւզին	իւզին էր

Ուրմիոյ հնմարաբառը Մարադայի հետ նոյն է. բայց յաջորդ նմոյշէն կերեայ որ ինչ ինչ տարբերութիւններ կան. օրինակի համար յոդնակիր էր, նէր ժամանիլը, որ Մարադայի մէջ իր, նիր ձեն ունի: Ապահնին կը կաղմուի տիկլիի մասնիկով՝ որ անշուշտ պիտիին մէկ ձեափխութիւնն է: Շատ հետաքրքիր է ստացական յօդի գործածութիւնը բայց երուն հետ. ինչ. մէ ծի պանձնքը (մի ձի բանհնը քեզ համար), փտոտէս էրդ (քեզ կը փնտաէր). առակն ասէլի՛ նա՛ շատ բախցը յէլ ոտէնդ, նաշատ թառ յէլ թալէնդ (ասակը կըսէ. ոչ շատ բաղցը եղիր, ուտեն քեզ, ոչ շատ դառն եղիր՝ նետեն քեզ): Մարադան յօդի այս գործածութիւնը պարոկականէն փոխառակ է, ուր կըսուի. օր. *idem*-et «տեսայ քեզ», ինեմ-ետ «կը տեսնեմ քեզ» հն:

ՆՄՈՑՇՆԵՐ

ՄԱՐԱԴԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌԻԷՆ

1. Մարադային

Խառնիս ինոն նիշան.

Մէ օր Սօնան ինոն Անդանու կիւզիւն իւրիւս (իւրիւնց) աղային փոտկըն: Սօնան կասը՝ Անդունին:

— Յոր, էլլի օղօրկինյ Հարթիւնիւ ախչկան իւզուու:

— Զէ, Սօնա, մէ էօզգո՞նու խիյալ տրտ. հոլքոթ նորտ չուտուան. էն հարուս, յիս ախկատ:

— Զէ, Անդուն, իշքան խիյալ ոնէլիմ, նորմէն աղէկյտ չիմտլի գլիննէլ. էսս (հէնց) յիս առէլիմ «Էթահյ նորտ իւզինյ. յա կըտան, յա չին տա»:

— Դէ մըկա քյի էտէնց ի, լաճիքյիրիս (մեր տղան) էլ իւզէլի, շտպպաթ ծրա էլշի օդօրկու, թօղ էթոն իւզիւն:

Շտպպաթ օրա Սօնան շուտօվ կի գորթնի, սիմավա՛ռա քի քիցի, չայթրո քը խըմին, աննարն (յետոյ) Սօնան կըլը՛ էթոն իւր բացու տհւնա, Միրվարիյին կասը՛ քյի՝

— Այ Միրվարը՛, մխչի. յէրէկյ իրիկաս (ամուսնոյս) խէտտ մէ զա՞դ ինյ խիյալ տրի. իւզէլինյ չորթիւնիւ ախչկան առնինյ միր Միսակին. կիւզիս յոր կօօրէն սօրա քյէլ էլշի, տըսնինքյ թշ կասին. կան ոյտր, կյու շտպպաթ էթոնքյ նիշանս տինինյ:

— Սծնա, մըկա քյի էտէնց ի, յիս էլ շատ կուրախանսամ քյի Միսակին փոակէլէնյ, Աշկիս վիրտն, Սծնա, կօօրէն սօրա կէթոմ քըչարչըրվիմ, բո՞լըյու առնիմ:

Կօօրէն սօրա Միրվարին կըլը՛ կէթոն չորթիւնիւս տհւնա, նոր ախչկան իւզօյու:

Կէթոն տհւնոա քըթըփը՛, կիկյոն տհւնոա կըպտցին, Միրվարին կըմըննը՛ նիս, չորթիւնիւ կնդան պտրօվ կըտա, չորթիւնիւ կիւկյ նորկիզն էլու նոր պտրօվա կառնը՛.

— Փոհ, պտրօվ իս էկյի, Միրվարը՛ բաջի, էթ վո՞ր քաշմին ի քյէզի պէրի տա, աղէկյ ի, հորտոն մէ կյուլիս միր տո՛ւնա:

— Զէ, նո՞րգիզ քաջը՛, մկա էլ չիմ էր կյու, ամնա մէ խէյը պտնը խամտ յիու էկյի:

— Ասա տանինյ, թշ խէյը պտնի խամտ իս էկյի:

— Նո՞րգյիզ քաջի, աղէյ, թօղ ասիմ. տիս, զիւզ տ էկյիր իմ ծիր նորպատին էլշի, կտաս՝ տու, չիս տա՝ մի տու:

— Միրվարը՛ քաջը՛, յիս չիմ ասէլի չիմ տա, ամնա, իրիկյիս տհւնա չի. թօ քիշիրո իրիկյիս կյու, նորմէն խորտր առնիմ, ասնիմ թշ կասը՛:

Միրվարին կասը՛ նորգյիզին.

— Ամմա խայիշտ իմ տնէլի քյի ասիս. բոլքու կյու շտպպաթ նշանս տինինյ, բիյօլ (մի կիրպ) սօրա-յէլ խառնիստ տնինյ:

— Արխէյին յիւ, Միրվարը քաջը, յիս կասիմ:

Միրվարին յէլալ էկավ տուն,

Քիշիրվան նարգյիզի մարթա էկավ տուն. նարգյիզու ասաց իւր մարթուն.

— Միրվարին էկիր էր միր ախճկան էլշի. ինչօխ իս տնէլի. կըտաս ոյտր, վո՞ր կյուլուց ջուղար տամ:

Մարթա ասաց.

— Ասված շինուխավիր տնի, Միսակա խէմրօվ տղայը, կտամ. վա՛զու Միլվարին կյուլուց ասա կտահյութ կտամ.

Նորվազու Միրվարին էկավ նորդիքի կը՛շա, ասաց — Տալէհյութ.

Նորդիքին էլ ասաց.

— Կտահյութ, հէր չինյ տա, Մարթըս տիւն էթուէն սօրա էկավ, ասր' մ. էն էլ ասաց կտամ:

Կյիրուկի ծրա Սօնան, Միլվարի ինտն Անդրեանա կինոցըն շիրինիյ խմօլու, շիրինիյ լամէւէն իրիքը շապատթ սօրա հազրքան խառնիսի թողորիհյ տըսնոլու, Խառնիսի թողորիհյ տանէլէն սօրա, բաշլամըշըն խառնիստ. ըմմըին մարթնիրին կանչըն, խառնիսի խորոր տուվըն: Պատչին քիշիրտ խինտ տիրըն, սօրավան քյիշիրն էլու փանկա կըսրէն: Փանկա կուոլուց խորորին էր քիշիրտ խառնու կուլծխա. բույօլում (յիտոյ) առէլին էր «Ասվաս շինուխավիր տնի»:

Խառնուն ժամտունէն խառնէլէն սօրա Անգուն ինտն Սօնան խաղալօվ խառնուն պէրըն տան:

2. Ուրմիոյ ենթարսըբառէն *)

Իրիաղաջ զիւղէն

Մէ օր գնացիմ խառնամ գետի յէրդա. մէ պծառ կակուղ իմ էր քէլէլի (մի քիչ հանդարտ կերթայի). գնտա էնէնց ջօշմիշիր էր՝ յէրզէրէն թալէս էր ճիւրա. իշկացիմ տըսամ մէ տէրտէր՝ ուր տէրօխնին, մէ կաշա (ասորի քահանա): ուր տէրօխնին, մէ մալլա էլ ուր կնիկա. մէյն էլ մէ ծի կար կշտէրա: Նա՛ տէրտէրա էլթիբար էր անէլի տանց մօ՛տա մնալ ուր կնիկա, նա կաշան, նա մալլան: Մէ ծի կա տանց մօ՛տա, վէր տիկի (պիտի) տարմօվ ճուխտ ճուխտ ըսնին մէկյէլ իրէսա: Մըկը (հիմսկ) բշխօ տնինք վէր կնթնէրա չը մնան օտար մարթու մօ՛տա:

Խառլու զիւղէն

Մալլա նասրադինա մէ օր իշէրա խառիկ էր տէմա՛ էթաս էր: Կյըննաց ըլավ կյատիւկի (ձոր) վօ՛տա. մէ մարթ տար տէմ

*) Հաղորդեց պր. Դալուստ Խոքէնդէրէան՝ գուառական տեսուչ Ուրմիոյ գպլոցներու:

առէց, ասաց, աիւն զյինաս յէս յէփ կմէռնէմ, ասա տըսնիմ: Տէփ (յետոյ) էն իշկաց էտ մարթա մի թահար մարթ ի, յէտնար—տէփ տսաց, էշա կյատիւկէն ըլէլիւն տիկիլ օխտ տիր տոի. խէտ օխտ տիր տաէց՝ տէփ էն վահտին տիւն կմէռնէս: Խա, տէփ էշէրա կշէց կյատիւկա. գլօ՛խա ըլէլիւն օխտ տիր էշա տոէց: Մալլան ինկյավ պարզվավ, ասաց. յէս մէռամ: Տէփ մնաց տաղա. էշէրա հոր մէկյա մէ թէխ կյընացին. մէ կյէլ ըկավ տաղ՝ էշէրէն մէկյա կյէրավ. ասաց. Մալլա նասրադինա չմէռնէր՝ մը-կը կյէրա էշա չէր ուղը՛: Տէփ մալլան ըլավ էկավ թէխ տունա. իւր կնկյան ասաց. յէլ քէլ տուր տրկյէցին ասա վէր մալլան մէռիր ի, տանինք խօրինք իւրա: Ըլավ կյըննաց տուր ու տըր-կյէցին կանչէց, տարան տասա (զգա) խօրին: Ասաց. մէ էրթիս թօդ, դոն բու դու ընձի խաց պէ թալ. մնաց էտ մարթա տող: Տարմէն յէտի մէ կաթըրիսանա էկտվ, տար կյէրէզմանը կուշտէն ընսնէսէն էր. էն օրն էլ տար կյընիկա. մա՛սալա, իւշ էր խաց պէրի. կլէօ՛խու էն ծակէն պանցրտացուց (յանի իշկան էր հա) իշկամ խաց պէրից: Կաթըրքյէրա խոնան, պէռն էլ չինի ամսն էր. տանհը մամմէն տվին կօտուտին. տէփ էն կաթըրշինէրա փտուտին էն տէղա, ասին մէ իշկանք՝ տանք ինչըն խոնան. իշկացին մէ կյէրէզմանը վրտ մէ էրթըսը պէս ծայ կու: Տէփ բունս արին (ուղեցին) մէ դէս մէ փէտ պարզէն. տէփ փէտա պարզին, ը՛՛, տէփ էն դէս ծէս տըլից մալլան կյէրէզմանը՝ մէչէն. շատ մի պարզէքյ, կը կըպնը աշկյիս. տէփ տանք ասին. հօ՛ հօ՛, կտ չկա դէտ (այդ տեղէն) էն խոճէ (խրտներ). զէտ կլօխա խանիր ի... քակին տարա, խանին կաթըրշինէրա. տէփ տարա բունս արին թըփէլ. շատ թըփէն, էնզըգը թըփէն իւր...

2. ԽՈՅԻ ԲԱՐԲԱԴ

Խոյի քարբառը ընդարձակ տարածութիւն ունի. Նա կը բանէ ոչ միայն Խոյի, Սալմաստի և Մակուի գաւառները Պարսկաստանի մէջ, այլ և Ռուսաստանի մէջ Խոյի և Նախիջևան 1828-ի պարսկահայոց մեծ զաղթականութեան ժամանակ Սալմաստի հայոցմէ շատեր և կան հաստատուեցան Ղարաբաղ, ուր հիմնեցին Կորի, Ալիգուլի, Մուլզանջուղ, Քարտշէն գիւղերը Զանկեղուրի գաւառին մէջ և Ալիլու, Անգեղակովի, Ղուշչի-Թաղաքէնդ, Ուզ, Մազրա, Բարակ, Շաղատ, Լծէն, Քարտշլիսա և Ներքին-Քարաբիսա գիւղերը Սիսիանի գաւառին մէջ:

Խոյի բարբառը առավելասիրուած չէ տակաւին. նոյն բարբառով գրութիւններ կան Էմինեան Ազգագր. Ժողովածուին մէջ՝ հա. Բ. էջ 300—304 և Դ. էջ 343—350. Աւելի կարևոր են Ն. Տէր-Աւետիքեանի՝ «Ատանաւոր աշխատութիւններ» և Նշանադրութիւն Պարսկաստանից կաղթած Խոյնցւոց բարբառով (Վաղարշապատ, 1900), և «Բանաստեղծութիւններ» և Կիրակոսի հարսանիքը» (Վաղարշապատ, 1903):

Այս հասուածներուն քննութեամբ կերեայ որ Խոյի բարբառուը կը բռնէ միջին գիրք մը Մարաղայի և Վանի բարբառներուն մէջտեղ: Իր քերականական կազմութիւնը նոյն է Մարաղայի բարբառին հետ, բայց ձայնաբանուկան օրէնքները Վանայ բարբառին նման են. ուրիշ խօսքով Խոյի բարբառը աւելի մօտիկ է գրաբար հայերէնին քան Մարաղան:

Աւելորդ համարելով ծանրանալ այս արդէն պարզուած հրեայթներուն վրայ, ընթեքցողը կռւարկենք յաջորդ նմոցին:

ՆՄՈՅՑ

Խոյի ըարբառէն *)

— Այ մառթ, տիւ գինաս որ խետ ախչիցյա ճոշացավ, մառթի էթալու խասավ. առնաս չի սրիթ, չի ավըլի, ամանչամանս չի ըլա, տուամէրքյա կեխսառա կը թօղնի. շատ էլ որ խետը իյնիս, դաստէ կղարկի կը կոտոտի, յանի ինչը. — իմանան որ տանելու խասիր ի, ինչնց էլ տղան. հալա մէ յէլ, քէլ մտի վայսն (գոմ)՝ տես, ինչ կասնաս. էն հէյլան ըյալերա, զյամէշքերա, կովերա ընչիւկ վղերա թաղվիր են կվի մէջա. տիւ հէնց գինաս որ կիրակսա մէզի խմա պան ի անչիւ միր տհնաս ավըրիր ի. վայ վայի որ տօնս «ա՛յ ըալամ, էտէնց չեն տնի», յէտ ի դասնալի խինդ խայիր ըյաշում (յիշոց) ի տալի. ասէլի «Ալլահ վարա (Աստուած տայ) զըմէն էլ խատնին». յանի ինչ ի, իմացէք որ յէս էլ փառյիւլու խասիր էմ. կօ էտէնց, այ մառթ. մկա տիւ գինաս:

— Աշկըս լռս. մենք վասայվանք՝ մեր կրծխա յեղոտավ, թող էն էլ փառյիի, ըալքի մեղրոտի. էն հալա յէրէյվան ըյօրիսն ի. մկավուստ սարաք ըլենք, մէ անծոտ պուճուճակ ախչիկ էլ դար խմա ուղենք, խամլիս մեզի ինչ կասին. չեն ասի «յանի բտ ինչ դայլա էր՝ մկավուստ մեխկի տոպրակա կախին էն խեղճ տղայի վզէն». յէս դալաթ կանեմ դարա սաքաք չեմ ըլի. դար պէրնէն հալա կաթի խոռ ի իկյալի:

(Կիրակոսը կ'աղաչէ մօրը):

— Նանա ջան. էնը խօքուտ դուրբա՞ն նանա, տիւ իմ աղէկյա ասա ըարայիս կմւշտա. տավարն էլ կպախեմ, տան զըմէն պտնի վրան էլ սիրտ կը ցավցուցիմ. հէնց էն դըղայի որ՝ մէ դայիմ կպնսս ըարայիս յախան, որ մէ խա ասի, քօլ ի, ամա էտ էլ քեզի տաեմ որ Հուլիենց Շահրապի ախչիկ նիդյարէն սավայի՝ որ վիզս կոէք՝ ճոկ մառթու ախչիկ չեմ առնի հա:

(Մայրը կը համոզէ ամուսինը, որ կը պատասխանէ).

— Ա՛յ կնիկ, չունքի որ ասէս ես, թող քյօ խաթըն էլ խօշը. ըալքի սաղ չմնացինք մեռանք. սաղ իթյան կիրակոսին վսակինք, յէս ինան տիւ էլ դիօլ զուռնայով մէ աղէկ թէֆ անենք,

*) Տես Ն. Տէր-Աւետիքեանի, Ռուանտուր աշխատութիւններ և նշանագրութիւններ, էջ 46—49:

զիւլաշ կպնենք. ջանեա՛մա. գտրմէն յէտ ինչ կը լի՛ թող ըլի. ամա տիւ էտ ասա, վիր ախչիկյա ուզենք, որ համ արուռով ըլի, համ դայրաթմով. խօրորթի ըլի, որ մեր մատէն փուշ խանիւ (Ներս կը մտնէ Կիրակոսը): Կիրակոս, ա՛յ բալամ, նահատ տոէլի որ քեզի փսակենք, մեղ տիւ. ինչ ևս ասիլի. ուզեն ևս թէ չէ. յա վիր ախչիյն ևս ուզելի. մէ ազգարթա ասա ըշկամ. էլ ամչընաւու վախտը չիւ:

— Յես չեմ ուզելի փսայվել նահատ ի՛ որ կպիր ի յախաս, քշեր-ցերէկ ասէլի՛ «տկի (պիտի) քեզի փսակենք». մկա տիւ գինաս, նանաս. յիս էթաս եմ փայտա՝ տալարին յէմ տամ. համա, նանա, էն ասածս ի հա, Նիվյարա:

— Չեմնալի, Դուլիենց Շահբաղի ախչկա խիտն ի, ընձի ասիր ի. «կուզէք էն ի, չէք ուզի՛ կլեմ կլուս կվերցեմ» անէն կէթամ. իմ ուզածա Նիվյարն ի, Նիվյարա:

— Ի՞շխօ մայար Շահբաղին էնէնց խասած ախչիմկ ունիր Մենք ուշապար մառթ ենք, մեր տան ջանէ՛լա տկի մէ պծառ (քիչ մը) էլ ծիսով-ոսով ըլի, պանի մէչ էփած ըլի, կանոսի մեր տան պանա, տաշտի քժա՛րա (քաղնան) տիւս կիկյա. էնէնց ըլի որ՝ ինկերէ, արկեցէ յէտ չմնանք: Շատ խարսներ տաիր եմ, որ իրկըվեկէն կլոխքենքա տնես են պո՛ղա, ընչանք լսս խռալով մոփես են. չէն ասէլի, ախար սափորքերա տարսակ ի, ճուր տկի պիրենք, ավել տկի անենք, տակ անենք, տանա, թիւչան զքիլի ձեռէն ըլիր ի իշխօ փողնցա. տանմա ևս էն Յարթենէնց խարսա, մառթու գար պէսս մէ խարս ըլի, թող մէ աշկն էլ կոր ըլի:

3. ԱՐԹՎԻՆԻ ԲԱՐԲԱՐ

Արդուին (կամ Արթվին) քաղաքն ու գաւառը կը գտնուին Բաթումէն դէպի հարաւ. այս գաւառն ունի երկու գաւառակ՝ Արտանուշ և Շաւաշէթ-Խմելբաշէվ. Արդուին քաղաքն ունի 1200 տուն հայ բնակիչ, որմէ 230 լուսաւորչական և մատցեալը կաթողիկ. Արդուին հայ գիւղ չունի իր շրջակայրը. Արտանուշ աւանն ունի միայն 200 տուն կաթոլիկ հայ. Արտանուշ գաւառակին մէջ կան հատեւալ հայ գիւղերը.

2. Նորագէն. Էն. 22

Շատ շեմ-ի մէր բիէլ գաւառակին հայ գիւղերն են. 1. Մաթլել
քն, 65 տ. կթ. 17 տ. հայ). 2. Մամանէլս (12 տ. կթ.).

3. *Օբողոքակերպ* (160 տ. հայ). 4. *Փխիկուր* (25 տ. կթի).

Արտանուշէն դէպի արկելք կը գտնուի Արտահան, իսկ դէպի հարաւ. Օլթի:

Յիշեալ լրջանը ունի առանձին բարբառ մը՝ որ կը պատկանի Ել ճիւղին և կը բռնէ Կարնոյ, Խոյի և Թիֆլիսի բարբառներուն մէջտեղոր։

Այս քարբառին վրայ ոչ մէկ ոսումնասիրութիւն և ոչ տող մը բնագիր կայ հրատարակուած, ուստի յաջորդ տողերը իմ անձնական հետազոտութիւննս արդիւնքն են՝ Բայթումի մէջ քաղուած դադթական Արթվինցիներէ,

Արդուինի բարբառին ձայնական դրութիւնը Թիֆլիսի բարբառին նման է. կը ճանչնայ բաղաձայններուն երեք ասողի ճանները. այ երկբարբառը կը վերածուի Է-ի. ինչ էս՝ այս, էզ՝ այդ, էն՝ այն, էլ՝ այլ, էծ՝ այծ, էզի՝ այգի: «Համար» բառը դարձած է Թիֆլիսից նման համաւ Շատ հետաքրքիր երկոյթ մ'է վ ձայնին անկումը «վերայ» բառին մէջ, որ դարձած է ըա. ինչ քարի ըա՝ քարի վերայ, ծիու ըա նատա՛ ծիու վրայ նստայ, ծա-

ոի բա վեր անցամ՝ ծառը բարձրացաւ ։ Ճայնը խ-ի չի վերածուիր՝ հակառակ Մարտադի և Խոյի բարբառներուն։

Հորթվաման մէջ բացառականի մասնիկն է մէն. ինչ. Արթվինումէն, Սավէթումէն, հէտնէմէն. ասիկա՞ ինչպէս զիտենք՝ Թիֆլիսի բարբառին յատկանիշներէն մէկն է։ Նոյնպէս է նաև յոդ. սեռ. էրու ձեր. ինչ. ծառէրու, ծիէրու են։ Ներգոյականի ում ձեր սովորական է. մէշում, օրում։

Բայերու խոնարհումը Թիֆլիսէն կը տարբերի. Ներկայի ում մասնիկը խոպառ գոյութիւն չունի. այս ժամանակը բատ Խոյի բարբառին կը կազմուի ելիս, ելի ձևով. ինչ. խօսէլիս էմ, վիտուէլիս է, ըլնէլի է՝ մինի, չէմ կա կամ չէմ կայի էրթի՞ չեմ կրնար երթար, վօ՞րտի էս էրթի՞ մոր կերթաս, չէմ կայի խօսէլի՞ չեմ կրնար խօսիլ Ապառնին կը կազմուի կու մասնիկով. օր. կու աշին, կու դուս գա, կու փնտռին են Թէ կատարեալին և թէ ապառնին մէջ և ճայնաւորը կը գառնայի. օր. աշից, վիտուից, կու աշին են Սուանձնապէս հետաքրքիր ձեւ մ'է հրամայականի երկրորդ տեսակը. ինչ. գրի՞ս ա, խօսի՞ս ա, որ կը համապատասխանէ Պօլսոյ չզրե՞ս (գրէ), չխօսի՞ս (խօսէ) հարցականաձև հրամայականներուն։

ՆՄՈՑ

Արթվինի բարբառէն

Առաջ Արթվին շէնիկը տաճնըհինդ տուն է էղէ. բօլորը մէշում. էն մէշումը Սավէթումէն կու աշին օրը (որ) Արթվինումէն մուխ կու դուս գա. գուգան կու փնտռին խիտը (վրաց. կամուրջ). շէն կա (չեն կրնար) գտնի օրա ծօրօխը տնցնին. էտէվ մէկ ավջին գէյիզի հէտնէմէն գալիս է օրը գարնէ. առաջէվան կայր է ընէլի. կայր էղած վախտին փնտռէլիս է վծրանց գնաց. Աշից օրը խիտը գտավ. խիտն էլ փուրցէլը (վրց. մացառ թէ բաղեղ) փաթըթած է. Էնդաղուր արագ օրա խիտը անցավ էնթին. Վէր անցավ օրմընումը, փնտռից ու շէնիկի տէղը գտաւ. Իշտուէ էնդօր էտէլ, էֆէնդիմ, օրմանը կօտրէցին, էնդէղը քաղաք շինէցին, իշտէ էնդէղը էղալ Արթվին։

Էն գտնող մարթու անունն էլ Արութէն է էղէ, էնդօր վրա դրէլ է Արթվին։

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Պուլղարիոյ, Ռումանիոյ, Յունաստանի, Ֆրան-
սայի, Անգլիոյ, Եգիպտոսի և Ամերիկայի հայ
գաղթականութիւնները նոր կազմուած և զանա-
զան տեղացի հայերու խառնուրդ մըսալով չու-
նին սեպհական բարբառ, ուստի մեր ներկայ
աշխատութեան մէջ չեն մտած:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՅՐԵՐՈՒ

ԵՒ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԱԾ ԳԱԽԱՌԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԱՅԲՈՒԲԵՆԱԿԱՆ
ՑԱՆԿԸ.

(Փակագիծները կը ցուցեն մայշները).

Ագուլիս 1, 2, 4, 13, 36, 40, 89, 92—100, (101—2), 104.	Ածպտիր 174.
Աղամման 116, 118, (134).	Ակն 29, 103, 222-3, (224), 260.
Աղեկը 184.	Աղբակ 140.
Աղբիանուպօլս 29, 31, 258.	Աղգաւ 26.
Աղով 26.	Աղէքսանդրիս 28.
Աթէնք 29.	Աղուանք 25.
Ալաշկերտ 10, 116-7, 121, (125), 133.	Աղստափս 61.
Ալեքսանդրապոլ 34, 104, 107, 111, 116.	Ամասիս 29, 232, 234.
Ալէքսանդրէս 199.	Ամերիկա տես Մ. Նահանգ.
Ալիլու 288.	Այթու 29, 31.
Ալիլլըլս 116, 118, (137).	Այնթապ 28, 30.
Ալլղուլի 288.	Այտըն 29, 31, 61.
Ալուշտա 26.	Անափա 25.
Ալուչալու 116, 118, 139.	Անգեղակոթ 288.
Ախալցիս 2, 34, 104, 107, 111.	Անդլիս 29, 33, 293.
Ախալքալաք 31, 32, 34, 104, 111, (113), 116.	Անդիժան 26.
	Անտիոք կամ Անթաքիս 28, 199, 200, (210), 212.
	Աղտարակ 105.
	Ապարան 116-7, 121, (126).

- Ապկիօն (194), 185.
 Առըս 26.
 Առնջկոյս (132).
 Ասլանբէկ 3, 12-13, 106, 175,
 241-4, (244-5).
 Ասխաբադ 26.
 Ասորեստան 27, 33.
 Ասորիք անս Ասորիա.
 Աստաղատ 37, 45-47 (48).
 Աստրախան 26, 30, 36, 82-84
 (84-86), 89.
 Աստանա 28.
 Աստավազար 13, 29, 241 (246).
 Ատիկաման 29, 196, (198).
 Ատրպատական 27, 37, 70.
 Արարկիր 3, 4, 29, 103, 196,
 215-6 (217), 222-3.
 Արամօ 28, 212-3, (213-4).
 Արգուին 19, 25, 34, 280, 291-2
 (292).
 Արեւելիան Ռումիլի 31-32.
 Արթղ 26.
 Արծափ 138.
 Արծկէ 117, 118, 121 (132).
 Արզնի 159.
 Արճէլ 116-8, 121 (131), 139.
 Արժաւիր 26, 33.
 Արմեանսկ 26.
 Արտահան 291.
 Արտանուշ 25, 291.
 Արտապիլ 28.
 Արդարադար 116, 118 (137).
 Աւատրօ-Հունդարիա 10, 19, 27,
 103, 270-2, (273-9).
 Աքքերման 27, 31.
 Աքիօն-Գարանիսար 29.
 Բաբերդ 13, 111-2.
- Բագու 13, 25, 61, 76.
 Բազարքէօյ 241.
 Բաթում 13, 25, 32, 34, 178,
 291.
 Բալակ 288.
 Բալաշով 26.
 Բալու 167, 168.
 Բաղէշ 33, 116-8, 121 (131).
 Բաղչէսալայ 26, 263.
 Բաշբէնդ 37.
 Բասարգէչար 140, 145-6 (152-4).
 Բասեն 111 (114).
 Բատալբաշու 26.
 Բաւրա 31.
 Բափոս 28.
 Բեթղեհեմ 28.
 Բելղի 27, 31.
 Բննդիր 27, 31.
 Բեղթա 27.
 Բհսարաբիա 27, 31, 32.
 Բերդիանսկ 26.
 Բթիշա 27.
 Բլուշտի 27.
 Բոլիս-Խաչէն 61, 62.
 Բորչալու 37, 47.
 Բուխարա 26.
 Բուշիր 87.
 Բրդնիկ 225, 227.
 Գահիրէ 28.
 Գանձակ 61, 62, 70, 72 (74).
 Գանձակ գիւղ 139.
 Գանտիա 29.
 Գասապա 239.
 Գասթամունի 29, 30.
 Գետակըռլաղ 116, 118 (139).
 Գերմանիա 30.
 Գեոլ 116, 118, (135).

Գեօքչայ 25.
 Գըրգաղաճ 239.
 Գիրգորէս 232.
 Գոլոգնայա-Ստէպ 26.
 Գոնիս 29.
 Գորի 25, 32.
 Գութի 27, 33.
 Գուլասոր 138.
 Գրիգորուսոլիս 27, 31.
 Գալիղարդաշ 37.
 Գաղատան 26.
 Գամասկո 28, 33.
 Գաշտ 92.
 Գարբանդ 26, 61, 62.
 Գիզակ 68.
 Գիլիջան 13, 61,
 Գնեպը 26, 263.
 Գուլակ 26.
 Գուշէթ 25.
 Գուրովկա 26.
 Եալթա 26, 178, 263.
 Եալովա 241.
 Եամպոլի 29, 31.
 Եազ 27.
 Եաֆա 28.
 Եգիպտոս 28, 34, 293.
 Եգեսիս 29, 159, (166).
 Եթովպիս 28.
 Եկատերինոգար 26, 263.
 Եկատերինոսավ 26. 263.
 Եղիսաբեթուպոլիս 27, 33.
 Եյսկ 26.
 Երանոս 116, 118, (133).
 Երկան 4, 13, 36-52 (47), 54,
 55, 61, 62, 66, 70, 82-3,
 88-9, 92, 95-6, 104, 106,
 116.

Երզնկա 103-4, 167-174 (171),
 197, 225.
 Երուսաղէմ 28.
 Եւղոկիտ կամ Թօքատ 3, 29, 31,
 103, 174, 178, 232-4, 239,
 (234-7), 243.
 Եւպատորիս 26, 263.
 Եւրոպական Թուրքիս 29, 31,
 258.
 Եօլպատ 29, 32, 215.
 — գիւղերը 31, 205, 215.
 Զաղալու 116, 118, (139).
 Զանդեղուր (75), 288.
 Զառա 225.
 Զաքաթալա 25.
 Զէյթոն 13, 19, 28, 199-205,
 (206-8).
 Զէֆանոս 185 (191).
 Զիադին 26.
 Զիլէ 30.
 Զիրաքլու 139.
 Զիրոյի գիւղ 138.
 Զմիւնիս (Իզմիր) 29-31, 61,
 103, 168, 205, 233, 239,
 (240), 249.
 Զոլախաչ 116, 118, (138).
 Զուիցերիս 30.
 Էնզէլի 28, 87.
 Էնկիւրի 29, 31, 205.
 Էշտիս 116.
 Էջմիածին 13, 37, 44.
 Էսկի-Զաղլա 29, 31.
 Էվէրէկ 215, (220).
 Էտիրնէ տես Աղբիանուպոլիս.
 Էրէյլի 31.
 Էրմէնիքհանդ 76.
 Էսէմիշ 31, 34, 61.

- կփրէրէ 215.
 Թագանրօց 26, 263.
 Թաղաքինդ 116.
 Թաթարիստան 26, 61.
 Թաթար-Պաղարճլդ 29.
 Թաշքենդ 26, 61.
 Թարապուլուս 28.
 Թարսուս 28.
 Թաւրիլ 13, 28, 37, 40, 46-7,
 (49), 61, 70, 88.
 Թելաւ 25, 32.
 Թեմրիլ 26.
 Թերեքհան Ա. 26.
 Թէհրան 28, 87.
 Թէմիր-Խան-Շուրա 26.
 Թէոդոսիա 26, 263.
 Թէրմէ 184.
 Թիւսկիւլի 116, 139.
 Թիւրքիստան 26, 61.
 Թիօնէթի 25.
 Թիֆիլս 1, 2, 4, 13, 19, 25, 32,
 35-37, 39, 40, 52-58, 62,
 (58-60), 66, 95, 104, 147,
 249, 291-2.
 Թումարզ 215.
 Թորիա 116.
 Թուլչա 27, 31.
 Թռնովա 29, 31.
 Թրանսիլվանիա 27, 33, 270.
 Թրանսվալ 28.
 Թրկուօքնա 27.
 Թօնուս 225.
 Իգդիր 288.
 Իզմիտ տես Նիկոմիդիա.
 Իզնիկ 241.
 Իլկարթի 26.
 Իպրայիլ տես Պրայլա.
- Իսալու (286).
 Իսմայիլ 27, 31.
 Իտալիա 30, 87.
 Իրիցու գիւղ 138.
 Իւնիէ 184.
 Իրիաղաջ (286).
 Լարին 26.
 Լաղիստան 31.
 Լաթարի 138, 139.
 Լաթարիա 28.
 Լայլա 25.
 Լառնաքա 28.
 Լեհաստան 2, 27, 33, 270.
 Լեմպերկ 27.
 Լեշխում 25.
 Լէղ 139.
 Լիբանան 28.
 Լիւավա 37, 61, 70.
 Լիմասոլ 28.
 Լէն 288.
 Լէկ 116, 159.
 Լոնտօն 29.
 Լոռի 37, 47, (50).
 Լամուր 138.
 Լաչէն 68.
 Լաչմոս 26, 32.
 Լաստուր 133.
 Լասքով 29, 31.
 Լարասուրազար 26.
 Լարբերդ 4, 13, 40, 103, 167-174,
 (170), 196-7, 202, 223, 225-6.
 Լարզան 33.
 Լարկով 27.
 Լզաբաւրա 32.
 Լիան 159, (164).
 Լիզան 33, 116.
 Լաթ 116-8, 121, (133), 139.

- Խնուս 104, 116, 131, (128).
 Խոյ 27, 46, 76, 280, 288, (289-290), 291-2.
 Խոյք 121, (130).
 Խոշնդ 26.
 Խոտքջուր 111-113.
 Խուլգումա 32.
 Խրիմ 26, 34, 108, 178, 233, 263-6, (266-9).
 Խօթուն 27.
 Մակբար 116, 118, (135).
 Մերելդա 184.
 Կալաց 27, 31, 33.
 Կալկաթա 28.
 Կալկոս 32.
 Կախկա 26.
 Կաղզոււն 37.
 Կամախ 167.
 Կամիշին 26.
 Կառնեն (123-4).
 Կատտաղուրդան 26.
 Կարին 4, 10, 13, 15, 37, 61, 103-115, 117, 140-1, 167-8, 179, 225-7, 271, 291.
 Կարս 34, 104, 111.
 Կարտիկամ 32.
 Կեռլա հայաքաղաք 27, (278-9), 33.
 Կեսարիա 29, 30, 32, 215.
 — գիւղերը 215-6, (219-221).
 Կերչ 26, 178, 263.
 Կէլիպօլու 29, 31.
 Կէմքէկ 225.
 Կէյդէ 241.
 Կիլիկիա 4, 28, 33, 103, 196, 199-205, (206-211), 216, 239.
 Կիպրոս 28, 31, 32.
 Կիրասօն 29, 178-9.
 Կիմիւլինստ 31, 258.
 Կիւմիւշինէ 29, 104, 178-9.
 Կիւշանս 185, (192).
 Կիւրին 29, 215-6, (217-8), 225.
 Կոկանդ 26.
 Կովկաս 26.
 Կորի 288.
 Կուբանեան շրջ. 26, 33.
 Կրագում 139.
 Կրասնովուսկ 26, 61.
 Կրետէ 29.
 Հազգօ 159, 160, (164).
 Հազգօ 159, (165).
 Հալէպ 28, 33.
 Հաճին 28, 199-205. (208-9).
 Համադան 28, 87.
 Համէն 13, 19, 103, 112, 174, 178, 184-191, (191-5), 222.
 Հայքաղաք 33.
 Հանդամէջ 92.
 Հատկոն 139.
 Հաւլաբար 37.
 Հաւնասանք 147.
 Հին Խրիմ 26.
 Հիւս. Կովկաս 26, 82.
 Հիւսիմանսուր 29, 196, (198).
 Հնդկաստան 28, 33, 87.
 Հնչեղտ 27.
 Հոլանտա 30, 87.
 Հունդարիս 27, 270-2 (278-9), 33.
 Զորագեղ 116, 118, (134).
 Ղազախ 61, 62, 70, 71, (73).
 Ղազին 28, 87.
 Ղալա 37.

- Դարտրադ 3, 4, 9, 13, 18, 36,
 37, 40, 44-46, 61-79, (72),
 82-84, 88, 89, 95, 96, 100,
 104, 142, 147, 282, 288.
 Դարտրադ 27, 37, 61, 62, 70-72
 (72).
 Դարտրադար 263.
 Դարաբիսա 61.
 Դպր 26.
 Դըղմ-Արվադ 26.
 Դըղմ 37.
 Դուբ 26, 32, 76.
 Դուլալի 37.
 Դումբուպուճադ 138.
 Դուշի-Թաղաքնդ 288.
 Ճապաղուր 116, 167-8.
 Ճալա 28, 87.
 Ճիսրի-Շղուր 28, 212.
 Ճորճէլո 27.
 Ճուրճով 27.
 Ճօշարա 185.
 Մագրասա 32.
 Մաղրա 288.
 Մալս 185, (193).
 Մալաքանդ 139.
 Մալկարա 29, 31, 258, (262).
 Մալաթիս 29, 103, 160, 196-7,
 (197-8), 258-9.
 Մակնի 147.
 Մակու 27, 139, 288.
 Մամանիլս 291.
 Մայկոս 26, 263.
 Մանագկերա 116, 121, (127).
 Մանիշակ 184.
 Մանիսա 29, 168, 239.
 Մանկասար 136-7.
 Մանճըլգ 225.
- Մանչէսթր 29.
 Մանջուրիս 61.
 Մաջու 26.
 Մտարա 28.
 Մարտրա 13, 28, 46, 160, 280-4
 (284-6), 288, 292.
 Մարտ 3, 28, 196, 199-205 (209-
 210).
 Մարսիլիս 29.
 Մարսվան 29, 232, 234 (238).
 Մէլիտոպոլ 26.
 Մէնէմէն 239.
 Մէրսին 28.
 Մէրկ 26.
 Մէրտին 33.
 Միանգար 32.
 Միաց, Նահան. 29, 34, 293.
 Միջագետը 33.
 Մծարա 184.
 Մողգով 26.
 Մոկս 19, 116, 140, 145-8, 150,
 151, (154), 159.
 Մոնթէլիէ 29.
 Մոսկուս 27.
 Մուժումբար 28, 61, 70, 71.
 Մուզնիջուդ 288.
 Մունճուսուն 215, (219).
 Մուշ 2-4, 10, 13, 15, 19, 103,
 105-6, 116-140, (122-4),
 159-163, 167-8, 270.
 Մուսուլ 27, 33.
 Մուսուն 138.
 Մուֆարին 33.
 Մսի 28.
 Ցունաստան 29, 293.
- Նալլիսան 31, 205.
 Նախիջևան 92, 288.

Նահեն 136, 138-9.
 Նամանղան 26.
 Նանսի 29.
 Նարման 111.
 Ներքին Աղեաման 116, 118, (136).
 » Գիւղալդարա 116, 118,
 (138).
 » Կարանլղ 116, 118, (136).
 » Քարաքլիսա 288.
 » Քեօլաղուն 116, 118, 139.
 Նիդէ 215.
 Նիկոմիդիա (Իզմիտ) 29-31, 103,
 184, 205, 239, 241-4, (244-
 48).
 Նիկոսիա 28.
 Նիւ-Եօրբ 29.
 Նիքսոր 31.
 Նողայսք 26, 263.
 Նովոչերքասք 26, 263.
 Նովոռոսիյսկ 25.
 Նորագուլ 37.
 Նորաշն 291.
 Նոր-Բայազէտ 13, 14, 37, (48),
 116.
 —գիւղերը 14, 34, 118, 121,
 (133-9), 145, 152.
 Նորդուղ 151, (155).
 Նոր-Մարգելան 26.
 Նոր-Նախիջևան 2, 13, 19, 26,
 34, 263, 266 (266-7), 271.
 Նուխի 25, 61, 62, 106.
 Շաղատ 288.
 Շամ տես Դամակոս.
 Շամախի 25, 36, 46, 76-80,
 (80-81), 82, 89, 244.
 —գիւղերը 25, 32, 61.
 Շամշադին 37.

Շապին - Գարահիսար 29, 103,
 174-5, (175-7).
 Շատախ 140, 151, (155).
 Շաւարին 28.
 Շաւշէթ 25.
 Շաւշէթ-Իմէրլիչլ 291.
 Շափշուկա 184.
 Շիրազ 28, 87.
 Շիրվան 33.
 Շորապանի 25.
 Շուլավէր 37.
 Շումլա 29, 31.
 Շուշի 13, 61, 62, 64, 106.
 Ռզմի 13, 140, 145, 147-51, (156-8).
 Ռւզ 288.
 Ռւլաշ 225.
 Ռւլիքէնդ 138.
 Ռւմմանտ 116.
 Ռւոֆա 29, 159, (166).
 Ռւսթը 29.
 Ռւսիոնո 26.
 Ռւրմիտ 27, 32, 46, 281, 284,
 (286-7).
 Զաթալճա 31, 258.
 Զախրաէկ 139.
 Զարշամպա 184.
 Զարջոյ 26.
 Զարսանճագ 167 (172).
 Զաքիչլար 26.
 Զերնակ 26.
 Զերնօմօրեան նհ 25.
 Զերնօվիցա 27.
 Զէրքէղիստան 33.
 Զիր-Եռութ 26.
 Զմշկածագ 167-8.
 Զօրլու 29, 31, 258.
 Պաթավիա 28.

- Պալահեսի 215, (219).
 Պալըքսէսէր 29.
 Պաղեսախն 28, 33.
 Պազտատ 27.
 Պայազիս 34, 37, 44-47, 119, 139, 140, 179.
 Պայընսըլը 239.
 Պանտրմա 29.
 Պաշտալէ 140.
 Պաշտալով 27.
 Պապատաղ 27, 31.
 Պաս 147.
 Պասրտ 27.
 Պարսկաստան 27, 28, 34, 61, 87, 140, 288.
 Պարտիզակ 184, 241 (245).
 Պաքառ 27.
 Պելճիքա 30.
 Պինզա 26.
 Պետերուրդ 27.
 Պետրո-Ալէքսանդրովսկ 26.
 Պետրովսկ 26.
 Պերեկոոդ 26.
 Պէլան 28.
 Պէլուկ 28, 33.
 Պէնի 241, (247).
 Պիլէճիկ 29.
 Պիրմանիս 28, 87.
 Պշէրիէ 33.
 Պոհտան 33.
 Պոմպայ 28.
 Պոսթոն 29.
 Պուլանըի 116-7, 121, (125).
 Պուլզարիս 29, 31, 32, 34, 293.
 Պուշիր 28.
 Պուրկաս 29, 31.
 Պուրտուր 31, 34, 61.
- Պուքովինսա 27, 33, 270.
 Պուքուշ 27.
 Պուշով 27.
 Պրայլա 27, 31.
 Պրուսա 29, 32.
 Պօթուշան 27.
 Պօլիս 12, 13, 19, 29-32, 35-6, 103-4, 106-7, 175, 178-9, 227, 233-4, 239, 249-254, (254-7), 258-260, 263-4, 292.
 Զիրիլ 26.
 Զիզաք 26.
 Զուղա 1, 28, 30, 36-7, 45-6, 76, 79, 87-90, (90-91), 139.
 Ռազկսատ 29, 31.
 Ռամիս 92.
 Ռանկուն 28.
 Ռաչին 25.
 Ռէմէ 28.
 Ռէշտ 28, 87.
 Ռոման 27.
 Ռոստով 26, 268.
 Ռոտոսթո 13-4, 29, 31, 103, 174, 258-260, (260-2).
 Ռումանիա 27, 31, 33, 293.
 Ռուսիա 26, 34, 263, 288.
 Ռուսնուք 29, 31.
 Սաթլել 291.
 Սալմաստ 27, 76, 288.
 Սամարտ 26.
 Սամարդանդ 26, 61.
 Սամսատ 33.
 Սամսոն 13, 29, 184, 232.
 Սամօզույզար 33.
 Սասուն 116-7, 121, (128).

- Սարատով** 26.
Սեբաստիա 4, 29, 103, 106, 174,
 223, 225-7, (228-31), 233,
 289, 260.
Սելանիկ 29.
Սերիթ 27.
Սետառոպոլ 26, 178, 263.
Սեւրեկ 159, (166).
Սէոլէզ 241.
Սթանօղ 81, 205, (210).
Սթալճա 29.
Սիբիրիա 26.
Սիբվիզ 27.
Սիլվան 26.
Սիլիստրէ 29, 31.
Սիլվլիթ 29, 31, 258.
Սիմբիլսկ 26.
Սիմֆերոպոլ 26, 263.
Սինկափուռ 28.
Սինօղ 184, 232.
Սիս 28, 30.
Սիսիան 288.
Սիվիհիսար 31, 205.
Սիւրիա 28, 33, 103, 212-3,
 (213-4).
Սլիվան 33.
Սլիվէն 29, 31.
Սղերդ 33.
Սղնախ 25, 32.
Սմարանկ 28.
Սոխում 25, 32, 34, 184.
Սովուշբուլաղ 32.
Սուետիա 28, 199, 212.
Սուլինա 27, 31.
Սուղուշող 27.
Սումաթոս 87.
Սուչավա 3, 13, 15, 27, 30, 97,
 270-2, (273-8).
Սուրապայա 28.
Ս. Մահաչ 26.
Մ. Մակար 28.
Մոֆիս 29.
Մպահան 87.
Մտաւրոպոլ 26, 263.
Մօջի 184.
Վալիխաղու 116, 118, (134).
Վան 3, 4, 10, 13, 15, 18 9, 34,
 46, 103, 116-8, 139-58,
 (151-2), 160, 270, 282, 288.
Վանքի գ. 138.
Վառնու 29, 31.
Վարանդա 68.
Վարդսւ 32.
Վարոնէժ 27.
Վենետիկ 249.
Վերին Աղեաման 116, 118.
 » Գիւղալգարան 116, 118, (138).
 » Կարանլըդ 116.
 » Քեօլաղուան 116, 118, 139.
Վիեննա 27.
Վիտին 29.
Վլադիկավազ 26, 32.
Վրաստան 25, 32, 52.
Տանակերտ 92.
Տաճկաստան 34, 37, 61.
Տանձուտ 291.
Տարէնտէ 29, 215-6, (218-9).
Տափավանք (133).
Տաքքա 28.
Տէլի-Օրման 29.
Տէտէ-Աղաճ 31.
Տէրսիմ 167, 169, (172).
Տիատրին 116, 140, 145-6 (152-4).

<i>Տիգրանակերտ</i> 4, 13, 19, 33,	<i>Քէօթահիս</i> 29.
103, 159-67, (163), 196-7,	<i>Քիլիս</i> 28, 199.
258-9.	<i>Քիլիլար</i> 26, 32.
<i>Տիմիթոքա</i> 31.	<i>Քիշնե</i> 27, 31.
<i>Տիգրիկ</i> 29, 215-6.	<i>Քիւզաջըդ</i> 37.
<i>Տողրիչ</i> 29.	<i>Քիւրահստան</i> 28, 32.
<i>Տուրս</i> 32.	<i>Քղի</i> 167, (171).
<i>Տրապիզոն</i> 13, 29, 31, 103, 112,	<i>Քոռուն</i> 138.
175, 178-9, (180-3), 184.	<i>Քոստանցա (Քէօսթէնաէ)</i> 27, 31.
85, 190, 233, 263.	<i>Քութայիս</i> 25, 32.
<i>Ցարիցին</i> 26.	<i>Քովկասն</i> 137.
<i>Ցղնա</i> 4, 92, 100.	<i>Քրոնշթատ</i> 27.
<i>Փայսս</i> 199.	<i>Օդիսա</i> 27, 31.
<i>Փաշտքէնդի</i> 37.	<i>Օզում տես Ոզմի</i>
<i>Փաստ</i> 147.	<i>Օլթի</i> 32, 291.
<i>Փարիզ</i> 13, 29.	<i>Օնի</i> 25.
<i>Փիտիկուր</i> 291.	<i>Օնձալու</i> 139.
<i>Փոքր-Ասիս (Անատոլիւ)</i> 29, 30,	<i>Օզ</i> 26.
32, 61, 174, 178, 239, 241.	<i>Օկ</i> 147.
<i>Փոքր-Հայք</i> 29, 31.	<i>Օվաճըք</i> 241 (246)
<i>Փրովիաէնս</i> 29.	<i>Օր</i> 26.
<i>Փօթի</i> 25, 32, 178.	<i>Օրդակլու</i> 37.
<i>Քաղաքի</i> 92.	<i>Օրթաքէօյ</i> 241.
<i>Քառնապատ</i> 29, 31.	<i>Օրտու</i> 29, 232, 234.
<i>Քարաշէն</i> 288.	<i>Օքրորակերտ</i> 291.
<i>Քարաքլիսա</i> 288.	<i>Ֆամակուստա</i> 28.
<i>Քափլանախս</i> 28.	<i>Ֆայա</i> 184.
<i>Քեարիմքէնդ</i> 37.	<i>Ֆէնէսէ</i> 215.
<i>Քերսոն</i> 27, 31.	<i>Ֆիլիպպէ</i> 29, 31.
<i>Քերքիք</i> 27, 33.	<i>Ֆրանսա</i> 29, 293.
<i>Քեսոս-Մահմադ</i> 37.	<i>Ֆրէզնօ</i> 29.
<i>Քէսապ</i> 28, 200, (210).	<i>Ֆոքշան</i> 27.

(Հնդ ամէնը 102 գաւառականով նմոյշ):

ՑԱՌԿ	
Ներածութիւն	1—24
Հայ բարբառագիտութեան պատմ.	1—4
Բարբառ. ուսումնասիրութեանց թերութիւնները	4—5
Ծրագիր բարբ. ուսումնասիրութեանց	5—6
Գիտական այբուբէն	6—11
Բարբառներն ուսումնասիրելու եղանակները	11—12
Ներկայ աշխատառութեան կազմութիւնը	12—14
Նոր հայերէնի տարբերութիւնները հին հայերէնէն	14—24
Զայնական տարբերութիւններ	15—18
Բառական	18—20
Զեախօսական	20—22
Համաձայնական	23—24
Հայոց ընակած տեղերը	25—30
Օտարախօս հայերը	30—33
Հայերէն բարբառներու երեք ճիշդերը	34—35
ՈՒՄ ճիշդ	45—102
1. Երևանի բարբառ	46—51
2. Թիֆլիսի »	52—60
3. Ղարաբաղի »	61—75
4. Շամախիի »	76—81
5. Աստրախանի »	82—86
6. Զուղայի »	87—91
7. Ագուլիսի »	92—102
ԿՀ ճիշդ	103—279
1. Կարնոյ բարբառ	104—115
2. Մշոյ »	116—139
3. Վանայ »	140—158

4. Տիգրանակերտի բարբառ	.	.	.	159—166
5. Խարբերդ-Երզնկայի	»	.	.	167—173
6. Շապին-Գարանիսարի	»	.	.	174—177
7. Տրապիզոնի	»	.	.	178—183
8. Համշէնի	»	.	.	184—195
9. Մալաթիոյ	»	.	.	196—198
10. Կիլիկիոյ	»	.	.	199—211
11. Սիւրիոյ	»	.	.	212—214
12. Արարկիրի	»	.	.	215—221
13. Ակնայ	»	.	.	222—224
14. Սեբաստիոյ	»	.	.	225—231
15. Եւգովիոյ	»	.	.	232—238
16. Զմիւռնիոյ	»	.	.	239—240
17. Նիկոմիդիոյ	»	.	.	241—248
18. Պոլսոյ	»	.	.	249—257
19. Ռոտոսթօի	»	.	.	258—262
20. Խրիմի	»	.	.	263—269
21. Աստրօ-Հունդարիոյ	»	.	.	270—279
Ել ճիւղ	.	.	.	280—292
1. Մարաղայի բարբառ	.	.	.	281—287
2. Խոյի	»	.	.	288—290
3. Արտուրինի	»	.	.	291—292
Ճանօթութիւն				293
Ճանկ				294—303

831—832

833—834

835—836

837—838

839—840

841—842

843—844

845—846

847—848

849—850

851—852

853—854

855—856

857—858

859—860

861—862

863—864

865—866

867—868

869—870

871—872

873—874

875—876

877—878

879—880

881—882

883—884

885—886

887—888

889—890

891—892

893—894

895—896

897—898

899—900

901—902

903—904

905—906

907—908

909—910

911—912

913—914

915—916

917—918

919—920

921—922

923—924

925—926

927—928

929—930

931—932

933—934

935—936

937—938

939—940

941—942

943—944

945—946

947—948

949—950

951—952

953—955

956—957

958—959

960—961

962—963

964—965

966—967

968—969

970—971

972—973

974—975

976—977

978—979

980—981

982—983

984—985

986—987

988—989

990—991

992—993

994—995

996—997

998—999

999—1000

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ ԵՒ ՑԱՀԵԼԼԻՔ

Եջ	Տող	Սեպաւ	Ուղիղ
65	3	իսկ	իսկ թրթոռնելը
—	9 ա.	համօթ	համոթ
—	6 ա.	ուր	ում
74	11	են	եմ
85	13 ա.	կս	էս
93	2 ա.	մայտը՝ միտք	տար 5-դ տող (աակէն)
95	4	տմիւր՝ ամուր	տլիւր՝ ալիւր
97	11 ա.	որ	որ է
170	8 ա.	դակ	դադ
199	14	144	744
—	3 ա.	աւելցնել	1896, էջ 204—211.
227		Սերաստիոյ գիւղերուն մէջ շատ կայ նի մասնիկով յոզնակի, ինչ. յէզնի՝ եզներ, Բայերուն մէջ ե կըլ-լայ ի, ինչ. զնիւր, զնիս, զնի, չիմ, չիս, չի են:	
259	16 ա.	Մալկարացիք	Մալաթիացիք
265	13 ա.	սիրէլ	սիրել
281	12	13	14
—	14	—	որ, է,
282	1	էի	ըի
284	7		ղերբայներ՝ իւզիւ իւզած, իւզիր, իւզօլու.

Նոր Նախիջևան
տպար. Ս. Յ. Աւագեանի.

Нахичеванъ на Дону
тиографія С. Я. Авакова

ՀԱՅՈՑ ԽՈՍԱՅ ԿԵԶՈՒԽԵՐՈՒ ԵՒ ԲԱՐԲԱՐՈՒՆԵՐՈՒ ՔԱՐՏՔ

“RECUEIL ETHNOGRAPHIQUE d’ÉMINE”

publié par l’Institut Lazareff des langues orientales à Moscou, sous la direction du Prof. G. Khalatiantz.

Vol. I. Matériaux ethnographiques, recueillis par A. Mkhitariantz dans le district d’Alexandropole (ancien Chirak), gouvernement d’Erivan.

1-re partie: Littérature populaire arménienne, recueillie d’après la tradition: contes, récits, proverbes, dictons, énigmes etc.

2-me partie: Croyances et superstitions, moeurs, coutumes et professions. Glossaire du dialecte de Chirak. Moscou—Alexandropole. XIII+338 p. in 8°. Prix 1 r. (2 fr. 50 c.).

Vol. II. Epopées populaires et contes en différents dialectes, recueillis dans l’Arménie de Turquie par S. Haikouni, 1-re partie: Moscou—Vagharchapat. X+448 p. in 8°. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

Vol. III. Mots turcs empruntés par l’arménien, étudiés et rangés dans l’ordre alphabétique par H. Atcharian. Moscou—Vagharchapat. IV+381 p. in 8°. Prix. 1 r. 50 (4 fr.).

En regard de chaque mot turc, imprimé en caractères turcs et en caractères arméniens, le glossaire donne la transcription en caractères latins et la traduction française afin de rendre le travail accessible aux savants européens.

Vol. IV. Contes (48) arméniens populaires en différents dialectes, recueillis par S. Haikouni. Supplément: Deux variantes de traditions héroïques arméniennes de *David de Sassoun* et de *Mhèr*. 2-me partie: Moscou—Vagharchapat. VIII+462 p. in 8°. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

Vol. V. Epopée arméno-kurde, recueillie par S. Haikouni. Moscou—Vagharchapat. 1904, VIII+415 p. in 8°. Prix. 1 r. 50 cop. (4 fr.). Ce tome contient les traditions héroïques des kurdes, telles qu’elles nous ont été transmises dans les différents dialectes arméniens du vilayet de Van; c’est pour cette raison que nous les avons nommées arméno-kurdes. En tout, ce tome contient 28 récits, dont 13 renferment des chants kurdes; la musique de ces chants a été placée à la fin du volume, avec les transcriptions arménienne et européenne du texte.

Vol. VI. Folk-lore Arménien: Les *chants* (chants religieux, d’amour, noëls, facetieux, berceuses etc), *proverbes*, *adages*, conjurations, exorcismes, énigmes etc., en différents dialectes, recueillis par S. Haikouni. Appendice: „Les noces du Khlath“. Moscou—Vagharchapat, 1906, (XXVI+415 p.) in 8°. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

Vol. VII. Les dissertations générales sur l’ethnographie, traduites par Chr. Iohannessian; Matériaux pour l’histoire de l’ethnographie arménienne, par Gr. Kh. 2. *Histoire de la civilisation* par J. Lippert (II partie: la société, la famille, la propriété, l’administration, la justice), traduite par Archak Karapetian (PP. 124+221, in 8°.). Prix 1 roub.=2 fr. 50 c.

Vol. VIII. La dialectologie arménienne: esquisse et classification des dialectes Arméniens, par H. Adjarian, élève diplômé de l’Ecole des hautes études. Moscou—Nakhitchevan sur Don, 1911, pp. XII+303, in 8°, avec une carte dialectologique. Prix 1 r. 25 cop. (3 fr.).

Tous ces ouvrages se vendent à l’Institut Lazareff des langues orientales, Moscou (Russie).

„ԵՄԻՆԵԱՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ“

ՅՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄՐ

ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՏԵՐԱՊԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒՑ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄՐ

ՊՐՕՖ. Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑԻ.

ՀԱՏՈՐ Ա. ՓՀԱԿԱՆՆԵՐ ՇԵՐԱՎԻ ԱՆԲԱՑՆԵՐԵՐԵ. մասն ա. Փողովրդական բանաւոր գրականութեան տեսակներ հեքեաթ, առակ, առած, հանելու կ և այլն: Մասն բ. Հաւատքը և սնոտիապաշտութիւն, բնտանեկան բարք և սովորով, կենցաղ և զբաղմունք: Յաւելուած. Շիրակի բարրառի համառօտ բառարան: Հաւաքեց Ա. Միջնարշանց, Մոսկւա —Ալեքսանդրապոլ, 1901 թ., էջ ԺԳ+338: Գինը ճանապարհածխոսվ 1 ռուբրի (2 ֆուանք 50 սանթ.):

ՀԱՏՈՐ Բ. Հայ Ճաղովդրտական վեպ (6 հատ՝ որոնց թվում ո Դաւիթ և Մհեր» վէպի Մոսկաց ճիւղը) և հետեւ (42 հատ) Տաճկահայ այլ և այլ դաւառական բարրառներով: Մասն առաշին: Հաւաքեց Ա. Հայիննենի: Մոսկւա—Վաղարշապատ. 1901 թ., էջ ԺԳ+448. Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. ոռուրի 25 կոպ. (3 ֆուանք):

ՀԱՏՈՐ Գ. Թուրելերէնէ ապուեցունիւնը Հայերէնի վրայ և Թուրքերէնէ իունաւեւան բարեւը (այրբենական կարգով) Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուի մէջ՝ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիչևանի բարրառներում (իւրաքանչիւր բառի ֆուանսերէն տառադարձութեամբ և նշանակութեամբ): Գրեց Հ. Անաւեւան. Մոսկւա—Վաղարշապատ. 1902 թ., էջ Դ+381. Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆուանք):

ՀԱՏՈՐ Դ. Հայ Ճաղովդրտական հետեւ (48 հատ) —մեծ մասամբ Տաճկահայ դաւառական բարրառներով: Մասն երկրորդ: Յաւելուած. Շատախի և Արարատեան ճիւղերը «Դաւիթ և Մհեր» դիւցազնական վէպի: Հաւաքեց Ա. Հայիննենի. Մոսկւա—Վաղարշապատ, 1902 թ., էջ Ը+462. Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆուանք):

ՀԱՏՈՐ Ե. Հայ-Քրտական վեպ (28 հատ) Տաճկահայ դաւառական բարրառներով և բազմաթիւ բրդական երգերով—հանդերձ հայ թարգմանութեամբ և 13 բրդական եղանակներով՝ ծայնագրութեամբ Հ. Կոմիտասի: Հաւաքեց Ա. Հայիննենի. Մոսկւա—Վաղարշապատ. 1904 թ., էջ Ը+415: Գինը ճանապարհածախոսվ 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆուանք):

ՀԱՅՈՐ Զ. Հայ ժողովրդական երգ (կրօնական, հարսանեաց, սիրահարական, օրօրոցի, պարի, վիճակի, զաւթանի, հունձքի, սուլլիի, զաւեշտական—ընդամենը 263 հատ), առաջ (3200), ասած (511), ազօթք (26), անէծք (522), օքներնք (335), երգում (167), հանելուկ (282), ձաժկաբանութիւն, շուասակուկ (72), տօելուկ (172)—զրի առաջ մատ 50 զաւառարրառառով. հաւաքեց Ա. Հայունի; Յաւելուած. «Խորլաթցոց հարսանիքը» (աղջազրական նկարազեր՝ երգերով) պատմեց Խլխաթթ Բիշարեանց. Մոսկւա—Վաղարշապատ, 1906 թ. (Ա. Հայկունու լուսատիպ պատկերով) էշ Ե—ժթ. (Խմբազրութեան կողմից)+415. Գինը նանապարհածախսով 1 ռ. 50 կոպ. (4 ֆուննք):

ՀԱՅՈՐ Է. Մասն լ. Ընդհանուր աղջազրական յօդւածներ.—1. Աղջազրութիւն. նրա բացատրութիւնը և սահմանները. լ. Շուկանէւրէցէ. —2. Նիւթեր հայ աղջազրութեան պատմութեան. Գր. Խ. —3. Համեմատական կրօնախօսութիւն, լ. Շուկանէւրէցէ. —4. Թօլլիզօր, Ե. Անկուլի. —Յակով Գրիմմ, նրա գաղրոցը և նրա քննադասները, Ա. Պըտինց, թարգմ. Խ. Յովհաննիսկան: Ա. Կոլլաուրի պատմութիւն Յ. Լիսովլուրէ, թարգմ. Արշակ. Մոսկվա—Յակով Գրիմմ, 1908, էշ 2+124+221. Գինը նանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (2 ֆու.):

ՀԱՅՈՐ Ը. Հայ բարբառագիրութիւններ. Ուրուաղիծ և գասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառազիտական քարտէսով) գրեց Հ. Անահանակ: Մոսկւա—Ե. Նախիչևան, 1911, էշ XII+303. գինը նանապարհածախսով 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆու.):

5 ԵՒ ԱԿԵԼԻ ԳԻՐՔ ԱՌՆՈՂՆԵՐԸ ՈՒՆԻՒՆ 25% ԶԵՂՋ.

Ճանապարհածախսը Ճեմարանի վրա է: Ուսումնարանները, գրադարանները և դրավաճառները կարող են ստանալ և վեւարէլ վճարով (налож. платежъ).

ԴԵՅԼՈՒ Է Հազարեան Ճեմարան Արևելեան Լեզուաց, Մոսկւա.—Въ Правленіе Плазаревскаго Института вост. яз. Москва, —Direction de l'Institut Lazareff des langues orientales. Moscow (Russia).

ԽԵՐԻԱՅ ՀԱՅՈՐԻ ԳԻՆԻ Է 1 ռ. 25 կոպ. (3 ֆու.):